T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ (1913-1918)

AHMET EREN ALKAN

1158205164

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜLKÜ ÇALIŞKAN

EDİRNE - 2020

Tezin Adı: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya ve Türkistan'daki Faaliyetleri (1913-1918)

Hazırlayan: Ahmet Eren ALKAN

ÖZET

Görev alanı itibariyle büyük devletlerin gizli servisleriyle mücadele etmiş ve birçok operasyonu, Türk milletinin menfaati gereği başarıyla gerçekleştirmiş Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmi kuruluşu, Enver Paşa'nın çabaları sonucu I. Dünya Savaşı öncesidir. Teşkilatta görev alanların çoğu istihbarat sahasında uzman kadrolardı. Bu çalışmada, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Kafkasya ve Türkistan'da yürütülen istihbarat, istihbarata karşı koyma, propaganda, gayr-i nizami harp, düzenli harbe katılım (bu durum sadece Kafkasya Cephesi için geçerlidir) sağlama, eğitim ve kültürel çalışmalar değerlendirilmektedir. Teşkilat, koordineli olarak bu faaliyetlerini Kafkasya ve Türkistan coğrafyalarında Türkler ve diğer Müslüman halklar için sürdürerek en azından onların haklarını savunmaya çalışan teşkilatlanmalara gitti.

Teşkilat-ı Mahsusa, Kafkasya Cephesi'nde düşman mevzi ve hatlarına yönelik stratejik-askeri bilgilerin istihbarati faaliyet olarak ele geçirilmesi, Sarıkamış ve Bakü askeri harekâtlarına katılım, Azerbaycan'ın bağımsızlığı, İran'daki aşiretlerle kurulan temas, 1916 Batı Türkistan ayaklanmasına katılım ve koordinasyonu sağlama çalışmaları, Doğu Türkistan'daki mektep ve cemiyetlerin teşkilinden Türk savaş esirlerine yardım ve kurtarma çalışmalarına kadar birçok faaliyette üzerine düşen görevi harp yıllarının zor şartlarında layığı ile yerine getirdi. Bu açıdan Türkçülük siyasetiyle Turan şuurunun nasıl parladığını görmemiz, Enver Paşa ve yakınındakiler dışında özellikle Türkistan coğrafyasında ve Kafkasya'da görev alan teşkilat mensuplarınca bizzat sahada gerçekleşti.

Anahtar Kelimeler: Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesi(Doğu İşleri Masası Müdürlüğü), Osmanlı İstihbarat Servisi, Gayrinizami harp, Haber alma/İstihbarat, İttihat ve Terakki Fırkası, Turan, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm, Türkistan, Kafkasya, Rusya Türkleri, I. Dünya Savaşı, Kafkasya Cephesi.

Name of the Thesis: Activities of Teşkilat-ı Mahsusa in Caucasia and Turkestan (1913-1918)

Written By: Ahmet Eren ALKAN

ABSTRACT

The official establishing of Teşkilat-ı Mahsusa which operated successfully regarding the benefits of Turkish nation and fought against the secret services of great nations regarding its mission was before the First World War because of the efforts of Enver Pasha. Most of the people who worked for the agency were experts in intelligence. In this study, intelligence gathered by Teşkilat-ı Mahsusa in Caucasia and Turkestan, resisting intelligence, propaganda, informal battle, maintaining attendance to formal battle (valid only for Caucasian Front), education and cultural studies are investigated. The agency coordinated its activities as different agencies trying to defend the rights of Turks and other Muslim people living in the lands of Caucasia and Turkestan.

During difficult conditions in the years of war, Teşkilat-ı Mahsusa performed successfully many activities such as gathering strategic military intelligence about hostile locations and lines in Caucasian Front, participating military operations in Sarikamış and Baku, the independence of Azerbaijan, contacting tribes in Iran, participating and coordinating the revolt in Western Turkestan in 1916, establishing schools and societies in Eastern Turkestan, helping and rescuing Turkish war prisoners. Rising of Turan consciousness with Turkism policy was carried out by the members of the agency who were on duty in Turkestan and Caucasia besides Enver Pasha and his comrades.

Key Words: Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkiyye Dairesi(Department of Eastern Affairs), Ottoman Intelligence Service, İrregular War, News/Intelligence, Party of Union and Progress, Turan, Pan-Turkism, Pan-Islamism, Turkestan, Caucasia, Turks in Russia, First World War, Caucasian Front.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada İttihat ve Terakki'nin Türk siyasetinde faaliyet gösterdiği II.Meşrutiyet yılları, Teşkilat-ı Mahsusa adı altında faaliyete geçen istihbarat servisimizin resmi olarak kurulduğu 1913 senesinden başlayarak 1918 yılında Mondros mütarekesi sonrası Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmi olarak kapatılışına kadar ele alınmış olup, Teşkilat-ı Mahsusa'nın 1913-1918 yılları arasında doğrudan Türkistan ve Kafkasya'da üstlendiği görev ve faaliyetler temel alınarak incelenmiştir. Çalışmanın kapsadığı alan daha ziyade teşkilatın, Birinci Dünya Savaşı başından sonuna kadar olan en faal olduğu dönemdir ve coğrafya olarak Kafkasya'da kuzeyden güneye, Türkistan'da ise doğusundan batısına kadar ele alınmıştır. Türk tarihinde ilk parlamentolu dönemi teşkil eden bu yıllarda Osmanlı Devleti Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşlarını yaşadı. Türk devletine ve milletine karşı Avrupalı emperyalist devletlerce "tarihi bir fırsat" ve "intikam hırsı" olarak harekete geçilen son safha I. Dünya Savaşı oldu. En başında bu savaşın sonucunda kazanan tarafın hangi grup olduğu bilinmesede kaybeden tarafların çok ağır neticelere maruz kalacağı bütün devletlerin diplomatlarınca öngörülmüştü. Özellikle Osmanlı Devleti'ni yok etme planları daha savaş başlamadan başlamış ve bunun için gerekli anlaşma zeminleri hazırlanmıştı. Tüm bu çetin şartlarda sadece düzenli harp taktikleri ve manevraları planlanmadı. Aynı zamanda "gayr-i nizami harp" dediğimiz çok önem teşkil eden bir taktikte tüm devletlerce yöntem olarak uygulanmaya çalışıldı. Tam da bu safhada, Osmanlı Devleti var olma mücadelesi verecekti ve kendisine karşı geçilen her saldırıya(Espiyonaj: Ajanlık faaliyetleri) her kulvarda aynı şekilde cevap vermeli ve en azından kendini savunmak zorundaydı.

Enver Paşa tarafından kurulan Teşkilat-ı Mahsusa ya da sonraki adıyla Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin Kafkasya ve Türkistan'daki faaliyetleri, Rusya Müslümanları'yla kurulan bağ, II. Meşrutiyet dönemi ağırlıklı olarak 1914-1918 arası I. Dünya Savaşı ve sonrasına da değinilerek anlatılmıştır. Teşkilatın tarihini ortaya koymayı amaçlayan bu araştırma eserinde, başlıca kaynak noktamız yine Enver Paşa'nın çabaları sonucu kurulan Askeri Arşiv olmuştur. Çalışmamızın Giriş kısmında kaynakların kullanımı değerlendirilerek istihbaratın tanımı, gerekliliği ve

önemi kapsamında Türkler'de İstihbarat faaliyetleri, İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nden Hunlardan itibaren XIX. yüzyıla kadar genel olarak değerlendirmeye taabi tutulmuştur. Birinci Bölüm'de, XX. Yüzyıl'ın başlarında Osmanlı Devleti'nin mevcut siyasi durumu, politikası ve stratejisini, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ve başkanlarıyla birlikte ele alıp, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı öncesinde istihbarat faaliyetleri için kilometre taşlarından olan İstihbarata Karşı Koyma kapsamında aldığı önlemleri ve dünya savaşına girişi anlatılmaktadır. Bu bölümde özellikle Teşkilat-ı Mahsusa öncesi onun prototipi sayabileceğimiz Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve II. Abdülhamid dönemi, İttihat-Terakki'nin tam iktidar dönemi ve politikalarıyla birlikte ele alınmıştır. İkinci Bölüm'de ise tamamen Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Kafkasya Cephesi ve Kafkasya'daki faaliyetleri ile bölgedeki gelişmeler ele alınmaktadır. Özellikle Kafkasya Cephesi açısından Sarıkamış harekâtıyla başlayan çalışmalar, Kuzey Kafkasya ve ağırlıklı olarak Güney Kafkasya'daki örgütlenme faaliyetleri ve Brest-Litovsk'la Batum Antlaşmaları'nın bu bağlamda önemi anlatılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'dan Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri de bu kapsamda aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın Üçüncü Bölümü'nde de tamamen Teşkilat-ı Mahsusa'nın Türkistan Faaliyetleri anlatılmaktadır. Rusya'da 1917'de meydana gelen gelişmeler ayrıca değerlendirilmiş ve son konjektürde Batı Türkistan'daki durum da 1916 isyanı öncesi ve sonrasıyla Teşkilat-ı Mahsusacıların etkisi ölçüsünde aktarılmaya çalışmıştır. Keza Doğu Türkistan'a da ayrı bir başlık açılarak bu bölgeye gelen Türk görevlilerinin, buna Teşkilat-ı Mahsusa personelleri de dâhil olmak üzere buralara geliş amaçları, izlenimleri ve zorlu yolculukları anlatılmıştır. Yine Teşkilat-ı Mahsusa'nın oluşturduğu heyetler ve bu heyetlerin Avrupa'daki Türk esirleri kurtarma faaliyetleri de anlatılarak, Teşkilat'ın daha doğrusu son ismiyle Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin tasfiye işlemleri ve kapatılışıyla çalışmamız son bulmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi ve ittifaklar içerisinde yer alışı gibi önemli biri nokta ele alınarak bu noktadaki sorulara gerekli cevaplar aranmıştır. Böylece Kafkasya Cephesi'nde gayr-i nizami harpte Türklerin ne ölçüde varlık gösterdikleri, Türkçülük ve İslamcılık siyasetleri bağlamında Kafkasya ve Türkistan'daki Müslümanlarla kurulan bağlar, burada yapılan teşkilatlanma

çalışmaları ve amacının da yansıtılması bakımından önemli ölçüde aydınlatıcı olmuştur. Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri, kapatılışı ele alınarak ve son olarak kuruluş felsefesi ve amacına göre Türk milleti ve devleti için fedakâr teşkilat mensuplarının ne gibi hizmetler gördükleri, sonların ne olduğu da aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece tarihimizin karanlıkta kalmaya itilmiş bir dönemi, hem arşiv belgeleri hem de bugüne kadar bize ulaşmış kaynak eser, anılar, birinci ve ikinci elden kaynaklar ve gazete haberleri incelenerek aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yaygın olarak bilinen adıyla Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın tarihi yine İttihat ve Terakki Fırkası ya da Cemiyeti'nin faaliyetleriyle aralarındaki ilişki de ortaya konularak, bunu açıkça görmemiz açısından bu çalışma olayları takip etme noktasında uygun bir araştırma eseri olacaktır.

Konuyla ilgili arşiv vesikaları: ATASE Arşivi, Osmanlı Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi birinci elden kaynak olarak baz alınmış olup döneme ait eserler, yerli ve yabancı araştırma eserleri, makaleler, döneme ait yerel ve ulusal gazeteler başta olmak üzere yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiştir. Bunun yanı sıra düzenlenen konferans, seminer ve sempozyumlardan da detaylıca faydalanarak tarih ilminin kuralları çerçevesinde inceleme yapılmasına gayret gösterilmiştir. Son dönemde Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili ender çalışmalar, çoğunlukla Askeri Arşive dayalı olarak yapılmış ve yeni yeni kaleme alınmaya başlanmışsa da bu alanla ilgili TTK Arşivi'ndeki kaynaklardan faydalanılmadığı tespit edilmiştir. Bu sebepten çalışmamıza, TTK Arşivi'ndeki belgeleri de incelemeye katarak, bu aladaki konulara yeni bir kaynak kazandırma ümidiyle hareket edilmiştir. Teşkilat'ın varlığından haberdar olanların sayısı çoksa bile faaliyet ve kapsamları hakkında bilgi sahibi olanlar çok azdır. Bundan dolayı ilgili anılar ve kaynak niteliğine haiz eserler, göz ardı edilmeden detaylıca incelenerek tahlil edilmiş ve bu alandaki boşluğu doldurma gayretiyle çalışılmıştır. Böylece 1908-1918 arası ekseriyeti asker ve politikacı olanların yazdığı anı türündeki eserlerin yanı sıra arşiv malzemeleriyle bunları tahlil edip, birleştirmek konuların bütünlüğü açısından bu çalışma için de ayrı bir ehemmiyet taşımıştır.

Yaygın olarak bilinen ismiyle Teşkilat-ı Mahsusa üzerine günümüze kadar popülite gözetilerek çok sayıda kitap yazılmış fakat nadirde olsa bunlardan bazıları

gerçek anlamda detaylı ve ilmi geçerliliği yüksek, kabul edilebilir eserler olmuştur. Bunun yanında Teşkilat-ı Mahsusa'yı farklı bölgelerdeki faaliyetleriyle ele alan makaleler de mevcuttur. Anı türündeki eserler de bu konu için son derece önem arz etmiştir çünkü başta teşkilatın önemli isimlerinden Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Selim Sami'nin kaleme aldığı anılarının dışında onlarla yapılan mülakatlar sonucu da ortaya kıymetli eserler çıkmıştır. Bu alanda yapılan uluslararası çalışmalara baktığımzda ise Phılıp STODDARD'ın, Kuşçubaşı Eşref ile görüşmesine dayanarak oluşturduğu daha sonra kitap olarak yayınlanan *Teşkilat-ı Mahsusa* isimli doktora tezi ve Benjamın C. Fortna'ya ait *Kuşçubaşı Eşref* isimli kitap, öne çıkan eserlerdir. Konuyla ilgili doğrudan "Teşkilat-ı Mahsusa" ve "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi" adları altında yapılan ulusal tez taramasında ise mevcut üç farklı tezin iki ayrı yazar tarafından farklı açılardan ele alındığı da görüldü[1]. Bu tezlerde Askeri Arşiv ve Osmanlı Arşivi dışında belge kullanılmadığı tespit edilmiş olup, çalışmamızda TTK Arşiv'indeki konuyla ilgili belgelere rastlanarak, bunlar tahlil edilerek kullanılmıştır. Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli hususlardan biri de Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Türkistan faaliyetlerini ele almasıdır çünkü Mehmet Bilgin'e ait *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* adlı bir çalışma hali hazırda mevcuttur. Üstelik Ahmet Tetik'in iki ciltlik eserinde de teşkilatın Kafkasya faaliyetlerine yer verilmiştir. Fakat hâlihazırda Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın ne Doğu Türkistan ne de Batı Türkistan'daki faaliyetlerini ve teşkilatın bir bütün olarak Türkistan Misyonu'nu anlatan bir eser bulunamamıştır. Çalışmayı farklı kılan bir diğer özellik de Teşkilat'ın kuruluş tarihini, amacını belgelere dayanarak net olarak belirtmesi ile bu konudaki bilgi boşluğundan kaynaklı kirliliği gidermesi ve teşkilatın önde gelen isimlerinden Kuşçubaşı Eşref'in kendi anılarının küçük bir özetini yazdığı eserden(*Devam Halindeki Bir Zulmün Acı Hikayesi*) de faydalanılarak bu kıymetli eserin, araştırma eserimizde kullanılması olmuştur.

Arşiv çalışmamızla ilgili kısa bir bilgilendirme gereği de zuhur etmiştir: Şöyle ki ATASE Arşivinin mevcut kuralları çerçevesinde belge talebinde, gerek sayısal

[1] Polat Safi'nin Yüksek Lisans(2006) ve Doktora(2012) tezleri dışında Çağdaş Yüksel'in, Doktora Tezi(2019) mevcuttur. Çağdaş Yüksel, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa,* (Pamukkale Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., T.C. Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2019.

olarak tek seferlik talepteki sınırlama gerekse muhtevası gereği bazı belgelerin uygun görülmemesinden dolayı bazı belgelere ulaşılamamıştır. Bazılarına ise arşivdeki katalog tasnifindeki açıklamalardan hareketle, belgenin muhtevasını anladığımızı fakat arşivin sınırlamalarından dolayı her belgeyi talep edemediğimizden, bu tip durumlarda katolog açıklamalarından hareketle kullandığımız bazı belgelerin sadece Fihristi gösterilememiştir. Bu durum genellikle Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu/Kataloğu için geçerlidir. Yine de belirtmek gerekir ki ATASE Arşivi'nin bu hususta araştırmacılara olan yardımı ve sunduğu çalışma ortamı takdire şayandır. Çünkü birçok ülkenin askeri arşivlerinde çok daha katı kurallar yer almakta hatta araştırmaya tamamen kapalı tutulabilmektedir. Bu çalışmanın belge bazında noksanlığı, ulusal arşivler dışında uluslararası arşivlere bakılmaması, dayanmaması ve sınırlandırmalardan dolayı da ATASE Arşivinden tamamen, eksiksiz olarak yararlanılamaması olmuştur. Burada da Askeri Arşivden daha kapsamlı, daha çok sayıda belge kullanarak hazırlanan çalışmalar incelenerek, bu eksiklik olabildiğince giderilmeye çalışıldı. Belgelerin tarihlerinin ise diğer ulusal arşivlerde rastladığımız gibi Hicri ve Rumi tarihleri belirtilmedikçe karışık olarak kullanıldığı da gözlemlenmiştir. Rus tarihindeyse Jülyen ve Miladi takvim farklılığı vardır ve Rusya'da 1 Şubat 1918'e kadar Jülyen takvimi kullanılmıştır. Bu sebepten bizde çalışma dönem aralığımız açısından Rusya tarihi ile ilgili yerlerde, Miladi olarak belirtmedikçe ağırlıklı olarak Jülyen takvimini esas alarak kullandık. Bir diğer husus belgelerde rastladığımız yukarı bakan hilal simgeleridirki bunlar belgelerin "gizlilik" derecesini göstermektedir. Tek hilalli belge "gizli", çift hilalli belge "çok gizli" ve üç hilalli belge de "en gizli-kozmik" belgedir. Buradan hareketle yukarı ya da göğe bakan hilal simgesinin daha ziyade Teşkilat-ı Mahsusa belgelerinin gizliliklerini derecelendirme için kullanıldığı ve bu simgenin, teşkilat için önemli olduğunu hatırlatmak gerekir çünkü günümüzde teşkilatın simge işi baya çarpıtılarak yalan yanlış, uydurma bilgilendirmeler ve reklamlar yapılabilmektedir. Nihai olarak eldeki geçerli veriler ışığında günümüze kadar yapılan araştırmalarda teşkilatın resmi bir simge ve logosuna da rastlanılmamıştır.

Son olarak bu çalışmamda yardımlarını benden esirgemeyen tezimin danışmanlığını yapıp her alanda desteğini gördüğüm, bu süreçte ilgi ve alakasını

hissettiğim değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN'a, özellikle Doğu Türkistan hakkındaki değerli görüşleri ve yönlendirmesiyle bana yol gösteren Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU hocama, Türkistan için müracaat edilmesi gereken kaynaklar hakkında görüşlerini aldığım Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU'na, değerli arkadaşlarım Yunus DEMİR'e, Özgür GÜRLEK'e, Habip KILIÇ'a, Ahmet BAŞARAN'a ve bu süreçte olduğu gibi hayatım boyunca benden maddi ve manevi anlamda desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen her zaman yanımda olan anneme, babama, kardeşim Erdem ALKAN'a, her daim desteğini hissettiğim Hamiyet DEMİR'e, katkılarından ve fikirlerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Yine ATASE'de ilgilerini gördüğüm değerli çalışanlarına, TTK ve TİTE arşivlerinin yardımsever çalışanlarına, Osmanlı Arşivi çalışanlarına, İSAM Kütüphanesi, Orhan Kemal İl Halk Kütüphanesi ve Milli Kütüphane'nin değerli çalışanlarına da yardımlarından ve gösterdikleri güler yüzlü ilgiden dolayı ayrıca teşekkür ederim.

Ahmet Eren ALKAN

EDİRNE - 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....I

ABSTRACT.....II

ÖN SÖZ.....III

İÇİNDEKİLER……IX

KISALTMALAR.....XI

GİRİŞ.....1

A- KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ……..……...……1

B- XIX. YÜZYILA KADAR TÜRKLERDE İSTİHBARAT…….....16

I. BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN STRATEJİSİ VE TEŞKİLAT-I MAHSUSA

1.1. II. Abdülhamid Dönemi ve Yıldız Teşkilatı.....32

1.1.1. II. Abdülhamid Döneminde İslamcılık ve Türkçülük…….....43

1.2. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu ve Başkanları…….....……49

1.3. İttihat ve Terakki Döneminde Türkçülük ve İslamcılık Politikaları……....61

1.4. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi ve İstihbarata Karşı Koyma…..68

II. BÖLÜM

TEŞKİLAT-I MAHSUSA VE KAFKASYA'DA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER

2.1. Kafkasya Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı.....80

2.2. Teşkilat'ın Kafkasya Cephesi Faaliyetleri.....89

2.2.1. Güney ve Kuzey Kafkasya'da Örgütlenmeler.....100

2.2.2. Zakafkasya (Kafkas Ötesi) Komitesi'ne Giden Süreç ve Kurucu Meclis İçin Yapılan Seçimler……...113

2.3. Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları…….....120

2.4. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu.....125

III. BÖLÜM

TEŞKİLAT-I MAHSUSA VE TÜRKİSTAN'DAKİ GELİŞMELER

3.1. Rusya İmparatorluğu'nda 1917 İhtilalleri…….……....134

3.2. Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihat-Terakki'nin Türkistan Misyonu……..140

3.2.1. Doğu Türkistan'da Teşkilatlanma: Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihatçılar….144

3.2.2. Batı Türkistan'da Teşkilatlanma: Buhara ve Hive'de "Yaş Hareketi".....154

3.2.2.1. 1916 Batı Türkistan İsyanları…….……...160

3.3. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Türk-Tatar Heyeti ve Konferanslar……..166

3.4. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Tasfiyesi…….....171

SONUÇ.....183

KAYNAKÇA.....194

DİZİN……...……232

EKLER.....239

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı Geçen Eser
a.g.y.:	Adı Geçen Yazar
a.g.t.:	Adı Geçen Tez
a.g.m.:	Adı Geçen Makale
a.k.t.:	Aktaran
AKDTY:	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Alb.:	Albay
ATAM:	Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE:	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı-Arşivi
AÜDTCF:	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Bkz.:	Bakınız
Bnb.:	Binbaşı
BOA:	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.:	Cilt
D.:	Dosya Numarası
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
F.:	Fihrist
H.:	Hicri
Haz.:	Hazırlayan
İA:	İslam Ansiklopedisi

İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

İTF: İttihat ve Terakki Fırkası

K. Klasör Numarası

Kd.: Kıdemli

M.: Miladi

MİT: Milli İstihbarat Teşkilatı

MÖ.: Milattan Önce

OTAM: A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

R.: Rumi

S.: Sayı

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Tuğg.: Tuğgeneral

Tümg.: Tümgeneral

TİTE: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu

Ütğm.: Üsteğmen

vd.: ve diğer

Yb.: Yarbay

Yzb.: Yüzbaşı

GİRİŞ

A- KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

Teşkilat-ı Mahsusa'yı kaleme alan çoğu eserde görülen en büyük eksiklik olan arşiv belgelerinin kullanılmamasından hareketle araştırmamız süresince temel kaynak olarak arşiv belgelerinin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda Enver Paşa'nın çabalarıyla kurulan ATASE arşivi[2] ile BOA, TTK ve TİTE arşivlerinde belge taraması yapıldı. Elde edilen verilere göre Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili en çok sayıda belge barındıran arşivin doğal olarak ATASE arşivi olduğu gözlemlenmiştir. ATASE arşivinin özellikle Birinci Dünya Harbi Kataloğu teşkilatla ilgili çoğu belgeyi bünyesinde barındırmaktayken İstiklal Harbi Katoloğuna da göz atılabileceği tespit edildi. Birinci Dünya Harbi Kataloğu'ndan Tekilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu, kuruluş sebepleri, başkanları, isminin Umûr-ı Şarkıyye Dairesi olarak değiştirilmesinden ilgasına kadar bu kurumun kronolojisini net olarak tespit etmede faydalanıldı. Ayrıca Kafkasya Cephesi'nden hareketle Kafkasya'ya yönelik faaliyetler açısından da bu katalokta bulunan belgeler önemli ölçüde aydınlatıcı oldu. Kafkas İttihat-Terakki Fırkası, Teşkilat-ı Mahsusa ve düşmanın genel durumuna ait istihbarati bilgiler, Kafkas İslam Ordusu ve yapılan harekâtlardan Türkistan'ın siyasi durumuna kadar istenen bilgiler için bu kataloktan yararlanıldı[3]. Kafkas İslam Ordusu ve Kafkasya'daki gelişmelerle bilhassa Rusya'daki Türk esirlerin kaçışları hakkında verdiği bilgiler doğrultusunda İstiklal Harbi Katoloğun'dan da yararlanıldı[4]. Bu yüzden bu tezde olduğu gibi bu alandaki çalışmaların temelini de

---

[2] ATASE Arşivi'nin 11 Nisan 1916 tarihinde "Harp Tarihi Şubesi" olarak Hazine-i Evraktan bağımsız ve Nezaret Müsteşar Muavinliğine bağlı biçimde Enver Paşa'nın emriyle kurulması için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt(ATASE) Daire Başkanlığı Arşiv Şube Müdürlüğü Tanıtım Broşürü*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Yayın No:2017/25, Ankara 2018, s.5-6.

[3] ATASE, *BDH(Birinci Dünya Harbi Kataloğu)*, Klasör(K.) No.1846, Dosya(D.) No.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918; ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24/03/1330-23/03/1331-M.06/06/1914-05/06/1915, vd. belgeler.

[4] ATASE, *İSH(İstiklal Harbi Kataloğu)-1*, Sıra No:215, Kutu No:3,Gömlek No:103, R.12/11/1334-M.12/01/1918; ATASE, *İSH-7A*, Sıra No.12219, Kutu No.348, Gömlek No.133, R.06/03/1336-M.06/05/1920, vd. belgeler.

zenginliğine binaen Askeri Arşiv oluşturmalıdır. Osmanlı Arşivi'nde ise gerekli belgelerin bulunması, Teşkilatın kadrolarının İttihat ve Terakki yöneticileri ile yakın ilişki içinde olması, aynı siyasi zeminde ortak payda da buluşmalarından dolayı Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri, Emniyet-i Umumiye Şubeleri, Sadaret, Bab-ı Ali Evrak Odası ve Meclisi-i Vükela Mazbataları tasniflerinde Osmanlı Arşivi bünyesinde toplanmış olup, bu tasnifler başta olmak üzere diğer tasniflerde de gerekli araştırmalar yapılarak teşkilatın faaliyetlerini ortaya koyan önemli bilgilere ulaşılmıştır[5]. Teşkilatın bir numaralı gelir kaynağı Tahsisat-ı Mesture, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonu için önemli bir organizasyon olan Bayburt Görüşmesi, Teşkilat-ı Mahsusacıların ölümünden sonra kayıtlarının silinebildiği, Kafkasya Hudutlarında görevlendirilmiş Teşkilat-ı Mahsusacıların faaliyetlerine dair malûmatlar, Teşkilat'ın Kafkasya'daki Misyon Şefleri ve önde gelen isimlerine ait birçok bilgiden de Osmanlı Arşivi bünyesindeki tasniflerde toplanan belgeler vasıtasıyla faydalanabildik. TTK arşivinde de Enver Paşa Koleksiyonu çalışmamızın dönem aralığına göre titizlikle incelendi. Yine bu arşivde Enver Paşa Koleksiyonu dışında Kazım Orbay Koleksiyonuna da göz atıldı[6] ve bu iki koleksiyonun, bu alanda önemli belgeler barındırdığı görüldü. Teşkilat'ın resmi kuruluş tarihini saptamada, Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerle birlikte TTK'nın Enver Paşa Koleksiyonu'ndaki bir belge oldukça aydınlatıcı olduğu gibi Teşkilat-ı Mahsusa'nın üyelerinden bir ismi(Mehmed Kazım Bey) daha bu belge sayesinde öğrendik.(Bkz. Belgeler Ek-I)[7]. Yine bu koleksiyon sayesinde Türkistan Fırkası hakkında da malûmat edinildi. Kazım Orbay Koleksiyonu'ndaki belgelerden de ağırlıklı olarak Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu için faydalanıldı. TTK'nın arşivi kadar kütüphanesi de bu konuda nadide eserleri bünyesinde barındırdığından başta Fevzi Çakmak'ın eseri olmak üzere birçok eserin ilk ve eski basımlarına da konu kapsamında göz atıldı.

Anı türündeki eserlerde ise sadece Milli Kütüphane ve TİTE Kütüphanesi'nde rastladığımız teşkilatın önemli isimlerinden Eşref Kuşçubaşı'nın bizzat kaleme alıp

[5] BOA, *HR.SYS*., Dosya No:41, Gömlek No:23, M.12/07/1901; BOA, *DH.ŞFR*., Dosya No:475, Gömlek No:35, R.30/03/1331-M.12/06/1915, vd. belgeler.

[6] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/12 86, R.30/06/1334-M.30/08/1918; TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/21 97, M.30/09/1918, vd. belgeler.

[7] Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kazım Bey'e yazılan, 30 Eylül 1331 tarihli mektup için bkz. TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/4 48, Belge Adedi: 2, R.30 Eylül 1331/M.13 Ekim 1915.

kendi tabiriyle dönemin *"Türkiye Cumhuriyeti Cumhurreis'ine ve Başvekil Adnan Menderes'e, Vekillere, Dokuzuncu Büyük Millet Meclisi Azalarına ve nihayet en büyük karar mercii ve salahiyetli mahkeme olan asil Türk Milletinin insaf ve takdirine"* ithaf ederek yazdığı bir başka kıymetli eser, özetlede olsa önemli bilgiler ihtiva etmektedir. *Devam Halindeki Bir Zulmün Acı Hikayesi*[8] adlı bu eser, Kuşçubaşı ve kardeşinin faaliyetlerini, Teşkilat-ı Mahusacı olarak gerçekleştirdiği operasyonları bizzat anlatarak bu alanda bize kıymetli bir eser bırakmıştır. Teşkilatın önemli simalarından Kuşçubaşı Eşref ve Kuşçubaşı'nın bizzat gerçekleştirdiği teşkilat operasyonları için bu eserden mutlaka faydalanılmalıdır. Türkistan'a doğru yola çıkan beş Teşkilat-ı Mahsusa görevlisinin maceraları ve faaliyetlerine de birincil ağızdan değinmesi bakımından önemlidir.

Talat Paşa'nın yaverliğini de yapan Arif Cemil(Denker)'in anılarından derlenen *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*[9] adlı kitapta teşkilat ile ilgili önemli anıları aktarması bakımından ve özellikle de Talat Paşa ile Teşkilat-ı Mahsusa arasındaki bağı göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu eserde Balkanlar'daki faaliyetler, Kafkas Teşkilatlanması ve Kafkas İhtilal Cemiyeti Nizamnamesi ele alındığı gibi Teşkilat-ı Mahsusa ile İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki ilişki de ortaya çıkarılmıştır. Kaçak olarak Rusya içlerine gönderilen casuslar ve Rus ajanlarının faaliyetleri de eserde geçmektedir. I. Dünya Savaşı yıllarında teşkilat'ın faaliyetleri ve Enver Paşa'nın büyük bir İmparatorluğun başına geçme arzusunu okumak için bu esere de mutlaka göz atılmalıdır.

Teşkilat'ın resmi olarak son başkanı ve kurumun tasfiye işlemlerini yürüten kişi olan Hüsamettin Ertürk'ün bizzat kendi kaleme aldığı anılarını *İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa* adı altında derleyip, hazırlayan Samih Nafiz Tansu doğal olarak Teşkilat-ı Mahsusa hakkıda birincil ağızdan çok detaylı bilgiler verdiği gibi

---

[8] Eşref Kuşçubaşı, *Devam Halindeki Bir Zulmün Acı Hikayesi*, (TİTE Kütüphanesi Kayıt No:3449/Geldiği Tarih:15.09.1954).

[9] Arif Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, I.Baskı, İstanbul, Kasım 1997.

dairenin tasfiye işlemlerini de detaya inerek aktarması bakımından bu çalışma tezimiz açısından ayrıca bir değer taşımaktadır[10].

Çalışmada konuyla ilgili pek çok eserden faydalanılmışsa da doğrudan teşkilatı ve teşkilatın Kafkasya ve Batı Türkistan merkezli faaliyetlerini ele alan başlıca iki kitaba daha çok atıf yapılarak faydalanılmıştır. Bunlardan biri Dr. Ahmet Tetik'in çok sayıda ATASE arşivi ve Osmanlı arşiv belgelerini kullanarak yazdığı, *Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi* adlı 2 Ciltlik eserdir. Eserin ilk cildi[11] Teşkilatı kuruluş ve kapanışıyla ele alarak Gönüllü Birlikler uygulamasını ele almış, Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmen kuruluşu ile Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdüriyeti'ni de anlatıp bölümler niteliğine haiz teşkilatın İspanya-Fas, Trablusgarp, Rusya, İran ve son olarak Kafkas Cephesi başlıkları altında tamamen kronolojik sıralama gözetilerek 1914-1916 yılları arasında incelemiştir. İkinci cilt ise Kafkas Cephesi başlığı hariç olarak birinci ciltteki başlıkları 1917 senesi olarak ele almaktadır. Tetik'in iki ciltlik eseriyle bu tezde kullanılan ATASE arşivi belgeleri karşılaştırıldığında, Birinci Dünya Harbi Kataloğunda bulunan, Klasör ve Dosya numaraları aynı olan üç adet belge tespit edilmiştir[12].

Bu alanda bir diğer önemli bulduğumuz eser de Dr. Mehmet Bilgin'in kaleme aldığı, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada ATASE ve Osmanlı arşivi temelli direk Kafkasya'yı ele alan bir çalışmadır. Teşkilata bağlı müfrezelerin dünya savaşı yıllarında Kafkasya içlerindeki faaliyetlerini anlatması bakımından, tezimizde de başlıca kullanılan kaynaklardan olmuştur[13].

Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu'nun da ATASE arşivine dayanarak yazdığı *Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkıyye Dairesi* adlı eserinde, kurumu çeşitli yönlerden ele

---

[10] Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa*, Nokta Kitap, 10.Baskı, İstanbul 2016.

[11] Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV.Basım, İstanbul 2018.

[12] ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24/03/1330-23/03/1331-M.06/06/1914-05/06/1915; ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918; ATASE, *BDH*, K.1837, D.41, R.29/01/1332-12/10/1333-M.11/04/1916-12/12/1917.

[13] Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

alan makaleler derlenmiştir. Yine Teşkilatta en uzun süre başkanlık görevinde bulunan Ali Başhampa'nın biyografisi hakkında detaylı bilgiler için de bu çalışmaya müracaat edildi. Teşkilatın ilk başkanı Süleyman Askeri hakkında da Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi dosyalarından hareketle önemli bilgiler verilmiştir. Eserde Teşkilatın kuruluşu, çeşitli coğrafyalardaki faliyetleri ile Bolşevik ihtilali sırasında teşkilatın Rusya'daki faaliyetleri, Osmanlı ordusunda istihbarat ve istihbarata karşı koyma gibi önemli birçok konuya değinilmiştir[14].

Phılıp H. Stoddard'ın da Kuşçubaşı Eşref ile görüşmesine dayanarak oluşturduğu *Teşkilat-ı Mahsusa* isimli doktora tezi, kitap olarak yayınlanmış ve özellikle teşkilatın Arap coğrafyasındaki faaliyetlerini, İttihat ve Terakki'nin buralara yönelik siyasetini uygulama ölçüsünde ele almıştır. Bu çalışmanın, arşiv belgelerinden uzak olduğu görülsede yazarın Kuşçubaşı'yla görüştüğünü iddia ederek gerçekleştirdiği bir mülakat sonucu ortaya çıkması da önemlidir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu, ideolojisi, amacı ve örgütlenmesi hakkında bilgiler veren eserin arşiv belgelerinden yoksun olması da bu çalışmanın güvenilirliğini bir ölçüde sorgulatabilmektedir. Bu tezde Enver Paşa'nın özel servisi olarak da nitelendirilen teşkilat, yerli fakat istihbarat teşkilatlanması bakımından tamamen Batı tarzı bir kurum olarak tanımlandırılmıştır[15].

Milli İstihbarat Teşkilatı'nın resmi internet sitesinde yer alan ve kuruluşunun 75. Yılı anısına Dr. Erdal İlter tarafından *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi* adlı MİT Basımevinden 2002 senesinde çıkan çalışma, Milli Emniyet Hizmetleri Riyaseti(M.E.H.-M.A.H./1927-1965)'ni temel alarak teşkilatın tarihçesini, istihbarat kavramı ve Türkler'de istihbarat faaliyetlerini başlangıcından beri ele almış ve Teşkilat-ı Mahsusa'yı da Batı tarzı modern istihbarat kurumlarına benzetmesi bakımından önemlidir. Esasında Teşkilat-ı Mahsusa'dan sonra kurulan

[14] Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umuru Şarkiye Dairesi*, Dinamik Akademi Yayın Dağıtım, Ankara 2011.

[15] Phılıp Hendrıck Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Hediye Lale Birsaygılı, Yarın Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2015.

teşkilatlanmaları, Askeri Arşiv ve Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra MİT'in özel arşivinden belgelerle de ele alıp, değerlendirmesi bu eseri nadide kılmıştır[16].

Orhan Koloğlu'nun, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya* adlı çalışması da İttihatçılar ile Teşkilat arasındaki diyalog ve ilişkiler hakkında orijinal bilgiler içermektedir. Curnallerin(ihbarlar), Curnalciliğin(muhbircilik) detaylıca öğrenilmesi ile Yıldız Teşkilatı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşuna giden süreç ve teşkilatın kuruluşu için bu eserden faydalınabilir[17].

Türkistan Misyonu, faaliyetleri için başvurulan önemli kaynaklardan biri de Adil Hikmet Bey'in hatıratı olan *Asya'da Beş Türk* adlı kitaptır[18]. Bu eserde ve Ekrem Hayri Peker'in ele aldığı *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuşçubaşı Hacı Sami Bey*[19] adlı eserde, Türkistan'a doğru yola çıkan beş Teşkilat-ı Mahsusa görevlisinin yolculuk maceralarıyla Türkistan'daki faaliyetleri ve temasları anlatılmıştır. Yine bu eserlerin tamamlayıcısı sayabileceğimiz ve 1916 Batı Türkistan İsyanı hakkında başlıca faydalandığımız bir eserde Turdubek Şeyşekanov'un kaleme aldığı *Göl'deki İsyan 1916* adlı çalışma da Türkistan İsyanı ve daha ziyade Yedisu bölgesindeki Kırgız isyanını mercek altına almıştır[20]. Doğu Türkistan için faydalandığımız başlıca kaynaklar ise İsa Yusuf Alptekin'in *Doğu Türkistan Davası* ve Mehmet Emin Buğra'nın *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu* adlı eserleri oldu. Bu yazarların eserleri incelememiz döneminde Doğu Türkistan'nın siyasi ve sosyal hayatını, öncesi ve sonrasıyla ele alıp, detaylıca aktarması bakımından önem arz etmektedir[21]. Yine Türkistan ve Rus Devrimi/İnkılâbı başta olmak üzere faydalandığımız eserlerin başında A. Zeki Velidi Togan'ın, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi* adlı eseri gelmektedir. Bu eserin Birinci Cildi, Batı ve Kuzey Türkistan'ı ele alması bakımından tezimizde doğrudan

[16] Erdal İlter, *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi*, M.İ.T. Basımevi, Ankara 2002, s.1-11. Esere erişim için bkz. http://www.mit.gov.tr/tarih_index.html. (10.11.2019)

[17] Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2013.

[18] Adil Hikmet, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2019.

[19] Ekrem Hayri Peker, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuşçubaşı Hacı Sami Bey*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2017.

[20] Turdubek Şeyşekanov, *Göl'deki İsyan 1916 Çarlık Mezalimine Karşı Soylu Direniş Hareketi*, Haz. Ali Rıza Yeter, Ali Ünal, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

[21] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, 2.Baskı, İstanbul 1992; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.

faydalandığımız eserlerden olmuştur. Bu kitapta, Türkistan'ın siyasi-coğrafi sınırlarının yanı sıra Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Kazaklar, Türkmenler, 1916 Batı Türkistan İsyanı, Bolşevik idaresi sonrası muhtariyetlerin ilanıyla milli hükümetlerin kuruluşu da ele alınmış ve bunlar hakkında bilgi verilmiştir[22]. Aynı yazarın Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlarından çıkan *Hatıralar* adlı eserinin 3.Bölümü'nde de Togan'ın, 1916-1918 yılları arasındaki siyasi temasları anlatılmaktadır. Taşkent'teki kongreler, Türkistan Milli Şurası ve Türkistan'ın Muhtariyeti, Enver Paşa'nın şehadetine kadar anlatılmıştır. 1917 Rusya'sı ve siyasi durumu için Prof. Dr. Nadir Devlet'in, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi(İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)* adlı eseri ve aynı yazarın, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi(1905-1917)* eseri de Cedidçilik hareketleri, Rusya'da 1905 ihtilali ve Rusya Türkleri'ni, 1917 yılına kadar anlatmaktadır[23]. Baymirza Hayit'in Basmacıları temen alan, 1916 ayaklanması ve sonrasını anlatan *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi(1917-1934)*[24] adlı eserinden de faydalanılmıştır. Aynı yazarın *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* adlı eseride incelememiz dönemindeki Türkistan açısından önemli bilgiler içermektedir. Ercan Çelebi tarafından yazılan *Türkistan Milli Mücadelesi Yaş Türkistan Dergisine Göre* isimli çalışma 1905-1917 arası Türkistan'da yenileşme hareketleri ve siyasi faaliyetleri ele almıştır. Bu çalışmada 1917 ihtilalleri ve sonrasındaki faaliyetler de Türkistan Milli Devletleri açısından 1924'e kadar incelenmiştir[25]. Bolşevik Devrimi sonrası Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Rusya Türklerine yönelik faaliyetlerini İngiliz Arşivi'nen belgelerle de ele alıp direk olarak anlatan, Türkistan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni de sonuna kadar ele alan önemli bir çalışma da A. Ahat Andican'ın, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya* adlı kitabıdır[26]. Bu eserde, Türkistan'daki Sosyalist Cumhuriyetler ve Halk Cumhuriyetlerini, Bolşeviklerle

[22] A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I: Batı ve Kuzey Türkistan, Enderun Kitabevi, 2.Baskı, İstanbul 1981.

[23] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* AKDTY TTK Basımevi, Genişletilmiş ve Düzeltilmiş 2.Baskı, Ankara 1999.

[24] Baymirza Hayit, *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, TDV Yayınları, Ankara 1997.

[25] Ercan Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi Yaş Türkistan Dergisine Göre*, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul 2018.

[26] A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2009.

işbirliği döneminde İttihat ve Terakki üyelerinin Türkistan'daki faaliyetlerini, Teşkilat-ı Mahsusacı Mehmed Kazım Bey ile Hint devrimcilerin Türkistan'daki faaliyetlerini ve Cemal Paşa'nın da Türkistan'daki çalışmaları anlatılmaktadır. Aynı yazarın, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* adlı eserinden de faydalanılmıştır. Ali Bademci'nin kaleme aldığı *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa* isimli eserin Birinci Cild'inde önemli bilgiler bulunmaktadır. Türkistan'daki Osmanlı Zabitlerini, Fergana-Hive ve Buhara'daki Osmanlı zabitleri olarak ele alıp anlatmaktadır. Yine bu cildin I. Bölümü'nün III. Kısmı'nda, Teşkilat-ı Mahsusa ve Türkistan'daki Faaliyetleri başlık açarak ele alması bakımından tezimiz için ayrıca öneme sahiptir. Teşkilat-ı Mahsusacıların Türkistan'a geçişi, 1916 Umum Halk Ayaklanması(eserde aynen geçen bu tabirle "1916 Batı Türkistan İsyanı" kast edilmektedir) ve sonrası, teşkilattan Hacı Sami'nin faaliyetleri ile Korbaşıları ele alan bu çalışma da bu alandaki başlıca başvuru kaynaklarındandır[27].

İsmail Enver Paşa'nın tüm hayatını, detaylı bir şekilde üç ayrı ciltlik eserinde toplayan Şevket Süreyya Aydemir'in, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*[28] adlı eseri ise Paşa hakkında başvurulacak başlıca bir başucu eseri olduğu kadar dönem için de mutlaka göz atılması gereken eserler arasındadır. Yine çalışmamızda Enver Paşa ve faaliyetleri için faydalandığımız ve Paşa hakkında müracaat edilmesi gereken eserlerden biri de Halil Erdoğan Cengiz tarafından yayına hazırlanan, *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908* adlı kitaptır. Bu kitapta da Paşa'nın hayatı, II.Meşrutiyet'in ilanına kadar ele alınmıştır. Bu eser özellikle Enver Paşa'nın, Makedonya'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne nasıl girdiğini, cemiyetin işaret ve parolasına kadar detaylı şekilde anlatması ve Meşrutiyet'in tekrar ilanı için başlayan hareketi ayrıntılarıyla vermesi bakımından önemlidir[29].

---

[27] Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, C. I, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.

[28] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1860-1908),* C. I, Remzi Kitabevi, 2.Basım, İstanbul 1993; A.g.y., *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1908-1914),* C. II, Remzi Kitabevi, 16.Basım, İstanbul 2018; A.g.y., *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1914-1922),* C. III, Remzi Kitabevi, 14.Basım, İstanbul 2018.

[29] *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1991; *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* Haz. Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9.Basım, İstanbul 2017.

Tarık Zafer Tunaya'nın üç ciltte topladığı *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı eser ise II.Meşrutiyet Dönemin'de meydana gelen olaylar, siyasi hava, fikir akımları, cemiyet, dernek ve özellikle siyasi partiler için mutlaka müracaat edilecek önemli bir çalışmadır. Yine eserin 2.Cild'inde Mütareke Dönemi ve son ciltte ise İttihat ve Terakki detaylıca ele alınmış, mütareke sonrasını da ele alan bu nadide çalışmadan Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihat-Terakki arasındaki bağı ve ilişkiyi anlamak için de faydalanılmıştır. Eserin 3.Cild'inin 5.Bölüm'ünün 2.Kesim'inde, Teşkilat-ı Mahsusa'yı ayrı başlıklar açarak anlatması(Kuruluş, Amaç ve İdeoloji, İttihat ve Terakkiyle olan İlişki, Eylemler ve Son Gelişmeler) bakımından da bu alanda müracaat edilecekler arasına girmiştir[30].

Çalışmamızın temel eserlerinden birini de Akdes Nimet Kurat'ın, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, adlı kitabı oluşturmaktadır[31]. Bu eserden Rusya ile olan ilişkiler ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar özellikle Kafkasya Cephesi için önemli ve etraflıca bilgiler içermesinden dolayı faydalanılmıştır. Yine bu cephede bizzat sahada üst düzey görev almasından dolayı Cumhuriyet döneminde de Mareşal rütbesine ulaşmış Türk ordusunun meşhur isimlerinden Fevzi Çakmak Paşa'nın, 1935'te Akademide verilen konferanslarından derlenerek oluşturulan ve 1936 yılında Genelkurmay Matbaası'ndan çıkan *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri(Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da)* adlı eser başlıca faydalanılacak nadir eserler arasındadır. Cephedeki olayları ve askeri harekâtları(Rusların harekât planları ve Planların mukayesesini de yapması), detaylıca harita ve krokilerle bizzat birincil ağızdan görüşlerle anlatması bu eseri, bu alanda değerli kılmıştır[32]. Ali İhsan Sabis'in, *Harp Hatıralarım*[33] adı altında anılarını topladığı İki Ciltlik eser söz konusu dönem aralığını, savaş yıllarını bizzat birinci ağızdan aktarması bakımından geşilmelere ışık

---

[30] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.III: İttihat ve Terakki, Hürriyet Vakfı Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1989.

[31] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919),* TTK Basımevi, Ankara 2011.

[32] Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Başkanlığı X. Şubesince Neşredilmiştir, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936.

[33] Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, C. I, Tan Matbaası, İstanbul 1943; A.g.y., *a.g.e.*, C. II, Güneş Matbaası, Ankara 1951.

tutmaktadır. Sabis Paşa da Kafkas Cephesinde III. Ordu'nun bünyesinde görev almıştı. Çakmak ve Sabis Paşaların eserleri bizzat asker olmalarından dolayı olayların, askeri açıdan tahlilinin yapılması bakımından da önem taşımaktadır. Kazım Karabekir'in, Emre Yayınlarından çıkan *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?, Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?, Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?-Sarıkamış, Kars ve Ötesi-*[34] eserleri de savaş öncesi havayı ve ortamı, Osmanlı'nın savaşa girişini, savaş sürecinde Doğu cephesini de etraflıca tahlil ederek aktarmaktadır. Kazım Karabekir'in bir başka eseri de *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adlı çalışmasıdır ve burada da kendi düşünceleriyle cemiyet ve fırka olarak, İttihat ve Terakki'yi anlatmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizli haberleşme, İttihatçı yemini, II.Meşrutiyet'in ilanı, Bab-ı Ali Baskını, Balkan Savaşlarında Edirne'nin kurtuluşu, Batı Trakya Geçici Hükümeti, Komitacının tanımı, Phılıp Stoddard'ın Teşkilat-ı Mahsusa adlı tezinin CIA(Central Intelligence Agency/ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı)'ye sunulduğunu ve esas olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunu, ideolojisini, üyelerini, teşkilatın sonu ve Dr. Bahattin Şakir hakkında önemli bilgiler veren Hikmet Çiçek'in kaleme aldığı, *Dr.Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni* adlı eserden de çalışmamızda faydalanılmıştır[35]. Sina Akşin'in, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı üç bölümden oluşan eser, bu alanda başvurulması gereken başlıca eserlendendir. Dönemin siyasetini, gelişmeleri, İttihat ve Terakki'yi son kongresine ve kapatılışına kadar ele almıştır.

Atilla Çeliktepe'nin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Tarihi ve Siyasi Misyonu* adı altında hazırladığı Yüksek Lisans Tezi(2001), sonradan *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu* adıyla kitap[36] olarak çıkmış ve yazar bu çalışmasında teşkilatı, ATASE arşivi belgelerine dayanarak kuruluşu ve yapısını bu alanda müracaat edilmesi gereken başlıca materyallerle ele alıp anlatmaktadır. Yine kitapta, Teşkilat-ı

---

[34] Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?-Sarıkamış, Kars ve Ötesi-,* C. IV, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

[35] Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni,* Kaynak Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2004.

[36] Atilla Çeliktepe, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul 2003.

Mahsusa'nın gücü ve faaliyetleri, insan ve malzeme kaynakları başlıklar altında ele alınmıştır. Osmanlılarda istihbarat ve casusluk faaliyetlerini, kronolojik olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarını baz alarak anlatan bir başka çalışma da Abdullah Lüleci(2014) tarafından hazırlanan Doktora Tezi'dir[37].

Emin Demirel'in, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler* adlı kitabında İstihbarat kavramı, Türklerde istihbarat, Osmanlı Devleti'ne yönelik casusluk faaliyetleri, Osmanlı'daki istihbarat çalışmaları ve Teşkilat-ı Mahsusa ile Fedai Zabıtan'ın kısmi listesi, Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin bir kısmının listesi, teşkilatın isim değişikliğiyle son olarak Karakol Teşkilatlanması hakkında bilgiler içermektedir[38]. Bu alanda Ergun Hiçyılmaz'ın da *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e, Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri* adlı kitaplarına da bakılmıştır. Nitekim bu eserlerde İstihbarat, Türklerde istihbaratın ortaya çıkışı ve süreci, Osmanlılarda istihbarat faaliyetleri, Teşkilat-ı Mahsusa ve önemli isimlerinden Eşref (Sencer) Kuşçubaşı ve Süleyman Askeri'ye de yer verilmiştir. Yine teşkilatta görevli birok kişinin faaliyetleri ve Karakol teşkilatı da anlatılmıştır. Hiçyılmaz'a göre Teşkilat-ı Mahsusa, Sultan Reşad tarafından onaylanarak resmiyet kazanmış ve teşkilatın isim babası da Veteriner Miralay Rasim Bey'di. Yazara göre Kuşçubaşı Eşref teşkilatın işlerini yürüten başkanıydı ve Süleyman Askeri de önde gelen isimlerindendi. Yine içerik olarak aynı ve benzer şeylerin anlatıldığı kitaplarda, Teşkilat-ı Mahsusa'nın ordu içinde gizli bir yapılanma(örgüt) da tespit ettiğini nakletmektedir. Fakat yazar Sultan Reşad'ın, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunu onayladığını iddia ettiği belgeyi göstermediği gibi teşkilatın ilk başkanın da eldeki en geçerli veriler ışığında Süleyman Askeri olduğu ve Eşref Kuşçubaşının'da teşkilatın kurucu kadrosunda yer alan önemli bir ismi olduğu bilinen bir gerçektir[39].

---

[37] Abdullah Lüleci, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri(1914-1918)*, (T.C. Sakarya Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya 2014.

[38] Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

[39] Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, Ünsal Kitabevi, İstanbul 1979, s.47-70.

Dr. Vahdet Keleşyılmaz'ın *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu(1914-1918)* adlı kitabında, Teşkilat-ı Mahsusa ile Hindistan'da İngiliz karşıtı faaliyetler yürüten kişilerin temasları anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş meselesi ile başlayan kitap, Türk Savaş Stratejisini, Almanların amaçlarını, Hindistan'da İngilizlerle mücadele eden Hindu ve Müslüman liderlerin Osmanlı Devleti ile Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile nasıl iletişime geçtikleri ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgeye yönelik planlarını da ele almıştır[40].

Çalışmamızın dönem aralığı boyunca özellikle Kafkasya Cephesi için faydalandığımız bir başka önemli eserde İsmet Görgülü'ye ait, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922* isimli kitaptır. Bu çalışmada, Osmanlı Askeriyesi'nin yurttaki teşkilatlanması, Osmanlı subaylarının, generallerinin yıl yıl, harp harp, kadrolarını-isimlerini, rütbe ve görevlerine göre vermesi, aktarması bakımdan ayrıca önem taşımaktadır. Böylece hangi cephede hangi savaşta sorumluluk derecesinin anlaşılması kadar çarpışmalar ve askerler hakkında da bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu eser tezimiz açısından, Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri ile komutanları hakkında da bilgi verdiği gibi bu müfrezelerin askeri harekâtlardaki rolünün anlaşılması ve bahse konu yıllar aralığında Osmanlı Ordusu hakkıda başvurulası gereken başlıca bir başucu eseridir[41].

Kafkasya operasyonlarında özellikle kilit rol oynayan Azerbaycan ve Nahçıvan için Teşkilat-ı Mahsusa'nın gerek gönüllü birlikleriyle gerek istihbaratçılarıyla cephede Türk ordusuyla müştereken de görev alması sonucu ortaya çıkan gelişmeler ışığında belli başlı iki eserin ismini, diğer eserlerle beraber zikredebiliriz. Azerbaycan için Vasif Qafarov'un, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbayan Meselesi 1917-1922* adlı çalışma, belge bazında Azerbaycan Devlet Arşivleri ve Türkiye Arşivleri'nden desteklenerek, kronolojik olarak 1917'den 1922'ye kadar Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya Politikasını, Brest-Litovsk ve Batum anlaşmalarını, Berlin Görüşmelerini, Bakü meselesini, Mondros sonrası Azerbaycan'ın durumunu Azerbaycan merkezli ve Azerbaycan Türkleri açısından da kapsamlı bir şekilde

---

[40] Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu(1914-1918)*, ATAM Yayınları, Ankara 1999.

[41] İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, AKDTY TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2014.

anlatmaktadır[42]. Doç. Dr. Halil Bal'ın doktora tezi de olan *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu* kitabından bu alanda direk Birinci Dünya Savaşı yıllarını ele alması ve savaş sonunu, Azerbaycan'ın Kuruluş Mücadelesini, Kafkas İslam Ordusu'nun da etkisini anlatması bakımından önemle inceledik ve çalışmamızda faydalandık[43]. Nahçıvan için ise başlıca başvurduğumuz kaynak, İbrahim Ethem Atnur tarafından doktora tezi olarak yazılan ve kitap olarak da basılan *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)* adlı çalışma oldu[44].

Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan harekâtı, Bakü'nün işgalden kurtarılışı, Gence'deki harp okulu ve Azerbaycan askeri/harp okulunun açılması, Mondros sonrası Azerbaycan ve Bakü'nün tahliyesi ve Nuri Paşa'nın yaşamı boyunca tüm faaliyetlerini anlatan, Paşa'nın biyografisi hakkında başvurduğumuz fotoğraflarla da desteklenen başlıca bir kaynakta Atilla Oral'ın titiz çalışması sonucu ortaya çıkan *Nuri Killigil* isimli kitaptır[45].

Yine Halil Paşa'nın hayatını anlatan biyografi türündeki önemli bir çalışmada Taylan Sorgun tarafından hazırlanan *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa Bitmeyen Savaş* adlı kitaptır[46]. Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk Reisi Süleyman Askeri Bey'in hayatını kaleme alan biyografi türündeki önemli bir başka eserde Nurettin Şimşek'in, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri* adlı çalışmadır. Bu eserde Süleyman Askeri'nin hayatı ve faaliyetleri açısından aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa için de başvurulması gereken önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca yazar çalışmasında; ATASE Arşivi, Osmanlı Arşivi, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Kara Harp Okulu Tarihi Arşiv ve Müzesi,

---

[42] Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi(1917-1922)*, Çev. Eldeniz Recebov, TEAS Press Neşriyyat Evi, I.Baskı, İstanbul 2018.

[43] Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi(1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil-Alem Yayıncılık, İstanbul 2010; A.g.y., *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi 1914-1918*, (T.C. İstanbul Üniversitesi, S.O.B.E., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi A.B.D., Doktora Tezi), İstanbul 1996.

[44] İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan(1918-1921*), TTK Basımevi, Ankara 2001.

[45] Atilla Oral, *Nuri Killigil*, Demkar Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2016.

[46] Taylan Sorgun, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kaynak Yayınları, 7.Basım, İstanbul 2016.

Emekli Sandığı Arşivi, Milli Savunma Bakanlığı Lodumlu Arşivi, TTK Arşivi-Tevfik Bıyıklıoğlu Koleksiyonu ve TİTE Arşivlerinden belgeler kullanarak bu alanda bilimsel geçerliliği yüksek güzel bir çalışma ortaya koymuştur[47]. Talat Paşa hakkında başvurduğumuz iki önemli eserde, Paşa'nın biyografisini ele alan çalışmalardır. Bunlar: Prof. Dr. Hasan Babacan'ın, *Mehmed Talat Paşa(1874-1921)* ve Alpay Kabacalı'nın yayına hazırladığı, *Talat Paşa'nın Anıları* adlı eserlerdir[48].

Mesut Uyar ve Edward J. Erıckson'un ortak çalışması olan *Osmanlı Askeri Tarihi* adlı kitap Osmanlı Ordusunu, kuruluşundan beri ele almış ve Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar askeri açıdan incelemiştir. Özellikle kitabın 5.Bölümü'nde, "Gayrinizami Harp Tecrübeleri" ve "Gayrinizami Harb"e ayrı başlıklar altında yer vermesi, çalışmamız açısından bu alanda başvurduğumuz önemli bir kaynak olmuştur[49].

Dönem aralığı açısından bakılması gereken eserlerin başında Falih Rıfkı Atay'ın, *Batış Yılları*[50] isimli eseri, hem Türkçülük ideolojisini hem de 1914'e doğru olan hadiseleri ele alması ve 1905'ten itibaren Osmanlı'nın buhranlı dağılış yıllarını anlatması bakımından önem taşımaktadır. Yine aynı yazarın, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri* adlı eseri de diğer çalışmalarıyla beraber dönem için göz atılması gereken eserlerdendir. Türkçülük ideolojisi ve diğer mefkûrelerle karşılıklı mukayese yapabilmek için Ziya Gökalp'in, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*[51] adlı eseri ile Teşkilat-ı Mahsusa için çalışan önemli isimlerden olan Yusuf Akçura'nın, *Üç Tarz-ı Siyaset* ve *Türkçülüğün Tarihi*[52] adlı eserlerine de mutlaka bakılmalıdır.

---

[47] Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey(Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)*, Altınordu Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2018.

[48] Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa(1874-1921)*, TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2014; Alpay Kabacalı, *Talat Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11.Basım, İstanbul 2018.

[49] Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Çev. Mesut Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Basım, İstanbul 2017.

[50] Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, V.Baskı, İstanbul 2016.

[51] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz. Mustafa Özsarı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

[52] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; A.g.y., *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

Sinan Onuş tarafından yazılan *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet* adlı eser de Alb. Ali Rıza Bey ve Yzb. Fuat Bey'in Günlüklerinden derlenerek oluşturulmuştur. Teşkilat-ı Mahsusa faaliyetleri ve çeteleri, cezaevlerinden çıkarılan mahkûmların Teşklat-ı Mahsusa'da eğitime tabi tutulmaları ve bu eğitimde Rauf ve Ramiz beylerin eğitim aşamasındaki rollerini örneklendirmesi, Sarıkamış harekâtı ve bu harekâta Teşkilat-ı Mahsusa'nın desteği, Ali Rıza Bey'in İstanbul'dan, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve çetelerini eğitmek ve askeri emir-komuta hiyerarşisine sokarak düzenli müfrezeler ve daha büyük birlikler oluşturmak amacıyla gönderilişine kadar çok sayıda önemli bilgi, hatıratlara dayanarak fotoğraflarla da desteklenerek anlatılmıştır. Bu eserden de cezaevlerinden tahliye edilen mahkûmların, Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerine katılım sağlamak üzere eğitime taabi tutulmaları ve müfrezelere insan gücü kaynağı olarak takviye edilmeleri konusunu aydınlatmada faydalanılmıştır[53].

Teşkilat'ın tasfiye işlemleri sırası ve sonrasında Yüce Divan Sorgulaması, Meclis-i Mebusan 5. Şube Tahkikatı olarak gerçekleştirilmişti. Çalışmamız açısından Yüce Divan Sorgulamalarında ki esas başlıklardan biri olan Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait yöneltilen suçlamalar ve iddialar olmuştur. İttihatçılar'a yöneltilen suçlamaların ve iddiaların temelini, harp sırasında gizli emellerini uygulamak için kurdukları gizli teşkilat(Teşkilat-ı Mahsusa) oluşturmuştu. Bu konuda müracat edilmesi gereken başlıca eserlerden biri de Meclis Zabıtlarından hareketle hazırlanan Osman Selim Kocahanoğlu'nun, *İttihat-Terakki'nin Yüce Divan Sorgulaması Meclis-i Mebusan Beşinci Şube Tahkikatı 1918* adlı kitap olmuştur[54].

[53] Sinan Onuş, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet*, Kırmızı Kedi Yayınevi, I.Basım, İstanbul 2015.

[54] Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Yüce Divan Sorgulaması*, Temel Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2017.

B- XIX. YÜZYILA KADAR TÜRKLERDE İSTİHBARAT

Şüphesiz savaşmadan kazanmak en büyük başarıdır. Dünya tarihinde Milattan Önceki çağlardan beri savaşların kilit kuralı bu olmuş ve ancak bunu kavrayıp, uygulayabilenler günümüzde bile başarılı oldukları gibi gerçekten tarihi süreçler içerisinde de hep başarılı kabul edilmişlerdir. İşte bu yüzdendir ki ekonomi ve siyaset dışında askeri alanda da rakipleri savaşmadan yenmek büyük ustalıktır ve bunun için mutlaka düşman addedilen taraftan bir adım önde gitmeyi gerektirmektedir. Bu da çok olmasa da bir "ileri görüşlülük" gerektirir. Bundan dolayı tarihin her çağında her mücadelede ve hatta savaşın ortasında bile gidişatın seyrini değiştirebilmek için "istihbarat" ve haber alma faaliyetleri önem arz etmiştir[55]. M.Ö. VI. Yüzyıl'da Çin'in Wu Devletin'de yaşamış, Çinli ünlü komutan ve stratejist Sun-Tzu bile "*Savaş Sanatı"* adlı eserinin son bölümünü ve birçok savaş teorisini, casusluk ve istihbarata ayırmış, orduların harekâtlar'daki başarılarını da casusların becerilerine bağlamıştır. Bilge bir hükümdar ve iyi bir komutanı zafere götüren yolun istihbarata bağlı olduğunu söylerken beş tip casusluktan söz eder: Yöresel, İç, Devşirme, Hükümlü ve Hayatta Kalan Casuslar. "İplerin Kutsal Kullanımı" da denen bu beş tip casusluğun, hepsi koordineli ve eş zamanlı kullanıldığında ortaya çıkan gizli istihbarat sisteminin ele geçirilmesi çok zordur diye de eklemektedir[56].

Milletler tarihinin en eskilerinden olan Türkler de Milattan Önceki çağlardan beri Asya kavimlerinin usta savaşçılarıydı. Bir savaş için gerekli bütün strateji, yöntem, teknik ve taktiklere sırasıyla hâkimdiler ki savaşçı bir ulus olan Çinliler, Hun akınlarını önleyebilmek için dünyanın en büyük seddini inşa etmişti[57]. Çin'deki Han Hanedanı'nın yedinci imparatoru olan Wu-ti(M.Ö. 140 - M.Ö. 86), tahta çıktığında ilk iş olarak Hunlar'la olan evlilik ittifakı ve barışını devam ettirdi. Çin'in sınırlarını en fazla genişletecek imparator olan Wu-ti, Chang-Ch'ien isimli generalini batı'ya

---

[55] Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Çev. Şiar Yalçın, May Yayınları, İstanbul 1975, s.71-73; B.H. Liddell HART, *Strateji Dolaylı Tutum*, Çev. Cemal Enginsoy, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2002, s.247-257, 265-268.

[56] Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, Çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, 11.Baskı, İstanbul 2014, s.5-6, 25-37, 85-88.

[57] Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1048-1049.

doğru bir seyahat'e, gizli görevli olarak gönderdiğinde amacı Hunlar'ın zamanında yurtlarından ettiği ve Afganistan'ın kuzeyine göçen Yüeh-chihler'e, Hunlar'a karşı bir ittifak teklifi yapmaktı. Böylece Çinli elçi, Yüeh-chihler'i eski toprakları olan Kansu'ya geri dönüp, yerleşmeye ikna etmeye çalışacaktı. Çinli elçi ve heyeti, M.Ö. 139'da başlayan yolculuklarında Hun topraklarından geçerken Hun devriyeleri tarafından yakalandı. Chang-Ch'ien işlediği suçtan(görünürde Hun İmparatorluğu ile Çin İmparatorluğu arasında hali hazırda yürürlükte bulunan barış ve saldırmazlık anlaşmasını ihlal ettikleri, aslındaysa casusluk ve propaganda faaliyettinde bulunduklarından) dolayı on yıl Hun ülkesinde hapis tutuldu. Chang-Ch'ien bu süre zarfında Hun'lu bir hanımla evlenip, çocuk sahibide olsa bir yolunu bulup kaçtı ve on yıl önce Çin'in Han Hanedanlığı tarafından kendisine verilen göreve devam etmek üzere batı'ya doğru yoluna devam etti. Nihayet Yüeh-chihler'e ulaşan elçi, onlardan Hunlar'a karşı dilediği karşılığı bulamayınca çaresiz Çin'e dönüş için yola çıktı ve bu sefer yine Hun askerlerine yakalandığı gibi bir yıl kadar Hun ülkesinde tutuldu. Ardından yine kaçmayı başaran Çinli elçi, Çin'in başkenti Ch'ang'an'a döndü ve edindiği tüm bilgileri, imparator Wu-ti'ye bir rapor olarak sundu. Bu rapor, Çin tarihinde yeni bir devir açtı ve Çinliler hem Hunlar hem de Batı hakkında edindikleri bilgilere çok önem verdikleri için haber alma faaliyetleri açısından sık sık elçi göndermeye başladılar. Su-wu'da, Hun ülkesine gelip burada alıkonulan Çinli elçilerden en meşhur olanıydı. Yaklaşık 19 sene Sibirya'da çobanlık yaptırılan Su-wu, M.Ö. 82 senesinde Hunlar'ın karışıklık içinde bulunduğu bir dönemde Han Hanedanlığı'nın saldırılarına engel olmak adına bir iyi niyet göstergesi olarak diğer Çinli elçilerle birlikte serbest bırakıldı. Çin'in Hunlarla olan evlilik ve barış ittifakı uzun sürmedi ve Çin imparatoru, generallerinin de isteği doğrultusunda M.Ö. 133'te Hunlara karşı hazırladığı Ma-i Pususu'nun, Hunlar tarafından zamanında öğrenilmesiyle aradaki yetmiş yıldır devam eden "Ho-ch'ing Anlaşması(Hunlarla Çinliler arasında yapılan evlilik, barış anlaşması)"nı bozdu. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Hun İmparatorluğu döneminde haber alma ve propaganda, istihbarat faaliyetleri olarak hem Türkler hem de Çinliler açısından önemli bir yer tutmaktaydı[58]. Gök-Türk devleti de ikiye ayrılmadan önce 580 yılında Gök-Türklere

[58] Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, I.Baskı, Konya 2012, s.64-

gelin olarak gelen Ch'ien-chin prensesin maiyetinde, Çinli bir casus olan Ch'ang Sun-sheng'de vardı. Casus Ch'ang Sun-shen'in, Gök-Türklere karşı bu göreve seçilmesinde nişancılık konusundaki başarısı etkili oldu. Çünkü bu özelliğinden dolayı Gök-Türklerle yakınlaşacağı ve kağanlık sülalesiyle üst kademedeki görevliler tarafından da sevileceği tahmin ediliyordu. Bu sayede casusluk, haber alma faaliyetlerinde başarı sağlanması planlanıyordu. Gök-Türk devleti için esas tehlike, Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın devlet adamlarıyla yakınlaşmasıyla başladı ve böylece devletin ileri gelenlerini, hanedan üyelerini iyice tanımaya başlayan casus, onların aralarındaki problemleri, zaafları da öğreniyordu. Nitekim Çinli casuslar çıktıkları av seyahatlerinde Gök-Türk ülkesinin coğrafyasını, bölge bölge boyların sayısını ve askeri kuvvetlerini de öğreniyorlardı. Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'da 581 senesinde ülkesine döndüğünde ilk işi imparatoruna bir rapor hazırlayıp, Gök-Türkler hakkında öğrendiği tüm bilgileri aktarmak olmuştu. Bu raporun en önemli maddesi şimdilik Gök-Türklere karşı savaşa gerek olmadığı çünkü Türklerin içinde kıskançlık ve ihtilafların bulunduğunu, bu sebepten düzensizlikten faydalanılarak gizli bir plan yapılmasını tavsiye ediyordu. Şayet öyle de oldu ve Çinli casusun tavsiye ettiği gibi Çin İmparatorluğu, Gök-Türkleri bölme faaliyetine zaman kaybetmeden başladı[59]. Tarih'te "Türk" adıyla ortaya çıkan ilk devlete ait olan Kül Tegin abidesinin Güney cephesinde, "*Türk Kağanı, Ötüken ormanında otursa sıkıntı yoktur"* yazmaktadır. Türklerin ata yurdu olan bölgenin önemi bin yıllar geçsede değişmedi. Yine aynı kitabe, "*Ey Türk! Üstte mavi gök çökmedikçe altta yağız yer yarılmadıkça, senin ilini ve töreni kim bozabilir?"* derken, Türk devletinin devamlılığına, bağımsızlığına vurgu yaptığı gibi devlet geleneği ve töresine de dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Türk milleti arasındaki ilk ayrılıkların, Hun ve Göktürk devirlerinde Çinli casuslar aracılığıyla olduğuna da dikkat çekmek gerekmektedir[60]. Göktürkçe yazılı kitabelerden Tonyukuk, Kül Tegin ve Bige Kağan abidelerinde Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişine Türk milletinin ders alması için

---

70,96,105-106.

[59] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.I, TTK Basımevi, II. Baskı, Ankara 2003, s.36-37.

[60] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s.17-18,24,34-35,65,70. II.Gök-Türk Devleti'nin yıkılışında rol oynayan Çinli(T'ang Hanedanı) casuslardan biri olan elçi, Sun Lao-nu'nun faaliyetleri ve Çin entrikaları için Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler,* C.III, TTK Basımevi, Ankara 2004, s.6, 57.

değinilmişti. Gök-Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç ana noktada toplanmıştı: 1) Başarılı Kağanlardan sonra tahta geçen diğer Kağanların başarısızlıkları. 2) Türk milletinin, devletlerine karşı olan vazifelerini tam olarak yerine getirmedikleri kast edilerek, beylerin ve milletin itaatkâr değil aksine asi davrandıkları için devletin zaafa uğradığı. 3) Çin entrikaları ve Çin'in kurnaz siyaseti. Çinlilerin etkili sözlerle, ipek kumaşlarla ve değerli hediyelerle yabancı kavimleri kendilerine yaklaştırmayı başardığı ve sonradan bu kavimleri aldatarak kendi kurnaz politikasını fesat tohumları ekerek uyguladığına da vurgu yapılmıştı. Bu üç sebepte birbiriyle bağlantılıdır. Fakat Çin entrikaları, o dönemdeki istihbarat ve propoganda faaliyetleri için önem taşımaktadır. Çinliler bu politikaları sonucu büyük kardeşi, küçük kardeşe düşürdüğü gibi milletle kağanı da birbirine düşürmeye çalışıyordu. Tüm bunların sonucu olarak da devletin yıkılışa kadar gittiği vurgulanıyordu. Böylece ilk Türk yazıtlarında bile Türk milletine nasihât edilmekte ve gelecekte aynı hatalara düşülmemesi isteniyordu. Bu da bize hem iç hem dış istihbaratın ve propaganda faaliyetlerinin önemini bir kere daha göstermiştir[61]. Uygur Devleti'nin yıkılışındaysa yine Çin'in entrikaları başrolü oynamıştı. Uygur Kağanlığıyla Çin İmparatorluğu arasında evliliklerden ötürü akrabalık bağları kuruluyordu ama Çin'li yetkililer bu durumu kendi lehlerine, hazırladıkları entrikalar için güzel bir propoganda malzemesi olarak kullanmayı da başardı. Kağanlığ'ın dağılışından(840) sonra farklı yerlere göçen ve yine devletler kurarak varlıklarını devam ettiren Uygur boylarına, Çin İmparatoru elçiler gönderip onlar hakkında gerekli istihbaratı da her dönem sağlamayı başardı. Örneğin 981-984 yılları arasında Uygurlara seyahete gönderilen Çinli elçi Wang Yen-te'nin Uygurlar hakkında hazırladığı bir rapor, Turfan Uygurları hakkında özellikle kültürel tarihleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermekteydi[62]. Göçler sonucu Türklerin yurtları, Hint Okyanusundan Akdeniz'e, Çin sınırlarından Orta Avrupa'ya kadar geniş bir alanı kapsayacak şekilde uzanmıştı[63]. Hiç şüphesiz ilk görüldükleri yer ve ata yurtları addettikleri, "Orta Asya"ydı ve bu

[61] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.II, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.10-12.

[62] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *DİA*, C.XXXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.242-243.

[63] William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınevi, 6.Baskı, Ankara 2002, s.373-374. Ayrıca bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara 1990, s.67.

coğrafya dünyadaki en eski yerleşimlere, kültürlere sahipti[64]. Türk milletinin en karakteristik özelliklerinden önde geleni, savaşçı oluşlarıydı çünkü tarihin her devrinde bağımsızlıklarına düşkün olarak töre sahibi en az bir ve birden fazla devlet ile varlıklarını sürdürmüşlerdir[65]. Türkler İslamiyetten önce Orta Asya'da kurdukları devletlerde, ajanlara "Çaşıt(Çaşut)" diyorlardı. Çaşıt, "gizlemek, gizli bir şeyi söyleyen" anlamlarına geliyordu[66]. İhbar etmek ise "çaşutlama" şeklinde ifade edilirdi[67].

Zamanında Çinlilerin, Türklere yaptığı propaganda ve ajanlık faaliyetlerini, VIII. Yüzyıldan itibaren İran ve Batı Türkistan ile Asya topraklarında hâkimiyet kurmaya çalışan Araplar da benzer biçimde yine Türklere karşı yapmaya başlamıştı. Örneğin Merv şehri Abbasilerin Mâverâünnehir'deki en önemli propaganda merkeziydi ve Ebu Müslim gibi birçok Abbasi görevlisi, bu topraklarda faaliyet göstermek ve İslamiyet'i de yaymak için görevlendirilmişti. 8.yüzyılın ilk yarısında Sogd ülkesinde genelde Türk boylarının başını çektiği bir dizi ayaklanmalar patlak verdi ve bu isyanlar çok sert bir şekilde bastırıldı[68]. Türklerle Arapların Mâverâünnehir'deki çarpışmalarında en büyük sebep, Türklerin yurt müdafaasında olmaları ve milli karakterleri gereği herhangi bir devlet ya da boyun hükümranlığı altına girmeden "bağımsız" bir şekilde yaşama arzularıydı. Türk beyleri ve boyları, Arapların karşısında Müslüman oldukları için değil; o toprakların kendilerine ait oldukları ve Türk oldukları için durmuştu[69].

Türkler büyük ve kalabalık boylarıyla çoğunlukla İslam dinini benimseyince coğrafi olarak doğal yayılmaları sonucu da yeni rakipler ve düşmanlar kazandı. Tüm

---

[64] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s.47-48.

[65] İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler,* C.I, s.319-324; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.49-56.

[66] Erdal İlter, *a.g.e.,* s.5. http://www.mit.gov.tr/birinci_bolum_A.html#dipnot1. (28.01.2020)

[67] Abdülkadir Özcan, "Türk Devletlerinde Casusluk", *DİA*, C.VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.166.

[68] Jean Paul Roux, *ORTA ASYA Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.186-187; Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.414. Kuteybe emrindeki Arap ordularının Talkan'daki tahripleri, kırımı ve Harezm uygarlığıyla bu şehrin tarihi yıllıklarının bile yok edilmesini, Harezm'in ünlü Türk bilgini Biruni'ye ait olduğu atfedilen sözlere dayanarak D.Avcıoğlu'nun eseri *Türklerin Tarihi*, C.III, s.1144'den akt. Erdoğan Aydın, *Nasıl Müslüman Olduk?*, Başak Yayınları, Ankara 1994, s.86.

[69] Erdoğan Aydın, *a.g.e.,* s.49-52, 61-64, 71.

bu gelişmeler, Türk devletlerinde istihbarat faaliyetlerinin önemini daha da arttırdı. Batı Türkistan'da Samaniler döneminde casusluk hizmeti görenlere, *"sahib-i haber*" ya da *"sahib-i berid"* deniyordu. Genel olarak idari sistemi Sasanilere benzeyen Gazneliler de ise casusluk hizmeti daha da gelişmiş ve *"Berid Teşkilatı"* haber alma faaliyetlerinde önemli bir yer tutmuştu. Bu teşkilatın başında ise *"Sahib-i Berid"* denen bir başkan, yönetici bulunuyordu. Berid teşkilatı, Gaznelilerde devletin iç ve dış tüm yazışmalarının yapılmasından sorumlu olan "Divan-ı Risalet"e bağlıydı. Casusluk yapanlara *"münhi"* dendiği gibi resmi posta teşkilatına *"askudar"* ve deriden hazırlanan bir koruyucu kapa konan raporlara da *"mülattife"* denirdi. Böylece tüm posta ve istihbarat işlerini yürüten kurum olarak berid teşkilatlanması da Türk devletlerinde önemli bir yere sahipti[70]. Öyle görülüyor ki Hun, Gök-Türk ve Türk Kağanlıkları döneminde Türkler aleyhine yürütülen "casusluk ve istihbarat" faaliyetlerinden yeterince ders alınmamıştı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve Türk tarihinin en önemli devlet adamlarından olan ünlü vezir Nizamü'l-Mülk, kaleme aldığı eseriyle bu konuda hakanı Melikşah'ı ve Türk milletini yüzyıllar önce uyarmıştı. *Siyer el-Mülük* ya da yaygın bilinen ismiyle *Siyasetname* olarak kayıtlara geçen vezirin bu meşhur eserinin on üçüncü faslı bizzat casusların sevk ve idaresi ile mülkün selameti, raiyyetin işleyişine dairdir. Nizamü'l-Mülk'e göre çeşitli kılıklarda dört bir yana casuslar salınmalıydı. Böylece casuslar zamanında Sultan'ı, yaklaşan tehlikelerden haberdar ettiği takdirde erken tedbir de alınabilirdi. Ayrıca casuslar reayanın her türlü iyi-kötü hallerinden direk Sultan'ı haberdar edebilirlerdi. Böylece yaklaşan ve olması ihtimal dâhilindeki büyük tehlikeler, zamanında savuşturulabilirdi. Vezir, buna benzer birçok hikayeyi de eserde örnek olarak vermişti[71]. Nizamü'l-Mülk'ün uzun vezirliği döneminde devlet işlerinde gösterdiği başarı ve örgütlenme, idaredeki disiplini kendisine karşı içeride ve dışarıda çok düşman türemesine de sebep oldu. Özellikle Hasan Sabbah ve fedailerinin, Selçukluların azılı düşmanı oldukları ve büyük Selçuklu vezirinin de Bağdat yolunda onların suikastına kurban gittiği şayiaları vardır. Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinin, Selçukluları uzun zaman uğraştırdığı bilinmekteydi. Nizamü'l-Mülk'ün devlet

[70] Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2018, s.38-40.

[71] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, V.Basım, İstanbul 2013, s.101-115.

teşkilatında idari, mali ve askeri alanlarda getirdiği düzenlemeler sayesinde Selçuklu İmparatorluğu çağının en prestijli devleti haline geldiği gibi onun kurdurduğu kurum ve kuruluşlar da ufak tefek değişikliklerle diğer Türk-İslam devletlerinde devam etmişti[72].

Siyaset'in tanımlarından biri de düzene koymak, idare etmek ve tedbir almaktır. Burada "tedbir almaktan" hareketle istihbarat ve casusluk tarihinin de siyaseten insanlığın eski çağlarından beri var olduğu su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır[73]. Böylece devletler, güvenlik önlemleri gereği de bu temel ihtiyaçlarını karşılamak için birçok servis ve örgütlere tarihin her döneminde ihtiyaç duymuşlardı. Selçukluların da teşkilatlanmalarında kendini hissettiren bu ihtiyaç, Anadolu topraklarında Türkiye Selçukluları tarafından da benzer yöntemlerle karşılanmaktaydı. Bu yöntemlerden en yaygını olanı düşman topraklarına çeşitli kılıklarda(genellikle tüccar ve din adamı) salınan casuslar ve keşif hareketleri sonucu ele geçirilen esirlerden alınan bilgilerdi. Selçuklularda *"Sahib-i haber"* tayin etme uygulamasının Sultan Alp Arslan döneminde kaldırılmasından sonra tekrar işlerlik kazandırılıp, uygulandığı bilinen bir gerçekse de istihbarat işleri daha ziyade Divan-ı İnşa'ya bağlı olarak görev yapan *"sahib-i haber"* ya da *"sahib-i berid"* denen kişilerin uhdesine bırakılmıştı. Türkiye Selçuklu sultanları da bu hususta elçileri sıkça kullanmıştı[74]. Moğol İmparatorluğu'nun büyük hükümdarı Cengiz Han'nın özel imtiyazlar verdiği ve idari sistemin temelini oluşturan *"muhafizlar"* barış zamanında da görevliydi. Keza imrapatorluğun en faydalı kurumu haline gelecek olan *"yam"* denen ulak ve atlı posta hizmetinin temelleri de onun döneminde atıldı. *İzci*'lerde, Moğollarda özellikle savaş öncesi düşman topraklarına girip psikolojik harp ve kara propaganda işlerinin görülmesinden sorumluydu. Ayrıca sefer öncesi görev dönüşlerinde de gittikleri topraklar hakkında gerekli istihbaratı getirmekle yükümlüydüler. Böylece Moğol İmparatorluğu'nda haberleşmeden hareketle

---

[72] Reşidüddin Fazullah, *Camiu't-Tevarih(Tarih-i Al-i Selçuk),* Tahran H. Şaban 1386, s.56'dan akt. Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.,* s.XII-XIII; İbrahim Kafesoğlu, "Nizamü'l-Mülk", *İA*, C.9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.329-333.

[73] "Siyasetname", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.8, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, s.27-29. Siyaset, sözlükte etimolojik olarak "korumak, hayvanı ehlileştirmek ve at terbiye etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Hızır Murat Köse, "Siyaset", *DİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.294.

[74] Yavuz Delibalta, *a.g.e.*, s.51-87.

istihbarat işleri direk olarak yam, muhafızlar ve izcilerin hizmetinde görülüyordu. Yine Cengiz Yasası'na göre casusluk yapanlar da ölümle cezalandırıldı[75]. Moğol tahtına, 1251 senesinde kağan olarak Mengü(Möngke) geçti. Onun başa geçmesinden önce Abbasi ve İsmaililer ile zaten gerginleşen ilişkiler, onun döneminde Moğolların genişleme isteği ve cihan hâkimiyeti gibi ana hedeflerinin dışında özellikle İslam topraklarına gönderilen Moğol komutanlarının raporlarına yansıyan Abbasi Halifesi ve İsmaili(Batıni, Haşşaşi) gruplarıyla ilgili istihbaratların neticesinde daha da gerildi. Mengü, han seçildiği kurultayda kardeşi Hülâgû'ye İran, Şam, Mısır, Anadolu ve Ermenistan mıntıkalarını istila etme görevini vermişti. Böylece İsmaililerin ortadan kaldırılışı, Bağdat muhasarası ve Abbasiler üzerine harekât görevi Hülâgû Han'daydı. Mengü Han'ı, İslam Dünyası'nı istilaya iten sebeplerden konumuz açısından dikkat çekeni, Mengü tarafından İran'ı muhafaza için gönderilen Moğol ordusunun komutanı Baycu Noyan'ın verdiği istihbarati bilgilerdir. Baycu Noyan bir haberciyle Mengü'ye durumu bildirmiş, kısaca Batıniler'den ve Bağdat Halifesi'nden şikayetlerini dile getirmişti. Burada ilginç olan başka bir hadise Moğol kumandanı Baycu'nun gönderdiği habercinin, Moğol sarayında Mengü Kağanı bilgilendirdiği sıralarda İranlıların yani Kazvinlilerin, Batıniler(İsmaililer)'e yönelik şikayetlerini dile getirmek için Kadı'l kudat Şemsüddin el-Kazvini'nin de Han'ın sarayında bulunmasıydı. Bu kadı kuvvetle muhtemel Kazvinlilerin istihbaratçısıydı ve Moğol sarayına İsmailileri şikayet edip Moğollardan destek almak üzere yani propoganda için gelmişti. Kazvinli Sûnni Müslümanların ısrarlı yardım talebi ve Moğol kumandanlarının verdikleri istihbarati bilgiler, Moğolların batı seferine çıkışını sağlayan ana etken olmasa da yan etkenler olarak bu propoganda ve istihbarati bilgilerin dönem için önemini de ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Papalık ve Hıristiyan Batı dünyasının kralları da duydukları endişeden ötürü Moğolların niyetlerini öğrenmek ve mümkünse onları kendi yanlarına çekebilmek için Plano Carpini gibi seyyahları ya da Guillaume de Rubruk gibi seyyah görünümündeki rahipleri aralıklarla Moğol ülkesine göndermişlerdi[76].

---

[75] George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.46-47,131,134,136,142,148-150.

[76] H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (1216-1258),* İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.207-223,231.

Osmanlılar da kuruluş ve yayılışlarının ilk dönemlerinden beri bu ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Çünkü gerek gelen bilgilere gerekse karşı istihbarat faaliyetleri sayesinde her türlü önlem alındığı gibi devletin iç ve dış politikaları da belirleniyordu. Beyliklik dönemlerinden beri Osmanlı'nın ilk yüzyılında akıncı birliklerinin etkinliği ve önemi tartışılamazdı. Akıncıların yaptıkları akın seferlerinden getirdikleri bilgiler ve esirler sayesinde bunlar, fütuhattan önce değerlendirilip ona göre hareket planlarına şekil veriliyordu. Buna "Dil Alma Yöntemi"[77] de deniyordu. Benzer görevleri yeniçeriler de gördü ve "ulaklar" sayesinde de birçok bilgi-haber alınmaktaydı. Yine Voynuk, Cerehor ve Martolos gibi Gayrimüslim tebaadan oluşturulan teşkilatlanmalardan da casusluk hizmeti görenler vardı. Martolos'ların barış zamanlarında muhbirlik yaptıkları bilinmekteydi. Bunların başka bir görevi de düşman devletlerin tebaası arasında "Türk askerlerinin üstün gücünü anlatarak", onların morallerini bozmak ve psikolojilerini etkilemekti. Bu sınıf tahminimizce Türkler için eman ile alınan bir yer ile harpte savaşla alınan yer arasındaki farkları da anlatmış olmalıdır ki Osmanlı fütuhatlarında azımsanmayacak sayıdaki yerleşim yerleri ve ahalisi, "eman" ile kendi iradeleriyle teslim olmuştu.

Avrupa'daki sarayların içine kadar Osmanlı ajanlarının girdiği biliniyordu. Slav ve Hırvat sınırlarında papazlarla asilzadelerden de casus olarak faydalanıldığı oluyordu. Mesela Kaptan-ı Derya Küçük Ali Paşa'nın kardeşliği "Sicilyalı" Mehmed Ağa, *Titus Moldariensis Clericus* ismiyle yaklaşık kırk yıl Osmanlı himayesindeki Fransa Kralının sarayında bir Osmanlı casusu olarak görev yapmıştı[78]. Açıkça görülüyor ki Osmanlı Devleti, bu ihtiyacını karşılamak için sadece Müslümanlardan ve Türklerden faydalanmakla kalmamış yeri geldiğinde Gayrimüslim halklardan da faydalanmış ve bildiği her yöntemi deneyerek hareket etmişti. "Tüccar ve Gezginler" sınıfları sayesinde de etkili istihbaratlar sağlanabiliyordu. Bunların arasında Osmanlı vatandaşı olanları olduğu gibi yabancı ülke vatandaşı olup, Osmanlılar lehine

[77] Dil Alma Hizmet'inde bulunanlar, tımarla ya da tımar gelirleri arttırılarak ödüllendirilirlerdi ve bu iş, hizmet genelde babadan oğla da geçerdi. Bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:148, İstanbul 2017, s.60-64.

[78] Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s.166-170.

casusluk yapanlar da mevcuttu[79]. Osman Bey'in çevre kalelerin fethinde kullandığı casuslar sayesinde aldığı istihbaratların, bu fetihlerde payı büyüktü. Keza Orhan Bey'in de aynı şekilde devam ettiği kaynaklarda mevcuttur. Yine Çimpe(Çimbi) kalesi de bir casusun verdiği bilgiler doğrultusunda, kaleye arka tarafından girilerek alınmıştı.

Birde Osmanlı Devleti'nin içinde diğer devletlerin casusları bulunuyordu ve bunlar da Osmanlılar aleyhine istihbarat toplamakla görevliydi[80]. Örneğin, II. Murat'ın akıncılarından Evrenos Bey'in mahiyetinde olan Yanko isimli bir casus, firar ederek Engürüs(Macar) kralının yanına kaçmıştı. Osmanlılar hakkında birçok bilgiye sahip bu casus, kaçtığı yerde hemen ödüllendirildi ve Beylerbeyi oldu[81].

Emir Timur döneminde posta yollarında atlı muhbirciler, sınır boylarındaki deve kolları ile kervan durak noktalarında gizli haber alma teşkilatına bağlı görevliler sayesinde düzenli olarak raporlar hazırlanıp, gönderiliyordu[82]. Timur, Cengiz Han'ın kurduğu askeri düzene sâdık kalarak hareket etti ve casusluğu da sıkça kullandı. Böylece halktan haber toplayan görevlilerin dışında idaresi dışındaki devletlere kendi casuslarını yerleştiriyordu. Bunlar: Sufi, tüccar, derviş, sanatkâr, müneccim, asker ve pehlivan olarak ülkeleri dolaşıp, gerekli bilgileri Emir Timur'a ulaştırırlardı. Timur'un öncü kuvvetleri de düşman unsurlar hakkında bilgi toplayabilmek için "Karavul" çıkarır veya "Gacarcı" denen klavuzları, kullanırlardı[83]. Timur'un psikolojik harp ve propogandayı da büyük harekâtlar ve savaşlar öncesi ustaca uyguladığı kaynaklarda geçmektedir. Emir Timur ve Yıldırım Bayezid kumandasında iki devletin karşı karşıya geldiği Ankara Savaşı(28 Temmuz 1402) ve hemen öncesinde Timur'un faaliyetlerine baktığımızda, Anadolu'ya derviş ve şeyh

---

[79] Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki(1563-1595)*, C.I, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1999, s.116,188,191,193,196; Nurullah Aydın, *Osmanlı İmparatorluğunda İstihbarat*, Paraf Yayınları, İstanbul 2010, s.75-80; Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki(1595-1600)*, C.II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1999, s.690,700,713. Akıncılar, hem Serhad kuvvetlerinde hem de Rumeli'deki bazı mıntıkalarda Tımarları olanlardan dolayı da Eyalet kuvvetleri arasındaydı. Serhadlar'da hizmet görenler başta olmak üzere hafif süvariydiler. Voynuk, Martolos ve Cerehor(Serehor)'lar için de ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından KAPUKULU OCAKLARI*, C.I, TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1988, s.1-5.

[80] Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.80-83.

[81] Emin Demirel, *a.g.e.*, s.117,120.

[82] Kazım Paydaş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *TAD*, C. XXVIII, S. 46, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009, s.36-40.

[83] İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, T.T.K. Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2017, s.163.

görünümünde birçok casus gönderdiği ve bu casuslar sayesinde de Osmanlılara karşı yoğun bir propoganda çalışması başlattığı görülecektir. Bu casuslar, Osmanlı yardımcı kuvvetlerinden özellikle Gayr-i Müslim ve Sırp askerlerinin, Osmanlı ordusunda bulunuşunu yoğun bir propoganda malzemesi olarak kullanmışlardı. Böylece hem halkın hem Osmanlı askerinin maneviyatı üzerinde etkili bir yıkım kampanyası başlatmak için dini inanç ve hassasiyetler, bir propoganad malzemesi olarak kullanılmıştı[84]. Timur'un propogandası, Yıldırım Bayezid ve oğullarını karalamak ve İslâm'a uygun olmayan bir yaşantı yaşadıkları yönünde çeşitli söylentiler yaymaktan geçiyordu. Aynı zamanda Timur ve oğullarının ise aksine İslâm'a uygun bir yaşam sürdürdükleri yönünde kendi propogandasını, Anadolu topraklarında ustaca uygulamak istemişti. Yine Timur'un propogandaları arasında Bayezid'in Hristiyan biriyle evli olduğu, içki içtiği, ordusunun büyük bir kısmının devşirmelerle Hristiyanlardan oluştuğu ve halkına adil davranmayan bir hükümdar olduğu da vardı. Timur böylece kendi propogandasıyla çıkacak bir savaşta iki İslâm devleti arasındaki mücadelede, kendine haklılık payı çıkarmak ve taraftar toplamak yahut karşı tarafın taraftar toplamasını engellemek istemişti. Emir Timur'un bu propoganda faaliyetlerinde kısmen başarılı olduğunu da bazı Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı ordusunun yenilgi sebeplerini, Yıldırım Bayezid'in hayat tarzına ve ecdadına uygun olmayan davranışlarına bağlamasından mütevellit anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında Timur'un güçlü bir istihbarat ağının bulunduğu ve bu sayede Anadolu'daki geçitler, yollar ve yerleşim merkezlerinden, Osmanlı ordusunun yapısına kadar her şeyden nasıl haberdar olup, bilgi sahibi olduğu da ortaya çıkmaktadır[85].

Timur Devleti'yle olan Ankara Savaşı'ndan sonra zor günler geçiren Osmanlı hanedanı kendi siyasi bütünlüğünü toparladığı gibi şüphesiz Emir Timur'un Anadolu'daki faaliyetlerinden de ders çıkarmış olmalıdır ki Osmanlı'da, istihbaratın ve propoganda çalışmalarının önemi bu dönemden sonra tahminimizce daha da artarak hız kazanmıştır. II. Mehmet'in özel olarak davet ettiği İtalyan sanatkâr ve

[84] M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2272, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, s.52-53.

[85] A. Ahat Andican, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.320-321.

ressamlardan zaman zaman bilgiler aldığı da biliniyordu. Öyle ki II. Mehmed'in daveti üzerine ünlü İtalyan sanatkârlardan Mateo di Pasti, II. Mehmed'e vermek üzere bir mektupla yola çıktığı zaman Venedikliler tarafından yakalanmış ve Osmanlılara istihbarat sağlamakla suçlanmıştı. O, sonradan serbest kalsada bir türlü İstanbul'a ulaşamamıştı[86]. III. Selim döneminde de Orta Amerika'da yakalanan ve mesleğinin hekimlik olduğunu söyleyen Federico Saul adında bir Osmanlı vatandaşı tutuklanmıştı. O da kuvvetle muhtemel bir Osmanlı ajanıydı. Açıkça görülmektedir ki klasik dönemde bile Avrupa'dan Afrika'ya ve hatta Orta Amerika'ya kadar Osmanlılar istihbarat faaliyetinde bulunuyorlardı fakat yine de Yıldız İstihbaratı ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya kadar kurumsal, profesyonel bir Türk istihbarat servisinin yokluğu hissedilmişti[87]. Oysa 16.yüzyıldan beri İngiliz Kraliyet Gizli Servisi'nin faaliyetleri sayesinde, İngilizler kurumsal bir istihbarat ağına sahiptiler[88]. İstanbul'a gelen sanatkârların yanı sıra Avrupalı özellikle İtalyan tüccarlardan da gerekli bilgiler alınmaya çalışılıyordu. Ayrıca Osmanlı sarayında ya da saraya yakın yabancı hekimlerden de Osmanlılar aleyhine casusluk yapanlar da mevcuttu[89].

Casusluk, istihbarat tarihinin önemli bir öğesiydi. Cengiz Han ve Timur gibi tarihte iz bırakmış önemli isimler de bu yöntemi sıkça kullanmışlardı. Keza Gazneliler'inde ülke içinde yabancıların faaliyetlerine karşılık bir "Hafiye Teşkilat"lanmalarından bahsettik. İşte bu noktada Osmanlılar da uzun yıllar, ücretli casusluğu-buna ulufeli casusluk da deniyordu- sık sık kullandılar[90]. En yaygın hafiyecilik türlerinden biri "Nakli Kelam" olarak da adlandırılan ve kullanılan muhbircilikti[91]. Osmanlı Devleti dışarıda çok kuvvetli, kurumsal, resmi bir istihbarat servisi ve faaliyetlerine sahip olmasa da iç istihbaratta oldukça etkindi. "Tebdil"

---

[86] Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.85.

[87] Mehmet Necati Kutlu, "İspanyol Arşiv Belgelerine Göre 1795 Yılında Orta Amerika'da Tutuklanan Bir Osmanlı Hekimi ve Kullandığı Tedavi Yöntemleri", *Bilge, Yayın Tanıtım Tahlil, Eleştiri Dergisi*, Sayı 39, Kış 2004, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2004, s.29-33.

[88] Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.94. Osmanlı Devleti'nin kendini beğenmişlik içinde Batı'ya temsilci göndermediğini(daimi elçilik), bu yüzden dış politikasının da tam bir cehalet içinde olduğunu söyleyen Voltaire'in, *XII.Charles* adlı eserine atfen akt. Emin Demirel, *a.g.e.*, s.121.

[89] Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s.167; Franz Babınger, "XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Milano Dukalığı İlişkileri", Çev. Mahmut H. Şakiroğlu, *Belleten*, C. XLIX, S.194, TTK Basımevi, Ankara 1985, s.377,390.

[90] Ergun Hiçyılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, Altın Kitaplar Yayınevi, I.Basım, İstanbul 1994, s.8,9; Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.77-78.

[91] Emin Demirel, *a.g.e.*, s.123.

şeklinde gezerek vazife ifa eden Osmanlı ajanlarından oluşan "tebdil kolları(tebdil teşkilatı)" olduğu da biliniyordu. Savaş sırasında bile önceden belirlenen fedailer, düşman saflarına çeşitli yollarla geçerek, vazife görürlerdi[92]. Yine Mühimme Defterlerinde rastlanan "yarar casus" ifadesiyle de Osmanlı Devleti'nin hizmetinde, yararına olan gerekli niteliklere sahip, casuslar kast ediliyordu. Karşı casusluk faaliyetlerini önlemek için de casus yakalayan Yeniçerilerin ödüllendirildiği arşiv kayıtlarına geçmiştir. Yakalanan casuslar, duruma göre hapse atıldığı gibi bazen Tersane-i Amire'de kürek çekmek için cezalandırılıyor bazen de idama mahkûm ediliyorlardı[93].

Osmanlı tarihine baktığımızda bürokratların öneminin, sadece ifa ettikleri vazifelerle değil istihbarat ve kültürel olarak bir değişim için de her zaman önem arz ettiğini görürüz. Bürokratlar, devletin ve toplumun ihtiyaçlarına yani pragmatik düşüncelere bağlıydılar ve onlar için özellikle XVIII. yüzyılın başından itibaren düşmanların, istila amellerini, galebelerini önlemek için her önlemi almak ve bunun için de gerekirse devleti yeniden "tanzim" etmek çok önemliydi. Bu sebepten kurumlarda ve bürokraside reformun, tamamen işlevsellik kazandırmak ve hızlandırmak için şart görüldüğü dönemler oldu. Fakat bu husus ne zaman siyasete alet edinildi ise başarıya ulaşması da o kadar zorlaştığı gibi kamuoyunda da kadim-cedid münakaşasını, çatışmasını körüklemekten ve Osmanlı Devleti'ne zaman kaybettirmekten başka bir işe yaramadığı da bir gerçekti[94]. Kanuni döneminde Habsburg İmparatorluğunun, Payitahttaki büyükelçisi Busbecg'e göre: "Yabancıların yararlı buluşlarından yararlanmakta Türkler kadar büyük yeteneklilik gösteren dünyada hiçbir ulus yoktu". Osmanlı askeri teknolojisi, XVI. yüzyılın önemli edebiyatçılarından François Rabelaıs'ın eseri *Gargantua* da belirttiği gibi ateşli silahlar ile topçuluğa gecikmeksizin sahip olmuştu. Keza Piri Reis'in 1513 tarihli dünya haritasında Amerika kıtasının bulunması da denizcilik ve coğrafyada ne

---

[92] Ergun Hiçyılmaz, *a.g.e.*, s.12-16; A.g.y., *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e*, Varlık Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1990, s.9-11. Topkapı Sarayı arşivindeki rapora dayanılarak aktarılan, Rumeli ve Anadolu'daki tebdil teşkilatlanması için de ayrıca bkz. A.g.y., *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, s.14.

[93] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*, s.5,110-112,150-155.

[94] Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.114,117.

derece ileride olunduğunun net göstergesiydi. Tüm bunlar aynı zamanda Osmanlı'da "haber alma", "istihbarat" faaliyetlerinin de nasıl düzenli ve etkili çalıştığının bir işaretidir[95].

Avrupa devletlerinin uzun yıllardır Osmanlı ülkesinde sefir bulundurmalarına karşın Osmanlılar çok geç bu konuda harekete geçmişti. Bunun birçok sebebi olsa da şüphesiz dezavantajları da çoktu. Osmanlının bu üstünlük duygusunun zaafını görmesinde ve en azından kibrinin kırılmasında önemli uyarıcı olarak tayin edebileceğimiz başlıca iki hadise vardı. Bunlardan ilki, temsilciler arasındaki görüşme ve protokolde "eşitlik" statüsünün benimsendiği 1606 tarihli Zitvatorok anlaşmasıdır. İkincisi ise 1699 Karlofça anlaşmasıdır. Böylece XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyıla girerken artık askeri gücün dış politika aracı olarak yeterli olunmadığının da farkında olunduğu gibi Osmanlıları düşünmeye ve Batı'yı çok daha iyi tahlil etmeye sevk ettiği de bir gerçektir[96]. Elçilerin, sefaretnamelerde verdikleri bilgilerden de hareketle; gittikleri ülkeye ait her türlü askeri, ekonomik, diplomatik ve sosyolojik bilgileri, görevli oldukları ülkede ki devlet teşkilatlanması hakkında da detaylı bilgileri ve bulundukları ülkenin gündemindeki gelişmelerden, haberlerden, Osmanlı Devleti'ni zamanında haberdar etme gayretiyle çalıştıkları bilinmektedir. Bu durum da istihbarat faaliyetlerinde, elçilerin ve elçilik görevlilerin önemini bize göstermektedir[97]. Gizli devlet belgelerine ise ayrıca yazılan takrirlerde değinildiği, sefaretnamelerde bu hususta yapılan atıflardan da anlaşılmıştır[98].

Bir Asya devleti olduğu kadar Akdeniz ve Balkan devleti de olan Osmanlıların, Avrupa diplomasisinden uzak kalamayacağı doğal bir neticeydi. Avrupa dengelerinde Osmanlılar gücünün doruğunda olduğu dönemlerde her zaman bir mihenk taşı oldu. Bu durum Kafkasya ve Orta Doğu içinde geçerliydi. Nitekim III. Selim'e kadar hiç bir ülkede daimi elçilik açılmasa da fevkalade elçi sıfatıyla dönem

---

[95] Gilles Veinstein, *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları*, Çev. Murat Aykaç Eringöz, ARK Kitapları Yayıncılık, İstanbul 2002, s.9.

[96] Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi Ebubekir Ratib Efendi(1750-1799),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.14-15; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa,* Lotus Yayınevi, II.Baskı, Ankara 2009, s.136-139.

[97] Belkıs Altuniş Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.36, Kış/2006, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2006, s.154-161.

[98] Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XXX, S.30, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2007, s.24.

dönem Avrupa ülkeleriyle sıkı temaslar da oluyordu[99]. 1792'den sonra ilk daimi elçiliklerin Londra, Viyana, Paris ve Berlin'de açılmasıyla önemli ve tarihi bir adım atılmıştı. Böylece Osmanlı ve Avrupa etkileşimine yeni bir pencere daha açıldığı gibi Osmanlı istihbarat tarihi için de yeni bir dönem başlıyordu. Dış istihbaratta hariciyeler(elçilik ve konsoloslar), hem bir takım dokunulmazlıklarından hem de siyasi sebeplerden(anlaşma ve protokoller) ötürü serbest hareket edebildiklerinden dolayı sadece Osmanlılar için değil her ülke için bu anlamda ayrı bir önem arz ediyordu[100]. Nitekim Rus diplomat Pizani'de kendi ifadelerini aktararak bu duruma güzel bir örnek sunmaktadır. 1805 senesinde Petrograd'dan İstanbul'a gönderilen Rusya diplomatik kuryesi Pizani, Hariciye Nazırı Prens Adam Çartoriski'ye verdiği bir raporda: *"Elde para bulursanız dilediğiniz işi gördürecek adamı, dilediğiniz anda Beyoğlu semtinde bulabilirsiniz. Osmanl İmparatorluğu'nun her tarafında hususi gizli ajanlar bulundurmak için de başka elçileklerde döndürülen entrikaları öğrenmek için de paraya ihtiyaç vardır…"* Bu rapora göre özetle Beyoğlu semtinde maddiyat karşılığı her türlü bilgiye her an ulaşılabilecek kadar bir sürü casus bulunuyordu. Rus kuryesi Pizani'ye göre bu casusların en profesyonelleride elçiliklerdeki "Frenk tercümanlar ve hizmetliler"di. Özellikle Beyoğlu'nun Latin Rumları, bu tarihlerde tercümanlık hizmetlerinde ön plandaydı. Pizani raporuna birde liste koyarak, hangi casusdan hangi bilgilerin alınacağını da eklemişti[101].

Osmanlı yönetiminde yıllardır devam eden kadim-cedid(eski-yeni) çekişmesi şüphesiz sadece askeri alanla sınırlı kalmamıştı ve bu çekişme-muhalefet, Osmanlı siyasi havasını sürekli gerdiği kadar da yıpratmaktaydı. Çünkü devlet adamları arasındaki muhalefetin, Padişah'tan en alt tabakaya kadar bütün insanları etkilediği sosyolojik ve kaçınılmaz bir gerçekti. Üstelik kurumsal olduğu gibi toplumsal ve

---

[99] Kemal H.Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 2016, s.92-93; İbrahim Şirin, *a.g.e.*, s.144; Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.116. 1719'da Fransa'ya bir elçi gönderilmesi işi, Marci Bonnac ile Sadrazam İbrahim Paşa arasındaki bir görüşmede ayyuka çıkmış ve Çelebi Mehmet Efendi resmen atandığı tarih de 10 Ağustos 1720 olarak kayıtlara geçmişti. 28 Çelebi Mehmet'in birçok vazifesi olduğu gibi Marsilya'daki Türk tutsakları işiyle de yakından alakadar olduğunu ve "Süleyman" adındaki bir kaptanı da satın aldığını biliyoruz. Bu tutsaklar arasında kuvvetle muhtemel "Sultan'ın Casusları" şüphesiyle yakalanıp, tutuklananlar da vardı. G.Veinstein, *a.g.e.*, s.21-24,34.

[100] Bernard Lewıs, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Metin Kıratlı, AKDTY TTK Yayınları, 10.Baskı, Ankara 2007, s.62-63; Fatih Yeşil, *a.g.e.*, s.50,64,71,116-127.

[101] Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, Toker Yayınları, İstanbul 1989, s.52-61.

ekonomik olarakta zaman zaman Osmanlı Devleti'nde çalkantılı olayların yaşanmasına neden olmaktaydı. Örneğin, Mustafa Naima'nın, *Naima Tarihi*'nde çok güzel ve detaylı olarak aktardığı gibi devlet yönetiminde bulunan adamların ve kurumların birbirine muhalefet etmesi ve bu yüzden kutuplaşmaların olması çok tehlikeli bir durumdu. Devlet yönetiminin bu şekilde zarar ve komplolara gitmesi yönetim zafiyetinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Tam da bu zafiyetin ortadan kaldırılması ve önlenmesi için salt olarak, "istihbarat"a çok iş düşüyordu. Çünkü bu zafiyetten, Osmanlı karşıtı her devletin yararlanmaya çalışacağı beklenmedik bir gelişme olmayacaktı. Osmanlı yöneticileri de bu gerçeğin yani hem iç hem dış istihbaratın önemini bildiklerinden ve ona göre önlem aldıklarından, Osmanlı istihbarat çalışmalarını direk olarak XIX. ve XX. yüzyılla başlatmak da çok büyük bir yanılgı olacaktır. Fakat Osmanlı'da tam anlamıyla kurumsal, etkin ve modern bir istihbarat servisinin kurulması da Yıldız Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa ile gerçekleşebildi[102].

[102] Kasım Bolat, "Naima'ya Göre Devlet Adamları Arasında Muhalefet", *The History School Fall-Winter 2012(Tarih Okulu Dergisi-Sonbahar Kış 2012),* Number XIII, İzmir 2012, s.89,95. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.118-119.

I. BÖLÜM

XX. YÜZYIL'IN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN STRATEJİSİ VE TEŞKİLAT-I MAHSUSA

1.1. II. Abdülhamid Dönemi ve Yıldız Teşkilatı

II. Abdülhamid Han dönemi ve istihbarat faaliyetlerini anlayıp değerlendirebilmek için öncelikle bu dönemin arka planına ve öncesinde yaşanan gelişmelere bakmak gerekmektedir. Ancak böylece dönemi ve Yıldız Teşkilatı'nı doğru bir yerde konumlandırabiliriz. Nitekim Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin istihbarata olan ihtiyacının artması ve bunun sebepleri üzerine ortaya ilk kurumsal istihbarat servislerimiz çıktı. Kezâ Tanzimat döneminde istihbarat sahasındaki teknik gelişmeler de bu sahadaki önemin artmasında hem sebep hem sonuç olarak katkı sağladı. Genel olarak XIX. yüzyılda milletler, koloniyel politikaların kurbanı oluyor ve savaşlarda adeta yok olmamak için çabalıyorlardı. Oysa "yenidünya" denilen düzene, Osmanlılar daha adapte olma sürecindeydi. Ruslar bile batı karşısında duramayacağını 1853 Kırım savaşında anlamıştı bu yüzdendir ki onlar da demiryolu ve silah yapımına bu savaştan sonra hız verdi. XIX. asırda Osmanlılarda, Avrupa'dan daha yaygın ve kesin değişiklikler görülüyordu. Tanzimat, Islahat hatta Meşrutiyet, Osmanlı'ya bu yüzyılın getirdikleriydi[103]. Osmanlı Devleti'nin telgrafı ilk defa Kırım Savaşında başarıyla kullanması ve bunun sağladığı faydalardan dolayı 1855'ten itibaren peyderpey İmparatorluk topraklarında da kurulmasıyla taşrayla merkezin iletişimi daha sağlıklı hale geldiği kadar da kolaylaşmıştı. Aynı zamanda telgraf hatları merkezileşmeye de katkı sağlamış ve uzak yerleri, en ücra köşelere kadar merkeze direk bağlamış oldu. Savaş sırasında başlayan bu iletişim devrimi, 1860'larda modern gazetelerin ortaya çıkıp yayılmasıyla da devam etti. Artık dünya küçülmüştü: Ne Osmanlılar dünyadan bihaberdiler ne de Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan. Teknolojik gelişmeler

[103] İlber Ortaylı, "XIX. Asır Yakın-Uzak Tarihimiz", *Osmanlı*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.45-46.

ışığında iletişimin daha sağlıklı ve hızlı olması, şüphesiz tarihin olduğu gibi "istihbarat savaşlarının" seyrini de etkileyecekti. Şifreli olarak çekilen ve kullanılan telgraflar, uzun yıllar birçok istihbarat servisi için olduğu gibi Osmanlı istihbaratçıları içinde en önemli iletişim araçlarından biri oldu. Demiryolu ve telgraf hatlarının, Osmanlı topraklarına 1855-56'dan itibaren girmesiyle Osmanlı Sultanları, bu gelişmelerden memnuniyet duymuştu. İlk telgraf hattı ise Karadeniz'de, Kırım ve Varna arasındaki denizaltı hattı oldu. Gazete, dergi ve broşürler de propoganda için yararlanılan önemli iletişim araçlarıydı[104].

Fransız devriminin ideolojik etkileri, Osmanlıları ilk olarak Balkanlar'dan etkilemeye başladı. Yüzyılın başında 1804 Sırp, 1821 Rum isyanları yaşanmıştı. Yunan İhtilali'nin içteki çeteler ve örgütlenmeler kadar hatta daha fazla yurt dışındaki örgütlenme ve destekle başladığı da çok açıktı. Bu yüzdendir ki Sırplardan önce onlar, bağımsızlıklarına kavuşmuşlardı. 1829 Edirne anlaşmasıyla ise Sırbistan'ın, hukuken özerkliği aslında ise bağımsızlığı kabul edilmişti[105]. İşte XIX. yüzyıl'da istihbaratın daha da önem kazanması ve istihbarat servislerine duyulan ihtiyacın artmasında tüm devletleri ilgilendiren terör, anarşi, suikast ve nasyonalizm gibi ortak tehditlerin ortaya çıkışı göz ardı edilmemesi gereken önemli bir etken oldu[106].

Yıldız Teşkilatı'nın kuruluşundan seneler önce 1813'lerde Mısır'da, "*Jurnal(Curnal) Divanı"* adıyla yeni bir yapılanma görüldü. Mısır Valisi Mehmed Ali, valiliği boyunca Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderdiği gibi çağa ayak uydurmak için her girişimi deniyordu. Merkezin taşradan zaman kaybetmeden haberdar olması ve merkeziyetçiliği güçlendirmek için doğrudan kendine bağlı yeni bir idari yapılanmaya gitti. Bu yapılanmada her birimden belirli sürelerle raporlar yani "jurnaller" istiyordu. İlk başlarda ayda iki defa sonraları da gündeliğe kadar inen bu raporların toplanıp, değerlendirildiği yer de

---

[104] Roderic H.Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi(1774-1923),* Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2004, s.193-195; Kemal H.Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:58, I.Baskı, İstanbul 2004, s.131-132; Bernard Lewıs, *a.g.e.,* s.95.

[105] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 34.Baskı, İstanbul 2012, s.87,88,92; Erık Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, 34.Baskı, İstanbul 2017, s.49-51.

[106] Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat (Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909)*, Kitap Yayınıevi, I.Basım, İstanbul 2019, s.20.

"*Curnal Divanı"*ydı. Bu teşkilatlanmanın başında da *Curnal Nazırı* ya da *Takrir Nazırı* olarak adlandırılan bir zat bulunmaktaydı. Nazırın görevi doğrudan vali'yi haberdar edip bizzat aldığı emirlerin koordinesini sağlayıp, sağlıklı bir şekilde uygulamaktı. Her idari bölüm curnallerini(jurnallerini), denizden ve karadan iki ayrı nüsha halinde yolluyordu. Konularına göre sınıflandırılan bu raporlara çok önem veriliyordu. Öyle ki Curnal müdürü ve muavinleri, Hidiv Divanı ve özel olarak toplanan Meşveret Meclislerinde yer aldığı gibi sonradan bunlara Türk ve Arap dünyasının ilk gazetelerinden olan *Vekayi-i Mısriye* muharrir ve kâtiplerinin de katıldığı görülmüştü. Yani jurnalcilik adı altında haber alma faaliyetleri, II. Abdülhamid'ten yıllar önce gerek Osmanlı topraklarında gerekse diğer ülkelerde görülebilen bir durumdu[107].

Tanzimat'la reformların, siyasi ve kültürel alanlara da yayılması amacı güdülmüş ve yeni modern okulların açılması işi de bunun için ayrıca öneme taabi tutulmuştu[108]. Yine yazılı olarak Osmanlı hükümetinin verdiği güvenceler ve bu hüsnüniyet ortamından yararlanan birçok misyoner, Osmanlı topraklarındaki ajanlık faaliyetlerini arttırmıştı. Misyonerler, kendi ülkelerine gönderdikleri Osmanlı siyasi ve sosyal hayatındaki olaylar hakkında bir sürü karalayıcı ve uydurma bilgilerle de Avrupa kamuoyunu, Osmanlı aleyhinde tutmak istiyorlardı. Nitekim çok geçmeden bu kara propagandada başarılı oldukları görülecekti[109].

Ayrıca Tanzimat döneminde fermanlarla yazılı garantisi sağlanan özgürlük ortamından birçok devletin istihbarat örgütleri ve ajanlarının da Osmanlılar aleyhine faydalanmaya çalışmak istemesi gözden kaçırılmamalıdır. Bu husus, Osmanlılar açısından çok büyük zafiyetler oluşturdu çünkü aradan uzun yıllar geçmeden Gayr-i Türk her unsurun çoğunlukta olduğu ya da yeterli sayıda bulunduğu hemen hemen her bölgede "istihbarat", "kara propaganda" ve "psikolojik harp" faaliyetleriyle çok

---

[107] Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s.23-24.

[108] Kemal H.Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.96-97.

[109] Erık Jan Zürcher, *a.g.e.*, s.92; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 15.Basım, İstanbul 2016, s.39-43; İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.106,109; Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, C. XXVIII, S.112, TTK Basımevi, Ankara, Ekim 1964, s.594-600. Gülhane Hatt-ı Hümayunun Sureti için ayrıca bkz. A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri(1839-1980),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:496, II.Baskı, Ankara 1982, s.3-7.

sayıda taşeron ihtilal cemiyetleri ve çetelerin kurulması için çalışıldı[110]. Nitekim uzun yıllar geçmeden bu konuda özellikle belli bölgelerde başarılı olunduğu da görülecektir ki kurulan bu silahlı örgütler sayesinde, Osmanlı tebaası azınlıkların bağımsızlıklarının dışında Osmanlı'yı tamamen yıkmak, Türkleri bulundukları topraklardan kovmak amacı gözetilirken, cemiyetlerde özellikle dışarıda çeşitli lobiler oluşturarak ve var olan lobileri etkileyerek bu yönde siyasi destek elde etmek için çaba sarf etti. Aslında Osmanlı Devleti'ni yıkmak, emperyalist devletlerin en büyük amacına giden yolda son adımdı. Çünkü en büyük hedef: Türkleri ve Türk egemenliğinden memnun olarak yaşayan her unsuru Balkanlar, Anadolu, Kafkaslar ve Orta Doğu topraklarından kovmaktı. Böylece milyonlarca Türk'ün ve İslam dünyasının hamisi konumunda ki bağımsız son Türk Devleti de tarih sahnesinden silinmiş olacaktı[111].

Haber toplama, değerlendirme, analiz ve yorumlardan müteşekkil istihbarat incelemesi farklı seviyelerdeki sorulara cevap için gerçekleştirildiği gibi bu seviyeler stratejik, operatif ve taktiksel olarak tanımlanabilmektedir. İstihbarat incelemesinin hedef sahası ise büyüklüğünden küçüklüğüne göre bölge, ülke ve belirli bir mıntıka sahası, mahal olabilmektedir[112]. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha ziyade "askeri istihbarat" olarak yurtdışı diplomatik temsilciliklerinde resmi görevli Osmanlı subayları bulunmaya başladı. Subayların ve kurmay subayların yurtdışında görevlendirilmesiyle başlayan süreç "Ataşemiliter" adı altında, Askeri Ataşelik makamı olarak tesis edildi. "Sefaret Ataşe" ünvanını taşıyanların yanı sıra ataşemiliterlere ek olarak 1880'lerden sonra bazı ülkelerde "Ataşenavaller"de görev aldı ve Ataşenavallik makamı altında faaliyet gösterdi[113]. Elçiliklerin, denizcilik'te görevli askeri memurları yani "deniz ataşesi" demek olan Ataşenavaller'in tayininde Bahriye Nezareti başlangıçta tıpkı ataşemiliterlikte olduğu gibi önce askeri şehbender

---

[110] Bayram Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler Eşiğinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu 8-9 Mart 1990,* Ankara 1995, s.59-64; Mustafa Gencer, "Osmanlı Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.34-39; Kemal H.Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.138-140.

[111] İlker Alp, *Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası*, Trakya Üniversitesi S.O.B.E. Yayınları, Edirne 2008, s.13-18,22,25-32,40-41,50-53. Tanzimat döneminde gelen tepkiler için ayrıca bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s.151-173.

[112] Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Askeri İstihbarat (1864-1914)*, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019, s.17-20.

[113] *A.g.e.*, s.27-30,42-44.

ve ardından askeri kâtip uygulamasını tercih ediyordu. Böylece denize yakın yerlerde bulunan şehbenderliklere, Bahriyelilerden şehbender seçilmesi göz önüne alındığında askeri kimlikleri gizli kalacak olan subayların, bir Hariciye Nezareti çalışanı gibi şehbender ya da kâtip ünvanlarıyla çalışarak, istihbarat faaliyetlerinde bulunmaları amaçlanıyordu. Ataşenavaller, özellikle deniz istihbaratı ve askeri istihbarat açısından; diğer ülkelerin bahriye bütçelerinin öğrenilmesi, tersanelerde yapılacak olan gemilerin listesi, Akdeniz ve Karadeniz'de bulunan yabancı filoların manevra kabiliyetleri, harp nizamları ve teşkilatları hakkında bilgi elde etmek gibi önemli görevler de üstlenmişlerdi[114].

II. Abdülhamid tahta geçtiğinde siyaseten ve devlet yönetiminde istihbarat faaliyetlerinin öneminin farkındaydı. Sultan'da, Osmanlı topraklarında cirit atan ajanlardan her türlü casusluk faaliyetlerine karşı önlem almak ve Devlet-i Âli'yi ilgilendiren her alanda ve konuda önceden haberdar olmak istiyordu hele ki 1876 ve sonrasındaki dönem için bu adeta hayati bir zorunluluktu. Bu sebepten çok geçmeden zaten merkezileşme yanlısı olan II. Abdülhamid saltanatı boyunca devlet yönetimini, Yıldız Sarayı'na sıkı sıkı bağlamaya çalıştığı gibi doğrudan kendine bağlı bir istihbarat servisi de teşkil etmek istedi. Tahta geçtiğinde Osmanlı-Rus Savaşı arifesinde 1875 Hersek Olayları, Selanik'teki komplo(Alman ve Fransız konsoloslarının öldürülmesi), talebe nümayişleri ve Avrupalı devletlerin Bab-ı Ali'ye karşı Balkanlar'da ısrarla direttiği ıslahat talepleri gibi birçok iç ve dış mesele çözülmeyi bekliyordu.

Hem sahada hem bürokraside çözülmesi gereken meselelerin halledilmesi için harekete geçildi. Prof. Dr. Ali Akyıldız'a göre 1877 öncesi sarayın, "Kitabet Kadrosu" üç ile altı kişiden oluşuyordu ve bu rakam 1896'da yirmi sekize ulaşmıştı[115]. Yıldız Telgrafhanesi ve Mabeyn Şifre Kâtipliği'ni de buraya eklersek sarayda böylesine kapsamlı özel ve işlek bir bürokrasi mekanizmasının ilk kez görülüp, faaliyete geçtiğini rahatlıkla dile getirebiliriz. Böylece Padişah'a ve saraya bağlı olarak kurulacak olan kurumsal, milli bir istihbarat servisi için gerekli alt yapı

[114] Aydın Çakmak, Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenavallik", *Tarih Dergisi*, S.66, 2017/2, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s.77,89.

[115] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2012, s.169-170.

yine sarayda atılmış oldu[116]. Emre Gör'e göre Zaptiye Nezareti dışında Yıldız Saray'ında oluşturulan ve başında da "Serhafiye-i Şehriyâri"nin bulunduğu serhafiyelik adı altında bir makâm bulunuyordu. İşte Yıldız Saray'ındaki bu yapılanma Kitabet Kadrosu, Yıldız Telgrafhanesi ve Mabeyn Şifre Kâtipliği'nden müteşekkil olarak âdeta devletin diğer birimlerinin(Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri) elde ettiği istihbaratı değerlendiren bir üstbirim şeklindeydi[117]. Emrullah Tekin ise bu konuda hafiyelerin belli bir büro ve merkezleri olmadığı için görünüşte Zaptiye Nezareti'ne bağlı olduklarını fakat jurnallerini, Mâbeyn-i Humâyun Başkâtipliği'ne gönderdiklerini nakletmektedir. Bu sebepten de hafiyelerin, emirleri Mabeyn'den yani Saray'dan aldıklarını yazmaktadır. Yine Mâbeyn-i Humâyun Başkâtipleri ve bazı ünlü hafiyelere, "Serhafiye-i Şehriyâri" dendiğinin altını o da çizmektedir[118]. Polis ve Jandarma Nizamnameleri'ni de detaylıca tahlil ettiğimizde, Yıldız İstihbarat Servisi'nin(Hafiye Teşkilatı) ya da Yıldız Teşkilatı'nın, doğrudan Sultan'a bağlı adeta gizli bir Polis Teşkilatlanması şeklinde vazife gördüğü de ortaya çıkacaktır[119]. Önemli olan bir nokta II. Abdülhamid dönemindeki resmi kayıtlarda ve her yıl düzenli olarak yayınlanan devlet sâlnâmelerinde, hiçbir şekilde resmi bir kurum olarak "Hafiye Teşkilatı", "Yıldız Teşkilatı" gibi birim ve kurum isimlerine rastlanılmamış olmasıdır. Bu isimler daha çok döneme tanıklık etmiş kişilerin anılarından kaynaklı ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa'dır ve Paşa, anılarının birçok yerinde saray'daki yapı için "Hafiye Teşkilatı" tanımlamasını kullanmıştır. Bu durumda resmiyette adı konmasa da Yıldız Saray'ında kurumsal bir üst istihbarat birimi şeklinde çalışan bir yapının da gerçekte varlığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca unutulmamalıdır ki istihbarat sağlayan herkes hafiye olmadığı gibi gerçek hafiyelerin ise "hafiye memuru" ya da "polis hafiyesi"

---

[116] Emre Gör, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.52-55,63; Orhan Koloğlu, *a.g.e*, s.26. Mabeyn Başkitabet Dairesi, çalışma düzeni ve Mabeyn-i Hümayun'un memur kadrosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı,* Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s.176-189.

[117] Emre Gör, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı(1876-1909),* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2018, s.52-55.

[118] Emrullah Tekin, "Hafiye", *DİA*, C.XV, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.115.

[119] *Polis Nizamnamesi*, Maşrık-ı İrfan Matbaası, Konya 1327, s.1-30; *Polis Mecellesi Dergisi,* C.I-II, İstanbul 1333-1331, s.1-38; *Jandarma Nizamname-i Hümayunu,* Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1324, s.4-33.

isimleri altında merkezde Zaptiye Nezareti, vilayetlerde valilikler, yurtdışında şehbenderlik ve safaretler bünyesinde çalışmakta olan ve devlet tarafından atanıp, maaşa bağlanan, tek görevleri de hafiyelik olan resmi memurlar olduğudur[120]. Dört grupta sınıflandırılan hafiyelerden ilk tabaka, "tabaka-i bala" denen saray erkânından olanlardı ve bunlar, gelen jurnalleri doğrudan Padişah'a arz ederlerdi. İkinci tabaka ise bu iş için merkez, taşra ve yurtdışında görevlendirilenlerdi. Üçüncü gruptakiler de birinci ve ikinci grupların emri altında çalışanlardı. Dördüncü gruptakiler ise ağırlıkla kamu görevlilerindeki hafiyeleri oluşturuyordu[121].

II. Abdülhamid'in, amcası Sultan Abdülaziz ile kardeşi Sultan V. Murat'ın hayatlarından ve saltanatlarından kendine ders çıkardığı gibi onların aslında "istihbaratsızlığa" kurban gittiğini düşündüğü de kuvvetli bir ihtimaldir. Bu sebepten doğrudan kendine bağlı gizli polis servisi gibi çalışan büyük bir hafiye teşkilatını örgütleyip, kurdu. Yıldız Teşkilatı da denen bu birimin görevi tamamen istihbarat toplayıp, Sultan'ı tüm gelişmelerden önceden haberdar etmekti[122]. Bazı durumlarda aynı görev için birçok kişi de görevlendirilebiliyordu. Aynı şekilde alınan ihbarın önemine binaen yabancı bir dilde hazırlanmış bir belge ya da mektup birçok kez Türkçeye farklı çevirmenler tarafından çevirtilebiliyordu[123]. 1895 yılından sonra Mâbeyn Başkâtibi olan Tahsin Paşa'ya göre Yaver-i Ekremlik, müşir rütbesinde bulunanlara taltif için verilen bir ünvandı. Bunun bir imtiyaz ve görevinin bulunmadığı fakat buna mukabil yüksekçe bir tahsisatının olduğu da gerçekti. Mâbeyn'de yer alan ve Seryaver'in maiyetinde bulunan diğer Yaveran-ı hazret-i şehriyariler ise merasimlerde Padişah'a refakat etmek, bir dereceye kadar Padişah'ın güvenliğini sağlamak, Sadrazam, Şeyhü'l-İslâm, Serasker ve Bahriye Nazırı'na tezkere götürmek, şehirde ve taşrada meydana gelen bazı olayları, yangınları soruşturma ve bu hadiseleri Sultan'a rapor etmekle yükümlüydüler. Mâbeyn-i Hümayun'da yaverlerin fonksiyonunu, Yıldız sarayında onlara tahsis edilen dairelerden ve faaliyetlerden de rahatlıkla anlayabiliriz. Bu dairelerde görev alan

---

[120] Emre Gör, *a.g.t.*, s.51-52.

[121] Emrullah Tekin, *a.g.m.*, s.115-116.

[122] Emre Gör, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, s.65-66.

[123] Paul De Regla, *Hafiyeler Ülkesi Türkiye (Sultan Murad V ve Abdülhamit II),* Çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005, s.110-111.

uzman asker ve sivil bürokratlar II. Abdülhamid'e siyasî, askeri, idari, ekonomik ve diplomatik meselelerde âdeta danışmanlık yapıyorlardı. Böylece yaverlerin de bilgi ve haber toplama, tahkikat yaparak Sultan'a sunmak üzere rapor oluşturma gibi bir görevlerinin de olduğu görülmektedir[124].

Sultan Abdülmecid zamanında ağırlıklı olarak içe dönük istihbarat sağlamak üzere gizli bir polis teşkilatı görülse de bu teşkilat, yine Abdülmecid tarafından kapatılmıştı. Sultan Abdülaziz ise bu teşkilatı, tekrar faaliyete soktu ve başına da Ermeni kökenli Baron C. adlı birini getirdi. Baron'un da çift taraflı çalışan bir ajan olduğu çok geçmeden anlaşılmıştı. İşte tüm bu sebeplerden gereken değeri göremeyip, devamlılık sağlayamayan bu gizli polis istihbarat teşkilatlanmasının, kurumsal ve devamlılık kazanması tam anlamıyla II. Abdülhamid döneminde gerçekleşti. Böylece modern ve milli bir teşkilatlanma olarak görünen Yıldız Teşkilatı'nı kurmaya iten sebeplerin başında Londra Sefiri Musurus Paşa'dan, Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden para aldığı yönündeki bir iddianın öğrenilmesi vardı. Bu iddialar, Sultan'ı bazı devlet adamları hakkında şüpheye götürdü. Sadrazamlık makamındaki bir kişinin yabancı devletlerden para aldığı yönündeki iddia, II. Abdülhamid'i haklı olarak tedirgin etmişti ve bu durum onun devlet adamlarına olan güvenini de sarstı. Diğer yandan Mahmut Celalettin Paşa'nın da Jön Türkler hakkında önemli bazı bilgiler sunması II. Abdülhamid'i bazı gerçeklerle yüzleştirdi. Mahmud Paşa kendine bağlı hususi bir istihbarat ağı kurarak bu bilgileri edindiğini söylemişti. Artık sıra tek, kurumsal, modern, milli ve doğrudan Osmanlı Padişah'ına bağlı gizli bir teşkilat kurmaya gelmişti[125]. Böylece Mahmud Celalettin Paşa da kurduğu hususi birimini, Padişah'a devretmek zorunda kaldı. Yeni kurulan Yıldız İstihbarat Teşkilatı da Zabtiye Nezareti'ne bağlı olarak görev alacaktı.

Bu teşkilatın, geliştirilmesi için Fransa'dan Mösyö Bonin adında bir şahıs getirtilerek, görüşleri alındı. Teşkilat sadece jurnallerin değerlendirilip, raporların yazıldığı yahut "dil alma yöntemi" denen haber alma faaliyetlerinin olduğu içe dönük

---

[124] Ali Karaca, "Saray'da/Mabeyn-i Hümayun'da Yaverlik Kurumu(1839-1920)", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.610,618-619.

[125] Hamit Pehlivanlı, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, C.XIII, s.662-663; Emre Gör, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, s.67. Ayrıca bkz. Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür (Abdülhamid'e Verilen Jurnaller)*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s.21-25.

bir kuruluş değildi. Aynı zamanda Yurt dışında görevlendirilen istihbarat elemanları topladıkları istihbaratı, Hariciye Nezareti aracılığıyla İstanbul'a ulaştırıyorlardı. Dışarıda devlet aleyhine faaliyet gösteren kuruluşlar, bilhassa Ermeni örgütleri takip edilmişti. Londra İngiliz Ermeni Cemiyeti ile Amerika Hınçak Komitesi, teşkilatın takip ettiği önemli kuruluşlardandı. Yine Petersburg'dan yönetilen Nihilist ve Sosyalist grupların Bulgaristan'a yönelik faaliyetleri, Viyana'dan Osmanlı topraklarına yapılan kaçak silah sevkiyatı ve İran'daki gelişmeler de teşkilatın dikkatle takip ettiği konular arasındaydı. Hafiyeler, çetelerin ve cemiyetlerin de peşindeydi[126]. Yıldız'daki arşivin en büyük koleksiyonlarından biri de *The Times* ve *Deba*'dan, Bulgar ve Sırp neşriyatlarına kadar sayısı yüzü aşkın yayının çevirisinden oluşmaktaydı[127].

Hafiyeliğin yaygın olarak iki şekilde yapıldığı biliniyordu: Maaşlı hafiyelik, Zabtiye Nezareti'ne bağlı olan "Resmi Hafiyelik" türüyken bir de gönüllülük esasına dayanan gayr-ı resmi hafiyelik olarak da bilinen “Serbest Hafiyelik” vardı. Bu yüzden jurnallerin sayısının ne kadar çok olacağı tahmin edilebildiği gibi bunların hepsinin güvenirliliği de keza en az o kadar irdelenmeliydi. Her çeşit meslek grubundan hafiyenin bulunması ve Memalik-i Osmaniye'nin en ücra köşesine kadar örgütlenilip, ulaşılabilmesi de Payitaht'ın ve Sultan'ın her nevi bilgiden zamanında haberdar olması olanağını kuvvetlendirmekteydi[128]. Özellikle Resmi Hafiyelik statüsünde olanlar yahut taşra görevindeki yüksek rütbeli devlet görevlileri de şifre kâtibinden aldıkları özel bir şifreyi kullanarak telgraf aracılığıyla doğrudan Yıldız Sarayı'na ulaşabiliyorlardı. Yıldız Sarayı'ndaki Başkitabet'in makamı o derece yükseltilmişti ki gerektiğinde Başkâtipler, Sultan'ın emriyle en yüksek devlet görevlilerini bile sorgulayabiliyorlardı[129]. Ayrıca Saray'da “Serhafiye(Başhafiye)” unvanını taşıyan Ahmet Celalettin Paşa ve bazı devlet görevlilerinin de hususi hafiye memurları vardı. Birinci Ferik rütbesine haiz Serhafiyeler'e aynı zamanda “Serhafiye-i Şehriyari” dendiğini dile getirmiştik. İstanbul örneğinden hareketle

---

[126] Hamit Pehlivanlı, *a.g.m.,* s.664-665; Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür (Abdülhamid'e Verilen Jurnaller)*, s.24-32.

[127] Orhan Koloğlu, *a.g.e*, s.27.

[128] Emre Gör, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, s.74-79; Emrullah Tekin, *a.g.m.*, s.115-116.

[129] Orhan Koloğlu, *a.g.e*, s.27-28.

hafiyeler topladıkları bilgileri, jurnalleri vs. öncelikle bağlı oldukları merkezlere aktarırlardı. Bu merkezlerde bir sorumluluk bölgesi belirlemenin yanı sıra hafiyelerin getirdikleri haberler, bilgiler, değerlendirilip yorumlanırdı ve kuvvetle muhtemel ilk tasnif işlemi burada yapılırdı. Sadece İstanbul'da bilinen 23 hafiye merkezinin olduğu göz önüne alınırsa ortadaki kurumsallık ve iş bölümü de ortaya çıkmaktadır[130]. Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli isimlerinden Halit(Karsıalan) Paşa'nın kendi anlatımına göre Yemen'de aldığı kıdemle 14.06.1911'de Yüzbaşı olduğunda yeni görevi de Trablusgarp savaşı üzerine bölgeye intikaline kadar Yıldız'da çıkan jurnallerin tedkiki olarak belirlenmişti[131].

Bir istihbarat birimi olarak Yıldız Teşkilatı'nın görev ve faaliyetleri, 29 Temmuz 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ kararnamesi sonucu 30 Temmuz 1908 tarihle irâde-i seniyye ile son buldu. Böylece kapatılan Yıldız Teşkilatı'nın tüm görevleri, çok geçmeden Miralay Galip Bey'in başında olduğu Emniyet-i Umumiye'ye devredildi[132]. Burada teşkilatın kapatılışı olarak kast edilen esasen 25 Temmuz 1908 tarihinde tüm vilayet ve temsilciliklere bildirildiği gibi hafiyeliğin ilga edilmesi yani hafiyelik faaliyetlerinin yasaklanmasıdır. Bu durum sansürün de kaldırılışı ile Yıldız Merkeziyet İdaresi'nin sonu olarak yorumlanmıştır[133].

Şüphesiz istihbarat her dönem bütün devletler için olağan bir ihtiyaç olsa da II. Abdülhamid dönemi için çoğu kaynakta Padişah'ın kendi şüpheci ve çekingen tavrına gereğinden fazla abartılarak değinilmiş ve buna bağlı olarak da hafiyecilik, Yıldız Teşkilatı ve Osmanlı istihbarat çalışmalarının açıklanmaya çalışıldığı görülmüştür[134]. Nitekim II. Abdülhamid'in tahta çıkma arefesinde ve hemen sonrasında İngiliz politikasının bir anda Osmanlılar aleyhine dönmesiyle mutad olan Rus politikası da Osmanlılar aleyhine şiddetlenmişti. Kısacası Osmanlılar adeta siyaseten yalnızlığa itilmiş bir durumdaydı. Bu durumda kendisine karşı defalarca yapılan suikastler göz

---

[130] Emre Gör, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, s.76,92-95. Ayrıca bkz. *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* 2017: s.14.

[131] Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.35-36.

[132] Aykut Çağlak, *Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925*), (T.C. Ankara Üniversitesi, T.İ.T.E., Doktora Tezi), Ankara 2019, s.38.

[133] Emre Gör, *a.g.t.*, s.352-353.

[134] Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı*, s.53-64; A.g.y., *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür (Abdülhamid'e Verilen Jurnaller)*, s.6-11.

önüne alındığında, Padişah II. Abdülhamid'in yerinde olmanın zorluğu da şüpheciliği de kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktır[135].

Devlet olma sürecini Türklerden alan ve uzun yıllar yaşadıkları Türk hâkimiyetinden kurtulan milletlerden biri de Ruslardı. Moskova Knezliği, 1480'de Altın-ordu devletini yenip, siyasi bütünlüğünü tamamlamasıyla yavaş yavaş tarih sahnesine güçlü bir Rus devleti olarak çıkmıştı[136]. Dolayısıyla Rus milliyetçiliğinin kökünde de Türkleri yenme, yenebilme arzusu ve Türkleri her yerde mağlup etme inancı, bir Türk düşmanlığını getirmiş ve milletlerinin hafızalarında bir Türk egemenliği altına kalma trajedisi olarak belirmişti. Bu yüzden zamanı geldiğinde bu trajedinin de bir neticesi olarak Türklere karşı tarihi bir intikam hasebiyle "Şark Politikası" ya da "Doğu Sorunu" adıyla harekete geçildiği gibi sonraki gelişmeler de burası irdelenerek okunmalıdır. Keza Kırım'da, Kafkaslar'da, Balkanlar'da ve Türkistan'daki Rus politikaları ile 93 Harbi'[137]nde de bunu net olarak görmekteyiz[138].

---

[135] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s.284-291,299-309,336,348-351; Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2010, s.22-27,32-38,125-133,333-342,378-386; Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.18. İngiltere'de Muhafazakar Parti lideri Benjamin Disraeli'nin Türkler hakkındaki ılımlı tutumu ve Osmanlılarla olan iyi ilişkilerine karşılık Liberal Parti lideri W.Ewart Gladstone'da tam tersi bir politikanın ötesinde parlamentoda adeta bir Türk düşmanlığı yapıyordu. 1868-75 ilk başbakanlık dönemi ve 1880'de ikinci başbakanlığında da Osmanlı karşıtı siyasetini takip ettirdi. İngiltere İmparatorluğunda dört kez başbakanlık yapmış W.Ewart Gladstone aynı zamanda günümüz İngiliz İstihbarat Kurumu'nun da modern anlamda düzenleyicisidir. Kemal Karpat-Robert W. Zens, "II.Abdülhamid Dönemi ve I.Meşrutiyet", *Türkler*, C.XII, s.874; Halil Ersin Avcı, "Çanakkale Cephesi'nde Bir İngiliz İstihbaratçı: Sır Douthy-Wylıe", *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutalar ve Stratejiler*, Editörler:Lokman Erdemir-Kürşad Solak, T.C. Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s.334.

[136] Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s.538-541; İlyas Kamalov, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri,* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s.57-62,100-110.

[137] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı. Bu savaşın çıkışında sinsi Rus politikalarının amansız savunucusu ve ustaca takipçisi olarak İstanbul'daki Rus elçisi ve ajanı, General İgnatyev'in rolü büyüktü. Yine İgnatyev İstanbul'daki başarılarından ötürü 1868'de özel bir görev için Buhara'ya görünürde elçi gerçekte ise ajan olarak gönderildi. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi(Başlangıcından 1917'e Kadar),* TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1987, s.354.

[138] Kemal Beydilli, "Rusya", *DİA*, C.XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s.253-254; Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat (Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909),* s.299.

1.1.1. II. Abdülhamid Döneminde İslamcılık ve Türkçülük

XIX. yüzyılın önemli bürokratlarından Viyana elçiliği de yapan Sadık Rıfat Paşa'nın o dönemde din ve mezhep gözetmeksizin yeni bir millet tanımından söz etmesi, asıl ifadesini Yeni Osmanlılar'da özellikle de Namık Kemal'de bulan "Osmanlıcılık"[139] fikrinin ilk örneği gibidir. Sadık Rıfat Paşa'ya göre taassub ve cehalete karşı akıl ve bilim, ilerlemenin tek aracıydı. Paşa "eğitim, çalışma, akıl ve terakki" gibi kavramları da Osmanlıların gündemine sokarak, Yeni Osmanlılar'ın öncüsü olmuştur dersek yanlış bir tespit olmayacaktır. Özellikle de *Zeyli Ahlak* adlı eserinde yeni bir toplum ve insan tasarımının da önünü açmış olması bakımından önemlidir. Osmanlı Devlet'inde Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar en öncelikli politika "Osmanlıcılık" olsada, İslamcılık ve sonradan Türkçülük ideolojilerinin de özellikle II. Abdülhamid dönemi ve sonrası için daha ön planda yer aldığı biliniyordu[140].

II. Abdülhamid döneminde İslamcılık ideolojisinden hareketle Pan-İslamizm eksenindeki siyasete bakacak olursak Padişahın bu konuda gerçekçi fakat hissiyatlı bir politik tavır takındığını söyleyebiliriz. Nitekim saltanatı boyunca milyonlarca Müslümanın ve İslam dünyasının sesi olabilecek "hilafet" makamı ve "halife" sıfatıyla savunucusu olan tek devlet, Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Sünni dünyada ilgi ve saygı görecek bu anlayış, İran gibi Şii coğrafyasında pek tesirli değildi. Yinede İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürgelerinde milyonlarca Müslüman bulunuyordu. Bu bağlamda reel fakat propagandavari bir politikadan hareketle, bunu uluslararsı arenada siyasi bir koz olarak kullanma işi takip edilmeye çalışıldı. İşte Pan-İslamizm(İslamcılık) denen bu politika Avrupa devletlerince bir tehdit unsuru, silahı olarak algılandığı takdirde Osmanlı'nın stratejisi başarıya ulaştığı gibi siyaseten kozları da lehine çevirmiş olacaktı[141].

"Pan" hareketleri genellikle büyük devletlerin politik stratejileri sonucu ortaya çıkarılmış ya da çıkmış olan mefkûrelerin desteklenmesiyle dünya siyasetinde yer

---

[139] Dini ve etnik olarak farklı halkları, İmparatorluk kimliği olan Osmanlı çatısı altında birleştirmeyi amaçlıyan siyasi düşüncedir. Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, C.XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s.485-487.

[140] İbrahim Şirin, *a.g.e.*, s.226-234; Fatih Yeşil, *a.g.e.*, s.1-13.

[141] Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı*, s.200-202.

almıştır. Bu kitlesel hareketler birleşme temelli din, coğrafya, ırk ve dil grupları ya da herhangi bir ortak nokta olabilmekteyken genelde tesirinden ötürü din ve ırk temelli birliktelikler tercih edilmişti[142]. Pan-İslamizm[143], İslam ülkelerinin tek bir devlet olarak birlikteliğinden ziyade İslam ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları, haklarının gasp edilmemesi ve bu ülkeler, topluluklar arasında bir "Ümmet" bilinciyle duygu ve fikri birlikteliğin arzulanması olarak da tarif edilebilir. Tamda bu noktada II. Abdülhamid Han'ı başarılı kabul edebiliriz çünkü bu politikayı, diplomatik açıdan caydırıcı bir güç unsuruna çevirdiği gibi uluslararası alanda da etkili bir şekilde araç olarak kullandı[144]. II. Abdülhamid döneminde Türkistan'a zaman zaman "nasihât heyetleri" de gönderiliyordu. Bu heyetler ağırlıklı olarak dini eğitim ve tavsiyelerin yanısıra Türkistan halklarının birliğine vurgu yapıyorlardı. En az beş senelik bir göreve çıkan heyet, belli aralıklarla saraya gerekli mâlumatları da gönderiyordu. II. Abdülhamid Han dönemindeki bu heyetlerden sonuncusu Mevlana Sırucuddin'in heyetiydi. Sırucuddin, Tataristan ve İdil bölgelerinden sonra Buhara'ya gelip, Buhara emiriyle de görüşmüştü. Böylece bu dönemde de İslamcılık ile Pan-İslam söylemlerinden kasıt siyasi birlik değil, siyaseten birlik gibi gözüküyordu[145]. Nitekim bu konuda Prens Sabahaddin'in, 12 Ağustos 1906'da *The Times* gazetesine verdiği bir röportajda dile getirdiği gibi; İttihad-ı İslam bir hurafe değil, Batı'nın Doğu'daki haksız uygulamalarına karşı Doğu'nun göstermiş olduğu bir tepkiydi. Yine Sabahattin, II. Abdülhamid'e kadar İttihad-ı İslam fikrinin bu kadar popüler ve gündemde olmadığının da altını çizmişti[146].

---

[142] Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, Timaş Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1997, s.142-143.

[143] Avrupa'da "Pan-İslamizm" terimi ilk olarak *The Tımes*'ın 19 Ocak 1882 tarihli küpüründe kullanıldı. "İttihad-ı İslam" tabiri ise ilk kez Namık Kemal tarafından Rusya'nın, XIX. yüzyıl sonlarında Türkistan'da giriştiği işgallere karşı bir tepki olarak 1872 yılında bir makalede kullanıldı. Aynı yıl Mekke'de de *İttihad-ı İslam* adlı bir gazete çıkmaya başladı ve gazete, Müslümanlara yabancı işgallerine karşı birleşme çağrısı yapıyordu. *İttihat ve Terakki Cemiyeti Vatan Namus İttihad*, Editör: Hakan Boz, Historia Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2018, s.156-158.

[144] Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yayınları, İstanbul 2005, s.28; Metin Hülagü, "İngiliz Belgelerinde Pan-İslamizm ile İlgili Bir Rapor", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.85, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ağustos 1993, s.186-187; A.g.y., *Pan-İslamist Faaliyetler 1914-1918*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994, s.12-13.

[145] Alaeddin Yalçınkaya, *a.g.e.*, s.189-193,197.

[146] *İttihat ve Terakki Cemiyeti Vatan Namus İttihad*, s.162.

Bu dönemde Türkçülük mefkûresine göz atacak olursak, İslamcılık kadar ön planda olmadığını fakat yine de değerli ve etkili bulunduğunu da dile getirebiliriz. Bu minvalde II. Abdülhamid Han zamanında da Türkistan hanlıklarıyla[147] ilişkilerin her zaman canlı tutulmaya çalışıldığını görüyoruz. Daha tahta çıkar çıkmaz Kaşgar Emiri Yakup Han'da, II. Abdülhamid'in cülusunu tebrik etmek ve halifeliğine biât için Kaşgar'dan bir elçisiyle mektup göndermişti[148]. Zaten Padişah'ın "Türklük" şuuruna sahip olması ve İslam cemaatleri içinde en güvendiği unsurun da Türkler olduğu bilinmekteydi. Bu yüzdendir ki Osmanlı toprakları dışındaki Türklerle de yakından ilgilendi. Daha saltanatının ilk yıllarında Buhara'lı büyük Türk âlimi Şeyh Süleyman Efendi[149]'yi, Türklerle temas etmek üzere resmi görev ile Türkistan hanlıklarına

[147] Burada ağırlıklı olarak Batı Türkistan'daki Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları ile Doğu Türkistan'daki hanlıklar kast edilmektedir. Buhara Hanlığı, 1868'de Rus yönetimi tarafından işgale uğradı ve vassal statüde 1920'ye kadar varlığını sürdürdü. Hive Hanlığı, 1873 yılında Rus işgaline uğradı ve Rus idaresinde 1920'ye kadar resmi varlığını korudu. Hokand Hanlığı ise 1876 yılında direk ortadan kaldırıldı ve Fergana Oblastı(vilayeti) olarak yeni kurulan Türkistan Genel Valiliği(Türkistan General Gubernatörlüğü)'ne bağlandı. Türkistan Genel Valiliği, Aral Denizi'nden Issık Gölü'ne kadar ele geçirilen bölgede, 12 Şubat 1865'te kurulan Türkistan Oblastı toprakları üzerine kurulmuştu. 1882'de Bozkır Genel Valiliği(Step General Gubernatörlüğü), Omsk merkezli olarak Akmola ve Semipalatinsk oblastları dâhil edilerek kuruldu. Buna ilaveten Ural ile Turgay oblastları da Bozkır Genel Valiliği'ne bağlanmıştı. Yedisu(Semireçi) oblastı da 1882'den, 1897 senesine kadar 15 yıl Bozkır Genel Valiliği'ne bağlı kaldı ve tekrardan Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil edildi. Böylece Batı Türkistan'da hanlıkların ortadan kaldırılıp vassal statünün tanınmasıyla, ilhak edilen topraklarda idari sistem ve sınırlar yeniden çizildi. Doğu Türkistan'daki Yarkent Hanlığı ise 1680'de vassal bir devlete dönüşmüş ve 1696'da da yıkılmıştı. Bu topraklarda yıllar sonra Yakup Han, Doğu Türkistan'ın mahalli beyliklerini ortadan kaldırıp, merkezi Kaşgar şehri olan müstakil bir hanlık(emirlik) kurmayı başardı ve kendisini Atalık Gazi Ba-Devlet(mesut hükümdar) ilân etti(1867). Çin askeri kuvvetleri 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ı ve 16 Mart 1878'de de tüm Doğu Türkistan'ı işgal edip, esir ettikleri Türk subaylarını da İngilizlere teslim etti. Böylece Doğu Türkistan'daki son müstakil Türk Devleti'nin de ömrü kısa oldu. Zaten Türkistan'daki hanlıkların hiç biri Türkistan'ın siyasi bütünlüğünü sağlayamadığı gibi güçlü bir şekilde kendi siyasi varlıklarını da devam ettiremedi ve ancak özerk statüde varlıklarını sürdürebildiler. Neticede Batı Türkistan Rusya'nın, Doğu Türkistan'da Çin'in hâkimiyeti altına girdi ve istilası altında kaldı. Ülkü Çalışkan, "Türkistan General Gubernatörlüğü'nde İdari Reform Tasarıları (1871-1917)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, Editör: Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019, s.545-551; Muallâ Uydu Yücel, "Yâkub Beg", *DİA*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s.277-278; M. Bilal Çelik, "İşgallerden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı", *Turkish History Education Journal*, C. III, S.II, TUHED, 2014, s.146-148. Dergiye erişim için bkz. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/164030. (01.03.2020)

[148] BOA, *Y..PRK.HR.*., Dosya No.1, Gömlek No.14, H. 1293 Za 30-M.17/12/1876, s.1-4.

[149] Buharalı Şeyh Süleyman Efendi(1821-1890), İstanbul'a ilk defa 1847'de Buhara Emiri'nin İstanbul elçisi olarak gelmişti. İstanbul'daki Özbek Tekkeleri, Türkistan'dan hac yolculuğuna çıkan ve dönen hacıların barınıp, konakladıkları uğrak yerlerdi. Şeyh Süleyman Efendi'de bu tekkelerden biri olan Sultanahmet'teki Özbek Tekkesi Şeyh'iydi. Süleyman Efendi, *"Lügat-ı Çağatayi ve Türk-i*

göndermişti. Peşte'de toplanan "Turan Kongresi"nde de Padişahı yine Süleyman Efendi temsil etti. Ayrıca İran Şahı Muzaferüddin Han'ın İstanbul ziyareti sırasında Abdülhamid Han'ın özel ricası üzerine Azerbaycan'daki eğitimde, Türkçe yasağı kaldırılıp, Türkçenin yeniden öğretim dili olması da sağlanmıştı[150].

Buhara'dan gönderilen 3.000 ruble nakit para, halı ve seccade gibi çeşitli hediyelerin Sultan II. Abdülhamid Han'ı memnun ettiğine dair Hicri 18 Cemaziyelahir 1317(Miladi 24 Ekim 1899) tarihli Buhara Gülkuşbeyi İbn-i Muhammed Abbas'a gönderilen bir tahrirattan da anlaşılacağı üzere Türkistan Hanlıklarıyla olan ilişkilerin boyutu ortaya çıkmaktadır[151]. II. Abdülhamid döneminde Kulca'da *"Gulca Mekteb-i Hamidi-i Hüseyni"* adında bir Hamidiye Mektebi açıldığını ve bu mektebin, İstanbul'daki mekteplere öğrenciler göndermesini de Doğu Türkistan'daki Türklerle olan ilişkilerin ve iletişimin canlı kalması bakımından önemli bir gelişmeydi. Eğitim alanındaki bu destek ve Osmanlı Devleti'nin yardımları için Kulca'daki mektep müdürü olan ve aynı zamanda Mercan Mekteb-i Mülkiye'sine de devam eden Muhammed Masum'un bizzat Padişah'a takdim ettiği teşekkür yazısı da bu dönemde İttihat ve Terakki iktidarı öncesi Doğu Türkistan'daki faaliyetlerin boyutunu açıkça göstermektedir[152].

Türkistan coğrafyasında doğusundan batısına kadar Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm birlikte telakki edildi ve Rusya'da da hemen hemen tüm kaynaklar bu iki ideoloji arasında fark olmadığına dikkat çekiyordu[153]. Rusya'da XX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya Türkleri nezdinde artan baskılar ve ekonomik sıkıntılara "Ruslaştırma" politikalarının da eklenmesiyle Rusya'daki tüm Müslümanlar gibi Türkler için de kurtarıcı ve bağdaştırıcı olarak İslamcılık ve Türkçülük mefkûreleri birlikte bir çözüm olarak algılandı. Fakat II. Abdülhamid dönemindeki politikalara baktığımızda Rusya Türkleri açısından da Pan-İslamizm'in daha uygulanabilir ve

---

Osmani" isimli bir lügat kitabı yazmıştır ve kitabının mukaddimesinde, Osmanlı-Türkistan münasebetlerinin geliştirilmesinde esas unsur olan aynı millet ve aynı dil varlığına temâs ederek, dikkat çekmiştir. Alaeddin Yalçınkaya, *a.g.e.,* s.187-188.

[150] İsmail Hami Danişmend, *a.g.e*., C.IV, s.343; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA,* C.I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s.221.

[151] *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Proje Yöneticisi: Yusuf Sarınay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:70, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2004, s.31-32.

[152] *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar),* s.100-101.

[153] Alaeddin Yalçınkaya, *a.g.e.,* s.272-273.

hâlihazırda etkili olduğu görülmektedir. Bunun yanında yükselen Türkçülük şuuru ve söylemleri de bu dönemde iyice dikkat çekmeye başlamıştı fakat Pan-Türkizm'in yeni bir mefkûre olması ve kavranması için de belli bir eğitim seviyesine gereksinim duymaktaydı. Pan-Slavizm nasıl Almanya ve Osmanlıya karşı gelişip, tehdit oluşturduysa özellikle Pan-Türkizm'de Rusya'ya karşı gelişen bir tepkinin ürünüydü. Rus idaresi altında en uzun süre kalan topluluk Tatarlardı ve onlar, dinlerini değiştirmeyle "Ruslaştırma" politikalarına da şiddetli bir şekilde maruz kalmışlardı. Özellikle Kırım Tatarlarının, Osmanlıyla olan siyasi bağları da bu milli ve kültürel kimliği muhafazada ve diri tutmada büyük bir etkendi. Bu yüzden ilk olarak Tatar aydınları arasında eğitimde ve dilde reform hareketleri başı çektiği gibi Pan-Türkizm'inde öncülüğünü onlar yaptı. Nitekim Gaspıralı İsmail Bey[154] ilk olarak

[154] İsmail Bey, 21.03.1851'de Kırım'ın Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Babası Gaspıra köyünde doğmuş Rus ordusundan Teğmen olarak emekli olmuş Mustafa Alioğlu Gasprinsky, Annesi de köklü bir mirza ailesinin kızı olan Fatma Sultan'dı. Eğitim hayatına mahalli Müslüman mektebinde başlayan İsmail Bey, bir süre sonra Akmescit Rus Okuluna girdi ve bu okulu bitirdikten sonra Varonej'deki askeri okula gitti. Bu okulda fazla kalmadı ve Moskova Askeri Lisesi(Milyutin Gimnazyum)'ne nakil olarak burada üç yıl eğitimine devam etti. Özellikle Moskova'da eğitim görüğü yıllarda, dönemin Rus aydınlarını ve fikir hayatını yakından tanıdı ve genç yaşlarda Rus dili ve kültürüne de hâkim oldu. İsmail Bey tanıştığı Rus aydınlarına saygı duysa da okuldaki Panslavist hava onda ters etki yaptı ve bundan oldukça rahatsızlık duyuyordu. İşte İsmail Bey için Rusya'daki Türkleri uyandırma fikri Moskova'da, bu zamanlarda oluşmaya başlamıştı. Girit isyanıyla uğraşan Osmanlı Ordusuna asker olarak katılmak için okuldan yakın arkadaşı olan Litvanya Tatarlarından Mustafa Mirza Davidoviç'le beraber Odesa üzerinden gizlice Türkiye'ye gitmeye çalıştılarsa da Odesa'da yakalandılar. Böylece İsmail Bey'in Rus Askeri Okulu'ndaki öğrenimi de sona erdirildi. O da Bahçesaraya döndü(1868) ve Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başladı. Yalta'daki Dereköy Okuluna tayin oldu ve 1872 yılına kadar devam eden öğretmenlik hayatında daha ziyade öğrencilerine Türkçe dersleri vererek, onlara Türkçe öğretmeye çalıştı. Bir süre Kırım'dan ayrılan İsmail Bey, geri döndüğünde 1878'de önce Bahçesaray Belediye Başkan Yardımcısı ardından da Belediye Başkanı seçildi ve 1884'e kadar bu görevde kaldı. 1881'den itibaren basın faaliyetleriyle de ilgilenen İsmail Bey sonunda kendi kurduğu *Tercüman* isimli gazetesinin ilk nüshasını 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da çıkardı. 1912'den itibaren günlük olarak çıkmaya başlayan gazete, Kırım'daki ilk Türkçe, bütün Rusya'da da üçüncü olarak çıkan Türkçe gazete oldu. İsmail Bey eğitim alanında tasarladığı reformlarına ilk olarak Bahçesaray'da 1884 yılında Kaytaz Ağa mahallesinde açtığı ilkokulda başladı. Gaspıralı'nın "Usûl-i Cedid" adını verdiği bu ilk yeni usûl eğitim sistemi ileride daha da gelişecek ve yaygınlaşacak bir eğitim sistemiydi. Gaspıralı İsmail Bey gittiği her yerde "kırk günde okuma yazmayı öğretme" metodunu uygulamaya çalışıyordu. Kız çocuklarınında yazmayı öğrenmesi için eğitim almalarına öncülük eden Gaspıralı, ablasına yeni usûlde eğitim veren ilk kız mektebini de açtırdı. Rusya'da 1917'ye kadarki dönemde bu tarzda yetişen milli ve reformist kadrolara "Cedidçiler" denildi. 1908 öncesinden de Jön Türklerle temasta olan Gaspıralı, İstanbul'da çeşitli dergilere makaleler de gönderiyordu. İstanbul'da oldukça tanınan Gaspıralı İsmail Bey, Türk Derneği'nin kurucu üyeleri arasındaydı(1908). 1911 senesinde kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Dergisi üzerinde de etkin görev alan Gaspıralı, sağlık sorunlarıyla mücadele ederken 24 Eylül

Bahçesaray'daki bir okulda "Usûl-ü Cedit" adıyla bilinen yeni eğitim sistemini uyguladı(1884). Türkçe eğitimi, bu programların temelini oluşturuyordu. Böylece "Türkçülük" fikri ve politikaları bakımından siyaseten yeni bir dönem başlıyordu. Üstelik Gaspıralı Türkçülüğü savunurken de Türkiye'nin yani Osmanlı Devleti'nin manevi öncülüğü altında tüm Rusya Türkleri'nin birliği için çalışmayı tasarlıyordu. Basın-yayın faaliyetleriyle de ön plana çıkan Gaspıralı, 10 Nisan 1883'te çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesiyle Rusya Türkleri arasında ayrı bir rol oynadı. Mollaları direk olarak karşısına almadan ve Pan-Türkçü politikadan dolayı sansür endişeleri altında sık sık "dilde, fikirde ve işte birlik" çağrılarıyla hareket edildi ve amaç Rusya'daki tüm Türklerin birliğiydi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde *Turan* ve *Buhara-ı Şerif* adlı Özbek dergileride, *Tercüman*'ın yolunu takip ederek aynı konuları kaleme aldı. Fakat adı geçen iki dergide 1913 yılında kapatılana kadar *Turan* 49, *Buhara-ı Şerif* ise 153 sayı çıkarabildi[155]. Bunun yanı sıra bu yıllarda *Samarkant*, Orenburg'da çıkan *Vakit* ve *Kazak*, Taşkent'te *Sada-yı Türkistan*, Hokand'da da *Sada-yı Fergana* isimli belli başlı gazeteler 1917'ye kadar aralıklarla yayınlarını sürdürdü ve bunlardan bir kısmı Çarlık yönetiminin baskısı, bir kısmı da maddi yetersizlikler yüzünden faaliyetlerine son vermek zorunda kaldı. Bu durum bile Batı Türkistan'da Birinci Dünya Harbi yıllarında halktan önemli bir kesimin uyanması ve taraftarlarının artması için önemli bir gelişmeydi[156].

Sultan II. Abdülhamid döneminde Asya kıta'sında, Rusya ve İngiltere iki büyük güç olarak çıkar çatışmasına düşmüş vaziyetteydi. İngiltere için Hindistan sömürgelerinin güvenliği konusunda Rusya bir tehditken, Rusya içinde Karadeniz ve Kafkasya'daki İngiliz nüfuzu bir tehdit oluşturmaktaydı. Özellikle Batı Türkistan coğrafyası iki devlet açısından daha da önem kazanmıştı. Keza İran ve Boğazlarda da İngiltere ve Rusya stratejik açıdan kaçınılmaz bir çekişme içindeydi. Rusların 1878'den sonra peyder pey Kafkasya'daki ilerleyişi, İran'a kadar gelince

---

1914'te Bahçesaray'da vefat etti. Hakan Kırımlı, "GASPIRALI, İsmâil Bey(1851-1914)", *DİA*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s.392-395; Ataalp Kadir Pınarer, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, (T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul 2014, s.81-93.

[155] Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 1999, s.18-23.

[156] Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s.26-30; Ayşegül Erarslan, *1900-1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları*, (T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik 2018, s.59-62.

Türkistan'daki hâkimiyetlerinden dolayı da Ruslar, Afganistan sınırına dayandı ve Hindistan'ı tehdit eder bir konuma geldi. II. Abdülhamid saltanatının sonuna doğru İran'ı paylaşan Rusya ve İngiltere'ye, Osmanlı üzerinden Yakın Doğu'da nüfuz sahibi olmak isteyen Alman İmparatorluğu da eklenince siyaseten Pan-İslamizm daha da önem kazanarak, sıkça gündeme geldi. Tam da bu noktada Padişah II. Abdülhamid'in, Türkistan ve Kafkasya için iyi ve hassas bir denge politikası yürütmek istemesi, Pan-İslamizm açısından da Pan-Türkizm açısından da büyük bir şans olarak telakki edilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu şüphesiz bu ideolojik zemininden hareketle uluslararası ilişkilerde caydırıcı bir koz olarak ve Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türklerle temâsını doğal olarak siyaseten de yürütme fırsatını değerlendirmek istemişti. İşte tüm bu sebeplerdendir ki II. Abdülhamid dönemi ve sonrası da devam eden Asya egemenliği mücadelesine, özellikle Kafkasya ile Türkistan açısından Osmanlı İmparatorluğu'da dâhil oldu[157].

1.2. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu ve Başkanları

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ve başkanlarına değinmeden önce bu kurumun kurucu lideri İsmail Enver'in özetle de olsa Osmanlı askeri ve siyasi hayatındaki portresini çizmek, dönemi ve gelişmeleri daha sağlıklı değerlendirmek için uygun olacaktır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunda en önemli pay sahibi ve teşkilatın kurucusu İsmail Enver[158], hürriyetin ilanından sonra yıldızı parlamış kamuoyunda genç gözü pek bir subay ve "meşrutiyet kahramanı" olarak haklı bir üne kavuşmuştu. Hayatı o dönemki çoğu devresi gibi mücadelelerle ve her türlü riski göze alarak başlamıştı. Osmanlı askeriyesinin muharip sınıflarındaki ateşli subaylardan biriydi ve o zamanki ismiyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne yani sonradan adı İttihat ve Terakki

[157] Görkem Ozan Özalp, *İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında İngiltere'nin Türkistan Siyaseti(1907-1920*), (T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Tarih Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2019, s.90-95.

[158] İsmail Enver, M.1881'de(22 yahut 23 Kasım) İstanbul Divanyolu'nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evde dünyaya geldi. 6 yaşına kadar İstanbul'daki İbtidai Mekteplerine devam etti. Fatih Mekteb-i İbtidaisi ikinci senesinde babasının Manastır'a nafi'a kondüktörlüğüne tayini üzerine ibtidai tahsilini burada tamamlayıp, Askeri Rüşdiyye'ye girdi(R.1305). Mektebi İdadi'ye on beşinci olarak giren İsmail Enver, buradan Harbiye'ye nakledilirken sınıfın altıncısıydı. Erkan-ı Harbiye'den 21 yaşındayken Ocak 1902'de, Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* 1991: s.29-39,43-45; Emin Demirel, *a.g.e*., s.129; Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e*., C. I, s.6-11.

olacak olan gizli cemiyete de amcası Halil'in tavsiye ve yönlendirmesiyle, Manastıra tayin olduktan sonra Selanik ziyareti sırasında daha askerliğinin ilk terfisini almış genç bir subayken girmişti[159]. O, meşrutiyet'in tekrar ilanı[160]'ndan 1914'e kadar da Balkan komitacılarıyla mücadele, 31 Mart İsyanı, Trablusgarp Savaşı, Bab-ı Âli Baskını ve Balkan Savaşları'nda hep ön planda kilit vazifelerde yer aldı[161].

Türk istihbarat tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Teşkilat-ı Mahsusa, askeri arşivdeki kayıtlarda sonraki adıyla Umûr-ı Şarkiyye Dairesi olarak açık bir şekilde tüm faaliyetlerini ve vazifesini, I. Dünya Savaşı sonuna kadar tamamen Türk

[159] İsmail Enver, gizli cemiyete kabul edildiğinde daha 4 yıllık bir subaydı ve Binbaşılığa yeni terfi etmişti(R. Ağustos 1322/M. Eylül 1906). Anılarında R.1322 Eylülü'nde Selanik'e geldiğinden ve orada amcası Halil(Kut) ile olan muhabbeti ve Talat Bey'le de nasıl tanıştığını yine Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne nasıl girdiğini, yemin törenini, işaret ve parolasına kadar cemiyete üyeliğini teferruatıyla anlatmaktadır. Ekim 1906'da cemiyete üye olan çiçeği burnunda Binbaşı Enver, hürriyetin ilanına kadar kendini bölgedeki görevine ve çetelerle müsademe(mücadele)'sine verdi. *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* 1991: s.28-41.

[160] 9-10 Haziran 1908'de aralarında akrabalık bağı da bulunan İngiltere Kralı VII. Edward ile Rusya Çarı II. Nikolay(Nicholas), Reval'de(Tallinn/Estonya) buluşarak, Makedonya meselesi için iki ülkenin beraber kapsamlı bir ıslahat hareketine girişmesi konusunda anlaşmışlardı. Burada ayrıca Almanya'ya karşı bir denge politikasında uzlaşma sağlanması da gündeme geldi. Jön Türkler bu görüşmeyi, Makedonya konusunda İngiliz-Rus işbirliğinin ve müdahalesinin başlangıcı olarak yorumladı. İşte bu Reval Görüşmesi, onlar için bardağı taşıran son noktaydı ve devrimi başlatan olaydı. Selanik ve Resne kışlarında yaygınlaşan slogan: *"Türkiye, Türkler içindir"*di. Bu da Türk devrim hareketinde, en başından beri Türkçülük ideolojisinin ne kadar kuvvetli olduğunun açık bir ifadesiydi. Nitekim İttihatçıların, Makedonya'da başlattığı isyan kısa sürede önlenemez bir hâl aldı. Bu şartlar altında Rumi 10 Temmuz 1324 / Miladi 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet, top atışlarıyla önce Makedonya(Manastır, Köprülü, Tikveş, Resne ve civarları) kentlerinde törenlerle ilan edildi. Ardından 24 ve 25 Temmuz'da, Selanik'te de hürriyetin ilanı kutlamalarla karşılandı ve tüm yurtta tekrar meşrutiyet idaresine fiilen geçildi. Böylece Türk tarihinde II. Meşrutiyet dönemi başladı. Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s.172-173,200-204; Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, II.Baskı, İstanbul 2011, s.176-183; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 7.Basım, Ankara 2014, s.121-132; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914),* Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 9.Basım, İstanbul 2013, s.15-30; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s.156-162; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I: II.Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, II.Baskı, İstanbul 1988, s.23-24; Hikmet Çiçek, *a.g.e*., s.77; Erık Jan Zürcher, *a.g.e.,* s.141-147; *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* 2017: s.57-77,79-93; Joan Haslıp, *İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid*, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul 1998, s.275; Devrim Vardar, *Reval Anlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tasfiyesi*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017, s.78-98,111-119; "Padişahım Çok Yaşa/Kanun-i Esasi", *Sabah,* M. 25 Temmuz 1908/R. 12 Temmuz 1324, s.1.

[161] Mehmet Mert Çam, *Enver Paşa*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2018, s.19-30.

devletinin hizmetinde Osmanlı askeriyesine bağlı olarak ifa etti. II. Abdülhamid döneminde kurulan Yıldız Saray'ına bağlı istihbarat şubesi şeklinde çalışan Hafiye Teşkilatı'ndan sonra saraydan ve hükümetten ayrı olarak bu sefer direk askeriye'ye hatta Yb. İsmail Enver[162]'in, Osmanlı siyasi ve askeri hayatında yükselmesiyle direk onun emirleriyle, ona bağlı olarak çalışan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu hakkında net bir tarih vermek oldukça zordur. ATASE arşivine göre Enver Paşa ile kurulan teşkilat, Osmanlı arşivine göz attığımızda ise Teşkilat-ı Mahsusa isimli en erken tarihli belgeden hareketle 12.07.1901 olduğu görülmektedir[163]. Bununla beraber Osmanlı arşivindeki Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili diğer belgelerin tarihlerine göz attığımızdaysa R. 10.08.1330 / M. 23 Ekim 1914 tarihi ve sonrası görülmektedir. Buradan ve TTK arşivindeki belgelerden hareketle Osmanlı arşivindeki 1901 tarihli yabancı neşriyatın haberlerini ihtiva eden tek belge dışında Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunun, I. Dünya Savaşı'nın başına denk geldiği belge bazında çoğunluktadır[164]. Nitekim ATASE arşivindeki bir belgede ise çok açık bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihinin, "Fi Rumi 17 Teşrin-i Sani 329(1329)" olarak verilmesine dayanarak eldeki en geçerli veriler ışığında belge bazında ilk resmi kuruluşun da Miladi takvime göre 30 Kasım 1913 olduğu kesindir[165]. Fakat bu konudaki çalışmaları ve teşkilatta görev almış kişilerin anılarını da incelemeye aldığımızda durum değişebilmektedir. Böylece arşiv odaklı bakıştan farklı olarak teşkilatın resmi olmayan kuruluşunun ve bir gizli teşkilatlanma geçmişinin de olduğu incelemeye alınırsa, I. Dünya savaşının başlarında kurulduğu iddiaları gerek anılardan gerekse böyle bir savaşın hemen öncesi veya savaşın başlarında kurulup, ustalıkla teşkilatlanması durumunun zorluğuna binaen II. Balkan Savaşı'nda İsmail

---

[162] Bnb. İsmail Enver, Trablusgarp'tan dönmeden "Yarbay" rütbesine terfi etmişti(6 Haziran 1912). Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. II, s.240,367.

[163] Fakat bu belgeden hareketle *Local Anzeiger* adlı neşriyatın asılsız yayınlarından dolayı yasaklanması ve yine bu yabancı neşriyatın Yıldız Hafiye Teşkilatından, anlamına binaen Teşkilat-ı Mahsusa(özel, hususi teşkilat) olarak bahsedebileceği ihtimalini de göz ardı etmeden irdelemek daha sağlıklı ve geçerli olacaktır. Bkz. BOA, *HR.SYS*., Dosya No:41, Gömlek No:23, M.12/07/1901, s.1-2.

[164] BOA, *DH.ŞFR*., Dosya No:445, Gömlek No:60, R.10.08.1330/M.23.10.1914, s.1; BOA, *DH.ŞFR*., Dosya No:447, Gömlek No:75, R.28.08.1330/M.10.11.1914, s.1-2; TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/4 48, Belge Adedi: 2, R.30 Eylül 1331/M.13 Ekim 1915; ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24.03.1330/M.06.06.1914-R.23.03.1331/M.05.06.1915, F.001.03-001.42.

[165] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/004.

Enver'e bağlı hareket eden Teşkilat-ı Mahsusacı subayların nasıl Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni kurdukları gerçeğinden hareketle Trablusgarp savaşındaki operasyonel faaliyetler[166] de baz alınırsa bu teşkilatın resmi olmayan kuruluş tarihinin, 1911 yahut öncesi olması ihtimali daha kuvvetli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir tarih aralığı verilecekse de 1909-1911 arası daha mâkul gözükmektedir. Çünkü II. Meşrutiyet ile "Hürriyet Kahramanı" olarak yıldızı parlayan Enver'in, gerek İttihat-Terakki'de gerek orduda önlenemez yükselişi ve 1909'da 31 Mart isyanının bastırılmasından sonra özellikle içeride de istihbarat ihtiyacının hissedilmesi ve muhalefetin takibinin, meşruti idarenin salahiyeti için önemli görülmesi bu tezimizi daha da kuvvetlendirmektedir. Yine de resmi olarak kuruluş tarihinin delili niteliğine sahip belgeye göre 30 Kasım 1913 tarihinin bu kurumun, teşkil ve günyüzüne çıktığı tarih olduğu da asla göz ardı edilmemelidir[167].

Teşkilatın resmi olmayan kuruluş tarihi her ne kadar netlik kazanmasa- tahminimizce bunun en önemli sebebi bir istihbarat teşkilatının oldukça titizlik ve gizlilik içinde kurulup, yine gizlice teşkilatlanmasından kaynaklanmaktadır- da kurucu üyeleri, açıkça bellidir ve hemen hemen tüm eserler günümüze kadar aynı

---

[166] 1911-1912 Trablusgarp savaşındaki Osmanlı subaylarının örgütlü direniş hareketi, Hamit Pehlivanlı'nın değerlendirmesine göre aynı harekât alanı ve birbirine yakın tarihler olmasından dolayı I.Dünya Savaşı'nda, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki harekâtları ve faaliyetleri açısından birbirine karıştırıldığı yönündedir. Yine de Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu kadrosuna baktığımızda bu kurumun resmi olarak kuruluşunun onaylanmasından önce de aynı yöntem ve taktiklerle, gayri resmi olarak faaliyette olabileceği ve yine Trablusgarp Savaşında da direnişin düzenli olarak yürütülmesi için de bir teşkilata, düzene ihtiyaç duyulması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Hamit Pehlivanlı, "Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika'da 1914-1918", *ATAM Dergisi*, C.XVI, S.47, Temmuz 2000, ATAM Yayınları, Ankara 2000, s.421-425.

[167] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.I, s.15-16; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.101; Sina Akşin, *a.g.e.*, s.244-258; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.54-60; Mesut Uyar-Edward J.Erikson, *a.g.e.*, s.497,503; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 2011, s.342-343; Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.46; Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler*, C.XIII, s.572,574; Hikmet Çiçek, *a.g.e.*, s.112-113; Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, s.85,88-90,96-99; Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e*, s.15; Emin Demirel, *a.g.e.*, s.128-129,132,135; Ergun Hiçyılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, s.22; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.275-277; Soner Yalçın, *Teşkilat'ın İki Silahşoru*, Kırmızı Kedi Yayınevi, 4.Basım, İstanbul 2019, s.193; Phılıp Hendrıck Stoddard, *a.g.e.*, s.13-16,63,66-72. Teşkilatın önde gelen fedailerinden ve yöneticilerinden olan Eşref Sencer Kuşçubaşı, anılarını *"Tarihe Benden Haberler"* adı altında kaleme alıp, topladıysa da on ciltlik bu kıymetli esere günümüze kadar ulaşılamamış ve hiçbir kütüphanede rastlanılmamıştır. Fakat buna rağmen Eşref Kuşçubaşı'nın, yazdığı bir başka kıymetli eser, özetle de olsa önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bahsi geçen eser için bkz. Eşref Kuşçubaşı, *a.g.e.*, s.1-10.

isimleri zikretmişlerdir. Sadece Harbiye Nezaretiyle temasta olan, İsmail Enver'in kurduğu ve doğrudan ona bağlı olan Teşkilat-ı Mahsusa, üyelerini gözü kara subaylardan seçmişti. Enver tarafından merkezi umumisi İstanbul olarak kurulan teşkilatın başına da Binbaşı Süleyman Askeri[168] getirildi. Komisyondaki diğer isimler ve üyeler: Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Bey(Merkezi Umumi Başkan Yardımcısı)[169], Dr. Nazım, Dr. Bahaddin Şakir[170] ve Dr. Fuat Sabit Beyler, Atıf Bey,

[168] Aslen Prizren'li olan Süleyman Askeri, 1884 yılında Vehbi Bey ve Güzide Hanım'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Süleyman Askeri, Edirbe Askeri İdadisini bitirdikten sonra 14 Mart 1900'de Harp okuluna girdi ve 6 Aralık 1902'de Mülazım-ı Sani(Teğmen) rütbesiyle mezun oldu. 5 Kasım 1905'de de Harp Akademisini, Erkân-ı Harp Namzed sınıfında bitirdi. Harp Akademisi'nden, Yüzbaşı rütbesiyle çıktığı konusunda kaynaklar ortak görüştedir. Süleyman Askeri mezun olduktan sonra ilk görev yeri olan Manastır'daki 3.Ordu'nun emrinde 45.Redif Alayı, 1.Tabur, 2.Bölüğünde göreve başladı. Süleyman Askeri de Enver ve Kazım Karabekir ile birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyelerindendi hatta cemiyetin Fedâi Zâbitan grubunda önde gelen genç subaylardandı. Enver Paşa tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirelene kadar askeri görevlerini sürdüren Süleyman Askeri, Harekât Ordusu ve Trablusgarp'a giden gönüllü subaylar arasında da görev aldı. Nurettin Şimşek, *a.g.e.*, s.25-34,36,47-62,125-140.

[169] Hüseyin Aziz Bey, Erzurumlu Mehmet Midhat Efendi ile Hanife Lebibe Hanım'ın oğlu olarak 12 Mayıs 1882'de babasının görev icabı bulunduğu Trabzon'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Adana'da tamamlayan Aziz Bey, 1902'de Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane'yi de derece ile bitirdi. Aziz Bey'in İngilizce, Fransızca ve Ermenice'yi konuşup, yazabilecek kadar bildiği de belirtilmektedir. İlk devlet memurluğu görevine, 11 Ocak 1903'te Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi mülazımlığına tayin olarak başladı. Burada bir yıl çalıştıktan sonra sırasıyla Edirne vilayeti maiyyet memurluğu, fahri olarak Edirne kazası savcı yardımcılığı ve *"umur-ı ecnebiyye müdürü"* refakati görevlerinde bulundu. 18 Eylül 1908'te Eceabat kaymakanlığına tayin edildi. 13 Kasım 1909'da becayiş yaparak Lüleburgaz(Bergos) kazası kaymakamlığına başladı. 11 Şubat 1911'e kadar burada kaymakamlık görevini yürüten Aziz Bey, istifasını verdi ve İttihat-Terakki Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirildi. İTF'nın genel sekreterliğini yaklaşık üç yıl yürüttükten sonra Edirne vilayeti merkez kazası kaymakamlığı ve Gelibolu sancağı mutasarrıflığına atanan Hüseyin Aziz Bey, 6 Ağustos 1914'te *"İntihab-ı Memuriyet Komisyonu"*nun kararıyla Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti siyasi kısım yardımcılığına atandı. 19 Aralık 1915'ten itibaren de Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'ne ait muamelatın yürütülmesi işini de vekâleten ve fahri olarak yürüttü. Tüm bu başarılarla dolu mesleki öz geçmişinden dolayı 24 Nisan 1916'da beş bin kuruş maaşla terfian ve asaleten Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'ne atandı ve bu görevini yürüttüğü sırada aynı zamanda bir süreliğine Matbuat Umum Müdürlüğü'nü de vekâleten üstlendi. Hüseyin Aziz Bey, Emniyet Müdürlüğünü yürüttüğü sıralarda bizzat Enver Paşa tarafından kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu kadrosu sayılan ilk beşli yönetiminde de teşkilatın başkan yardımcısı sıfatıyla görev aldı. Aziz Bey, I. Dünya Harbi'nin başlamasından sonra gönüllü taburların kurulmasında ve koordinesinde ortaya koyduğu başarılı çalışmaları sonucu 3 Ocak 1917'de Harp Madalyasıyla da ödüllendirildi. Dünya Savaşı'nın sonlarında Stockholm Sefareti Ticaret Ateşeliği'ne atandı ve Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'nin yargılama listesinde eski Emniyet Müdürü Aziz Bey'de vardı. Nejdet Bilgi, "Saruhan Sancağı'nın Son Mutasarrıfı: Hüseyin Aziz Akyürek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 1, Ege Üniversitesi Yayınları, Temmuz 2005, İzmir, s.2-6.

[170] Bahattin Şakir, 1900 yılında Mektebi Tıbbiye-i Şahane'ye tıbbi kanunu müderris muavini olarak tayin oldu. Arkasından çok geçmeden Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin de özel hekimi oldu ve

Kuşçubaşızade Eşref ve Hacı Selim Sami(Eşref'in kardeşi), Çerkez Reşit, Hüsrev Sami, Piyade Subaylar Rüsuhi, Şevket ve Dağıstanlı Nuri Beyler, Üsküdarlı Yzb. Muhtar Bey, Hasekitarlalı Fuat (Balkan), Kd. Yzb. Trabzonlu Rıza, Kurmay Yzb. Şerif, Süvari Bnb. Eyüplü Hüsamettin (Ertürk), Kırkkiliseli Piyade Yzb. Ali Rıza, Süvari Yzb. Çorumlu Aziz, Kara Kemal, Yenibahçeli Nail, Köprülüzâde Mehmed Fuad[171], Trabzon Valisi Cemal ile Erzurum Valisi Tahsin Beyler, Ömer Naci Bey, Erzurum müftüsü Hilmi Bey, Dramalı Rıza Bey[172], Topal Osman Ağa[173], Yusuf Şetvan Bey(Meclis-i Mebus'an I. Dönem Bingazi Mebusu), Yzb. Reşit(Çerkez Ethem'in büyük kardeşi), Kafkasyalı Cihangiroğlu İbrahim Bey(Güney-Batı Kafkas Cumhuriyeti Reisi-Kars Hükümeti Başkanı), Yzb. Ruşeni, Süvari Bnb. İzmitli Mümtaz, Sapancalı Hakkı, Van Jandarma Komutanı Bnb. Köprülü Kazım Bey, Ohrili Eyüp Sabri (Akgöl) ve daha niceleriydi[174]. TTK arşivindeki bir belgede *"Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kazım Bey'e"* hitabıyla geçen ifadeye ve Ahat Andican'ın eserinde faaliyetleri hakkında bilgi verilen *"Teşkilat-ı Mahsusacı Mehmed Kazım Bey"* ifadelerine dayanarak burada adı geçen Kazım Bey'in, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Enver Paşa'nın yakınında, güven duyduğu isimlerden ve ileride de eniştesi olacak olan Mehmed Kazım (Orbay) Bey olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda

---

Saray'a da yakın bir tabip olarak vazifesine devam etse de 1906 yılında Paris'e geçip, Genç Türk hareketine katıldı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın da kurucu üyelerinden olan Bahattin Şakir, Balkan Savaşlarında, Edirne'de Bulgarlara esir düştü ve I. Dünya Savaşı'nda da doğu cephesindeydi. Bahattin Şakir ve arkadaşları, Kafkas Cephesinde görev almak için Erzurum'a doğru giderlerken yollarda önemli kavşaklara, *"Turana Buradan Gidilir!"* yazılı işaret levhaları koyuyorlardı. Yine Doktor Bahattin'in, Tehcir Kanunu'nda da büyük rolü olduğu Hüseyin Cahit'e atfen sıkça tekrarlanmaktadır. Hikmet Çiçek, *a.g.e.*, s.26-29,57-60,100,119-124,133-134.

[171] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Doğu Şubesi Fahri Müdürlüğü yapan Köprülüzâde Mehmed, Cumhuriyet döneminin meşhur edebiyatçı ve tarihçilerinden Ordinaryüs Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'dür. Köprülü bir dönem Dış İşleri Bakanlığı görevini de yürütmüştür. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1917*, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I.Basım, İstanbul 2018, s.202; www.mfa.gov.tr/sayin-prof_-fuat-koprulu_nun-ozgecmisi.tr.mfa. (10.07.2020)

[172] Dramalı Rıza ve Teşkilat-ı Mahsusa'daki hizmetleri için ayrıca bkz. Osman Akandere-Feridun Ata, *Bir Kuva-yı Milliyeci Portresi Dramalı Rıza Bey ve Milli Mücadeledeki Hizmetleri*, Temel Yayınları, İstanbul 2008, s.8,21-23.

[173] Süleyman Beyoğlu, "Topal Osman(1883-1923)", *DİA*, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.242.

[174] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.13,15-18; Hikmet Çiçek, *a.g.e.*, s.116-117; Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, s.97-98; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.102-103; Atilla Çeliktepe, *a.g.e.*, s.73-77,82-84,97; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.7,52,122-123; Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.46-52; Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.111-113.

Mehmed Kazım (Orbay) Bey'i de teşkilatın kadrosundan ve önemli isimleri arasında sayabiliriz[175].

Koloğlu'na göreyse Teşkilat'ın yardımcıları olarak, Süleyman Askeri'nin yardımcılıklarına da Bigalı Atıf (Kamçıl), Doktor Nazım ile Bahaaddin ve Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz (Hüseyin Aziz Akyürek) Beyler, getirilmişlerdi[176]. Soner Yalçın'ın eserinde, Yakup Cemil'in torunundan dinlediğine göre teşkilatın kuruluşu, başkanı, yardımcısı ve yönetim kadrosu hakkında verdiği bilgiler de diğer eserlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Esere göre Süleyman Askeri'nin yardımcılığına Atıf Bey getirilmişti ve Koloğlu'nun, yardımcılar olarak belirttiği isimler de Süleyman Askeriyle birlikte beş kişilik yönetimdeydi. Bu durumda esere göre başkan yardımcısı olarak her ne kadar Atıf Bey tek isim olarak zikredilsede, başkan Süleyman Askeri dışında diğer dört ismin de yardımcı sıfatıyla görev yaptıklarını teyit eder nitelikte bir anlam da çıkmaktadır[177].

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş amacının genel olarak, İslâm âlemi ve Osmanlı âlemi'nin zayıfladıkları, zaafa düştükleri bir zamanda Batılı hükümetlerin güçlenip, toplanmasıyla onların işgallerini ve emperyalist yayılmalarını engellemek ve İslâm devletlerinin imhasına engel olmak üzere olduğu açık ve net olarak belirtilmiştir[178].

II. Abdülhamid'in tahttan tahttan indirilmesi akabinde Yıldız Arşivi'ne de el konulmasından sonra birçok belge ve jurnal de ele geçirilince, bunları tetkik için bir askeri komisyon görevlendirilmiş olmalıdır. Koloğlu'ndan öğrendiğimize göre bu komisyonda merkez komutanın muavini sıfatıyla görevli Asaf Tugay, sonradan *İbret* isimli iki ciltlik eserinde içinde jurnallerin de bulunduğu bu belgelerin akıbeti konusundan ayrıntılı bilgiler vermiştir. Tetkik edilen belgeler arasında rastlanılan jurnaller tasnif işlemine tabii tutulup, mühürlenerek numaralanmış ve ayrıca yedekleme amaçlı büyük bir deftere de muhteviyatı aynen geçirilmişti. Yine iddiaya göre İsmail Enver[179], Harbiye Nazırı olduktan sonra 1914 senesi başlarında evrakların hepsini Beyazıt'taki Harbiye Meydanı'nda yaktırmıştı. Mantıki bir

[175] TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/4 48, Belge Adedi: 2, R.30 Eylül 1331/M.13 Ekim 1915; A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.343.
[176] Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, s.98.
[177] Soner Yalçın, *a.g.e.*, s.193-194.
[178] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013.
[179] Bundan sonra için "Enver Paşa" olarak kullanılacaktır.

çıkarımdan gidersek Enver Paşa gibi hem Askeri Arşivin(ATASE) hem de Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucusu bir askerin, belgelere ve istihbarata verdiği önem ortadadır. Hal böyleyken gerek Yıldız Arşivi'nden olsun gerekse başka bir resmi kayıt-belge, mutlaka incelemeye tabii tutulmuş ve koruma altına alınmış olması gerekmektedir. Biz burada Hafiye Teşkilatı belgelerinin(rapor, jurnal vs.), Teşkilat-ı Mahsusa'nın eline geçtiği kanaatinde kuvvetle mutabık kalarak yeni bir yorum da getiriyoruz. Nitekim bu belgelerin sonradan Teşkilat-ı Mahsusa için de faydalı olacağı ve işe yarayabileceği şüphe götürmemektedir. Enver Paşa'nın arabalar dolusu evrağı, Harbiye Meydanında yaktırma emrini verme hadisesini geçerli olarak kabul etsek de bunların muhakkak incelemeye tabii tutulduğu, kayıtlarının ve yedeklemelerinin de yapıldığını, Harbiye Nezareti[180] ve Teşkilat-ı Mahsusa'ca muhafaza edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kaldı ki yaktırılan evrakların, binlerce evraktan boş, asılsız ve işe yaramayan türde müsvettelerden ibaret olduğunun anlaşılması ve bunları saklamaya gerek kalmadığı ihtimali daha kuvvetlidir[181].

Yine I. Dünya Savaşı'na kadar Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerine baktığımızda Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda da görev alarak, önemli zamanlarda kilit vazifeler üstlendikleri görülecektir. Zira Trablusgarp savaşında, Osmanlı vatanseverlerini gizli kimliklerle güvenli yollardan Trablusgarp'a ulaştırmak acilen çözülmesi gereken bir meseleydi. Bu da Tunus ve Mısır'ın güvenli güzergâh haline getirilmesiyle aşıldı. Osmanlı'nın gönüllü ve deneyimli askerlerden bölgeyi çok iyi bilen ve yerel aşiretleri örgütlemede yararlılıklarından faydalanılması için Trablusgarplı Aziz el-Mısri, Muhittin (Kurtiş) ve Ali Sami (Sabit) gibi Arap kökenli subaylar da bölgeye gönderilmişti. Paris'ten gelen birçok vatansever de vardı: İsmet (Darende) Bey, Sellüm[182] bölgesi komutanlığında aktif görevde bulunmuştu, yine Cemal[183] de Gazze'de Sünusi'nin şifre kâtipliğini yapmıştı. Abdullah (Çanakkale)'da

---

[180] Harbiye Nezareti'nin günümüzde ki fotoğrafı için Bkz. Fotoğraflar Ek-II.

[181] Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.99-100; Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, s.47-48; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.59. Kemal Bey'in İstanbul'a hareket edeceği gün, İstanbul'da Teşkilat-ı Mahususa'ya ait bir bina ve hususi memurlar tahsis edilmişti. Arif Cemil, *a.g.e.*, s.22.

[182] O dönemlerde Bingazi vilayetine bağlı, Tobruk-Derne arasında ki liman kentlerinden biri. BOA, *DH.MKT*., Dosya No.304, Gömlek No.57, H.07/05/1312-M.06.11.1894, s.1-4; BOA, *Y..EE*.., Dosya No.2, Gömlek No.19, H.22/11/1323-M.18/01/1906, s.1-19.

[183] Burada bahsi geçen *Cemal*'in, Samih Nafiz Tansu'nun eserinde ki "*Gazzeli Cemal"* olduğu bilinmelidir. Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.79.

bölge halkıyla uzun süredir olan ilişkilerine binaen yerli ahalinin güveninin ve desteğinin kazanılmasında son ana kadar emek sarf edenlerdendi hatta beraberindekilerle, İtalyanlarla barış akdine rağmen savaşa devam etmişti. Hakkı (Söğüt) ve Nuri (Yozgat)'nin de bölgede görevler üstlendiği biliniyordu. Bu mücadeleye koşan vatanseverlerden kızgın çöllerde şehit düşenler de oldu. Onlardan biri de Hüsnü (İzmir) idi[184]. Teşkilat-ı Mahsusacı subaylar Balkan Savaşlarında, Bab-ı Ali baskınından sonraki süreçte Edirne'nin kurtarılışı ve buna müteakip özellikle Batı Trakya'daki Türk topraklarının kurtarılması operasyonlarında bizzat görev alarak, teşkilatın tarihine önemli bir başarı daha yazdılar. Kuşçubaşızade Eşref de yanında kardeşi Sami ve Müşir Fuad Paşa'nın oğlu Reşit Beyin'de olduğu mahiyetindeki çetesiyle, Edirne'de Bulgarların insanlık dışı muamelelerine engel olmak için Bulgarlarla çarpışmış ve kaçan Bulgar asker ve çetelerini takipte görev almıştı. Öncü birliklerin başındaki Süvari Yzb. Reşit Bey, Kapıkule yolunda kahramanca dövüşürken şehit düştü[185]. Edirne'nin yaklaşık 100 kilometre kuzeyindeki Yanbolu'ya kadar ilerleyen süvari birliklerinden biri de Hüsamettin(Ertürk)'in emrindeydi. Süvari birliklerinin arkasından da Teşkilat-ı Mahsusa'ca görevlendirilen Türk çeteleri, Edirne ileri harekâtına bizzat devam ediyordu[186]. Burada Türk milis kuvvetlerinin, Bulgaristan içlerinden sonra özellikle güneye Yunanistan'a doğru yöneldiği gözlenmektedir. Gerek Bulgaristan gerekse Yunanistan topraklarında olsun Trakya'nın batısındaki bu Türk ileri harekâtı'nın amacı ve ilk hedefi, sadece kâdim Türk topraklarını kurtarmak değildi. Öncelikli vazife Edirne'nin kurtarılması akabinde ortaya çıkan Türk hükümetine yönelik

---

[184] Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e*., s.191; Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e*., s.448.

[185] Samih Nafiz Tansu, *a.g.e*., s.95; E.Ziya Karal, *a.g.e*., C.IX, s.343. Edirne'nin geri alınış tarihi olarak 21-22-23 Temmuz tarihleri farklı kaynaklarca telakki edilmiştir. Osmanlı basını da 23 Temmuz 1913 günü Edirne'nin kurtuluşunu büyük bir sevinçle okurlarına müjdelemiş, "Edirne ve Kırkkilise'nin İstirdadı" manşetlerini atmıştı. Buradan hareketle basına haberlerin yansımasının en erken zaman dilimi içinde kuvvetle muhtemel ertesi gün olduğunu baz alırsak, Edirne'nin kurtarılışı ve vilayet merkezinin hakimiyet altına alındığı gün, 22 Temmuz 1913'e tekabül etmelidir. Bkz. *Tanin;* R.10 Temmuz 1329/M.23 Temmuz 1913, Nu.: 1670, s.1; *İkdam*; R.10 Temmuz 1329/M.23 Temmuz 1913, Nu.: 5899, s.1; Hikmet Çiçek, *a.g.e*., s.108.

[186] Samih Nafiz Tansu, *a.g.e*., s.96.

baskı[187] ve barış görüşmeleri arifesinde Edirne ötesinde kalan Osmanlı tebaasının özellikle Türk ve Müslüman kasabaların, gözü dönmüş Balkan çetelerinin-çoğunlukla Bulgar çeteleri- zulmünden, kırımı ve yağmasından kurtarılmasıydı. Nitekim Türk askerinin, Edirne'ye girdiğinde karşılaştığı manzara korkunçtu ve bunun gerekliliğini ortaya koymuştu. Artık çete savaşları başlamıştı ve bu savaşlar, doğrudan sivil halka yönelik olduğundan daha da kanlı sonuçlanmaktaydı[188]. Türk hükümeti ve askeri de üzerine düşen bu büyük sorumluluğu, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yardımıyla yerine getirmek istedi. Özellikle Batı Trakya yönlü başlayan harekâtta, çok sayıda tanınmış isim(ağırlıklı askeri personel) görev aldı. Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Kd. Yzb. Süleyman Askeri ileri harekâtı bizzat yönetti ve bölgede aktif rol aldı. Yine onun emrinde, Batı Trakya'da önemli eylemleri-operasyonları görülen ve sivrilen başka bir isim de İskeçeli Ütğm. Arif Bey ve mahiyetindekilerdi[189]. Osmanlı merkezi idaresi bu tip savaşları daha doğrusu çarpışmaları yürütme işini, bölgedeki birliklerin ve tamamen gayrinizami harbin bütün sorumluluğunu üzerine alan subaylarla beraberindeki timlerin üstüne bırakmıştı. Zaten Makedonya örneğinden hareketle Balkan komitacıları ve çeteleriyle nasıl mücadele edileceğini Enver gibi yeni nesil genç subaylar daha iyi biliyordu. Harbiye Nezareti ve Osmanlı askeri makamları gayrinizami harp doktrin, taktik-strateji ve planlarını çoğunlukla Teşkilat-ı Mahsusa bünyesine ve Türk çetelerine sevk etmişti[190]. Bölgedeki Türk ve İslam ahâlisinin kuvvetli desteğini alan Teşkilat-ı Mahsusa, bu görevi "Garbi Trakya Teşkilat-ı Milli Komutanlığı" adı altında başardıktan sonra Gümülcine, Dedeağaç, İskeçe, Kırcaali, Eçirdere, Darıdere, Koşukkavak şehirleri ve kasabalarıyla diğer bazı ilçeleri de kapsayan Batı Trakya'da kısa sürelide olsa bağımsız bir hükümet ve devlet kurmayı başardı. Kurulan yeni Türk devletinin başına da Teşkilat-ı Mahsusa başkanı, Bnb. Süleyman Askeri'nin getirilişi büyük bir heyecan uyandırdı(31 Ağustos 1913).

---

[187] Osmanlı Ordusu'nun Edirne istikametinde harekete geçmesiyle hükümetçe, büyük devletlere Meriç nehrinin sağ kıyısının aşılmayacağı yönünde talimat ve güvence verilmişti. E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.342.

[188] Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.96.

[189] *A.g.e.*, s.96-97. Osmanlı arşivinde ki M.18 Haziran 1919 tarihli bir belgeden özetle öğrendiğimize göre; Yüzbaşılıktan istifa eden İskeçeli Arif Bey'in, Dersaadet'e geldiğinde yakalanarak Edirne'ye gönderilmesinin istendiği ve Arif Bey'in bulunamadığı yönündedir. BOA, *DH.EUM.AYŞ.*, Dosya No.73, Gömlek No.85, H.19/09/1337-M.18/06/1919.

[190] Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e.*, s.432-433.

Yunanistan başta olmak üzere birçok devlette Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni tanımıştı. Süleyman Askeri, Batı Trakya Geçici Hükümeti'nin Genelkurmay Başkanı'ydı ve asıl yetki de ondaydı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmi olarak kuruluşu ile gün yüzüne çıktığı ve Süleyman Askeri'nin, bu kurumun başkanı olduğu tarihten üç ay öncesi Kuşçubaşı Eşref'le Batı Trakya'daki Türk Devleti'nin kurucusu kadrosunda ve başında yer alması da Teşkilat-ı Mahsusa'nın gayr-i resmi olarak da nasıl faaliyetler gösterdiğini düşündürmesi bakımından manidardır[191]. Batı Trakya toprakları, barış anlaşmalarından sonraki süreçte somut olarak Osmanlı'dan koparılmış vaziyetteydi. Yunanistan ve Bulgaristan kısa ömürlü olan Batı Trakya hükümeti topraklarına egemen oldu. Teşkilat-ı Mahsusa, bölgede kalan Türk ahalinin güvenliği için Cemil, Halim ve Fuat beyleri İskeçe'de, Sadık ve Arif beyleri Gümilcine'de ve Rıza Bey'i de Dedeağaç ve civarlarında dikkat çekmemek için sivil bir şekilde bırakarak, onları mahiyetindeki ekiplerle özellikle bu güvenlik hususunda görevlendirdi[192].

Süleyman Askeri'nin İstanbul'dan gönderdiği talimatlar genellikle İttihatçıların ünlü toplanma alanı olan Meserret Kıraathanesinin, otele dönüşmesiyle Meserret Oteli'[193]nden geliyordu.(Bkz. Fotoğraflar Ek-I) Bu yeri kuvvetle muhtemel Teşkilat-ı Mahsusa Merkezi Umumisi de seçmiş ve sıkça kullanmıştı. Yine Beyazıt'taki Harbiye Nezareti de Teşkilatı Mahsusa için önemli yerlerdendi ve merkez binası olmasından dolayı oranın da çalışmalar için kullanıldığı biliniyordu. Keza doğu illerinde Kafkasya misyonu için sadece ordu karargâhlarından değil, valiliklerden de haberleşme için faydalanılmaktaydı[194].

---

[191] E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.343; Necdet Hayta-Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşlarında Edirne*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, s.124; İ.Hami Danişmend, *a.g.e.*, C.IV, s.406-407; Umur Tuncer, *Balkan Harbinin Deniz Cephesi ve Osmanlı Donanmasının Durumu,* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1991, s.305-307; Atilla Çeliktepe, *a.g.e.*, s.97-101.

[192] Vahdet Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s.573-574.

[193] Aynı yer günümüzde de Meserret Otel binası olarak geçmektedir. Milliyet Gazetesi'nin 25 Kasım 1980 tarihli küpüründe ve Yaşam ekinde tam sayfa olarak yer almaktadır. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1980/11/25. (24.07.2018)

[194] Nurettin Şimşek, *a.g.e.*, s.128-129, 149.

Süleyman Askeri'nin, Teşkilat'taki görevi 1914 Kasım ayının sonlarına kadar devam etti[195] ve ondan sonra Teşkilatın başına, yine o sıralar Binbaşı rütbesinde bulunan İstanbul Merkez Komutanı Halil Bey, "ikiz görev" olarak getirildi. Bnb. Halil'in başkanlığı yürüttüğü zaman aralığı, 12 Aralık 1914 tarihli imzaladığı son yazıdan anlaşıldığı üzere son bulmuştu ve bu tarihten itibaren İstanbul Merkez Komutanlığına tayin olan Yb. Cevat da "ikiz görev" olarak, Teşkilat'ın başkanlığına atandı. Bu aralık, Teşkilat-ı Mahsusa isminin de "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi"[196] adını aldığını gördük.(Bkz. Belgeler Ek-V). 5 Nisan 1915'te göreve başladığı anlaşılan ve 31 Ekim 1918'e kadar uzunca bir süre Teşkilat-ı Mahsusa'nın daha doğrusu yeni adıyla Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin başkanlığını yapan Ali Başhampa'dır. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azasından Ali Başhampa[197], 12 Şubat 1917 tarihli irâde-i seniyye ile üçüncü rütbeden Mecidi nişanıyla da ödüllendirilerek, teşkilatın fedakâr mensuplarınca harcanan mesailer ve vatan görevleri de devlet tarafından adeta onursal olarak taçlandırılmış oldu[198]. Son başkanlığı, Yb. Hüsamettin (Ertürk)'in yaptığı ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin tasfiye işlemlerini yürüttüğü konusunda kaynaklar ortak görüş içerisindedir. Fakat Ahmet Tetik'e ve Samih Nafiz Tansu'ya

---

[195] Bu tarihten sonra Süleyman Askeri'yi, Ocak 1915'ten beri Yarbay rütbesinde Irak ve Havalisi Genel Komutanlığında, I.Rota Muharebesi ve Şuayyibe Meydan Muharebesi(11-14 Nisan 1915)'nde en ön saflarda savaşırken görüyoruz. Nitekim Yb. Süleyman Askeri, Şuayyibe Meydan Muharebesinde yaralandı ve Türk birliklerinin buradaki yenilgisini hazmedemediği için 14 Nisan 1915'de beylik tabancasıyla intihar ederek hayatına son verdi. İsmet Görgülü, *a.g.e.,* s.223-226; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi,* C.III, Kısım:III, AKDTY TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1991, s.88-94.

[196] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.007,013-013/08.

[197] Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Daire'sine en uzun süre başkanlık yapan ve Merkez-i Umumi'den işleri yürüten Ali Başhampa(1876-1918), Tunus'ta yönetici Türk eliti bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ziya Gökalp, onun için "*yedi atası Türk müfrit bir Tunus milliyetperveri*" ifadesini kullanmıştır. İlk eğitimine Tunus'un en modern okulu olan Sadıki Koleji'nde başladı. Daha sonra Paris'te, Hukuk Fakültesini de bitiren Ali Başhampa, Tunus'a dönmüş ve çeşitli faaliyetlerde bulunduktan sonra ailesiyle beraber İstanbul yolunu tutmuştu. Adliye ve Mezahip Nezareti bünyesinde Heyet-i Teftişiye başkanlığı yaptıktan sonra teşkilatın başına geçene kadar da 8 Ocak 1914'te, Şura-yı Devlet azalığına atandı. Başhampa hakkında ayrıca bkz. Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.,* s.1-30.

[198] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.I, s.16-19.

göre de dairede, Ali Başhampa ile son başkan Yb. Hüsamettin arasında Kurmay Alb. Hasan (Tosun)'da kısa bir süre görev yapmıştı[199].

1.3. İttihat ve Terakki Döneminde Türkçülük ve İslamcılık Politikaları

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın mevcut siyasi hayatında meydana gelen gelişmeler sadece iç politikada değil dış politikada da siyasi konjektörünün şekillenmesine etki etti. Meşrutiyetin fiilen tekrar geri gelmesinin yanı sıra 1908'den hemen sonraki siyasi gelişmeler, seçimler ve Balkan Savaşları silsilesi en çok Osmanlıcılık ideolojisine zarar verdiği gibi İslamcılık ideolojisini de derinden yaraladı[200]. Fakat İttihat ve Terakki[201] iktidarı yıllarında Osmanlı Devleti'nin

[199] Nurettin Şimşek, *a.g.e.*, s.131-133; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.16-19; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.24.

[200] Azmi Özcan, *a.g.m.*, s.486-487; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.310-311.

[201] "Hürriyet" ve "Vatan" sloganlarıyla yola çıkan Jön Türkler, kendilerini en büyük vatani görev telakki ettikleri Osmanlı'nın çöküşünü durdurmakla görevli reformcular olarak görmekteydi. Çöküşü ve dağılmayı engellemek uğruna gerekli her yolu deneyeceklerdi ve bunun içinse bir cemiyet çatısı altında örgütlenmeye ihtiyaç duymuşlardı. 1865'te Belgrad Ormanında toplanan ve aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu altı genç tarafından "İttifak-ı Hamiyyet" adında gizli bir cemiyet kuruldu. Daha sonraları Paris'te Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Beylerin katılımıyla da yeniden bir teşkilatlanmaya gidildi ve cemiyet "Yeni Osmanlılar" ismini aldı. Onları birleştiren ortak nokta ise Ali ve Fuat Paşalara olan muhalefetleriydi. Bu paşalar onlara göre Avrupa Devletleri karşısında fazla tavizkardı. Yıllar sonra cemiyet, "İttihad-ı Osmani" adıyla İstanbul Demirkapı(Sirkeci/Sarayburnu)'da, Askeri Tıbbiye(Tıbbiye-i Şahane) mektebinde kuruldu(3 Haziran 1889). Kurucuları, okulun öğrencilerinden İshak Süküti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo(İbrahim Ethem) ve Hüseyinzade Ali'ydi. Aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey'le de ilişki kuruldu ve cemiyet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını aldı. 1902 Kongresi'nden sonra özellikle Ahmet Rıza tarafı cemiyetin ismini "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" olarak benimsedi. 1906'nın Eylül ayında çoğu III. Ordu subaylarından oluşan aralarında Mithat Şükrü(Bleda), İsmail Canbolat ve Mehmed Talat'ın da bulunduğu on kişi tarafından Selanik'te gizli bir toplantı sonucu "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kuruldu. Kısa zaman içinde Manastır'da da şubesini açan bu cemiyetin içinde asker, sivil ve dini kadrolardan önemli isimler vardı. Selanik'teki İttihatçılar, reform önlemlerinden başka bir şey düşünmüyor ve Prens Sabahaddin liderliğindeki Âdem-i Merkeziyetçileri, yabancı müdahalesi tutumları yüzünden tıpkı Ermeniler ve Bulgarlar gibi davranmakla nitelendiriyorlardı. Selanik'teki Jönler ve özellikle de II. ve III. Ordu'nun genç subayları, *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet* gazetelerinin etkisi sonucu yabancı müdahalesi karşıtı olan Ahmet Rıza Bey'in tarafına daha yakındı. Bu tutum, Paris'teki (Osmanlı)Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin de dikkatini çekmişti. Cemiyet, iki cemiyetin birleşmesini önermek üzere Doktor Nazım Bey'i, Selanik'e gönderdi ve yapılan görüşmeler sonucu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Paris'ten gelen bu teklifi kabul etti. İki cemiyet'te, 27 Eylül 1907'de "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" çatısı altında birleşti ve Selanik şubesi Yurtiçi merkez komitesi, Paris şubesi de Yurtdışı merkez komitesi olarak belirlendi. Cemiyet'in teşkilatlanması

çöküşünü durdurmak ve dağılmasını önlemek üzere uygulamaya çalıştığı ilk politika doğal olarak "Osmanlıcılık/Osmanlılık" olmuştu. Bu politikanın işe yaramadığının anlaşılması üzerine İslamcılık ve Türkçülük politikaları, Osmanlı siyasetinde mevcut iki siyasi akım olarak kaldı[202]. İslamcılık ideolojisi bazı coğrafyalarda beklenen başarıyı sağlayamasada yine de politika olarak bölge bölge değişkenlik gösterdiği gibi uygulanmaya da çalışıldı. Çünkü bu ideolojinin getirdiği güçten en azından dış politikada bir unsur, kamuoyunda caydırıcı bir koz olarak da faydalanılmak isteniyordu[203]. Ayrıca Osmanlı Devleti bu dönemde milyonlarca nüfusa sahip İslam dünyasının tek bağımsız devletiydi ve hilafet makamını da taşımasından mütevellit İslam dünyasının tek hâmisi durumundaydı[204]. Nitekim bu amaçla çalışmalar yapmak için kurulan derneklerden en önemlisi 1913'te İttihad ve Terakki'nin desteğiyle kurulan *"Cemiyet-i Hayriye-yi İslamiye"* oldu ve bu cemiyet İstanbul'da iki haftada bir Türkçe, Arapça, Farsça, Urduca dillerinde çıkan *"Cihan-ı İslam"* adında bir dergi de yayınlıyordu. Bu cemiyetin üyeleri arasında Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Ali Başhampa ve Halil (Kut) Paşa gibi üst düzey yöneticiler bulunmaktaydı. İslamcılık(Pan-İslamizm) ideolojisi ve bu ideolojinin tüm söylemleri özellikle dünya savaşının başlaması sonucu Osmanlı'nın cihat ilan etmesiyle güçlü bir şekilde tekrar gündeme geldi. Bu mefkûre, Teşkilat-ı Mahsusa açısından da birçok yerde yegâne güç ve müttefiklik aracı oldu. Doğal olarak Kuzey Afrika'da, Orta Doğu'da,

---

güçlenerek devam etti ve en büyük başarısı da siyaseten meşrutiyet yönetiminin tahsis edilmesi, 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konulması üzerineydi. 1908 senesinde'de cemiyetin ismi "İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak nihai adını aldı. Karabekir'de eserinde İttihat ve Terakki'yi zaruretlerin doğurduğunu söyleyerek ilk başlarda cemiyet aşamasındaki ilk adı "Terakki ve İttihat" olan oluşumun, tarihimiz içindeki önemi iftihar edilecek bir teşkilatlanmayken onu sarsan ve solduranın, daha sonraları ve daha yaygın bilinen "İttihat ve Terakki" adıyla fırka olarak siyasete atılması oldu, şeklinde kendi değerlendirmelerini nakletmiştir. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2018, s.13,15-19,79; Sina Akşin, *a.g.e.*, s.45-47,49-52,100,105-106,109-112; Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s.53-55,144-146; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. M.Türköne/F.Unan/İ.Erdoğan, İletişim Yayınları, 12.Baskı, İstanbul 2015, s.17-21,151-153; Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.18-21; E. Ramsaur, *a.g.e.*, s.18-19,33-35,163-167; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?*, C.I, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s.63-69; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.I, s.19,21-23; Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi(1908-1914)", *Türkler*, C.XIII, s.317.

[202] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, IV.Baskı, İstanbul 1992, s.261-275; Halil İnalcık, *a.g.e.*, s.307-311; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, 6.Baskı, Ankara 2007, s.209-218.

[203] Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.25-26.

[204] Ufuk Özcan, *Ahmed Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Donkişot Yayınları, I.Basım, İstanbul 2002, s.85.

Kafkaslar'da ve tüm Rusya'da, Müslüman halklar için birleştirici bir güç olarak her zaman bu ideolojinin zemininden hareket edilecekti[205]. Nitekim teşkilat'ın kuruluş amacı ve hizmet felsefesi belgelerde de dile getirildiği gibi "Harb-i Umûmi'den önce genelde Âlem-i İslâm özelde Osmanlı'yı imha projelerini, plânlarını akamete uğratmak ve Harb-i Umûmi sırasındaki imhayla ilgili ittifakların yok edilmesi için Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Nezaret-i Celile[206]'ye merbut(bağlı) olarak teşkil edilmişti". Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi Teşkilat-ı Mahsusa ve son şekliyle Umûr-ı Şarkiyye Dairesi tamamen İslam ve Türk hükümetlerinin varlığı ile yok olmaması için batılı emperyalist devletlere karşı mücadele etmek için kurulmuş bir kurumdu. Sadece bu belge bile Teşkilat-ı Mahsusa'nın ideolojisini, amacını İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin, teşkilattaki yerini ve önemini bize göstermektedir[207]. İTC'nin önde gelen isimlerinden Mehmed Câvid Bey'de, Müslümanların yaşadığı tüm bölgelerde Pan-İslâm politikasının etkili olması için özellikle öğretmenler ile mollaların eğitilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu[208]. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Rusya'da yaklaşık 20 milyon Müslüman nüfus yaşamaktaydı ve bu sayının savaşta cephe gerisinden bile olsa Osmanlılarla ortak hareket etmek istemesi de Çarlık yönetimi açısından en büyük endişelerden biriydi[209]. Bu durumu, *Sebilürreşad* dergisi "Rusların, Rusya Müslümanları hakkındaki zanları" başlığı altında, *Novoye Vremya (Yeni Zaman)* gazetesine Kazan'dan yazılan bir mektubun bire bir tercümesini yayınlayarak da en iyi şekilde anlatmış ve teyit etmişti. Bu mektupta, *"Kazan'da yaşayan Müslümanların son kırk, elli sene zarfında Ruslar ile olan münasebetlerinin değiştiğini, Müslümanlar'da Ruslar'dan ayrılma fikrinin doğduğundan bahisle Kazan Tatarları arasında ortaya çıkan bu yeni hâl de İttihad-ı İslam'dan başka bir şey olarak yorumlanmıştı. Özellikle son yirmi beş sene zarfında dünyanın her köşesinde Müslümanların uyanmakta olduğuna dikkat çekilmiş ve bu hareket Rusya'da: Hive, Buhara,*

---

[205] Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları ideoloji ve örgütlenme*, Çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, I.Basım, İstanbul 2001, s.25-29,75-76,112-131; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.I, s.10.

[206] Burada "Yüce Bakanlık" makam sıfatı olarak "Harbiye Nezareti" kastedilmektedir.

[207] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/002.

[208] Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları ideoloji ve örgütlenme*, s.118.

[209] Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *ATAM Dergisi*, C. XXXIV, S. 97, Bahar 2018, ATAM Yayınları, Ankara 2018, s.83.

Kafkasya, Kırım, Kazan, Orenburg, Ufa vesair yerlerdeki 30 milyon Müslümana da ihata etmiştir", denmekteydi. Rusya'daki Pan-İslamizm için iktisaden güçlü olmanın hayati önemine dikkat çekiliyordu ve Rusya Müslümanları başarıya ulaşmada, bunun önemini de kavramışlardı[210]. Zaten daha Birinci Dünya Harbi başlamadan önce Rusya Müslümanları'nın gazeteleri ekseriyetle harp zamanında iştirak edebilecek 200 bin kadar İslam askeri'nin ne suretle olursa olsun Kafkasya hududu sevkiyatından hoşnut olmayacaklarını da açıkça beyan ederek niyetlerini hiçbir şekilde gizlemiyorlardı. Yani Rusya Müslümanları çıkacak bir savaşta, Müslümanların tek hâmisi olan Osmanlı Devleti'ne karşı yapılacak askeri harekâtlarda yer almak istemiyordu ve bunu açıkça dile getiriyorlardı[211].

Zira İttihatçıların ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın propogandasını yapan bir numaralı yayın organı *Tanin* gazetesinin bir dönem başmuharrirliğini yapmış Muhittin Birgen, *"İttihatçılık demek bir taraftan Türkçülük, bir taraftan da İslamcılık demekti"* yönündeki ifadesi aslında her şeyi gün yüzüne çıkararak, özetlemektedir. Fakat o da esas Türkçülük ideolojisinin daha güçlü ve uygulanabildiğinin altını çizerek, yerini teslim etmişti[212].

Türkçülüğün siyaseten uygulanmasında, Balkan Savaşları'nın etkisinin yanı sıra Türk düşmanlığı ve mevali temelli Araplık cereyanlarının da etkisi büyüktü. Bu aynı zamanda sadece Osmanlıcılığın değil İslamcılığında siyaseten başarısızlığını daha doğrusu milliyetçilik karşısındaki başarısızlığını gösteriyordu[213]. Dr. Nazım'da Rusya'nın Balkanlar'da başarıyla yürüttüğü politikanın aynısının, Osmanlı Devleti'nce Rusya Türkleri arasında yürütülmesi gerektiğini vurgulayarak Pan-Türkizm'e dikkat çekiyordu[214]. Yine de Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında öncesinden de belli olduğu üzere en geçerli ve güçlü politika, Türkçülük oldu. Bu ideoloji zaten içinde İslamcılığı da barındırdığından ve tarihi süreç içerisinde çok

---

[210] "Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları", *Sebilürreşad*, C.6, S.131, Yıl: R.1326-1327/M.1910-1911, s.14.

[211] Eşref Edip, "Rusya-Muharebe Olursa Rusya'daki Müslümanlar İştirak Edecek Mi?", *Sebilürreşad*, C.8, S.183-208, R.22.03.1328/M.04.04.1912, s.72.

[212] *İttihat ve Terakki Cemiyeti Vatan Namus İttihad*, s.121.

[213] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41.

[214] Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, (T.C. ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Doktora Tezi), Samsun 1999, s.105.

geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk milletine hitap ettiği gibi onlarla barış içerisinde yaşama arzusunda olanları da kapsamaktaydı. Türkçülüğün yegâne özü, bağımsızlıktı. Amacı da Türk milletinin hâkim olduğu coğrafyalarda, bağımsızlık ve azınlık kaldığı yerlerde de haklarını, milli benliklerini korumaktı[215]. Birinci Dünya Savaşı ilerledikçe bazı Arap şeyhleri ve ileri gelenlerinin İngilizlerle, Ermeni komitelerinin ve onların kandırıp, politikasına alet etmeyi başardığı bazı Ermenilerin de Ruslarla ittifak yapmaları, doğal olarak İttihatçı kadroların ilgisini yoğun olarak Kafkasya ve Türkistan'a doğru yönelmesine sebep olduğu gibi siyasetende "Turancı" politikanın önünü açtı[216]. Türkçülük ideolojisinin taabi bir sonucu olan "Turancılık" da Türk coğrafyalarının birliğine dayanıyordu ki Pan-Türkizm de denen bu mefkûre, Balkanlar'dan Doğu Türkistan'a kadar eğer güzel yönetilirse oldukça etkili kullanılabilirdi. Bu birliktelik coğrafi, siyasi ya da en önemlisi fikri bir bütünlük de olabilirdi[217]. Milliyetçi, militarist tarzda İttihat ve Terakki'nin paramiliter yan kuruluşu olan derneklerden, kültürel nitelikli olan ve Türkçü ideolojiye de hizmet esaslı olanlardan bazıları *Türk Ocağı(1911)* başta olmak üzere *Köylü Bilgi Cemiyeti(1914), Osmanlı Maarif Cemiyeti(1915), Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti(1915)* ve *Halka Doğru Cemiyeti(1917)*'ydi[218]. Landau'ya göre özellikle XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkleri'nin, Dış Türklere yönelik ilgi ve alakası o derece artmıştıki "Türkçülük" ve "Pan-Türkçülük" terimleri karıştırılmaya ve birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Pan-Türkizm ilk olarak Rusya'da, yazarın Dış Türkler olarak nitelediği kesimde ortaya çıkmış ve geliştirilmiş bir düşündeydi. Türkçülük ise önce Osmanlı İmparatorluğu içinde ve onun parçası olan Türkleri tanımlayan bir milliyetçilik modeli olarak tanımlanmış ve daha sonradan genişletilerek, bütün Türkleri kapsayıcı bir tanıma ve algıya ulaşmıştı. Terimlerin özüne baktığımızdaysa aynı amaca aynı siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim amaçlarına hizmet ettiklerinden dolayıdır ki bu iki teriminde literatürde eş anlamlı olarak kullanılmış olabileceği anlaşılacaktır[219].

---

[215] Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e*., C.I, s.10-11.

[216] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, 3.Baskı, İstanbul 2019, s.91,104-108.

[217] Yusuf Sarınay, "Turan", *DİA*, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.407-408.

[218] Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e*., C.III, s.273.

[219] Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, s.48-49.

Osmanlı Ordusu'nda, Osmanlı tebaasından olan herkes olduğu gibi Dış Türklerden de Türkistan kökenli askerler bulunuyordu. Buna verilecek güzel bir örneğe, Osmanlı arşivindeki 24 Haziran 1910 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasında rastlanılmıştır. Ferganalı Taş Polat isimli gencin askerliğe olan kabiliyetinden dolayı Osmanlı askeri okullarından birine kaydının yapılarak masraflarının karşılanması sağlanmıştır[220]. Doğu Türkistan'dan tahsil üzere İstanbul'a gelen Kaşgar ahalisinden Tevket Ahund oğlu Timur Ahund'un imkânsızlığından mütevellit Darüşşafaka'ya kabul edilmesi hakkında 8 Eylül 1913 tarihli karardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı hükümeti, Türkistan'ın doğusundan batısına kadar soydaşlarına her türlü olanağı sağlamış ve eğitimden askeriye'ye kadar kapılarını sonuna kadar açmıştı[221]. Nitekim Ömer Seyfettin'in *Yarınki Turan Devleti* adlı çalışmasında da Arap-Türk işbirliğine dayanan fakat esas olarak Anadolu'dan, Türkistan'a uzanan geniş bir Türk birliği umudu taşıyan geleceğin Turan ülküsü görüşü ortaya koyması, Türkistan'la ilişkilerin canlı tutulduğu böyle bir ortamda ortaya çıkmıştı[222].

Rusya'da, "Ruslaştırma" siyaseti XIX. yüzyılın ortalarından itibaren hız kazanmıştı. Ülkede cemaat okullarının dili Latinceden, Rusçaya çevrildi. Rusya'da ilk takibata uğrayan ekonomik olarak güçlü olan Yahudiler oldu. İkinci olarak en büyük tehlikeyse Müslümanlar yani Türkler'di. Türkler'in "Ruslaştırılması" işi Kazan İlahiyat Akademisinden Türkoloji Profesörü olan N. İlminskiy'e havale edildi. İlminskiy hazırladığı taslakta, Rusya Türklerini birbirine bağlayan en önemli unsurun din olduğunun altını çizdi ve bunun içinse İslam'ın zayıflatılması gerektiğini öne sürdü. Tabi bu projede birde Kiril alfabesi esas alınarak ayrı ayrı alfabeler düzenlenmesi de vardı[223]. Rusya'da 1905 devriminden sonra hızlanan "Ruslaştırma", "Hıristiyanlaştırma" politikası, Rusya Türkleri arasında sert bir tepkiyle karşılandığı gibi bu durum, Pan-Türkist ve Pan-İslamist ideolojilerin Türkler arasında güçlenmesine de fırsat sağladı. Nitekim İsmail Gaspıralı'nın Pan-Türkizm tanımında,

---

[220] *Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, No:16, İstanbul 2016, s.492-493.

[221] *A.g.e.*, s.550-551.

[222] Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, s.51.

[223] Sama Maharramova, *Çarlık Rusyası'nda P. A. Stoplıpin'in (1862-1911) Politikaları ve Rusya Türklerine Etkileri*, (T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi A.B.D., Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s.87.

ırk ayrımı olmadığı gibi esas amaç Türkleri dil ve kültür temelinde birleştirmekti. Rus hükümeti 1911 yılında Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm tehlikesi hakkında özel konferanslar düzenleyerek kendince bu tehlikeye dikkat çekiyordu. Belirtmek gerekir ki Duma'daki Müslüman Fraksiyon da Cedidçiliğin farklı bir biçimiydi. Yani onlarda kültürel ve eğitim reformlarının yanında Rusya Müslümanlarında, çağdaş bir toplum bilincini de oluşturmak istiyordu. Üstelik Birinci Dünya Harbi öncesinde Rusya Müslümanları arasında İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri, Rus hükümetinin yanlış politikaları sonucu gittikçe kuvvetlenmiş gözüküyordu[224]. Rus gizli polisi Ohranka'nın bir raporunda, *"Tercüman ve diğer gazetelerin İslami propogandayı, Pantürkçülüğü gizlemek amacıyla yaptıkları tahmin edilmektedir"* şeklinde bir değerlendirme yapması Rusya nezdindeki görüşü, Rus yönetiminin Rusya Türklerine olan bakışını ve esasen çekinilen politikanın da Türkçülük olduğunu ortaya koymaktadır[225].

İşte Osmanlı hükümeti bu politikayı zaman zaman İslamcılıkla çoğu zaman da tek geçerli siyasi arguman olarak benimseyip, kullandı. Hem Teşkilat-ı Mahsusa hem İttihat ve Terakki'nin tüm argümanları, uygulama sahaları bu iki ideoloji üzerinden özellikle de ağırlıklı olarak Türkçülük ve Turan[226] hedefleri üzerinden şekillendi. Pan-Türkizm ekseninde Turancılık aslında Cihanşümul bir devletin "Türk Cihan Hâkimiyeti"nin son büyük inancı, adeta davası olmuştu. Dolayısıyla ile Turan, hayalden ziyade en başta coğrafi bir zorunluluk ve fikri birlektiliği temsil ediyordu[227]. Hem Türk dünyasının hem İslam dünyasının sesi olmaya çalışmak, esaretten kurtuluşu, bağımsızlığı ve terakki[228]'yi benimseyen tüm aydın, asker ve halktan her kesim Teşkilat-ı Mahsusacılar gibi bu ideolojiler ile yoğrulmuş ve sonuna

---

[224] A.g.y., *a.g.t.*, s.88,96,98-99.

[225] Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, s.22.

[226] Farsça kökenli bir kelime olan "Turan" ilk olarak İran edebi eserlerinde İran'ın kuzeydoğusundaki yerleri tanımlamak için kullanıldı. Sonrasında ise Ural-Altay ve Fin-Macar halklarından oluşan Turan ırkı diye tabir edilen tüm toplulukları ve onların yaşadığı anayurdu tanımlamak için kullanıldı. Böylece Turan'ın, Orta Asya'daki tarihi bir bölge olmasından hareketle, Türklerin ve Türklerle akraba milletlerin tarihi anavatanı anlamında kullanılan siyasi ve kültürel bir terim, kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. Yusuf Sarınay, *a.g.m.*, s.407.

[227] *İttihat ve Terakki Cemiyeti Vatan Namus İttihad*, s.152.

[228] Arapça kökenli bir kelime olan "Terakki" sözlükte *"İlerleme, Gelişme, Yükselme"* anlamlarına gelmektedir. Bkz. https://sozluk.gov.tr/ (03.03.2020)

kadar da savunucusu olmuştu. Teşkilat'ın kuruluş ideolojisinde bu iki politikanın da çok güçlü yeri olduğu, gerek operasyonlarından gerekse faaliyetlerinden hareketle açıkça bellidir[229]. Bu iki ideoloji de Birinci Dünya Savaşı boyunca Kafkaslar'dan, Doğu Türkistan'a kadar üç büyük devleti tedirgin etti: Rusya, İngiltere ve Çin[230]. Böylece Osmanlı İmparatorluğu çok geçmeden Rusya ile İngiltere'nin karşısında doğal olarak bir rakip ve zaman zaman da bir tehdit unsuru olarak görülecekti. İlerleyen yıllarda bu iki devlete, özellikle Güney Kafkasya ile Batı Türkistan için Almanya ve Doğu Türkistan'dan dolayı da Çin'in merkez hükümetinden daha ziyade Doğu Türkistan'daki yerel yönetim ve idarecileri eklenecekti. Dolayısıyla bu hükümetler, savaş boyunca ve sonrasında Teşkilat-ı Mahsusa ile İttihat-Terakki iktidarının karşısında ki güç odakları olarak yerlerini alacaktı[231].

1.4. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi ve İstihbarata Karşı Koyma

Trablusgarp ve özellikle Balkan Savaşları sonrası Akdeniz, Ege ve Doğu Avrupa'da dengelerin değişmesi, ulusalcılık ve sömürgecilik yarışında ekonomik sorunlar sadece büyük bir Avrupa savaşının zeminini hazırlamakla kalmayacak çok geçmeden bir dünya savaşına dönüşecekti. Ekonomik ve ideolojik etkenlerin yanısıra kıta Avrupa'sı merkezli başlayan savaşın çıkış sebeplerinden biri de Balkan Savaşları sonrası ortaya çıkan yeni stotüko ve Rusların Berlin Kongresi'nden beri ısrarla dillendirdiği "Şark Sorunu"ydu[232]. Osmanlı Devleti bu sorunu, Avrupalıların "Şark Meselesi" adı altında Osmanlı Devleti'nin imhası öncesinde belli yerlerin işgal

---

[229] Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s.46-47,58-65,77-82.

[230] Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.318-322; Tuncay Öğün, *a.g.m.*, s.83-84. Ayrıca bkz. Mehmet Emin Buğra, *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular,* Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959, s.5,8; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması,* s.526-533.

[231] Görkem Ozan Özalp, *a.g.t.*, s.91-96,104-105; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması,* s.531,556-557; Fatih Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti(1910-1920 Yılları Arası*), (T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi), Konya 2019, s.175-187; Şahzada Dauliatova, *Çin'in Doğu Türkistan Politikası*, (T.C. Gazi Üniversitesi, S.O.B.E., Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s.22-26.

[232] "Şark Meselesi" yahut "Doğu Sorunu"nu, uluslararası arenada ilk defa ortaya atan yine, 1815-Viyana Kongresi'ndeki Rus temsilcileriydi. "Şark Meselesi" için de ayrıca bkz. Şayan Ulusan, "Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* C. VIII, S.XVIII-XIX, Yıl:2009/Bahar-Güz, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2010, s.230-235.

edilip, Osmanlı'yı imha etme projesi olarak görüyordu. Aynı belgede İslâm Devletleri'nin imhaya mahkûm bırakıldığına da dikkat çekilerek, Osmanlı'yı ve İslâm âlemini imha projelerini engellemek üzere Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın kurulduğu da vurgulanıyordu[233]. İşte tüm bu gelişen şartlar altında bir taraftan Avrupa'da bloklaşmalar başlarken, Osmanlı Devleti açısındansa adeta bir "var olma mücadelesi" verileceği âşikardı. Nitekim Türkiye üzerine yıllardır planlanan senaryolar, Osmanlı Devleti'nin direkt olarak bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saldırı tehdidi içeriyordu. Çıkacak olan bir Dünya Savaşı öncesi "Büyük Güçler"in, Osmanlı üzerindeki emelleri çok açıktı: "Eninde sonunda, hem stratejik hem yer altı ve üstü zenginlikleriyle, tarihi intikam ve haçlı duygularıyla Türk toprakları işgal edilip, sömürülecekti".

Avrupalı büyük devletlerden hiç biri kendilerini, tek başına emperyalist çıkarlarını ve varlıklarını korumak için yeterli güçte görmediği gibi mutlaka bir ittifak sistemi içinde kendilerine tehdit oluşturan devlet ve devletlere karşı bir denge bloğu gözetiyorlardı. Tamamen çıkar ve kaygılara yönelik ikili anlaşmalarla kurulan ortaklıklara, üçüncü bir devlet ve sonradan da diğerleri ekleniyordu. Sonunda Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın oluşturduğu "Üçlü İttifak (Anlaşma)" bloğu ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bulunduğu "Üçlü İtilaf (Uzlaşma)" bloğu ortaya çıktı[234].

Osmanlılar ve her iki blok açısından düşündüğümüzde ortaya çıkması muhtemel iki seçenek vardı: Ya Osmanlı'nın karşısında savaşarak istediğini zorla ele geçiren taraf olacak yahut "barışçıl sızma" stratejileriyle Osmanlı'nın yanında olarak ondan istek ve menfaatleri doğrultusunda yararlanan taraf olacaktı. Kısacası Türklerin, çıkması muhtemel büyük bir savaşın sonrasında kazanacak çok büyük bir şeyleri olmasa da kaybedecek çok şeyleri olabilirdi. Bu risk sadece Avrupalı diplomatlarca

---

[233] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013.

[234] E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.358-363; Sabri Sürgevil, "İtilaf Devletlerinin I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devletine Bakış Açılarına İlişkin Belgeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. III, S.VIII, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 1998, s.294; Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s.93-96; Fahir Armaoğlu, *20.yy. Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 18.Baskı, İstanbul 2012, s.59-62,131-132.

değil Osmanlı siyasetince de öngörülebiliyordu[235]. Enver Paşa, Almanya'nın Balkan Savaşları zamanındaki politikasından memnun kalmadığı gibi akabinde bazı Alman diplomatlarının, Osmanlı topraklarını İngiltere'yle paylaşma tasarısı da Almanya açısından gizlice gündeme gelmişti. Fakat İstanbul'daki Alman Büyükelçi Wangenheim'ın da çabalarıyla Alman Dışişleri çok dillendirilmeyen bu tasarıya mahal vermeyerek, Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Osmanlılarla hiçbir şekilde dostluklarını bozmamayı siyaseten kendi çıkarları açısından daha münasip bulmuştu. İşte Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla özellikle Kafkasya Cephesi'nde Alman yetkililere zaman zaman şüpheyle bakmasına neden olacak durumların arkasında bu planların bilinmesi de yatmalıdır ki şüphesiz aynı durum Enver Paşa içinde geçerli olacaktı[236].

Tarihler, 28 Haziran 1914'ü gösterdiğinde Avusturya-Macaristan veliahdı François(Franz) Ferdinand ile eşinin, Gavrilo Princip adlı bir Sırp milliyetçisi tarafından Saraybosna'da öldürülmesinin ardından savaş ilanları arka arkaya geldi ve beklenen dünya savaşı başladı[237]. Osmanlı hükümeti de Avrupa'da birbiri ardına ortaya çıkan savaş ilanlarını takriben ve acilen kendi güvenliği ölçüsünde, ulusal emniyet tedbirlerini alarak teyakkuza geçmek zorundaydı. 5 Ağustos 1914'te yayınlanan bir emirle, Müslim ve Gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasından, 1869-1882 doğumlu olan herkesin fiilen askerlik hizmetiyle yükümlü olduklarından, çağrılmayı beklemeden askerlik şubelerine başvurmaları istendi[238]. 6 Ağustos'ta Başkumandan Vekili Enver imzalı Başkumandanlık Vekâleti Celilesi'nden, Matbuat-ı Umumiye Müdüriyetine gelen tebliğ'e göre 7 Ağustos 1914'ten itibaren basında harp

[235] Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", *DİA*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s.196-197; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, AKDTY TTK Basımevi, I.Baskı, Ankara 2011, s.3516-3517; Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.132-134; Mehmet Beşirli, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması", *Türkler*, C. XIII, s.582-592; *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, C. I, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 130, İstanbul 2013, s.24-25. Almanlar'ın Türkiye'ye dair planları için ayrıca bkz. Josef Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1948 1.Dünya Savaşı"*, Çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1990, s.49-50.

[236] Mustafa Çolak, *a.g.e.*, s.17-19.

[237] Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.135. Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand ve eşi'nin, Saraybosna(Sarajevo)'yı ziyaret ettiği günün, Sırplar için ayrı bir önemi vardı: Kosova Meydan Savaşında Türklere yenilip, bağımsızlıklarını kaybettikleri günün yıldönümü, dolayısıyla matem günüydü. E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.365.

[238] *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, C. I, s.28-29.

haberleriyle ilgili sansür uygulanacağı da bildirildi[239]. Savaşın başlamasıyla 2 Ağustos'ta Osmanlı, tarafsızlığını ve ertesi gün de bütün ülkede, "örfi idare(seferberlik)"nin ilan edildiğini duyurdu[240]. Zaten Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri, daha Temmuz ayının 21'inden itibaren gelen emir üzerine tüm birlikleriyle "seferber" durumundaydı[241]. Seferberlik durumunda Osmanlı karasularında Osmanlı sancağı taşıyan bütün ticaret ve nakliye gemilerinin, Bahriye ve Harbiye nezaretlerinin emrine verilmesine dair tanzim edilen layiha da kabul edilmişti[242].

Enver Paşa, 3 Ocak 1914'ten beri Mirliva(Tuğgeneral) rütbesinde Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırlığı görevini yürütüyordu ve "Paşa" olduktan beş gün sonra da Erkan-ı Harbiye Umumiye Reis'liği, görevine getirildi(8 Ocak 1914). Enver Paşa'nın bu yükselişi, Başkumandan ve Bahriye Nazırlığı vekilliklerine ilaveten 26 Nisan 1915'te Padişah'ın has yaveri olarak da devam etti[243]. Behemahâl ülkenin kaderi Padişah Mehmet Reşad, Sadrazam Said Halim Paşa(Aynı zamanda 15 Ekim 1915'e kadar da Hariciye Nazırı), Enver Paşa ve Osmanlı hükümetiyle Osmanlı Meclis-i Mebus'an'ının alacağı kararlar üzerine mevcut şartlar altında izlenecek siyasetle büyük ölçüde belirlenecekti[244].

Şimdi sıra Osmanlı'nın ne tarafta duracağı ve nasıl bir yol izleyeceğine gelmişti. Bu sebepten Osmanlı Devleti mevcut siyasi konjoktür altında ittifak yapabileceği zemini yokladı ve savaşın patladığı güne kadar Osmanlı Devleti'nin, İtilaf devletlerine yönelik ittifak arayışları olumsuzlukla sonuçlandı. Uzlaşma (İtilaf)

---

[239] *A.g.e.*, C. I, s.31-32.

[240] Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C. I, s.69-72; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.227; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.82. Bu konuda Osmanlı arşivindeki belgeler için ayrıca bkz. BOA, *HR.SFR.04..*, Dosya No:459, Gömlek Nu:55, M. 3 Ağustos 1914, s.1; BOA, *HR.SFR.04..*, Dosya No:878, Gömlek Nu:26, M. 8 Ağustos 1914; BOA, *HR.SYS*., Dosya No:2096, Gömlek Nu:2, M. 13 Ağustos 1914, s.1-68.

[241] BOA, *HR.SFR.04*.., Dosya No:632, Gömlek Nu:87, M. 21 Temmuz 1914.

[242] BOA, *İ..MMS*., Dosya No:191, Gömlek Nu:6, H. 4 Z. 1332/M. 24 Ekim 1914, s.1-7.

[243] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.657.

[244] M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s.557-558; Cevdet Küçük, "Mehmed V", *DİA*, C. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s.418-422; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C.III, s.59-62; İ. Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s.408-410; Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.222-223.

bloğuna kabul edilmeyen Osmanlılar, mecburen ve tek çıkar yol olarak Anlaşma (İttifak) bloğuyla müttefik kalmak zorundaydı. Gerek Enver Paşa'yı gerekse Osmanlı siyasetini, I. Dünya Savaşı'nda İttifak devletlerine dâhil ettiren en büyük etkenlerden biri "Alman hayranlığı" değil, İngiliz ve Rus siyasetinin bitmek bilmeyen ısrarlı ve ihtiraslı Osmanlı aleyhtarlığıydı. Üstelik bu Osmanlı aleyhtarlığı'nın altında Osmanlı topraklarının paylaşımı[245] yatmaktaydı ve Osmanlı diplomasisince de bunun görülmemesi adeta imkânsızdı[246].

İşte tüm bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması yönündeki tasarı ve heveslere karşı İtilaf devletlerinin ısrarla Osmanlı ile uzlaşmama yönündeki tutumları neticesinde, 26 Temmuz'dan beri Almanya ile Osmanlı Devleti arasında devam eden müzakerelere de Almanya'nın Rusya'ya savaş ilanının ertesi gününe tekabül eden gizli bir "Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması"nın imzalanmasıyla son verildi(2 Ağustos 1914). Artık Osmanlı, cihan savaşında taraftı ve stratejik varlığı gereği birçok cephede harp edecekti. Aslında bu savaş öncelikle Osmanlı Devleti'nin kendini sömürmek isteyen ve topraklarını açıkça ilhak etmek isteyen devletlere karşı verdiği tepki ve mücadelesinin bir ürünüydü[247]. Bu ittifaktan sonra Osmanlı Meclisi, beş aylık bir ara tatile girdi[248].

---

[245] Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1972, s.129-137; G.H. Bolsover, "Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXIII, S.3-4, A.Ü. Basımevi, Ankara 1965, s.207-238.

[246] Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C. I, s.32-39,41-43,46-51; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.257; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.374,377,382-384; Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.140-141; Selçuk Ural, "I. Dünya Savaşı Öncesi Rusya'nın Türkiye'ye Yönelik Emellerinin Türk Basınındaki Yankıları", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, s.39-61; Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s.93,99; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri", *TAD*, C. XVI, S.XXVII, A.Ü. Basımevi, Ankara 1992, s.135-137; Sabri Sürgevil, *a.g.m.*, s.293-315; Mehmet Biçici, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına Girişi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XIII, S.III, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep 2014, s.702-703; Cezmi Eraslan, "I.Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C.XIII, s.611-612. Her ne kadar Osmanlı'nın savaşa girişinde bir Alman hayranlığından söz edemezsek de bu Enver Paşa ve bazı İttihatçı liderlerin, Alman askeri sistemi ve disiplininin bu savaşta üstün geleceğini samimi olarak düşündükleri gerçeğini değiştirmemelidir. Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e.*, s.476; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.65-68; Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s.104.

[247] Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?*, C. I, Emre Yayınları, İstanbul, Şubat 1994, s.69-85; Vahdet Keleşyılmaz, *a.g.e.*, s.23-26; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3518-3519; Fahir

Ortamın iyice gergin olduğu bir siyasi havada, Osmanlı Devleti tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını da ilan etti(9 Eylül 1914)[249]. 27 Ekim'de Amiral Souchon komutasında tatbikat(manevra talimi) amaçlı Karadeniz'e açılan Osmanlı donanmasının(aralarında satın alındıktan sonraki isimleriyle Yavuz ve Midilli zırhlılarının da bulunduğu 11 parçadan mürekkep filo), boğaz açıklarında mayınlama faaliyeti yapan Rus gemilerine rastlaması sonucu çatışma çıktı. Ardından gelişen olaylar zincirinde Osmanlı gemilerinin, 29-30 Ekim'de Rus limanlarını bombalaması sonucunda da ipler resmen koptu. 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti. Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te adı geçen devletlere karşı savaş ilan ederek I. Dünya Savaşı'na fiilen girdi[250].

Osmanlı'nın savaş ilanın ardından "Cihat" ilan ettiği günün sabahı(14 Kasım 1914 saat 08:30), Enver Paşa'nın emriyle 93 Harbinden kalma Rusların Yeşilköy'de inşa ettiği Neo-Slav tipte kutsal bir Ortodoks yapısı olan "Ayastefanos Anıtı", Türk

---

Armaoğlu, *a.g.e.,* s.141-142; Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914 Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.69; Alpay Kabacalı, *a.g.e.,* s.25-27; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C.II, s.518-519; Veli Yılmaz, "I.Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk-Alman İttifak Antlaşması", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. III, S.IX, A.Ü. TİTE Yayınları, Ankara 1993, s.121-132. Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya dayanan gizli anlaşmalar için ayrıca bkz. İsmail Köse, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması(Mart-Nisan 1915)", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.89, İlkbahar/2019, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2019, s.2-22; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I,* AKDTY ATAM Yayınları, XI.Baskı, Ankara 2012, s.94-96; Ali İhsan Sabis, *a.g.e.,* C. I, s.11-23; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, C. I, s.91-96.

[248] Cevdet Küçük, "Mehmed V", s.421.

[249] BOA, *HR.SYS*., Dosya No:2276, Gömlek Nu:10, M. 9 Eylül 1914. Bu duruma en çok tepki gösteren devletlerden biri de Osmanlı Devleti'yle müttefiklik anlaşması bulunan Almanya'ydı. E.Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.390-392; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3520; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınlarından II.Seri Nu.15, TTK Basımevi, Ankara 1949, s.128.

[250] *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, C. I, s.90-92; Ercüment Kuran, *a.g.m*., s.197; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. II, s.511,557-574; Vahdet Keleşyılmaz, *a.g.e*., s.26; Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s.30-32; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.392-402; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3521-3523; İ. Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s.410-419; Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.225-227; Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.,* s.129-131. Savaş ilanından üç gün sonra Padişah Mehmed Reşad, "Cihad-ı Ekber" ilan etti(14 Kasım 1914). Yine Ordu ve Donanmaya hitaben yazılan Hatt-ı Hümayun'da da savaşın öncelikle Rusların saldırılarıyla başlamasına ve bunu İngiltere ile Fransa'nın düşmanca tavırlarının izlediğine de dikkat çekilmişti. Kazım Karabekir, *Birinc*i *Cihan Harbine Nasıl Girdik*, C. II, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s.384-396; Cezmi Eraslan, *a.g.m.*, s.617; *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, C. I, s.92-95; İ. Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s.419-420; *Tanin*, "İslam Kavmi"-"Cihad-ı Ekber, Farz-ı Ayn"-"Fetva-i Şerife"-"Kafkas Hududundan Zafer Haberleri", M.15/11/1914, S. 2119, s.1-2.

halkının da uzun yıllar süren büyük tepkisinin sonucunda, kalabalık bir kitle önünde patlatılarak yıkıldı[251]. Bu Teşkilat-ı Mahsusa'nın "resmi" olarak bilinen ilk eylemiydi ve anıtın patlatılacağından Sadrazam Said Halim Paşa'nın bile haberi olmamıştı[252]. Miladi takvime göre 18 Kasım 1914 tarihli, incelediğimiz bir belgeden hareketle; Alman Goben ve Breslau gemilerinin Çanakkale boğazından içeri girdiği sıralarda, İngiliz filosunun da boğazın girişinde fırsat kolladığı ve bu sıralarda Rus savaş gemilerinin, Karadeniz'de manevra yapmakta olan Osmanlı donanmasına ait gemileri takip edip, ateş açması sonucu çıkan çatışmada çok sayıda Rus zırhlısının da batırıldığını öğrenip, teyit ediyoruz. Ayrıca Odesa, Sivastopol, Kefe, Kerç ve Novorosiski limanlarının bombalanmasından ve Donanma-yı Humayun'un, Karadeniz'deki zaferinden duyulan memnuniyete binaen Haleb valisiyle, Asir mutasarrıfının Payitaht'a çektikleri tebriklerden, Osmanlı donanmasının 29-30 Ekim'de ki Rus limanlarını bombardıman hareketinin nasıl zuhur ettiğini çok net bir şekilde anlamaktayız[253]. Osmanlı basınına baktığımızda; bu gelişmeleri 31 Ekim'de manşetlerine taşıdığı görülmektedir. Bu durumda 29-30 Ekim tarihlerinde, harbin Avrupa'daki genel durumundan bahsediliyorken, Osmanlı ve Rus donanmalarının Karadeniz'deki temaslarından da ertesi gün haberdar olunmuş ve halka duyurulmuştu. Yine *İkdam* gazetesi, cihan harbinin başından beri "İslam Âlemi"ne ayrı bir başlık açarak değindiği gibi "Karadeniz Vakası"nın üzerinde de ayrıca durmuştu[254].

---

[251] Elif Kök, "Rus Kaynaklarında Ayastefanos Anıtı'yla İlgili Yeni Bulgular", *TÜBA-KED(Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi),* S.14, TÜBA Yayınları, Ankara 2016, s.187-189; http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/kartpostal/Krt_004687.jpg. (01.09.2018)

[252] Soner Yalçın, *a.g.e.*, s.195.

[253] BOA, *DH.EUM.7.ŞB*., Dosya No:2, Gömlek Nu:31, H.08/01/1333-M.18/11/1914, s.1-15.

[254] *İkdam*, "Alem-i İslam", M.29/10/1914, S.6354, s.1; *İkdam*, "Düşmanla Harp Nasıl Olur"-"Avrupa Harp Umumiyesi", M.30/10/1914, S.6355, s.1-2; *İkdam*, "Karadeniz'deki Vaka-i Ahire"-"Rus Harp Sefinelerinin Garkı", M.31/10/1914, S.6356, s.1; *İkdam*, "Münasebet-i Diplomatikaya ve Harp"-"Karadeniz Vaka-i"-"Karadeniz Hadisesi ve Bulgaristan", M.01/11/1914, S.6357, s.1; *İkdam*, "Tezahürat Dostane"-"Karadeniz Vaka-i"-"Hilal-e Selam", M.02/11/1914, S.6358, s.1-2; *Sabah*, "İzah Edilemeyen Hareketler"-"İran-Rusya", M.29/10/1914, S.9021, s.1; *Sabah*, "Vatan Namına, Hak Namına"-"Karadeniz'de Muharebe", M.31/10/1914, S.9023, s.1; *Tanin*, "Avrupa'da Umumi Harp", M.30/10/1914, S.2103, s.1; *Tanin*, "Avrupa'da Umumi Harp"-"Ruslar Ne Yapmak İstiyorlardı"-"Rusların Karadeniz Filosu", M.31/10/1914, S.2104, s.2-3; *Tanin*, "Karadeniz Hadisesi", M.01/11/1914, S.2105, s.1.

Osmanlı'nın savaşa girişini bazı tarih yazımcılar[255], "ani bir gaflet" ve emirvaki olarak nitelese de İtilaf devletleri açısından Türklerle savaşa tutuşmak hiçte ani olmadı. Rus orduları, Kafkaslar'daki Osmanlı sınırında nasıl teyakkuzdaysa Suriye ve Irak'taki sınırlarda da İngilizler, Osmanlı sınır hattını geçmek için teyakkuzdaydı. Hatta Britanya Krallık ordusu, bazı yerlerde Osmanlı sınırlarını geçmek için savaşın başlamasını bile beklememişti[256]. Aslında Osmanlı dışında diğer devletler gayet hazırlıklı bir şekilde görünüyorlardı. Yine de Osmanlı ordusunun Trablusgarp harbinden beri bitmeyen savaşlar silsilesi sonucu "Mehmetçik" dediği askerleri yorgundu. Komuta kademesindeki gençleştirme hareketi ve terhislerin uzamasına savaşın hemen öncesinde ordunun birtakım meselelerde ıslâhı için Alman heyetinin gelişi, Osmanlı ordusunun da aslında mali ve diğer mevcut tüm imkânlar ölçüsünde bu büyük savaşa elinden geldiğince hazırlanmaya çalıştığı izlenimini yansıtmaktaydı[257].

Bu savaşta diğer savaşlar gibi sadece ordular arasındaki harplerden ibaret değildi. I. Dünya savaşında istihbaratın ve psikolojik harbin, yeri ve önemi beklendiği gibi büyük oldu. Yine bazı tarih yazımcıların ileri sürdüğü gibi Türkler tam da bu noktada diğer devletlerin çokta gerisinde kalmadı. Aksine Teşkilat-ı Mahsusa'nın, birçok devlete ait gizli servislerin faaliyetlerine karşı olan eylemleri, savaş yıllarında bizzat sahada kendini göstermesi hasebiyle takdire şayandı[258]. Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin haber toplama ve bilgi edinme görevlerinden ayrı olarak askeri harekâta katılım sağlama, propaganda ve özel harp misyonlarını üstlenmesi de Birinci Dünya Savaşı'nın topyekün harp şartlarında gerçekleşti[259].

---

[255] Ahmet Bedevi Kuran eserinde, Osmanlı'nın ittifaka katılışı ve savaşa girişi hadisesini Süleyman Kani İrtem'in de anlattığını nakletmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.223-228.

[256] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.1. 15 Ekim 1914'te Bahreyn Adalarına çıkan İngiliz Hint Tümeni, Basra doğrultusunda 100 kadar Türk askeri tarafından savunulan Fav'ı, ele geçirdi. Burada bahsi geçen "Fav" yerleşimi, muhtemelen Basra kent merkezinden yaklaşık 100 kilometre güneydoğuda yer alan stratejik öneme sahip "El-Fao" liman kentidir. E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.486.

[257] Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e.*, s.426-440,469-483; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3521; E.Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.373-374,375-376,392-399,402-407,416; Ş.Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.37-43,68-74; Cezmi Eraslan, *a.g.m.*, s.617,618-620; Josef Pomiankowski, *a.g.e.*, s.29-41,47-62.

[258] Abdullah Lüleci, *a.g.t.*, s.11-44,188-216. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, s.138-145.

[259] Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s.42.

Teşkilat'ın, Kafkasya Cephesi faaliyetlerine bakmadan önce Kafkasya Cephesi ve diğer cephelerde de gayr-i nizami harp için kullanılan "çete, müfreze, komitacı" gibi bazı önemli kavramlara değinmekte faydalı olacaktır. Teşkilat- Mahsusa sadece istihbarat faaliyetlerinde bulunmadı. Şartlar gereği bazı gayr-i nizami harp uygulamaları kapsamında, çetelerden ve oluşturduğu müfrezelerden de askeri birlik komutası altında faydalanma yolunu tercih ettiği zamanlar oldu[260]. İttihat ve Terakki'ye girenlerin tercih ettiği iki seçenekten biri "fedai"ler ya da "fedakaran" denen ve örgütlenen gönüllü zümreydi. İşte bu gönüllüler, komitacıları ve komitacılar da çeteleri oluşturuyordu. Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa her ne kadar kuruluş kadroları itibariyle ağırlıklı olarak "fedakaran" denen bu gönüllü zümreye dayansa bile kendiyle özleştirilen bu tip yapılanmalardan çok daha kapsamlı ve sistemli, üstelik direk Harbiye Nezareti bünyesinde resmi bir kurumdu. Teşkilat'ın örgütlenme şeması, İttihat ve Terakki'nin modeline benziyordu. Başkan, Merkez-i Umumi, merkezdeki çeşitli *şubeler* ya da diğer adıyla *masaların* yanı sıra geniş coğrafyalarda örgütlenme işlerini yürüten, "misyon şefleri" de oluşturulmuştu[261].

Bahsettiğimiz gibi I. Dünya Savaşı'nın en önemli özelliği büyük güçler denen Avrupalı Devletlerin, büyük propaganda faaliyetleri için propaganda büroları kurmaları ve bunları etkili şekilde kullanmaları oldu. İngilizler, "güneş batmayan imparatorluk" sıfatıyla egemenliğinde olsun olmasın tüm stratejik bölgelere propagandalarını dağıtmak için "*Wellington House"*[262]da büyük bir merkez kurdu[263]. İngiltere'nin bunun dışında *"Intelligence Service"* dediği istihbarat servisi hali hazırda mevcuttu ve bu servisin ajanları özel bir okulda(Devonshire) en az üç yıllık

---

[260] Ahmet Tetik, *a.g.e.,* C. I, s.1-3,7-8; Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e.,* s.497; *Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908),* 1991: s.90-105. Fuat Balkan'ın, *İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları* adlı eserine atfen akt. Hikmet Çiçek, *a.g.e.,* s.110.

[261] Mehmet Bilgin, *a.g.e.,* s.110-111,114.

[262] Birinci Dünya Savaşı sırasında Londra'daki Buckingham Kapısı'nda bulunan ve savaştan önce Ulusal Sigorta Departmanı'nın merkezi olan ev, "İngiltere Savaş Propaganda Bürosu". J. McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellıngton Evi ve Türkler", *Türkler,* C.XIII, s.839-862; https://www.sabah.com.tr/yazarlar/guzel/2014/05/07/wellington-housedan-freedom-housea-ayni-sahtekrlik; https://www.bbc.co.uk/programmes/p032m651. (14.12.2018)

[263] Hasan Köni, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası Dergisi*, İstihbarat Özel, C. 8, S.2, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Yaz 2002, s.151.

bir eğitime tabi tutulurdu[264]. Almanların da kendi istihbaratçılarını yetiştirmek ve karşı casusluk yapmak için savaşın uzamasıyla açığa çıkan, Alman Genelkurmay'ına bağlı casus okullarından biri de Anvers'te, *Fraulein Doktor* idaresindeki okuldu[265]. Almanlar'ın, 1866'dan beri *"Central Nachrichten Bureau"*(Merkezi İstihbarat Bürosu) adı altındaki gizli bir polis servisleri ve istihbarat tecrübesi vardı. Fakat Almanlar propoganda faaliyetlerinin, Birinci Dünya Savaş'ında ne kadar önemli olduğunu gördüklerinden dolayı *"Nachrichtenstelle für den Orient (Nfo)"* adında bir istihbarat birimini de kurmuşlardı. Özellikle çeviri faaliyetleri yapan bu birim, İngilizlerin kara propogandalarına karşı koymak ve Osmanlı'nın Cihat politikasının desteklenmesiyle itilaf devletlerine karşı Halife'nin gücünden tamamen propoganda unsuru olarak faydalanmak için çalışacaktı. Türkçesi, "Doğu İstihbarat Birimi" olan *Nfo*, Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca çoğunluğu kitap ve broşür olmak üzere totalde 1012 yayın yaptı[266]. Yine Rus Çarlığı'nın kurduğu teşkilat ise *"Ohranka"*[267] adında tüm Avrupa başkentlerinde yoğun faaliyetler içindeydi ve genellikle bu işlerin başlarında askeri ataşeler, konsolosluk ve elçilik görevlileride bulunduğu gibi azınlık unsurlardan farklı meslek gruplarından kesimler de vardı. Keza Fransız gizli servisinin de etkili çalıştığı ve Avusturya-Macaristan'ın da kendine ait gizli bir servisinin aktif faaliyette olduğu bilinmekteydi[268].

Osmanlı Devleti savaşa girdiği sıralarda casusluğa karşı acilen yasal olarakta önlem aldı ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da gayretleriyle Osmanlı hükümetinin 29 Ekim 1914'te çıkardığı Askeri Ceza Kanunu'na eklenmek üzere, askeri sırları ifşa edenler, casusluk ve hainlik yapanlar hakkında ilave edilen bu geçici kanun, 4 Kasım

---

[264] Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S.III, Kasım 2018, s.3; Halil Ersin Avcı, *a.g.m.,* s.334-338. *Intelligence Service*'in, I. Dünya Savaşı sonunda da Milli Mücadele yıllarında ki Türkiye politikası, casusluk çalışmaları ve Yzb. Armstrong, Yzb. Bennett, Yzb. Noel, Tğm. Bled'ten, Prof. A.Vambery'e kadar birçok ismin İngiliz ajanlık faaliyetleri için de ayrıca bkz. Ergun Hiçyılmaz, *Bozkurt Yazarı Ajan Armstrong ve Casusluk Örgütleri*, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1997, s.26-33.

[265] Ann Kramer, *Dünya Savaşlarında Kadın Casuslar*, Çev. Tülin Er, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.15'ten akt. Servet Avşar, *a.g.m.*, s.3-4.

[266] Fatih Çolak, *a.g.t.,* s.77-78.

[267] Rus Çarlığına bağlı gizli bir polis servisi Rusya'da, "Ohranka" denirdi ve genel merkezi St. Petersburg'daki Emniyet Müdürlüğü Departmanıydı. Çarlık siyasi polisini tanımlamak için "okrana", "okranka" gibi terimler de kullanılmıştır. Aykut Çağlak, *a.g.t.,* s.58-59.

[268] Hasan Köni, *a.g.m.,* s.155-156,165; Ergun Hiçyılmaz, *a.g.e.,* s.44-48; Servet Avşar, *a.g.m.*, s.6-7.

1914'te yürürlüğe girdi[269]. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden konsolosluklarda çalışanlar ile Osmanlı Ordusunda görevli olanların, şüphe çekenleri sıkı takip edilerek casusluk yapmaları ve askeri sırları, bilgileri ifşa etmeleri engelleniyordu. Bu tip suçlardan yakalananlar direk Divan-ı Harb'e sevk ediliyordu. Yine ordu birlikleri içinden ve çevrelerinden yapılacak sızmalara karşı da önlem alınarak, gerekli uyarılar yapılmıştı[270].

Teknolojik gelişmeler her yerde olduğu gibi I. Dünya Savaşı'nda da çeşitli istihbarat servislerinin vazgeçilmezi oldu. İngiliz İstihbaratı, bilinen tarihiyle 1900'lerden itibaren telsiz haberleşmesine hâkim olarak telsiz konuşmalarını da özel olarak dinleyebilecek imkânlara sahipti. Almanların da buna benzer girişimleri daha ziyade "Telefunken" firması üzerinden olmuştu. Yine *Los Angeles Express*'te birçok dinlemeden sorumlu oda olduğu ve 40 numaralı odanın ise Osmanlıyla Almanya'nın telsiz şifrelerini çözmeye yönelik çalıştığı bilinmekteydi. Savaşın sonlarında anca modern sinyale dayalı istihbarata geçilebilmişti. Doğruluğu her ne kadar tartışılsa da bir iddiaya göre İngiliz kot kırımcıların büyük bir hatası, Çanakkale Deniz Savaşında ortaya çıkmıştı[271].

Her türlü güvenlik önlemleri kapsamında Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın talimatıyla Kasım 1914'ten itibaren Osmanlı ülkesine giriş ve çıkışlar, sıkı tedbirlere

---

[269] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat,* s.376-382. "Askerî Gizliliği Açıklama ve Casusluk ve Savaş Hainliği Hakkında Askerî Ceza Kanunu'na İlave Edilen Geçici Kanun"; yabancı bir hükümet menfaatine faaliyette bulunan bir şahsa, askerî gizliliği olan malumatı vermek niyeti ile münasebette bulunanların üç aydan az olmamak üzere hapis cezası ile tecziye edilmelerini öngörmekteydi. İlgili kanun kapsamında, seferberlik esnasında düşman askerî kuvvetlerine yardım etmek veya Osmanlı ve müttefiklerinin askerî kuvvetlerine zarar vermek maksadıyla belli cürümleri işleyenler savaş haini kabul edilerek, idam cezasına çarptırılacaklardı. Yalnızca cezayı hafifletmeyi gerektiren sebep ve hallerin ortaya çıkması halinde suçlu ömür boyu veya on seneden az olmamak üzere geçici olarak kürek cezasına çarptırılacaktı. Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı(1914-1915)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, S.36, Güz 2014, A.Ü. Basımevi, Ankara 2015, s.7-9.

[270] Servet Avşar, *a.g.m.*, s.38-43.

[271] İngiltere'nin kendi menfaatleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmak ve kamuoyunu bu doğrultuda yönlendirmek amacıyla kurduğu Propaganda Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'na bağlıydı ve İngiliz çıkarlarına hizmet eden her çeşit propagandaları hazırlamaktan sorumluydu. Hasan Köni, *a.g.m.*, s.159-161,164-165.

bağlandı ve Osmanlı topraklarındaki herkesin bir 'seyahat varakası'[272] ile seyahat etmesi şartı getirildi. Buna göre yerli yabancı herkes Osmanlı topraklarında seyahat ettikleri mahaldeki polis merkezleri ve memurlarından, polis olmayan kazalardaysa kaymakamlardan 'varaka' almaya tabi tutuldu. Osmanlı memurlarının gözetimi altında gerçekleşen giriş-çıkışlarda dışarıya çıkacak olanların bulundukları mahallin mülkî ve askerî memurları tarafından tasdik edilen vesikalara, gelenlerin ise Osmanlı şehbenderleri tarafından onaylanan vesikalara sahip olmaları gerekmekteydi. Enver Paşa, zabıta memurları tarafından vesikaların kontrol edilmesini ve bu şahısların(yabancılar ve ajanlık faaliyetlerinde bulunduğundan şüphe çekenler) kalacakları mahallerin sürekli nezaret altında bulundurulmasını da istemişti[273].

Osmanlı İmparatorluğu aldığı tüm bu tedbirlerle harp şartlarında ulusal güvenliğini en üst düzeye çıkarmış ve bu yüzden Karşı İstihbarat'a yani düşman unsurlarının istihbarat faaliyetlerini engellemeye ve bu durumu, kendi istihbaratı için lehine olarak kullanmaya da çalışmıştı. Ulusal güvenliğin temel unsurlarından olan "İstihbarata Karşı Koyma(Kontrespiyonaj)", Birinci Dünya Savaşı yıllarında tüm devletlerin istihbarat çarkı için hayati bir önem taşıyordu[274]. Böylece sahip olunan eldeki bilgi, belge, doküman ve raporların yabancı istihbarat servisleri tarafından ele geçirilmesinin önlenmesi konusunda yapılan çalışmaların tümüne aynı anlama gelen Negatif İstihbarat, İstihbarata Karşı Koyma(İKK) veya Karşı İstihbarat denilegelmiştir. İşte bu alanda da görüldüğü gibi Osmanlı hükümeti savaşa girişiyle beraber vakit kaybetmeden gereken tedbirleri alarak faaliyet gösterme yolunu tercih etmişti[275].

---

[272] Tiflis'ten, Batum'a gelip buradan da Dersaadet'e gidip, dönecek olan dört şahsın 'seyahat varakası' talepleri için bkz. BOA, *DH.EUM.SSM*., Dosya No:36, Gömlek No:2, H.03/04/1337-M.06/01/1919.

[273] Abdurrahman Bozkurt, *a.g.m.,* s.9-10. Kafkasya Hudutlarında görevlendirilmiş Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarının faaliyetlerine dair malumat için ayrıca bkz. BOA, *DH.ŞFR*., Dosya No:475, Gömlek No:35, R.30/03/1331-M.12/06/1915, s.1-4.

[274] Y. Orçun Küçükyılmaz, "Ulusal Güvenlik Bağlamında İstihbarata Karşı Koymanın Önemi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* C.6, S.8, 2019, s.89-92,95-96. Dergiye erişim için bkz. https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead. (15.03.2020)

[275] Yunus Karaağaç, *Stratejik İstihbarat Bağlamında Karşılaştırmaları Savaş Teorileri ve Stratejistler*, (T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi, S.O.B.E., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s.71-73.

II. BÖLÜM

TEŞKİLAT-I MAHSUSA VE KAFKASYA'DA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER

2.1. Kafkasya Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı

Kafkasya Cephesi, Irak ve Suriye-Filistin(Sina-Kanal) Cephesi'yle birlikte Osmanlı'nın savaşa girişinde ilk hareketlenen cepheydi ve 1 Kasım 1914'ten itibaren sınır hududunu aşan Ruslar, Pasin ovasına doğru ileri harekâta geçti[276]. O sırada Kafkasya'daki idari yönetim, "Kafkasya Genel Valiliği"nin elindeydi ve Kafkasya 1905 senesinin başından beri vali, *Kont Vorontsov-Dashkov* tarafından yönetiliyordu. Bu vali, 1917'ye kadar da görevi başında kalacaktı[277]. Harbin başlaması Rusya'da büyük bir heyecan uyandırmış ve milliyetçi Ruslar için de ayrı bir önem arz etmişti. Zaten Duma'da beş Bolşevik mebus hariç tüm partiler, savaşın lehinde oy kullanmıştı. Heyecanın yanı sıra cesaret ve savaşı kazanma hissi o kadar geneldi ki

---

[276] ATASE, *BDH*, K.10, D.53, R.23/01/1330-31/10/1331-M.05/04/1914-13/01/1916, F.011-012; Midhat Sertoğlu, *a.g.e*., C. VI, s.3525; İ. Hami Danişmend, *a.g.e*., C. IV, s.420. 1914 Aralığı'nda Osmanlı Kara Kuvvetleri, 4 ordu halinde bulunmaktaydı. 1.Ordu: Dört kolordu'dan mürekkep, Liman von Sanders'in komutasındaydı ve İstanbul, Edirne, Gelibolu, Bandırma-Balıkesir garnizonları, bu kolorduların görev sahasıydı. Görevi, İstanbul'u korumak ve Batı hudutlarından gelebilecek tehditleri önlemekti. 2.Ordu: İki kolordu'dan mürekkep, önce Cemal Paşa'nın sonradan da Vehip Paşa'nın komutasındaydı. İki kolordu'da, Üsküdar ve Çekmece civarlarında mevzilenmişti ve esas görevi, Anadolu yakasıyla İstanbul Boğazı'nı korumaktı. 3.Ordu: Dört kolordu'dan oluşuyordu ve Hasan İzzet Paşa'nın komutası altındaydı. Kolorduların sorumluluk sahaları Erzurum, Hasankale, Pasinler, Giresun ve Samsun garnizonlarıydı. 3.Ordu'nun öncelikli görevi de Rus taarruzunu önlemek ve ileri harekâtta bulunmaktı. 4.Ordu: İki kolordudan teşkil edilmiş, ilk olarak Zeki Paşa'nın komutasındayken, Aralık ayından sonra Cemal Paşa'nın komutasına geçmişti. Görevi, İngilizlerin karşı hareketlerini önlemek olan kolorduların sorumluluk sahaları da Şam, Kudüs ve Halep'ti. Savaş zorunluluğundan mütevellit savaşın ilerleyen zamanlarında bu mevcut büyük dört ordu, bazı değişikliklere uğramış ve Osmanlı Kara Kuvvetleri'ne, 5 ordu daha kurularak eklenmişti: 5.Ordu Çanakkale'de, 6.Ordu Irak'ta, 7.Ordu Halep'te, 8.Ordu Gazze'de ve 9.Ordu da 1918'de Doğu Cephesinde Kafkas ötesi harekâtı için kurulmuşlardı. E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.408-410; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.261-262; Sadık Sarısaman, "Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.711.

[277] Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 (Türkiye-İngiltere-Rusya)*, Çev. Cengiz İ. Çay, Tarih&Kuram Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2016, s.35-36,42-43.

on binlerce gönüllü savaş için istekli yazılmıştı[278]. Rusya'daki bu durumun en büyük sebebi de Rus kamuoyuydu ve halkın nabzını yine Rus basını yönlendiriyordu. Savaş başlamadan önce başlayan "Rus zaferi odaklı" propagandanın yanı sıra yine Kafkasya Cephesi açılmadan önce Rus elçilik ve ajanları sayesinde de Osmanlı'nın Doğu Karadeniz hattı özellikle takip ediliyordu[279]. Hem Ruslar hem de Almanlar ve Türkler açısından Kafkasya topraklarını cazip hale getiren etkenler arasında stratejik konumumun yanında bölgenin barındırdığı ekonomik potansiyel oldukça etkili olmuş ve bu durum savaşı, Kafkasya Cephesine de taşımıştı. Nitekim Kafkasya'nın önde gelen madenlerinden biri 1848 yılında keşfedilen ve 1870'lerden sonra işletimine başlanan "manganez"di. Özellikle Çiatura(Tschiatury) çevresindeki maden yatakları bölgenin en büyük rezervleriydi. 1911 senesinde 140 firma madenler üzerinde hak sahibiyken 1913'e gelindiğinde bu sayı 250'lere kadar çıkmıştı. Avrupa devletleri tarafından üretimi arttırılan bu maden yatakları, yine bu devletlerin ham madde ihtiyacını karşılamada kullanıyordu. 1892'de Dünya'daki manganez ihtiyacının yüzde 53.3'ü Transkafkasya'dan sağlanıyorken bu rakam, I. Dünya Savaşı başlamadan yüzde 30'lara kadar düşmüştü. Çiatura maden yatakları dışında Gence, Bakü civarı ve Çoruh nehriyle Gökçe Gölü civarlarında da zengin maden rezervleri vardı. Kısacası Kafkasya toprakları manganez'in yanısıra petrol ve bakır yatakları bakımından zengin maden potansiyeliyle Birinci Dünya Savaş'ında büyük devletler için önemli rekabet alanlarından biri oldu. Bu yüzden Kafkasya, savaşın başlamasıyla ilk hareketlenen cephelerden biri oldu[280]. Kafkasya'nın Rus kara kuvvetleri, Karadeniz'den İran'daki Urmiye gölüne kadar yaklaşık 350 kilometrelik bir alana yayılmış vaziyetteydi. *Zayonchkovsky*'nin eserine göre Rusların Kafkas Ordusu, iki büyük harekât için hazırlıklarını sürdürmüştü. Operasyonlarından biri Oltu ve Sarıkamış güzergâhında Erzurum-Kars istikametinde planlanmışken diğer küçük olan kıta ise Iğdır istikametine yönelik olacaktı. Kafkasya ordusunun kumandanı, genel vali Kont İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov'du. Fakat onun

[278] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi(Başlangıcından 1917'e Kadar),* s.412.

[279] Osmanlı kamuoyunu yakından takip eden, Petrograd'ın önde gelen gazetelerinden biri de *Pravitelstvennıy Vestnik(Hükümet Belleteni)*'di. Mustafa Öztürk, "Petrograd Basını'nda Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Katılması", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, s.108-109.

[280] Mustafa Çolak, *a.g.t.*, s.9-13.

hastalığı sebebiyle emir-komuta, yardımcısı General Mişlayevski'deydi. Kafkas Ordusu kurmay başkanı da General Nikolay Yudeniç'ti. Bu orduların görev niteliği aynı zamanda Türk ordularının olası bir Kafkas harekâtına da engel olmaktı[281].

Karargâhı Erzurum'da bulunan Osmanlı III. Ordusu'nun komutanı, Hasan İzzet Paşaydı. Paşa[282], tedbirli hareket eden ihtiyatı elden bırakmayan tecrübeli ve başarılı bir askerdi. III. Ordu'nun Kurmay Başkanı da Gazi Bey'di[283]. Cephedeki durumu bizzat bilen Hasan İzzet Paşa, kışın en sert aylarında olası bir taarruza, teçhizat eksikliği-zorlu iklim koşullarına uygun donanımın olmamasından- ve bu hava şartlarında ki ikmal zorluğundan da kaynaklı olarak sıcak bakmıyordu. Dolayısıyla Paşa'nın fikri, müdafaada kalmaktan yanaydı ve bu da Enver Paşa ile etrafındakilerce pek hoş karşılanmadığı gibi Hasan İzzet Paşa'ya karşı bir tepki de kendini hissettirmeye başladı[284].

Bu cephede Teşkilat-ı Mahsusa dışında bazı askeri birliklerin de özellikle askeri istihbarat için görevlendirildiği görülmektedir. III. Ordu'ya bağlı XI. Kolordu'nun 33. Tümen'i, savaş sırasında Van'da konuşlanmış bulunuyordu ve seferberlik görev emri gereği Jandarma alayları da Kolordu'ların emrindeydi. 33.Tümen'in bünyesindeki Van Jandarma Alayları, 3 seyyar Jandarma Taburunu oluşturmaktaydı. İşte bu mahiyetteki 33.Tümen'e tevci edilen görevlerden biri de "istihbarat" faaliyetlerinde bulunması emriydi. 4 Ağustos 1914 tarihli Kolordu'dan Kumandan Galip imzasıyla gelen şifreli bir telgrafta, Ruslar'ın Kafkaslar'daki kuvvetlerinden bir kısmının çekildiği haberi alındığı ve bu çekilen kuvvetin, askeri birlik numarasıyla nereye gittiğinin öğrenilmesinin vatan için çok kıymetli bir hizmet olduğu şeklindeydi. Yine bu Tümen'den, Kafkasya'daki Rus tebaasının hisleri ve

---

[281] Asuman Arslan Demirtaş, *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekatı*, (T.C. Ankara Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s.66-68. Mareşal Fevzi Çakmak'a göre Rusların Harekat Planı için ayrıca bkz. Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s.18-22.

[282] Hasan İzzet (Arolat), 1897 Osmanlı-Yunan harbinden sonra Öğretmen Subay olarak bir süre Harp Okulu'nda da görev yaptı ve bu görevi esnasında, geleceğin meşhur Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın da hocalığını yapmıştı. I.Dünya Savaşı başladığında 3.Ordu'nun komutanıydı ve Tuğgeneral rütbesindeydi. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.128.

[283] E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.416.

[284] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.263-264; Tuncay Öğün, "Sarıkamış Harekatı", *DİA*, C. EK-2, TDV Yayınları, İstanbul 2016, s.476-477.

düşüncelerinin öğrenilmesi de istenmişti. 33.Tümen'e verilen gizli görev: Düşman unsurlarını keşif faaliyeti, Rus askeriyesinin Başkale-Saray hattının gerisine süratle yürümelerine engel olmaları, Sınır hattına yakın köprü ve muharebe yollarının kontrolü ve korunması, Rusya ile Hoy arasındaki mıntıkada ne kadar düşman unsuru olduğunu araştırmak, Hoy-Beyazid yolunun gözetlenmesi ve Dilmen-Hoy hattına kadar mevcut köprü ve yolların kayıt altına alınmasıydı. Her ne kadar bazı Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinden müfreze olarak askeri harekâtlarda düzenli harpte faydalanılacaksa da bazı askeri birliklerden de istihbarat görevi için gayrinizami harpte faydalanıldığı gözlemlenmektedir. Bu durum Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinin bazı istihbarat görevleri için de askeri birliklerle ortak hareket etme ihtimalini iyice kuvvetlendirmektedir[285].

Tabiki de zorlu kış şartlarıyla mücadele eden sadece Osmanlı askerleri değildi, her ne kadar Ruslar soğuk hava şartlarına alışkın olsalar da Kuzeydoğu Anadolu'nun engebeli arazisi ve soğuğu Ruslara da sıkıntı yaşatmıştı. Fakat aradaki fark, Osmanlı erlerinin düşmanla savaştıkları kadar noksanlıklar ve yoksulluklarla da savaşmak zorunda kalmış olmalarıydı[286]. Neticede ilerleyen Rus kuvvetleriyle Osmanlı birlikleri, 6-9 Kasım 1914'te Köprüköy mevkiinde karşılaşmış ve vuku bulan İkinci Köprü muharebesi(11-17 Kasım 1914) sonucu Ruslar, Azap'taki eski sınırlarına kadar geri çekilmek zorunda kalmıştı[287]. Teşkilat-ı Mahsusa timlerinin Rus sınır karakollarına yaptığı gece baskınları ve Köprüköy muharebeleri, Osmanlı basınında büyük bir zafer olarak[288] telakki edildiği gibi Turan nidâları da manşetlerde yerini aldı[289].

---

[285] Ferhat Acar, *Sarıkamış Harekâtı'nda 33.Tümen*, (T.C. Kafkas Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015, s.63-66.

[286] E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.405,407-411; Ş.Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.99.

[287] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s.28-40; Ercüment Kuran, *a.g.m.*, s.197; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.416-417; İ. Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s.420-421; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.266; Güray Alpar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Zaferleri", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. III, S.VI, Ekim 2018, Erzurum, s.97-117.

[288] *Tanin*, "Nihayet Muzaffer Olduk!"-"Batuma Doğru"-"Pasinler Muzafferiyeti", M.14/11/1914, S.2118, s.1-2.

[289] Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.91.

Şurası da atlanmamalıdır ki 1878'den beri Kars, Ardahan, Batum, Oltu ve çevresi Rusların hâkimiyeti altında olduğundan bu mıntıkalarda Ruslar, 1878-1914 arası askeri mahiyette birçok yol inşa etmişti. Yine Tiflis'ten, Gümrü(Alexandropol)'ye kadar olan demiryolunu Sarıkamış'a kadar da uzatmışlardı. Bu durum Rus kuvvetlerini, ikmal yönünden Türklere göre daha avantajlı kılıyordu ve bu da erlerin fiziki kuvvetlerinde, biyolojik olarak ister istemez önemli bir etkiye, farka sebep olmuştu[290].

Başta Enver Paşa'ya göre Köprüköy muharebeleriyle Azap'taki Türk kuvvetlerinin saldırıları neticesinde her ne kadar Rus kuvvetleri geri püskürtüldüyse de Rus birliklerini kesin bir yenilgiyle imha etmeye yetmemiş ve III. Ordu'nun ihtiyatlı hareketleri sonucu kalkıştığı ilk taarruzdan beklenen sonuç alınamamıştı[291]. Türk ordusunun da geri çekilişi fırtınalı bir gecede oldu. Bazı kolordu kumandanları üzgündü. IX. Kolordunun komutanı Ahmet Fevzi'de[292] üzüntüsünden yakınanlardandı. Ricat hadisesi enine boyuna tartışıldı, taarruz etmişken neden devam edilmediği sorgulanıyordu. III. Ordu'daki bu havaya, Valiler ve İttihat-Terakki'nin Genel Merkezi de dâhil olunca son vaziyeti tetkik için Hafız Hakkı Paşa, Mecidiye kruvazörüyle Trabzon üzerinden bölgeye gönderildi. Tarihler 2 Aralığı gösterdiğinde Erkan-ı Harbiye İkinci Reisi Alb. Hafız Hakkı, Köprüköy'deki karargâhta III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşayla olası bir taarruz durumunu

---

[290] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919),* s.259-260. Kafkas Cephesi için karayolunun yanı sıra deniz yolu ve nakliyatının da önemi büyüktü. Sarıkamış taarruzu öncesi Kafkas Cephesi'ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları için bkz. Şaban Ortak, "Sarıkamış Harekatı Öncesi Kafkas Cephesi'ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.293-305.

[291] E. Ziya Karal, *a.g.e.,* C. IX, s.417-418. Fevzi Çakmak'ın, General Maslofski'nin ifadesinden aktardığına göre Ruslar Batum, Azak, Tutak çarpışmalarında paniğe uğramış ve Rus kıt'alarında karışıklıklar hasıl olmuştu. Türk ihtiyat süvari fırkalarının, toplarla desteklendiğinde ne kadar başarılı olacaklarının en güzel örneği ise Tutak çarpışmasıydı. Fevzi Çakmak, *a.g.e.,* s.41-42.

[292] Ahmet Fevzi Paşa, Akdes Nimet Kurat'ın, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, adlı eserinin 270.sayfasının son paragrafında parantez içinde Mareşal Fevzi Çakmak Paşa ile aynı kişi olarak nakledilmiştir. Mamafih bu isim benzerliğinden kaynaklanan bir hatadır çünkü IX. Kolordu komutanı (Düzceli) Tuğg. Ahmet Fevzi (Big) Paşa ile Cumhuriyet dönemimizdeki meşhur Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak Paşa'lar aynı kişiler değildir. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.270; Ayfer Özçelik, "ÇAKMAK, Fevzi", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.190; İsmet Görgülü, *a.g.e.,* s.128,131.

görüştü. Fevzi (Çakmak) Paşa'ya göre: Hafız Hakkı vaziyeti tetkik etmiş ve durumu Enver Paşa'ya, bir kolordu ile cepheden, iki kolorduyla da yanlardan çevirmek suretiyle taarruz imkânının bulunduğunu ayrıca ordunun cephane yokluğundan ricat ettiğini belirterek bildirmişti. Bunun üzerine Enver Paşa, Bronzard[293] Paşa ile 6 Aralık'ta Yavuz zırhlısıyla Erzurum'a gitmek üzere Trabzon'a doğru yola çıktı[294].

Yakın tarihlerde Rus Çarı da Kafkasya Cephesindeydi ve Teğmen İsmail Hakkı(Tekçe) komutasındaki Teşkilat-ı Mahsusa müfrezesi, Rus Çar'ını Sarıkamış'tan Mecengirt'e doğru giderken görmüştü. Fakat Teşkilat-ı Mahsusa timlerinin kesinlikle kendilerini açık etmeme, ifşa olmama emri üzerine bu müfreze de adeta önlerinden otomobillerle geçen Çar ve mahiyetine ateş açmamıştı[295]. Ali İhsan(Sabis)'ın belirttiğine göre Enver Paşa'nın Erzurum'a vardığı gün olan 13 Aralık 1914'te, bir İngiliz denizaltısı tarafından Çanakkale boğazında demirli duran Mesudiye zırhlısı batırılmış ve olaya müteakip boğaz istihkâmlarını güçlendirmek için bazı tedbirler alınsa da yeterli olmamıştı. Sabis'e göre bu durum bile kuvve-i seferiyelerin, İran sınırına doğru olan sevkiyatından vazgeçmeye yetmedi[296]. Enver Paşa'nın III. Ordu karargâhındaki temaslarından sonra çok zaman geçmeden III. Ordu'nun komutanı Hasan İzzet Paşa, Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya, telgrafhaneye bıraktığı şifreli bir telgrafla hastalığını öne sürerek bizzat istifasını sundu(18.12.1914)[297]. Bunun üzerine Enver Paşa, III. Ordu kumandanlığını da üstlendi ve yapılacak harekâtın sevk ve idaresiyle tüm sorumluluğunu üzerine aldı. Harekâta muhalif görünen kolordu kumandanları zaten bir süre önce tasfiye edilerek IX. Kolordu Kumandanlığı'na Ali İhsan Latif Paşa, X. Kolordu Kumandanlığı'na

---

[293] Bronsart von Schellendorf, III. Ordu Kurmay Başkanlığına, General rütbesinde getirilmişti ve Almanya'daki rütbesi, Albaydı. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.269; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.133.

[294] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s.40; Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C. II, s.146-152; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.418-419; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3525; Tuncay Öğün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekatı ve Sonuçları", *Türkler*, C. XIII, s.711-712. Erkan-ı Harbiye Reisliği'ne Hasan İzzet Paşa'nın tayin edilmemesi, Ordu'nun iki kuvvete ayrılarak taarruz etmesi gerektiğine dair Hafız Hakkı Paşa'nın Erzurum'daki ordu hakkındaki tetkikatını içeren Erzurum Valisi'nin, M. 5 Aralık 1914 tarihli telgrafı için Bkz. BOA, *DH.ŞFR.*, Dosya No:452, Gömlek Nu:9, R. 22/09/1330-M. 5/12/1914, s.1-3.

[295] Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.234.

[296] Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C. II, s.131.

[297] A.g.y., *a.g.e.*, C. II, s.132.

Alb. Hâfız Hakkı[298] ve XI. Kolordu Kumandanlığı'na da Abdülkerim Paşa getirildi. Enver Paşa, 19 Aralık gecesi taarruz emrini imzaladı ve böylece planlanan harekât, 22 Aralık sabahı Hasankale'nin kuzeyindeki Köse Köyü'nden geçen "Top Yolu" denen dar ve zorlu bir yoldan başlayacaktı. Ruslar da her ihtimale karşı, bu Top Yolu'nun yaklaşık 40 kilometre kadar ötesindeki Bardiz köyünde mevzilenmişti. Nitekim Türk tarafının taarruz hazırlıkları, Rus askeri istihbaratı ve Rusya hesabına çalışan yabancı ajanlar sayesinde öğrenilmişti. Bu durumu Batı cephesin'deki Rus Başkumandanlığı, 22 Aralık tarihli yazısında Kafkasya Cephesi'ndeki Rus karargâhına da bildirdi. Böylece Ruslar açısından Kafkasya Cephesi'nde ani olarak yapılması planlanan Türk taarruzu, bir sürpriz olmaktan çıktığı gibi bu cephede, Osmanlı karşı istihbarat faaliyetlerinin de başarısızlığı ortaya çıkmaktadır. Fakat Osmanlılar açısından böylesine büyük bir taarruz hazırlığının, gizlenebilmesi ve hedef yanıltma ihtimalinin de çok güç bir durum olduğu takdir edilmeli ve göz ardı edilmemelidir[299].

Enver Paşa daha Kasım ayında Liman von Sanders'e, "Sarıkamış Taarruzu" planı hakkındaki görüşlerini öğrenmek için danıştığında çok da olumlu bir karşılık alamamıştı. Böylece Kafkas cephesinde gerçekleşecek olan bu taarruz, tamamen Türk kurmaylarının daha doğrusu Enver ve Hafız Hakkı Paşaların planı ve onları destekleyen kolordu komutanlarının tasarısı olarak karşımıza çıkmaktadır[300].

---

[298] Hafız Hakkı, Ordunun gençleştirilmesi projesinden sonra 11 Ocak 1914'de Genelkurmay İkinci Başkanlığına atandı. 2 Ağustos 1914'de seferberliğin ilan edilmesiyle oluşturulan Karargâh-ı Umumi 'de, Reis-i Sani'lik(Genelkurmay Birinci Başkan Yardımcılığı) makamına getirilmişti. 23 Aralık 1914'te Oltu merkeze emrindeki X. Kolorduyla giren Albay Hafız Hakkı, bu başarısı üzerine daha 1 ay önce Albaylığa terfi edilmesine rağmen Miriliva(Tuğgeneral)'ğa yükseltilerek taltif edildi. Ali İhsan Sabis, *a.g.e*., C. II, s.140; Pir Murat Sivri, "Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekatı'na Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Bey", *Anasay Dergisi*, S.2, Kasım 2017, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Gençdes, 2017, s.13,15,18,20-24,33-42; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.65,129,133.

[299] Tuncay Öğün, "Sarıkamış Harekatı", s.476-479; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.270-275; Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C. II, s.132-133.

[300] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.268-269. Bazı Alman subayları kendi şahsi çıkarları gereği Enver Paşa ve arkadaşlarının, taarruz planını desteklediler. Örneğin: General Bronsart von Schellendorf ve Binbaşı Feldmann gibi komutanlar bu fikri, destekliyorlardı. A. Arslan Demirtaş, *a.g.t.*, s.71.

İlk etapta 1878'den beri işgal altında bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u alarak Kafkas ve ötesi harekâta başlama planını yapan Enver Paşa, bu taarruzun idaresinde bizzat bulanarak büyük hedefinin ilk başarısını almak istiyordu. Paşa'ya göre Kafkasya'daki Türk ve Müslüman halk da ilerleyen süreçte Türk ordusuna arkadan destek veren gizli gücü teşkil edecekti. İşte tam da bu noktada Teşkilat-ı Mahsusa bünyesine sevk edilen operasyonların önemi mühimdi[301].

Taarruz başladıktan hemen sonra IX.Kolordu, Baldız yönünde ilerlerken X.Kolordu da Oltu yönünde ilerledi ve Oltu ele geçirildi. Plana göre Enver Paşa, IX.Kolordu'nun 28.Tümeniyle, Bardız köyünden yola devam ederek Sarıkamış'a yaklaştı ve X.Kolordu'yu beklemeye başladı. XI.Kolordu Ruslara cepheden taarruz edecekti. 3.Ordu'nun ani bir taarruzla, Rusları çevreleme harekâtı gerçekleşirse buradaki Rus kuvvetleri daha fazla dayanamayarak bozguna uğrayacaktı. Fakat X.Kolordu'nun yolculuğu oldukça meşakatliydi. Yaklaşık 25 kilometrelik bir mıntıkada Allahuekber dağı yaylasında kar kalınlığı yer yer bir metreyi aşmakta ve sıcaklıkta eksi 20-25 arasında değişmekteydi. Soğuk ve salgın hastalıklara(özellikle tifüs), yorgunluk ve ikmal eksiklikleri de eklenince Türk erlerinin çoğu dondurucu ve öldürücü hava şartlarına yenik düştü. Hayatta kalabilenler tüm bu şartlar altında oldukça yorgun ve bitkin olarak 27 Aralık'ta Sarıkamış'a ulaştı. X.Kolordu'nun Sarıkamış'ta girdiği iki çarpışmadan da başarı sağlanamadı ama burada da Türk askerleri, bir kurşun bile atmadan değil bilakis bire bir son kuvvetlerine kadar çarpışarak şehit düştüler[302]. Sarıkamış'taki durumu kritik gören Rus General

---

[301] E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.418.

[302] Sarıkamış yolunda soğuktan donarak şehit düşen erlerin sayısı-her ne kadar farklı rakamlar zikredilse de- çoktu ve bu oldukça vahim bir durumdu. Ama her ne kadar yorgunluklar, yoksunluklar ve dondurucu hava şartları olsa da taarruza girişen Türk askerleri, Sarıkamış'ta çarpışarak şehit düştü. Bu sebepten Kafkas Cephesinden bahsederken; Sarıkamış yolunda yanlış strateji, tedbirsizlik ve zamanlamanın sonucu soğuktan şehit düşen askerlerimiz için-Allahuekber dağı yaylasına kadar olan çarpışmaları da düşünülerek- "*bir kurşun bile atmadan*" şehit düştü demek veya bu şekilde nakletmek doğru olmadığı gibi bu durumu, yukarıda zikrettiğimiz şekilde "olduğu gibi aktarmak" tarihi hakikatleri açıklarken, "*kahramanların hatırasına*" halel getirmemek ve saygı duymak açısından önemli olduğu kadar ilmi geçerliliğin de bir gereğidir. Ayrıca ardından Sarıkamış'ta iki tarafın da büyük kayıplarıyla sonuçlanan çarpışmalarda, Türk askerlerinin tüm gayretiyle savaştığı görülen, bilinen ve unutulmaması gereken bir gerçektir. Muhakkak bu da Sarıkamış Yolu'nda göz göre göre gelen felaketi, askeri açıdan tetkik ve tenkit etmemize engel değildir. Yine rakamlarla ilgili olarak A.Arslan Demirtaş'ın tezinde Ramazan Balcı'nın, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yay., İstanbul 2006, s.179'a atfen aktardığı, 26 Aralık günü yapılan yürüyüş sırasında Türklerin 10. kolordusu

Berhman, buraya takviye birlikler istedi. Kısa sürede taze kuvvet alan Rus birliklerinin katkısıyla roller değişti ve Türk birlikleri, savunma durumuna geçti. Artık Enver Paşa bütün sancakların güvenilir subaylar tarafından Erzurum'a gizlice gönderilmesini emrederek en azından bulunan mevziilerin elde tutulmasını istiyordu. Ocağın ilk gününden beri Rus saldırıları, IX. Kolordu üzerinde tekrar yoğunlaştı. Sarıkamış'ta son çarpışmalar da 15-17 Ocak'ta yaşandı ve Rus ordusu hedeflerine tam anlamıyla ulaşamadığı halde büyük bir zafer neşesi içindeydi. Çünkü Türk birliklerinin geri çekilişi ve kumandanlarıyla esir düşmesi, Enver Paşa'nın tasarladığı taarruzun başarıya ulaşamadığını gösterdiği kadar Türk askerlerinin son ana kadar da düşman kuvvetleriyle çarpıştıkları ve Rusların da planladıkları hedefler doğrultusunda kesin bir zafer elde edemedikleri gerçeğini değiştirmemiştir[303].

Sarıkamış harekâtına bizzat katılan Teşkilat-ı Mahsusa müferezeleri daha ziyade Kuzey ve Güney kanatlarındaki birliklerde görev aldı. Teşkilat'ın çetelerden oluşturduğu milis güçleri, emir-komuta zinciri altında cephelerde askeri müfreze statüsünde görev alıyordu. Bakattin Şakir, Yzb. Yakub Cemil ve Bnb. Halit(Karsıalan)'in komuta ettiği, Deli Halit müfrezeleri[304]'nin mühimmatlarında az sayıda da olsa top arabaları ve makineli tüfekler gibi ağır silahlar mevcuttu. Şakir Bey müfrezesi Ardanuç-Ardahan arasında, Yakup Cemil müfrezesi[305] de Ardahan mıntıklarında Ruslara karşı başarılı savunma hatları oluşturmuşlardı. Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı-Alman ittifakı gereği Rusya ile savaşmak üzere

---

Allahuekber dağlarını aşarken; Şerif Köprülü'ye göre 22.800, Allen ve Muratoff'a göreyse 7.000 kayıp vermişti. Guze'nin ise askerlerin %20'sinin kaybedildiğini ifade ettiği şeklindedir. A. Arslan Demirtaş, *a.g.t.*, s.71-91; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.420-423; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3525; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s.93-96.

[303] A. Arslan Demirtaş, *a.g.t.*, s.92-113.

[304] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.136,138.

[305] Teşkilat-ı Mahsusa'nın Yakub Cemil müfrezesi, mahiyetindekilerle birlikte Haydarpaşa rıhtımından Almanların Lali gemisiyle Trabzon'a doğru hareket etmişti. Enver Paşa, Mecidiye kruvazöründeydi ve Trabzon'a vardıktan sonra Enve Paşa Erzurum'a, Yakup Cemil kumandasındaki Teşkilat-ı Mahsusacılar da Artvin'e doğru devam etti. Anılarında tüm bu yolculuğu anlatan subay Raci Çakıröz ve mensup olduğu alay ise bu sırada, Yavuz zırhlısı Batum'u bombalarken Rize'ye çıkmıştı. Ardahan'daki çarpışmada arkadaşlarıyla Ruslara esir düşen Raci Çakıröz'ün naklettiğine göre onların, cepheye vardıkları günlerde Sarıkamış taarruzu da başlamıştı. Bu duruma göre Yakup Cemil müfrezesi'nin, Artvin ve Ardahan'da görev aldıkları da teyit edilmektedir. Raci Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10.Yıl(Bnb. Raci Çakıröz'ün Hatıraları)*, Haz. Rana Çakıröz, Belge Yayınları(Dün-Bugün-Yarın), İstanbul 1990, s.13-14.

görevlendirilen Alman askerlerinden Topçu Yarbay Stange'nin emrindeki bir müfreze de görev aldı. Stange müfrezesi, Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleriyle ortak hareket ediyordu ve bu durumda birliklerin en rütbelisi Yb. Stange ile Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Bahaaddin Şakir'di. Zaten Yb. Stange tarafından bizzat tutulan harp ceridesinden de anlaşılacağı üzere Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Reisi Bahaaddin Şakir'in de fahri statüdeki rütbesi Stange ile eşitti. Bu da Teşkilat-ı Mahsusa'nın askeriye ile yapılan harekâtlarda Reislerinin ya da Misyon Şeflerinin, en az Yarbay rütbesine denk olduğunu göstermektedir. Fakat belirtmek gerekir ki Bahaaddin Şakir gerek müfreze görevlerinde gerek diğer istihbarat faaliyetlerinde ki raporlarında resmi olarak hiçbir askeri rütbe kullanmadığı gibi genellikle *"Teşkilat-ı Mahsusa Reisi"* sıfatını kullanmıştır[306].

2.2. Teşkilat'ın Kafkasya Cephesi Faaliyetleri

Savaş başlamadan önce Osmanlı Devleti'nin bu cephede gerek askeri gerek istihbarat olarak gerekli önlemleri aldığını görüyoruz. Osmanlı ile İran arasında Türk-İran hudut tespitinin yapılıp, kontrol edildiğini yazışma ve krokiler vasıtasıyla öğreniyoruz[307]. Yine bu cephe için stratejik öneme sahip Trabzon-Rize mıntıkalarında Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve düşman kuvvetlerinin genel durumuna dair bilgiler de "istihbarat" olarak mevcuttu ve düzenli olarak takip edilip, güncelleniyordu[308]. Osmanlı Devleti olası bir savaşta taraf olma durumuna karşılık Kafkasya için de ön hazırlıkların gerektirdiği şekilde hareket etmişti. Kaldı ki araştırmacı akademisyen J.Stanford Shaw, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı

[306] Alaattin Uca, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2011/1, Karaman, s.125-128.

[307] ATASE, *BDH*, K.1, D.1, R.01/06/1330-26/06/1330-M.14/08/1914-08/09/1914.

[308] ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24/03/1330-23/03/1331-M.06/06/1914-05/06/1915, F.001.03-001.42,002-066.04; ATASE, *BDH*, K.256, D.1061, R.01/06/1331-29/08/1331-M.14/08/1915-11/11/1915, F.001,006,008,010,012-015,032,060,073.

Devleti'nin aldığı tedbirleri; sansür uygulamalarını ve kontrolleri, II. Abdülhamid dönemindeki sansür ve tedbir uygulamalarından daha sıkı olarak nitelemektedir[309].

Savaşın başından beri Kafkasya'da uyguladığı asimilasyon siyasetini de hızlandıran Rusya, bölgenin stratejik önemine binaen özellikle demografik yapıyı değiştirmek için çaba sarf ediyordu. İngiltere ve Rusya'nın menfaatleri en çok Ermenilerle uzlaştığından bölgede özellikle Türk ve Müslüman nüfusun karşısına ve arasına, "Ermeni"leri yerleştirme kartını kullanacaklardı. Rus yönetimlerinin-Çarlık dönemi olsun Bolşevik dönemi olsun- bu bağlamda uyguladıkları "milli politika"ları fazla değişiklik göstermedi. Ermenilere sağlanan destek, Gürcülere(özellikle Müslüman olmayan Gürcüler) de sağlandığından yine hem Türk hem Müslüman nüfus arasına siyasi olarak girilmek istenmişti[310]. XIX. yüzyılın başında Kuzey Azerbaycan'da nüfusun sadece %10'na yakınını oluşturan Ermeniler, XX. yüzyılın başında %30'undan fazlaydı ve 1916 senesine gelindiğinde ise rakam 1.211.145 kişiye ulaşmıştı[311]. Fakat İttihatçılar, harbiye çıkışlı subaylar ve Teşkilat-ı Mahsusacıların fikri içtimasında ortak, çok güçlü bir payda vardı: Bu daha öncede değindiğimiz gibi bazı kaynaklarda "Pan-Türkizm" olarak da geçen "Türkçülük" mefkûresiydi[312]. Çoğu kaynak İttihatçıları, Pan-İslamcı ve Turancı olarak tanımlasa da esasen ekserisi, içinde zaten İslamcılığı da barındırdığından Türkçü ve Türk birliğine dayanan Turancıydı. Bu da tam anlamıyla Ziya Gökalp'in tanımındaki Türkçülüktü ve buna göre İslamcılıkla, Medeniyetçilik düşünceleri ise Türkçülüğü geliştirebilecek birer araçtı. Zaten Rusya Türkleri açısından Pan-İslamist olmakta Pan-Türkist olmayı gerektiriyordu. İşte bu sebepten Kafkasya'da da Rusya ve

---

309 Abdurrahman Bozkurt, *a.g.m.*, s.10.

310 Selda Kılıç, "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", *TAD*, C. XXXIV, S.VIII, A.Ü. Basımevi, Ankara 2015, s.692-696; Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s.45-55.

311 Marziye Memmedli, "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da İskan Politikası", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, s.447-450.

312 Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s.89-92; Enver Kartekin, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1973, s.48-52.

İngiltere'nin projelerine, bu mefkûreye gönülden inanmış o güçlü paydada bulaşan kuşak, ne pahasına nerede olursa olsun karşı duracaktı[313].

Artık üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için harekete geçen Teşkilat-ı Mahsusa, fedailerini seferberliğin ilanından itibaren İmparatorluğun dört bir yanındaki stratejik mevkilere "vazifeli" olarak göndermek üzere görev dağılımını yaptı. Buna göre "Doğu Masasında", Kafkasya ve ötesi için görevlendirilenlerin başında Dr. Bahaaddin Şakir-Erzurum'da, Ömer Naci-Van cihetinde(bu bölgenin sorumluluk sahası ve hedefinde İran vardı), Tevfik Bey-Trabzon'da ve Tahsin Bey de Rize mıntıkalarında çalışmalarını yapmak için yetkili olacaktı[314]. Teşkilat'ın üye yelpazesi çok genişti ve askeriye içinde de erlerden, subaylara kadar her rütbede üye mevcuttu[315]. Gönüllü taburlar için oluşturulan, gönüllü birlikler yönetmeliğine kısaca bakacak olursak; tabur ve bölük komutanları nizami birliklerdeki kumandanlardan tayin ediliyorken takım komutanlarıyla tabur ve bölük komutan yardımcılıkları ise gönüllüler arasındaki eşraf ve ileri gelenlerden seçilip, atanabilmekteydi. Örneğin: Tabur komutanı, Binbaşı rütbesindeki düzenli birliklerden iken yardımcısı ise gönüllülerden Fahri Binbaşı olabiliyordu. Yine Bölük komutanı Yüzbaşı rütbesindeyken, yardımcısı Fahri Yüzbaşıydı. Açıkça fahri rütbeler verilerek gönüllülerden fahri subaylar atanıyordu ve bu durum harp boyunca da geçerliydi. Bu fahri subayların taşıdıkları fahri askeri rütbeler ancak savaş bitimiyle sona erecekti. Böylece teşkilat bünyesinde kurulan çeteler, daha doğrusu düzenli birlik komutanları ve fahri subaylarıyla askeri birim olarak emir-komuta altına alınmış müfrezeler, ileri kol göreviyle çoğu zaman "keşif" faaliyetlerine katılıyorlardı ve elde ettikleri istihbaratları üst komutanlıklarına aktarmakla görevliydiler[316]. Kafkasya Cephesi'nde

---

[313] Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 11; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 75; Selda Kılıç, *a.g.m.*, s.692; Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s.33-34,130; Phılıp Hendrıck Stoddard, *a.g.e.*, s.71-72; Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.137-138; Hikmet Çiçek, *a.g.e.*, s.114-115.

[314] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.270-273; Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *ATAM Dergisi*, C. 29, S.85, ATAM Yayınları, Ankara 2013, s.125; Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.116. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas Cephesinde Görevlendirilmesi için ayrıca bkz. ATASE, *BDH*, K.246, D.705, F.1-22'den akt. Betül Eksik, *Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi(1914-1918)*, (Cumhuriyet Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2018, s.329.

[315] ATASE, *BDH*, K.1838, D.44, R.28/10/1331-06/12/1333-M.10/01/1916-06/02/1918.

[316] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.3-9.

1915 ve 1916 senelerindeki Tortum, Azap ve Erzurum muharebelerinde, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri de iki ayrı Alay Komutanlığı statüsünde Yüzbaşı rütbelerinde bulunan Ali Rıza(Benli) ve Yakup Cemil beylerin idaresinde görev alarak çarpışmalara katıldı[317].

Gayrinizami harpte, "Yeraltı unsurları" ise gayet gizlilik esasına dayanarak halkı ikna, propaganda, harekâta katılımı sağlama ve kabotaj işlerinin takibini yapıyordu. Doğu cephesinde görevlendirilen Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine, gönüllülerin yanı sıra çok sayıda tutuklu-hükümlülerden[318] ve kaçaklardan da katılım sağlanmıştı(Bkz. Fotoğraflar Ek-III). Fakat bu cephede, bu birliklerin esas görevleri yerine gerek ihtiyaçtan gerekse mücbir bazı sebeplerden askeri düzenli birlik statüsünde faydalanılmak istenerek cepheye-çarpışmalara sürülmesi, muharebede emir-komuta zincirine yeterince ayak uyduramadıkları için bu cephede ki askeri başarısızlığın da temel sebeplerinden birini teşkil etmişti[319].

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda karşılaştığı ayrılıkçı faaliyetler, XX. yüzyılda Anadolu'da da özellikle ayrılıkçı amaç güden dernek ve kulüpler kuran, Rumlar ve Ermeniler vasıtasıyla kendini gösterdi. Bu amaçla Kafkas Cephesi'nin arkası için Doğu Karadeniz'den Batı Karadeniz'e kadar olan geniş bir mıntıkada Rumlar, Karadeniz'in önemli bir bölümünde sözde "Pontus Devleti"ni yeniden kurma arzusundaydı. Bu sebepten savaş boyunca Ruslara istihbarat sağlamak için casusluk hizmetinde bulundular. Kafkas cephesi başlar başlamaz Trabzon ve Rize'deki Rumlardan özellikle kayıkçılar, Osmanlılar hakkındaki her türlü bilgileri Rus makamlarına aktarma faaliyetine girişti. Türk sahillerine saldıran Rum çetelerine, Rum köylülerinin yanı sıra Ermeni köylüler de yataklık ediyordu[320]. Bunun akabinde sahillerde polis karakolları kurularak, devriye kolları teşkil edildi. Böylece

---

[317] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.143.

[318] Teşkilat-ı Mahsusa Genel Merkezi'nden Trabzon'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusa'dan Rıza Bey'e gelen telgrafa göre çete teşkilatı için uygun olan mahkûmların listesinin hazırlanıp gönderilmesi sonucu onay verilenler serbest bırakıldı ve önce kısa süreli askeri eğitime alındılar. Eğitimi de Ramiz ve Rauf Bey gibi az sayıdaki zabitan yaptırıyordu. Sinan Onuş, *a.g.e.*, s.23-25.

[319] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.9-10.

[320] Rum ve Ermeni köylülerin, Karadeniz'de Türk Sahillerine taarruz eden Rum çetelerine yardım ve yataklık ettiklerini bildiren arşiv belgesi için bkz. ATASE, *BDH*, K.8, D.45, R.29/09/1330-03/08/1331-M.12/12/1914-16/10/1915.

denizlerde, Türklerle güvenilir kişilerin dışında hiç kimsenin denize çıkmasına izin verilmeyecekti. Ancak bütün bu önlemlere rağmen Karadeniz sahillerinde Rum casusluk faaliyetleri devam etti. Yine de sahil kesimlerinde casusluk yapan Rumlar yakalandığı gibi bu tarz durumların önüne geçilmesi için de Rumların sahip oldukları kayıklar, kefalete bağlandı ve ardından Rumların seyahatlerinde deniz yolunu kullanmaları da yasaklandı[321]. Böylece Rusya, Kafkasya Cephesi'ndeki Osmanlı III.Ordu'sunu doğudan ve güneyden Ermeniler vasıtasıyla Batı'dan ise Rumlar aracılığıyla sıkıştırma en azından istihbarat sağlayarak gayrinizami harp taktikleriyle Türk askerini olabildiğince yıpratmak ve kıskaca almak niyetindeydi. Rusların Kafkasya sınırlarından Türkiye'ye sızmaya çalışan ajanları, hem Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri hem de sınırlardaki Osmanlı askeri birlikleri tarafından yakalanıyordu. Rus yetkililer aynı zamanda Türk askerine karşı savaşacak gönüllü Ermeni milislerini koordine ediyordu. Rusların, Ermeni çetelerine olan her türlü desteğine rağmen Ermeni casuslar tarafından hazırlanan istihbarat raporlarına da şüpheyle yaklaştığı bilinmektedir ve genellikle bu bilgileri, kendi istihbaratlarıyla teyit etme yolunu tercih etmişti[322]. Üstelik Rusya tüm bu planları için kendi önderliğinde, bir "Rum-Ermeni İş Birliği/İttihadı" projesini bile uygulamaya çalıştı. Rusların bu çabalarının neticesinde kısmi de olsa başarı sağlandı ve 1916'da Amasya Metropolidi Germanos Karavenghelis'in de çalışmaları sonucu ilk başlarda birbirinden bağımsız hareket eden Ermeni ve Rum çeteleri, zamanla bir araya getirilerek ve aynı amaç için ortak bir eylem birlikteliğine gitti. Amasya Metropolidi bu ittifakı kurarken, Bafra ve Havza gibi bazı yerel Piskoposlardan da önemli destek gördü. Yine 1916 Mayıs'ının ortalarında Ruslar, "Vanlı Murad" ve "Haydar Paşa" adlı iki Ermeni başkanlığında ki çete reislerinden oluşan bir heyeti de Karadeniz'deki çetelerle görüşmek ve ittifak tesis etmek üzere Samsun'a göndermiş bir vaziyetteydi. Burada gerçekleşen

[321] Abdullah Lüleci, *a.g.t.*, s.78-81; Çağdaş Yüksel, *a.g.t.*, s.74.

[322] F. Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri(1914'ten 1918'e Kadar)", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s.492-493,496,498-499.

görüşmede çete reisleri, Trabzon'daki Rus komutanının emrine amade olduklarına dair söz verdiler[323].

Savaşa girdiğimiz mülki kadrolarda ki atamalara baktığımızda, İttihat ve Terakki kadrolarının önde gelen simalarını görmekteyiz. Böylelikle mülki idarelere de güvenilir isimler atanarak merkezi idare ve orduyla ortak, hızlı hareket etme saiki güdülmüştü. Cemal Azmi Bey-Trabzon(9 Ağustos 1914), Van'daki karışıklıkları bastıran Tahsin(Uzer) Bey-Erzurum, Enver Paşa'nın eniştesi olan Hakkari mutasarrıfı Cevdet(Belez) Bey de Van valiliklerine atanmışlardı. Bu valilerin tamamının Teşkilat-ı Mahsusa ile ortak hareket ettiğini ve Kafkasya misyonu(masası) ile Teşkilat-ı Mahsusa Genel Merkezi arasındaki haberleşme ve yazışmaların, onların şifreleri vasıtasıyla yapıldığı arşiv belgelerinden hareketle açıkça bellidir. Savaş başlamadan önce Kafkas cephesinde sadece İran misyonunda görevli olanların silahlı mücadeleye girmesine izin verilmişti. 18 Ekim'de, Dr. Bahattin Şakir ve Yusuf Rıza'dan cephede toplanan gönüllülerin tamamını eksiksiz olarak ordu emrine vermeleri istendi[324]. Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Topal Osman Ağa, Rusya'ya karşı sabotaj faaliyeti yürütecek bir çetenin başındaydı. Topal Osman ve çetesi aynı zamanda savaş yılları boyunca, Ruslarla iş birliği yapan Rum ve Ermeni çetelerine karşı da mücadele verdi. Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde yaklaşık 800 kişiden mürettep gönüllü birliğiyle Batum sahasında Ruslarla çetin çarpışmalara girdi[325]. Yine benzer tarihlerde Trabzon'a gelen Kara Kemal Bey'de Gürcülerle bazı görüşmeler yaparak onları teşkilatlandırmak ve çeteler oluşturmak üzere işe koyulmuştu. İlginç olan aynı zamanda Almanların da Gürcülerle, benzer ittifak teşebbüslerinin olmasıydı. Trabzon Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri reisi Rıza Bey'in[326] de Gürcülerle benzer temasları olmuş ve Teşkilat fedailerinin bu çabaları sonucu Batum'da bir teşkilatlanmaya gidilmesi kararlaştırılmış, akabinde Gürcü Nicolas adamlarıyla beraber Trabzon'a gelerek Osmanlı yetkilileriyle iş birliği için uzlaşma

---

[323] Önder Duman, "Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik "Rum-Ermeni İttihadı" Projesi (1916-1917)", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, s.352-355,357-367.

[324] Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.123-124.

[325] Süleyman Beyoğlu, *a.g.m.*, s.242-243.

[326] Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Rıza Bey'in, Batum istihkamatı hakkındaki raporunun 5.maddesinde istihkamat ateşinden mahfuz olarak Batum'a yaklaşacak olan yolların krokisinin irsali şeklinde Başkumandanlık Vekaleti'nden, Trabzon Valisi'ne çekilen telgraf için bkz. BOA, *DH.ŞFR.*, Dosya No:51, Gömlek No:44, H.01/05/1333-M.17/03/1915, s.1.

sağlamıştı. Osmanlı Devleti tarafından teşkilatı genişletmek için Yzb. Koç Bey ve Emir Süleyman Bey Sohum'a, Haydar Bey ise Tiflis'e gönderilmişlerdi[327]. Teşkilat-ı Mahsusa'dan Rıza Bey de çetesiyle beraber 24 Kasım'da Artvin merkezini ele geçirdi ve bu haber, ileri harekât için Enver Paşa'yı da umutlandıran bir gelişmeydi. İşte tam da burada Rusya'nın Türk ordusu ve halkını arkadan kuşatma, istihbarat sağlama, gayrinizami harp taktikleri uygulamak amacıyla kuşatma planlarının karşısına, Enver Paşa çıktı. Enver Paşa'nın planı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya faaliyetleriyle doğuda İran içlerine sızarak oradaki Türk-İslam ahalisiyle hem de kuzey'de Müslüman Gürcülerle aynı ittifakı sağlayarak Rusya'yı aynı yöntemle Kafkas Cephesi'nde vurmaktı[328].

Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa adına çalıştığı anlaşılan emekli Polis Müfettişlerinden İskender Bey'in, *Tanin* gazetesinde yayınlanan bir mülakatında verdiği bilgiler, Enver Paşa nezdinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Türk hükümetinin, bu planlarının ne kadar doğru ve isabetli olduğunu göstermektedir. İskender Bey'in söylemine göre cihat ilanı tüm sansür ve engellemelere rağmen bütün Kafkasya'ya hızlıca yayılmıştı ve Kafkasyalı Müslümanlardan, Rusların politikasına destek veren neredeyse tek bir kişi dâhi kalmadığı yönündeydi. Buna verilecek birçok örnekten biri de Batum yakınlarındaki Geda kasabası'nın ele geçirilmesinde(Aralık 1914), Türk askerine verilen en büyük desteğin kasaba halkından gelmiş olmasıydı. Bu da bize Osmanlı propagandasını ve psikolojik harpte Türklerin, Kafkasya Cephesi'nde nasıl varlık gösterdiğini en iyi şekilde yansıtmaktadır[329].

Kara Kemal Bey'le Trabzon'a gelen on altı kişilik Gürcü kafilesi, Almanlarla beraber Trabzon'daki İsviçre(Otel Suis) Oteli'ni âdeta askeri, istihbarati bir

---

[327] Çağdaş Yüksel, *a.g.t.*, s.70.

[328] E. Ziya Karal, *a.g.e*., C. IX, s.418. Rus makamlarına ve hükümetine göre 1908 devriminden sonra Rusya Müslümanlarında, Türk ve Türkiye yanlısı bir tutum oluşup, hızlanmıştı. Osmanlı hükümetinin olası bir İslamcı ve Türkçü politikaları, propagandaları etkili şekilde kullanması durumu, Rus hükümetini oldukça telaşlandırdığı gibi Ruslarca, Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili her meselede Rusya Müslümanları belli başlı bir merkez olarak görüldü. Nitekim Rus Dışişleri Bakanlığı'nın 1910 yılına ait edindiği bilgilere göre İmparatorluktaki "Genç Türkler"in, Rusya'daki Müslüman nüfusuna yönelik yoğun Pan-İslamist propagandası tespit edilmişti. Ruslara göre tüccar ve hacı görüntüsünde deneyimli ajanlar gönderilmişti ve yine bakanlığa göre bunların bir kısmı, Türkistan'a yönlendirilmişti. Tatyana Kostyukova, "Vosstaniye 1916 g. v Turkestane: Oşibka Vlasti İli İstoriçeskaya Zakonomernost?", *Obozrevatel_Observer*, No:8, 2011, s.101,104.

[329] Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.95-98.

karargâha dönüştürmüştü. Otelin bir katı tamamen Almanlar ve Gürcülere tahsis edildi. Kemal Bey'in Gürcülerle vardığı mutabakata göre Gürcüler yapacağı her hareketi, Trabzon Teşkilat-ı Mahsusa heyetine bildirmek ve müzakere etmek zorundaydı. Trabzon'a gelen Gürcüler ilk etapta Türk tebaası sayılacak ve bu şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'ya alınacaklardı. Bu Gürcü heyetinin gayelerinden biri de gerek Türkiye'de gerek Kafkasya'da Türkiye lehine çalışacak, Gürcülerden mürekkep gönüllü alaylar teşkil etmek olacaktı. Ayrıca Rus ordusunun hizmetine alınan Gürcü askerlerle de temasa geçilip uygun olanların Osmanlı lehine çalışmaları yani gerekli istihbaratı sağlamaları için faydalanılacaktı. Trabzon'da ne Almanlar ne de Gürcüler, Teşkilat-ı Mahsusa'dan izin almaksızın otelden dışarı dahi çıkamayacakları gibi dışarıda da yanlarında Teşkilat mensuplarından biri olmadan, resmi makamlara ve Alman konsolosluğuna dahi gidemeyeceklerdi[330].

Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin özverili çalışmaları sonucu askeriyenin de stratejik destek ve bilgisiyle İngiliz ve Rus ordularının durum haritaları çıkarılmıştı. Osmanlı III. Ordusunun elinde, Kafkas Ordusu Grubunun kadro ve teşkilatının yanı sıra III. Ordu'nun karşısındaki Rus kuvvetlerine dair raporlar ve emirler de mevcuttu[331].(Bkz. Belgeler Ek-II). Bu cephede üç kol halinde faaliyete geçen Teşkilat mensuplarından Dr.Bahattin Şakir, III. Ordu'nun karargâhı olan Erzurum'u merkez olarak seçmişti ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki başkanıydı. Onun emrindeki müfrezenin sorumluluk sahası Çoruh vadisi ile Doğubayazıt'tı. Ömer Naci Bey'in de müfrezesi Van merkezli olarak İran topraklarında, Yusuf Rıza Bey'in müfrezesiyse Trabzon merkezli olarak sahil mıntıkasında Hopa-Borçka-Batum arasındaki sahada aktif olacaktı. Hudut boylarını tutacak müfrezelerin öncelikli görevlerinden biri Rus ajanlarının, sınırı geçmesini engellemek ve faaliyetlerini boşa çıkarmak(İstihbarata Karşı Koyma) olduğu kadar Teşkilat-ı Mahsusacıların Rus sahasına güvenli ve gizli yollardan girişini sağlamaktı[332].

---

[330] Arif Cemil, *a.g.e.*, s.22-27.

[331] ATASE, *BDH*, K.32, D.152, R.01/08/1330-21/08/1333-M.14/10/1914-M.21/10/1917, F.002,005/01,006-008; ATASE, *BDH*, K.136, D.627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.001,001/7,001/10,002-002/6,003-035/01.

[332] Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.122. Yeni bir gönüllü fırka kuracağından bahseden Dr.Bahaddin Şakir'in Artvin'den şifreyle, zabit ve kaput(askeri palto) gönderilmesi talebi için bkz. BOA, *DH.ŞFR.*, Dosya No:461, Gömlek No:34, R.30/11/1330-M.12/02/1915, s.1-2.

Rusya gibi istihbarat servislerini sıkça kullanan Avrupa devletleri, en az iki yıl kıtada hizmeti bulunan subaylardan gönüllü olanları "Dil Okulu"na alırlardı. Burada takribi üç yıl kadar gidecekleri ülkenin dilini ve kültürüne dair her şeyi öğretirlerdi. Başarılı olan subaylar, gidecekleri ülkelerin Büyükelçiliklerinde, elçilik memuru sıfatıyla görevlendirilirlerdi. Örneğin; Osmanlı Devleti'nin Beyoğlu'ndaki Çarlık Rusya elçiliğine yeni gelen hariciye memurları, görünüşte buradaki Rus diplomasi heyetinin birer organıydı fakat gerçekte, Çarlığın önde gelen ajanlarıydı. Sivil veya asker önemli mevkileri işgal edenlerin, elçiliklerin arşivlerinde gizli sicil defterleri de mevcuttu. Her taraftan alınan düzenli bilgiler, bu sicil defterlerine işlenirdi. Böylece başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti hükümdarlarının, nazırlarının, komutanlarının, daire başkanlarının ve kurmay subaylarının ahlak ve bilgi seviyelerine kadar her türlü bilgiye, en ince ayrıntısına kadar sahip olurlardı. İşte Teşkilat-ı Mahsusa, tüm bunlara karşı faaliyette bulanarak benzer yöntemlerle diğer devletlerde, Osmanlı için hizmette bulunma noktasında vazgeçilmez bir güç olacaktı[333]. Osmanlı arşivinden incelediğimiz bir belgeden hareketle, Bakü Polis İdaresi'nden aldığı vizesiz Rus pasaportuyla, Rusya'dan gelen ve Dağıstan ahalisinden olup, Teşkilat-ı Mahsusa ile alakası olduğu anlaşılan Yusuf Sigar Ali ve arkadaşı Şerif Efendi hakkında uygulanacak muamelenin, Emniyet-i Umumiye Seyr-ü Sefer Müdürlüğü[334]'nce sorulduğunu, bu gibi hususlarda da sıkı tedbirlerin uygulanarak bilgilerin doğruluğunun teyit edilme yoluna gidildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz[335].

Trabzon mıntıkasında faaliyet gösteren Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü müfrezelerinin, harbin bitimine kadar lağvedilmemeleri için Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur kaymakam tarafından, Trabzon Valisi Cemal Azmi vasıtasıyla Mürettep Alay Kumandanı Bnb. Yakup Cemil'e bildirilmesinden hareketle de bu cephedeki tedbirlerin ve mücadelenin son ana kadar devam edeceğinin işareti olarak yorumluyoruz[336]. Teşkilat-ı Mahsusa efradından vefat edenlerin bazen resmi kayıtları silinebiliyordu. Örneğin: Erzurum Yusufili kazasındaki Askeri Hastane'de vefat eden

[333] Servet Avşar, *a.g.m.*, s.5-6.
[334] https://www.egm.gov.tr/tarihce. (17.01.2019)
[335] BOA, *DH.EUM.SSM*., Dosya No:2, Gömlek No:36, H.16/09/1333-M.28/07/1915, s.1-2.
[336] BOA, *DH.ŞFR*., Dosya No:55, Gömlek No:95, H.25/10/1333-M.05/09/1915, s.1.

Süleyman oğlu Şerif'in, kayıtlarının silinmesinin istendiği de Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi'ndeki bir belge vasıtasıyla anlaşılmaktadır[337].

Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinin, kaçak olarak Rusya içlerine girişler devam ederken, Rus ajanları da son derece etkin çalışmakta ve en büyük yardımcıları olan Rus Kazakları tarafından da tüm köprüler ve telgraf hatlarını kontrolleri altında bulundurmaktaydı[338]. Bu bahisle Rusya içlerine ilk girenlerden biri Hilmi Bey ve mahiyetindeki on altı kişilik timiydi. Buna müteakip ikinci ve üçüncü timler de birkaç gün arayla fazla dikkat çekmeden küçük gruplar halinde Kafkasya topraklarına girmişti[339]. Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, askeri birliklerle harekât ve çarpışmalara katıldıysa da esas olarak gayrinizami harp ve düşman birliklerinin gerisindeki faaliyetleri ile Rus birliklerinin dikkatlerini üzerine çekmeyi başardı. Bu konuda Teşkilat-ı Mahsusa timleri Rusların komuta kademesini ciddi anlamda endişelendirmeye yetti[340]. Tevfik Bey'de Trabzon'da çete kurma faaliyetlerinin yanı sıra kayıkçılardan oluşan bir akıncı çetesi oluşturmak için uğraşıyordu. Bu sebepten kayıkçılarında seferberliğe tabi olmasından dolayı ordu komutanıyla pazarlık içerisindeydi hatta Teşkilat-ı Mahsusa merkezinden de bu yönde bir yardım talebi oldu. Yine altı adet subaya ihtiyacı olduğunu ve çetelerinin başında subayların bulunmasını isteğini de III. Ordu Komutanı'na iletti. Kuvvetle muhtemel az sayıdaki yelkenli ve 20-30 kadar kayıkla Rus kıyılarına çıkma fikri pek parlak görülmemiş ve Tevfik Bey'in bir hayali olarak algılanmıştı. Dr. Bahaddin Bey tarafından görevlendirilen kollarda, Kafkasya kolunda genel komutanlık Müfettiş Hilmi Bey'deydi ve şimdilik karargâhı Hoşap civarı olan Pasin Kolu'da onun kuvvetleri arasındaydı. Jandarma Yzb. Emin'de, Hilmi Bey'in yardımcısı olarak görev almıştı. Sol Kanat Komutanlığı'na emekli Halil Bey getirilmiş ve bu kolun karargâhı da Dardos Köyü olarak belirlenmişti. Karargâhı geçici olarak Karakilise olarak belirlenen Sağ Kanat Komutanlığı'nı da Dr. Fuat yürütecekti. Tüm planlamalara rağmen Dr. Bahaddin ve Tevfik Beylerin yazışmalarından anladığımıza göre esas

---

[337] BOA, *DH.SN..THR*., Dosya No:60, Gömlek No:96, H.18/05/1333-M.03/04/1915, s.1-13.
[338] Abdullah Lüleci, *a.g.t.*, s.160-162.
[339] Arif Cemil, *a.g.e*., s.42-47. Ayrıca bkz. Mehmet Bilgin, *a.g.e*., s.236-240,251-252.
[340] Mesut Uyar-Edward J. Erıckson, *a.g.e*., s.493-496.

görevleri olan gayr-i nizami harp yapmak yerine düzenli ordu birlikleri gibi "cephe harbi" yapmak istedikleri sezinlenmektedir. Bir başka önemli husus da teşkilat mensuplarının, silah ve cephane dağıtımı için "Kanal Teşkilatı"nın kurulmasındaki rolü ve zamanlaması olacaktı. Çünkü operasyon alanlarıyla ihtilal merkezlerine personel, silah, mühimmat naklini kanal teşkilatı gerçekleştirecekti ve kurulan kanallar Türk tarafındaki bir kanal başında yani haber alma, sevkiyat merkezinde son bulacaktı. Dr. Bahaddin'in, merkezden Bnb. Süleyman Askeri'den gelen emirlerden ziyade kendi planını uygulamak istediği ve uyarılara pek kulak asmayarak, emirlere tam itimat etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca tespit ettiğimiz bir başka husus, Dr. Bahaddin'in sürekli ve direkt olarak Dahiliye Nazırı Talat Bey'le iletişim halinde olmasıydı. Bu durumda Süleyman Askeri'nin, Enver Paşa ile olan yakınlığının yanında Bahaddin Bey'in, Talat Bey'le olan yakınlığı ve diyalogu dikkat çekicidir[341].

Bir yandan da Teşkilat-ı Mahsusa ve Ordu arasındaki ilişkilere baktığımızda teşkilat her ne kadar ordunun emrine taabi olsa da gelen her emri dinlemeyebiliyordu. Buradaki ayrım Teşkilat-ı Mahsusa'nın, ordunun emrinde olması işinin daha ziyade askeri harekâtlar için geçerli olmasından kaynaklanmaktadır. Teşkilat'ın timleri vasıtasıyla kendi bünyesinde gerçekleştirdiği operasyonlar, bu durumun dışındadır. Dr. Bahaaddin Şakir, İstanbul'a hareket ettiğinde yerine Teşkilat-ı Mahsusa'ya vekillik etmesi için Hilmi Bey'i bırakmıştı. Hilmi Bey, yersiz bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa'nın müfreze maiyetinde görülmesini sürekli Dr. Bahaaddin Şakir'e yazarak eleştiriyordu. Oysa öteki taraftan Gürcü casuslar da boş durmuyordu. Bir gün erkek elbisesi giymiş Gürcü bir kadın, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait telefon telini keserken yakalandı ve yakalandıktan sonra da kendine "deli" süsü vermeye çalışmıştı. Yapılan sorgulamada bu kadının aslında bir Rus casusu olduğu anlaşıldı[342].

Düşman kuvvetleriyle ortak hareket eden Ermeniler bir taraftan bilerek ve isteyerek Rus ordularına esir oluyorken, Osmanlı ordularına ait her türlü haber ve askeri istihbarat niteliği taşıyacak bilgileri de vererek Rusya'ya gerekli istihbaratı sağladığı gibi sonradan Rus birliklerinde, Osmanlı askerine karşı da savaşıyorlardı.

---

[341] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.272-278,288-289,297,299,301-302.
[342] Arif Cemil, *a.g.e.*, s.233-240,253.

Diğer taraftan Osmanlı ordularını silah ve iaşe olarak besleyen bölgelerde sabotaj eylemlerini düzenleyerek cepheye, mühimmat ve temel ihtiyaç malzemesi taşıyan destek lojistik birliklerine saldırıyorlardı[343].

Rus ordusunun da istihbarat sağlamak amacıyla Türk askerlerinin arasından zabitan edindiği ve içeriden adam aldığı yönünde münferit ve doğruluğu şüpheli bir örneğe Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'ye ait *Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı*, adlı eserde rastlanılmıştır. Bu durumun gerçek olması ihtimali dahi Rusların da sahada ne denli etkili çalıştıklarını yansıtması bakımından önemlidir[344].

2.2.1. Güney ve Kuzey Kafkasya'da Örgütlenmeler

Karadeniz'de düşman ve Osmanlı donanmasının faaliyetleri hakkında kıyı gözetleme raporları düzenli olarak hazırlanıyordu. Rusların, Osmanlıları olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de Rusya'yı sıkı takibi devam ediyordu. Rus, Ermeni ve Azerilerin siyasi, coğrafi, askeri durumlarına dair raporlar ve istatistik bilgiler de mütemadiyen mevcuttu. Kafkaslardaki mücadele Türkistan'a açılan kapı için ayrıca önem arz etmekteydi. Bunun için Nahçıvan ve Azerbaycan coğrafyası da stratejik mevkiinden dolayı adeta kilit bir rol oynamaktaydı[345]. Rus tarafında, 1915'in

---

[343] Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. I, Haziran 2005, AKÜ Yayınları, Afyon 2005, s.80-81.

[344] Bahis konusu olay, 18 Haziran 1916'da Bingöl mıntıkasından Muş ovasına doğru yürüyüşe geçen seyyar birliklerden(Seyyar Jandarma ya da Gönüllü Tabur-Alaylar) Erkan-ı Harp namzedi Mülazım-ı evvel Arif Bey'in bir gece, cephe krokisini çizme bahanesiyle ortadan kaybolması ve geri dönmemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Erkan-ı Harp Reisi tarafından aldığı emirle Süvari Tğm. Safiyyüddin Efendi'nin yanındaki yirmi süvariyle, Arif Bey'i aramaya gönderilmesi sonucunda Arif Bey'in Seyisi'nin bulunmasıyla önce seyisin beyanı sonradan da Rus esirlerin, Arif Bey'i tanıdıklarını söylemeleri sonucu; Arif Bey'in ya Ruslara firar etmesi hadisesi veyahut da gerçekten kroki çizmek için çıktığı yolda Ruslar tarafından esir edilmesi ihtimali bulunmaktadır. *Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı*, Haz. Eren Ergül, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.124-127.

[345] ATASE, *BDH*, K.492, D.1931, R.27/09/1330-30/11/1330-M.10/12/1914-12/02/1915, F.004-004/01,006/02,007,009,011,024,030,058/05; ATASE, *BDH*, K.366, D.1461, R.04/08/1330-17/08/1334-M.17/10/1914-17/10/1918, F.002,002.01-002.05,004.01-004.07,008.01-008.03,012-

Ağustos ortalarında Kafkas Orduları Başkumandanlığına ve aynı zamanda Kafkasya Genel Valiliği'ne de Grandük[346] Nikola Nikolayeviç(Romanov)[347] atandı. Çar II.Nikola da zaten Rus orduları Başkumandanlığını yürütmekteydi. Grandük N.Nikolayeviç'in göreve gelir gelmez başlattığı harekât sonucu, İran'ın kuzeyi hızla işgale başlandı. İran'ın kuzeyinde Azerbaycan mevkilerinde başlayan harekâtlarla Rusya kontrolü sağlanmaya çalışıyordu ve bunda başarılı da oldu[348].

Teşkilat-ı Mahsusa merkezi reisi Süleyman Askeri Bey'in, İstanbul'dan gönderdiği emir üzerine; teşkilat'ın Şark mıntıkası sorumluları, Rusya'ya karşı yapılacak harekât ve istihbarat çalışmalarının net bir şekilde uyum içinde belirlenmesi ve son şeklinin verilmesi için ortak bir 'talimatname' oluşturmak için Bayburt'ta, buluştu(Ekim 1914). Böylece Kara Kemal, Yusuf Rıza, Filibeli Hilmi ve Dr.Bahaddin Şakir[349] Beylerin iki gün süren toplantıları sonucu ortaklaşa bir 'Nizamname' metni kaleme alınarak sorumluların ileride ne şekilde çalışacakları belirlenmiş oldu. Bu nizamnamece Teşkilat-ı Mahsusa'nın Şark şubesi, "Kafkas İhtilal Cemiyeti" adıyla da faaliyet gösterecekti. Böylece Şark cephesi çalışmaları, biri Erzurum'dan diğeri de ileride hududa yakın bir mıntıkaya(Van dâhilindeki sınır mıntıkası) taşınması kaydıyla şimdilik Trabzon'dan idare edilmek üzere iki kısma ayrıldı[350]. Bu cemiyetin adından da anlaşılacağı üzere ilk amaçlarından biri Kafkasya'da en doğru zamanda, genel bir ihtilal çıkmasını sağlamak ve yönetmekti. Keza İran içlerinde de talimatlara uygun olmak koşuluyla düzenli silahlı eylemlerde

---

012.02; Selda Kılıç, *a.g.m.*, s.689-698; Tatyana Kostyukova, *a.g.m.*, s.104; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.512-513.

[346] Büyük Knez ya da Büyük Dük. Romanov ailesinden olanlara, Prenslere verilen bir unvan.

[347] *L'ıllustratıon: Revue Des Sciences Juridiques: Journal Universel*, Samedı Novembre 1914-M.14/11/1914, S. 3741, s.1.

[348] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.288.

[349] Bazı kaynaklarda "Dr. Baha Bey" olarak da geçmektedir. Arif Cemil, *a.g.e.*, s.234.

[350] Ahmet Tetik'in eserinde belirttiğine göreyse Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin genel merkezi Erzurum'da ve bu genel merkeze bağlı olarak, Trabzon ve Van'da birer bölge heyeti oluşturulacaktı. Bu durumda Trabzon'daki heyetin, ileride Van'da hududa yakın bir yere taşınması durumundan bahsedilmemekte ve cemiyetin üç şube olarak teşkilatlandığı anlaşılmaktadır. Cemiyetin genel merkezinde Dr. Bahaddin Şakir, Hilmi ve Tahsin Bey, Van bölge heyetinde ise Van Polis Müdürü Muhittin Bey, Jandarma Komutanı Kazım ve Cevdet Bey ile Trabzon bölge heyetinde de Nail ve Rıza Beyler yetkilendirilerek görevlendirilmişlerdi. Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.I, s.292,295; Çağdaş Yüksel, *a.g.t.*, s.75-76; Sinan Onuş, *a.g.e.*, s.19-24.

bulunabilecekti ve bu hususta Bnb. Süleyman Askeri, Dr. Bahaddin Şakir'i uyarmıştı. Her mıntıkanın dâhili ve harici teşkilatı olduğu gibi bu teşkilatlar, düzenli milis kuvveti olarak kendi içinde çeteleri barındırmaktaydı. Belirlenen dâhili merkezler aynı zamanda tabur merkezi olduğu gibi her merkezin de harici merkez gibi "mürşit", "muhbir", "mihmandar" ve "fedai" teşkilatları vardı. Önemli gördüğümüz bir diğer husus da Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin, cezai yaptırımlarına göre *"Tahlif esnasında deruhte(üzerine aldığı) ettiği vazifeyi ifadan imtina edenler ve esrarı(gizli) cemiyeti ifşa edenlerin, idam edileceğiydi"*. Üstelik teşkilata dâhil olup, olmamasına bakılmaksızın maksad-ı mukaddesi ihlal ve işkale tasaddi(başlama, el atma) edenler dahi idama mahkûm olacaktı[351].

Kafkasya'nın kurtarılması ve istiklali maksadıyla kurulan cemiyetin kararları ve gazete küpürlerindeki haberlere dayanarak Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin üzerine düşen sorumluluğu Şimali Kafkasya'da da yerine getirmek için mesai harcadığını biliyoruz[352]. Yine Kafkas İttihat-Terakki Fırkası'nın da üye istekleri olduğu ve fırkanın bu amaç doğrultusunda çalışarak aynı zamanda Kafkas İhtilal Cemiyeti'ne de yardımcı olmaya çalıştığı görülmektedir[353]. Teşkilatın Kafkasya'da ihtiyaç duyduğu temel malzemeler ve maddi yardımlar genellikle, Harbiye Nezareti'nin "Tahsisat-ı Mesture"[354] denen örtülü ödeneğinden ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden sağlanıyordu. Erzak ve malzemeler de mahalli Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nca temin edilmekteydi[355].

I. Dünya Savaşı'nda "Teşkilat-ı/Umur-u Havaiyye Müfettişliği" adı altında Türk Hava Kuvvetleri, Çanakkale'den Hicaz'a, Kafkasya'dan Filistin'e kadar tüm

---

[351] Arif Cemil, *a.g.e.*, s.26-32; Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.125; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.301,309. Bayburt Görüşmelerinden sonra Bahaddin Şakir'in, İstanbul'a gelmesine izin verildi. BOA, *DH.ŞFR.*, Dosya No:443, Gömlek No:77, R.24/07/1330-M.07/10/1914, s.1-3.

[352] ATASE, *BDH*, K.527, D.2060, H.16/05/1334-12/02/1335-M.21/03/1916-08/12/1916, F.00/1-00/1-015.

[353] ATASE, *BDH*, K.3818, D.2, R.15/03/1334-18/03/1334-M.15/05/1918-18/05/1918, F.1,1/1-1/11.

[354] Tahsisat-ı Mesture suret-i sarfının valilerin takdirine bırakılması ve Trabzon Valisi'nin, Tahsisat-ı Mesture'den istediği havalenin gönderilmesi için bkz. BOA, *DH.İD.*., Dosya No:10, Gömlek No:39, H.25/12/1329-M.17/12/1911, s.1-6; BOA, *DH.KMS*., Dosya No:26, Gömlek No:37, H.19/09/1332-M.11/08/1914.

[355] BOA, *BEO*, Dosya No:4149, Gömlek No:311102, H.22/03/1331-M.01/03/1913, s.1-7; Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.127; Gönül Güneş, *a.g.m.*, s.115; Nurullah Aydın, *a.g.e.*, s.139-11.

cephelerde çok geniş bir sahada görev yapmış ve savaşa katılmıştı[356].(Bkz. Belgeler Ek-III). III. Ordu'da yedi piyade alayı, beş süvari alayı, yedi talia taburu(öncü ve ileri karakol görevi gören birlikler), bir topçu alayı ve buna ilaveten de birer Kazak ve Dragon(Ejder) alayları mevcuttu. Dragon alayı, Osmanlı Devleti'ne sığınan çoğunlukla Macar ve Leh mültecilerden müteşekkil Avrupai tarzda yapılandırılmış ve Balkanlar'dan, Kafkasya'ya birçok yerde görev almıştı. Özellikle bu iki alayın mensuplarından Osmanlı Devleti, istihbarat için faydalanmış ve önemli yararlılıkları görülmüştü[357]. Rus esaretinden firar ederek kurtulan 16. Hanor Dragon Alayı 21. Sahra-yı Tayyare Bölüğü Rasidlerinden(Gözlemcilerinden) Mülazım[358] Hert Folg, bu bölgede Osmanlı istihbaratı için görevliydi. Avusturya-Macaristan'ın 41. Terst Hersok Ojen Piyade Alayı Mülazımlarından Dr. Mozef Rays'ın da I. Dünya Savaşında aynı tarafta savaşan müttefik askeri görevlisi olması hasebiyle "*Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*"u, Mülazım H.Folg ile beraber hazırlamışlardı ve önemli bilgiler içeren bu rapor, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Dersaadet Matbaayı Askeriye'si tarafından 1916 senesinde basılmıştı[359]. Birinci Dünya Harbi'nde kullanılan uçakların aynı zamanda askeri istihbarat raporlarının da hazırlanmasında önemli rolleri olmalıdır. Nitekim dönemin şartlarında uçakları düşürecek uçaksavar makineleri veya böyle bir teknolojinin daha geliştirilememesi, uçakları bu açıdan daha güvenli kılıyordu. Bu sebepten havadan alınan görüntüler ve pilotların verdiği, getirdiği bilgiler düşman addedilen unsurların sayılarını ve yerlerini hızlıca belirlemede önemli bir araç oluyordu. Teyyarelere tüfek dışında karşılık verilemeyen bir durumda, R.1331 Mart'ında Teşkilat-ı Mahsusa'nın Arhavi yakınlarındaki karargâhında gerçekleşti. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu karargâha yerleştiğinin ertesi gününde bir Rus teyyaresinin gelerek karargâh üzerinde havadan manevralı uçuş yapması, Rus askeri istihbaratının da gerekli bilgileri nasıl hızlı bir şekilde sağladığını göstermektedir[360].

---

[356] Umur-ı Havaiyye Müfettişliği ile Umur-ı Havaiyye Şubesi'nin teşkilat ve görevlerine dair kaleme alınan layihanın mer'iyyete vaz'ı(yürürlüğe konması) için bkz. BOA, *MV*., Dosya No:246, Gömlek No:68, H.16/03/1335-M.10/01/1917, s.1-2.

[357] Selda Kılıç, *a.g.m.*, s.697.

[358] Teğmen rütbesi.

[359] A.g.y., *a.g.m.*, s.697-700; Gönül Güneş, *a.g.m.*, s.114-115,126-127.

[360] Arif Cemil, *a.g.e.*, s.250-251.

Kafkasya Cephesi'nin açılmasından sonra Rus çarlığı nüfusunda olan Azerbaycan, iyice çarlık yönetiminin sömürgesi durumunda kaldı. Rusya çarlık yönetiminden sonra da Azerbaycan tarihi araştırmalarına, kendi siyasi çıkarları doğrultusunda daha çiçeği burnunda Sovyet yönetimindeyken başladı. Rusların propogandası, Rus tezi odaklı eserlerde Türk askerinin operasyonları ve Osmanlı Devleti'ni, bütün Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı işgal ve istila girişimi olarak yansıtılarak kurtuluşun Sovyet hâkimiyetinde görülmesinin empoze edilmesi yönündeydi[361].

Osmanlı'nın savaşa girişinin öncesinde Berlin Ataşesi Cemil Bey'in 3 Ağustos 1914 tarihli İstanbul'a gönderdiği rapora göre; Alman Bahriye Bakan Vekiliyle görüştüğünü Almanların savaştan galip çıkması durumunda Kafkasya ve çevresinin, Osmanlı Devleti'ne verileceği taahhüt edilmişti. Bu haber aynı bilgileri veren İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'nin mektubundan da önce bildirildi. Böylece Osmanlı-Alman ittifakında, Kafkasya hinterlandının Osmanlı lehine vaat edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz[362]. Fakat Almanya bu vaatlerinde samimi değildi ve bunu Türk yetkililer de anlamıştı. Nitekim ilerleyen süreçte Teşkilat-ı Mahsusa görevlileri Almanların, Türk topraklarında yalnız hareket etmemesi için hükümeti uyanık tutmaya çalıştı[363]. Zaten Aralık 1917'deki barış görüşmelerinde Almanlar savaştan önce Osmanlı'ya verdikleri bu vaatleri, 2 Ağustos 1914 ve 11 Ocak 1915 tarihli ittifak anlaşmalarında yer almamasını gerekçe göstererek yalanlayacaklardı[364]. Alman Büyükelçi V.Wangenheim'ın Gürcülere verdiği garanti de Gürcü Krallığı'nın bağımsızlığı ve bu krallığın Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yardımıyla kurulacağı, destekleneceği, Batı Avrupa kökenli bir prensin hükümranlığı altında anayasal bir yönetiminin olacağıydı. Almanlar, Gürcülerin Osmanlı ya da İran'a

---

[361] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.10-11,14-15. Ayrıca bkz. Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *DİA*, C.IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.320; Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.24, Kasım 1994, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1999, s.564.

[362] ATASE, *BDH*, K.243, D.1009, F.7'den akt. Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.34.

[363] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.285.

[364] 11 Ocak 1915 tarihli Türk-Alman İttifak Anlaşmasını, Veli Yılmaz'ın *1'inci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımları* adlı eserine dayanarak akt. Selami Kılıç, "Türk-Alman Belgeleri Işığı Altında "Elviye-i Selase" ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.7, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1997, s.179.

bağlı bir devlet olmama isteklerini de teyit etmişti. Buna karşılık Gürcüler de Almanlara, Rusya'ya karşı yardımda bulunacaktı. Burada Almanların, Azerbaycan petrollerinin önemi bakımından Kafkasya'da da tamamen kendi çıkarlarına haiz kurnaz ikicikli politikalarını uygulamak istediği açıkça belli olmaktadır[365]. Mevcut şartlarda Kafkasya'da, Ekim Devrim'inden sonra ortaya çıkan son durumda gittikçe artan Osmanlı-Rus-Alman çekişmesi ve nüfuz mücadelesi de I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürecekti[366].

1828'deki Türkmençay Anlaşması'ndan beri Erivan ile Nahçıvan hanlıkları Ruslara terk edilmişti. Bu anlaşma mucibince İran'da dağınık olarak ikamet eden tüm Ermenilere, Rusya tarafından ilhak edilen topraklara taşınma hakkı tanındığından, İran'daki on binlerce Ermeni peyderpey Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'a doğru göç etti. Böylece Rusya, 1850'de Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını lağvederek, Erivan Valiliği'ni kurdu ve bu hamlesiyle de bu coğrafya'da gelecekteki Türk-Ermeni çatışmalarının fitilini ateşledi. I. Dünya Savaşı'na da huzursuzluklar ve Ermeni çetelerinin saldırıları içinde giren Nahçıvan, Çarlık Rusya'sının Kafkas Orduları için en önemli ambarları teşkil ediyordu. Enver Paşa ve onun gibi düşünen devlet ricaliyle askerler için kadim bir Türk toprağı olan Nahçıvan ve Azerbaycan'ın, eskiden de olduğu gibi yine Osmanlı yönetiminde olması gerekiyordu[367]. Bu "Turan"a giden yol için de bu sefer siyasal olarak ayrı bir zorunluluktu. Bu nedenle Nahçıvan ve Azerbaycan'ın yanında İran coğrafyasıyla demografik yapısı ve İran'ın iç siyaseti de bu açıdan önem arz etmekteydi[368].

---

[365] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.41-42; Selami Kılıç, "I.Dünya Savaşında Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.151-152,159,166-168.

[366] Mustafa Çolak, *a.g.e.*, s.69,163-164.

[367] İbrahim Ethem Atnur, *a.g.e.*, s.3-6; Hüsamettin M. Karamanlı, "NAHCIVAN", *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.295-297. Ayrıca bkz. Nurhan Aydın, Kübranur Öztürk, "İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, C. II, S.V, 2019/Yaz, İzmir 2019, s.474-475; Fahri Sakal, "Çarlık ve Sovyet Rusyası'nın Karadeniz-Hazar Havzalarında Bir Göç Dengesi Faktörü Olarak Uyguladığı Demografi Politikaları", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, s.456-457,465-469.

[368] İran'daki iç siyasi durum hakkında gelen istihbarat için ayrıca bkz. ATASE, *BDH*, K.1837, D.41, R.29/01/1332-12/10/1333-M.11/04/1916-12/12/1917, F.001/002-001/098.

Bnb. Süleyman Askeri'nin, Erzurum'da Dr. Bahaaddin Şakir'e gönderdiği şifreli bir telgrafta ana hedef, *"Rusya topraklarında başlayan ihtilali genişletmek, Rus kıtaatını tüm Acemistan(İran toprakları) havalisinden def etmek, yapılacak harekât için ihmali ertelenemez bir başlangıç olarak nitelendirilmişti"*. Bundan dolayı da teşkilatın İran kolunun bir an önce bölgeye girmesi şarttı. Bu cihetle Van'daki heyetin İran'daki faaliyetleri ve akınları, Azerbaycan ve Nahçıvan hakimiyetini de kolaylaştıracağı gibi Rusları, Kafkasya'da stratejik olarak arkadan kuşatarak bölge hakimiyetini ve Türkistan'a giden yolu da açık tutacaktı[369]. Çünkü teşkilata bağlı timlerin, İran'daki çalışmaları Kafkasya içlerinde olduğu gibi sadece istihbarat sağlama ve çete savaşları faaliyeti olarak icra edilmiyordu. Buna ilaveten esas önemli olan görev alanlarındaki bölgelerde yerel ahaliyi örgütleyecek bir sistem, mekanizma teşkil ederek adeta Trablusgarp'ta olduğu gibi bölge halkından müteşekkil bir savunma erki oluşturmaktı. Üstelik Gürcistan, Azerbaycan, Nahçıvan ciheti ve İran sahası etnik bakımdan Türklerin yoğun yaşadığı saha olarak da diğer Müslüman ahali bakımından da bu açıdan büyük bir potansiyel ve umut içeriyordu[370]. Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Bnb. Süleyman Askeri'nin de fikri bu yöndeydi ve bütün akınlar, binlerce yıllık Türk taktiğinde(Hilal Taktiği) olduğu gibi yanlardan ve düşmanın cephe gerisinden yapılmalıydı. Bu durumda, Azerbaycan ve İran sahası teşkilatlanmalarına son derece önem verilmeliydi[371]. Tam da bu noktada Osmanlı'nın savaşa girdiği ilk günlerde harekete geçen Teşkilat-ı Mahsusa, 14 kod numaralı Dar'ül-fünun öğrencisi Dağıstanlı Şuayb oğlu Ali Mürteza'yı ve 15 kod numaralı Muhyiddin Bottay'ı, Kafkasya'ya ve Teymur Han'ı da Şuray havalisine propaganda yapmak üzere gönderdi. Arkasından Hacı Hüseyin oğlu Nur Mehmed Bey'le Adapazarlı Cemal Efendi'de, Kafkas cihetine yollandı. Tüm bu isimler Tahran Sefaretiyle de işbirliği içerisindeydi ve İran'a döndüklerinde Kafkasya'ya dair

[369] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.280.
[370] Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", *ATAM Dergisi*, C. XVI, S.47, Temmuz 2000, ATAM Yayınları, Ankara 2000, s.368,377; Nurhan Aydın, Kübranur Öztürk, *a.g.m.*, s.484-485. Ayrıca bkz. Phılıp Hendrıck Stoddard, *a.g.e.*, s.66; Tatyana Kostyukova, *a.g.m.*, s.104.
[371] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.280.

faaliyetlerini ve raporlarını, özellikle önceden Umur-ı Şarkiye Müdürlüğü de yapmış olan Ataşemiliter Ömer Fevzi Bey'e bizzat sundular[372].

Ali Mürteza, sorumluluk sahası itibariyle Dağıstan'ın ileri gelenleriyle de temasa geçti ve Eynhaf Köyü'nden Şeyh Şeraceddin de olduğu gibi birçok yerde dostluklar kazanarak ittifaklar tesis etti. Mesela Çüngütay Köyü'nde, yaklaşık 15 kişiden oluşan bir komite kurduğu gibi Yukarı Argun, Dilim ve İyhali Köylerinde de çeteler oluşturdu. Yanına aldığı arkadaşlarıyla beraber Dağıstan'daki köprüleri tetkik ederek önemli gördüğü dört köprüden, demiryolu üzerinde bulunanını havaya uçurmaya karar verdi. Teşkilat-ı Mahsusa'nın vaat etmiş olduğu para, silah ve cephane yardımları aradan zaman geçmiş olmasına rağmen ulaşmayınca deri ve kösele taciri sıfatında şifreli telgraflar çekerek isteklerini yeniden merkeze ulaştırmak istedi. Zaten daha savaşın başında Kafkas İhtilal Cemiyeti'ne, *"harekâtı ahireyi besleyebilmek için şimdilik ne bir tek fişenk ne de tüfek irsali kabildir"* denilmesi silah ve cephane sıkıntısını açıkça gün yüzüne çıkarmaktadır. Fakat buna rağmen eldeki imkânlar dâhilinde mücadeleye devam edildi ve Ali Mürteza'yla arkadaşlarının Dağıstan'dan sonraki durakları da Bakü oldu[373].

Bakü'de 1902 yılında Rus sömürge yönetimine karşı mücadele etmek amacıyla Mehmed Emin Resulzade[374]'nin çabalarıyla "Müslüman Gençlik Teşkilâtı" adlı gizli

---

[372] Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM Dergisi*, C. VII, S.7, Ocak 1996, A.Ü. Basımevi, Ankara 1996, s.209; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. II, s.78.

[373] Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", s.377; Sadık Sarısaman, *a.g.m.*, s.210.

[374] Mehmed Emin Resulzade, Bakü'nün Novhanı köyünde 31 Ocak 1884'te doğdu. *Ziya, Ziya-yı Kafkas* ve *Keşkül* gazetelerinde yayın hayatına atıldı. Resulzade'nin ilk siyasi faaliyetteki tecrübesi 1904 senesinde kurduğu *"Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar"* cemiyeti ile oldu. Aynı zamanda Tifliste çıkan *Şark-ı Rus* gazetesinde de Rusçuluğa karşı inkılapçı hamleler içeren yazılar kaleme aldı. 1905'te Azerbaycan'da, Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun çıkarttığı *Hayat, Füyuzat, İrşad* ve *Terakki* adlı gazete ve dergilerde makaleler yazdı. Bir süre *Tekamül* dergisinin de yazı işleri müdürlüğünü yürüten Resulzade, "*Himmet"* adlı partinin kurucu kadrosunda yer aldı. Yine aynı isimde gazetede çıkarttı. 1908-1910 yıllarında Himmeti temsilen İran inkılap hareketine de iştirak etti. 1911'de İstanbul'a gelerek, Türk Ocağı'nın çalışmalarına katıldı. *Türk Yurdu* dergisinde yazılarını yayınladı. Aynı dönem *Sebilürreşad* dergisinde de yazıları çıkmıştır. Resulzade, 1913 senesinde Romanov hanedanının 300.yıl dönümü sebebiyle çıkan aftan yararlanarak nihayet Bakü'ye döndü. *Açık Söz* gazetesi ve *Dirlik* dergisinde yayın faaliyetlerine devam eden Resulzade, *"Müsavat Parti"*sine girerek liderliği de ele aldı ve ölünceye kadar bu partinin genel başkanlığı sıfatını taşıdı. Osmanlı hükümetiyle olan görüşmeler ve sonrasında milli, bağımsız bir Azerbaycan Devleti'nin kurulmasındaki katkılarından dolayı Azerbaycan'ın önde gelen ve anılan isimlerinden oldu. Sabahattin Şimşir,

bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet, daha sonra "Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti"[375] ismini alarak faaliyetlerine devam etti. M. Emin Resulzade 1904 sonlarına doğru arkadaşları Mir Hasan Mevsimov ve Mehemmed Hasan Hacinski ile birlikte bu cemiyeti, Rus Sosyal Demokrat Fehle(İşçi) Partisi'nin Bakü komitesi içerisinde yer alan "Müslüman Sosyal Demokrat Himmet" teşkilâtına dönüştürdü. Ayrıca gizlice basılıp, dağıtılan "*Himmet*" adında bir yayın organı da çıkarılarak Azerbaycan halkı uyanık tutulmaya çalışıldı[376]. 1907'lerde gücü ve etkinliği kırılan Himmet teşkilatı ve kadrosu, 1911'e gelindiğindeyse artık resmen eski, daha popüler ve "eşitlik" manasına gelen ismiyle "Müsavat Partisi" çatısı altında kuruldu[377]. M. Emin Resulzade 1911'in yazında İstanbul'da "Türk Ocağı"yla sıkı temaslarda bulundu ve *"Türk Yurdu"* ile *"Sebilürreşad"* dergilerinde makaleleri yayınlandı[378]. Resulzade 1903'ten itibaren kurulmaya başlayan, Azerbaycan'da milli bilincin, sosyal ve kültürel hayatın gelişiminde önemli katkısı bulunan *Edep Yurdu*, *Necat*, *Sefa* ve *Cem'iyyet-i Hayri'yye* gibi bazı derneklerde görev aldı ve bir süre *Terakki*'nin, 1908'de de geçici olarak *İrşad*'ın redaktörlüğünü üstlendi. Bir yandan da siyasal olaylarda, gösteri ve mitinglerde ön planda yer aldı. Aynı dönemde Bakü petrol işçilerine ve Kafkasya'nın çeşitli yerlerine gönderilen, inkılapçı broşürlerin yazılması ve dağıtılması işini de yürütüyordu. Bu açıdan bakıldığında fikri içtimada ve eylemde, Kafkaslarda tüm Rusya Müslümanları için "eşitlik" ilkesiyle yola çıkan Müsavatçılar, Osmanlı'da İttihat-Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa ile aynı paydada buluşuyorlardı[379]. Zaten zamanı geldiğinde Resulzade'nin Müsavat cemiyetiyle de

---

Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1995, s.5-15.

[375] M. Emin Resulzade tarafından Bakü'de gizli olarak kurulan "Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti" hakkında ayrıca bkz. Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s.20,162.

[376] Yavuz Akpınar, "RESULZADE, Mehmed Emin(1884-1955)", *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s.2-3; Nesiman Yagublu, *a.g.e.*, s.19.

[377] Alperen Budak, "Müsavat Partisinin 1911-1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S.2, Temmuz 2018, Elazığ 2018, s.335-336; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. II, s.78-79.

[378] Nesiman Yagublu, *a.g.e.*, s.23.

[379] Yavuz Akpınar, *a.g.m.*, s.3; Alperen Budak, *a.g.m.*, s.335-338. *İrşad* ve *Terakki* yayınları hakkında ayrıca bkz. http://acikerisim.ege.edu.tr:8081/xmlui/handle/11454/3672; http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/sureli/02132_00088_1908M1029_95361.pdf. (10.05.2019)

irtibat kuruldu ve bu cemiyet, Rus Kafkas Ordusu'nda bulunan bir Gürcü subay aracılığıyla Rus ordusu hakkında bilgi topladı. Elde ettiği bu bilgileri, Tahran'daki Osmanlı Sefirine ulaştırdı ve İran üzerinden Bakü'ye kadar silah nakliyatı için gerekli güvenlik tedbirlerini gizlilikle aldı. 1915 kışına yaklaşırken Müsavat lideri Mehmed Emin Resulzade, Osmanlı Tahran Sefaretine(Ataşemiliter Ömer Fevzi Bey) iki adet rapor gönderdi. Resulzade bu raporlarda, Rus Orduları hakkında bilgi vererek kendileri için silah yardımı talebinde bulunduğu gibi İran sınırında tespit etmiş oldukları tesellüm(teslim alma) noktalarını da açıklamıştı[380].

22 Eylül 1914'te Narman ve Kötek mıntıkalarında inceleme ve keşfe çıkan Dr.Bahaddin Şakir'e, aynı gün İstanbul'dan Bnb. Süleyman Askeri'den şifreli bir telgraf gelir ve bu telgrafta, sol kanat kolunun faaliyetlerinden duyulan memnuniyet ile Osmanlı ordusu için Karakilise köprüsünün elde tutulmasının öneminden bahsediliyordu. Bir uyarı da yapılarak, şimdilik aşiretlerden müteşekkil çetelerin ve akıncı kollarının(akıncı timleri) sınır ötesine sızmaları ve harekete geçmeleri yerinde olmaz denilerek aslında münferit hareketlerden kaçınılması ve talimatlara göre hareket edilmesi tekrarlanmıştı. Süleyman Askeri yine bu yazısında, bölge teşkilatları için 2040 adet Avusturya tüfeği ve gerekli cephanenin Gülcemal vapuruyla Trabzon'a doğru yola çıktığını müjdelemişti. Bir uyarı daha yaparak gelecek silahlarla cephanenin gayr-i nizami harpte kullanılmak üzere bilhassa Rusya sınırlarındaki teşkilat üyelerine dağıtımı ile Kars ve doğu yönüne, Bakü'ye doğru takviye edilmesi gerektiğini önemle bildirmişti. Süleyman Askeri'den gelen bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Bakü ve Azerbaycan topraklarına silah yardımının, İran üzerinden bizzat teşkilat görevlilerinin belirlediği güvenli güzergâhtaki yerlerden yapılacağı teslim noktalarına kadar belirlenmişti[381].

Dünya Savaşı yıllarında Tahran Sefaretimizde, Teşkilat-ı Mahsusa ve Osmanlı Devleti için mesai harcayan iki önemli isim dikkat çekmektedir: Tahran Sefiri Asım Bey ve Ateşemiliter Ömer Fevzi Bey. Osmanlı Arşivi'nde incelediğimiz bir belgeden hareketle Tahran Sefiri Asım Bey'in Afgan Emiri ile gerekli teması sağladığı, Afgan Emiri'nin hazırlıklarını tamamladığı ve fırsat oluştuğunda İslam Âlemine hizmet için

[380] Sadık Sarısaman, *a.g.m.*, s.210-211.
[381] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.281-282. Ayrıca bkz. Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s.42-45.

harekete geçeceği bildiriliyordu. Bununla beraber Savuçbulak hâkiminin Rusya tarafında olduğu ve Hamedan'a firar eden İngiliz ve Rus konsoloslarıyla Bank-ı Şahı direktörünün de Kirmanşah'a geri dönecekleri söyleniyordu. Yine aynı haberde Rusların Kazvin'den, Tahran üzerine yaklaşık 1.500 erden oluşan bir askeri birlik gönderdiği bildirilmişti. Böylece istihbaratın dışında hem İran ahvaline dair gelişmeler hem de Afgan emirleriyle de temas sağlanarak Afganistan ve Hindistan'a kadar Osmanlı İttifakı ve İslam Birliği[382] siyasetinin uygulanması çabası açıkça görülmektedir[383].

Dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir başka durum, 16 Eylül 1915'te Osmanlı Başkomutanlık Genel Karargâhı I. Şube Müdürü Kaymakam(Yarbay) İsmet(İnönü) ve Milli Gürcü Komitesi lideri G. Magabeli arasında imzalanan anlaşmaya göre Gürcü Ordusu, Osmanlı Kafkas Ordusu'nun emrinde olacaktı. Türk birlikleriyle Teşkilat-ı Mahsusa timleri, Gürcistan topraklarına girdiğindeyse Gürcüler yardımda bulunacak ve Rusya'ya karşı isyanlar başlatılacaktı. Fakat vaatler tutulmadı ve Gürcülerin, Rusya'ya karşı herhangi bir isyanına rastlanılmadığı gibi sadece Acarlar silaha sarılıp gerekli gayreti gösterdi. Osmanlı 3.Ordusu'da ilerleyen harekât kapsamında Acara topraklarına kadar girmişti[384]. Acara ve Kafkas halklarının, Osmanlı'nın savaşa girişinden önce silahlanmasında ve özellikle Osmanlı ordusunun Acara topraklarına girişinde Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin çalışmaları etkili olmuştu. Bu durumu, 1915 Ocak ayında tedavi için İstanbul'a gelen Kafkas İhtilal Cemiyeti hesabına çalışan *Acara'lı Mercan Çavuş* da teyit ettiği gibi onun basındaki ifadesine göre cihatın ilanından sonra gönüllülerin sayısında hızlı bir artış olmuş ve heyecana gelen halk, Rusların silah depolarına, karakollarına bile hücum etmişti[385].

---

[382] Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları ideoloji ve örgütlenme*, s.112-151; Kemal H.Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.556-558; Vahdet Keleşyılmaz, *a.g.e.*, s.54-74,116-123.

[383] BOA, *HR.SYS*., Dosya No:2337, Gömlek No:12, M.04/06/1915.

[384] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.42-46; Tatyana Kostyukova, *a.g.m.*, s.104-105; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.329-330; http://www.mfa.gov.tr/sayin-ismet-inonu-_pasa__nin-ozgecmisi.tr.mfa. (20.05.2019)

[385] Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.96-97.

1915'in Şubatında faaliyet gösteren Gence merkezli siyasi bir teşekkül olan "Difai(Savunma)"[386] cemiyeti de Azerbaycan için ayrı bir öneme sahipti ve bu teşkilatın başında Feteli Han Hoyski[387]'nin yeğeni Emiraslan Han Hoyski vardı. Emiraslan'ın, Erzurum'daki Ordu karargâhına geldiği ve burada Enver Paşa'ya bağımsız bir Azerbaycan Devleti'nin kurulması ile Kafkasya'da Rusya'ya karşı mücadele için temasları olmuştu. Enver Paşa o vakit bu fikre olumlu yaklaşarak gerekli desteğin verileceğini dile getirmişti(Şubat 1915)[388]. 1905 Rus Devrimi ve sonrası bölgede artan Türk-Ermeni çarpışmaları, Azerbaycan Türkleri arasında siyasal, kültürel ve ekonomik bir gelişimin hızlanmasına da sebep oldu. İlk etapta

[386] Ermenilerin, Azerbaycan ve Anadolu'da Türklere karşı giriştikleri "etnik temizlik" politikaları sonucu Bakü ve Gence ağırlıklı faaliyet gösteren Difai Cemiyeti, parti olarak Eylül 1906'da kurulmuştu. Bu parti'nin başında Ahmet Ağaoğlu vardı ve parti tamamen Türklerin de kendini savunma hakkı üzerine Ermeni saldırılarını önlemek için faaliyet gösterecekti. Bu parti Karabağ, Şuşa, Bedre, Ağdam, Yevlah, Tertet, Nahçıvan başta olmak üzere Türkiye'den Kars ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikavkas şehirlerinde de birer şubesini açtı. Bu partinin Azerbaycan dışında da bu denli geniş teşkilatlanması, "Turan" amacına yönelik hizmet ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim savunma amaçlı kurulan bu teşkilatlanma, Anadolu ve Kafkas Türklerini birleştirme amacı da taşıdığından bu açıdan İttihat-Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa ile aynı siyasi zeminde buluşuyordu. Bu partinin programı *İrşad* gazetesinde yayınlandı. Parti her türlü önceliği halkın savunması ve eğitimine veriyordu. Difai'nin kendine has bir mührü vardı. Parti'nin tam adı, "Difai-Mücadele-i Milli Fırkası"dır. Difai şubelerinin kendine bağlı silahlı milis güçleri de bulunmaktaydı. Difai'nin açık faaliyetleri üç yıl sürebildi ve Rusların da sıkı takibi sonucu parti başkanı Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'ye kaçtı. Difai mensuplarından yakalnanlar ise sürgün edildi. Difai'nin en büyük özelliği bazen yarı gizli bazen gün yüzünde bazen de direk yeraltı şeklinde gizli faaliyet göstererek varlığını devam ettirmesi oldu. Aygün Attar, "Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi", *Belleten*, C.LXXII, S.263, Ocak 2008, AKDTY TTK, Ankara 2008, s.185-190.

[387] Azerbaycan siyasetinin önemli isimlerden olan Feteli Han Hoyski, 7 Aralık 1875'te Şeki'de doğdu. Babası İskender Han aslen Güney Azerbaycan'ın Hoy kentindendir ve soyadları buradan gelmektedir. Babası İskender Hoyski, Rus ordusunda Albaylığa kadar yükselmiş başarılı bir askerdi. Feteli H.Hoyski, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesini derece ile bitirerek bir süre avukatlık yaptı. Rus İmparatorluğu'nun II. Duma'sında milletvekilliği yaptı ve Müslüman vekiller fraksiyonuna dâhildi. Duma'da, Azerbaycan ve Kafkasya'daki Rus sömürge politikalarını eleştirdi. Zakafkasya Meclis'inde 44 Azerbaycan milletvekilinden biri de Feteli'ydi ve 22 Nisan 1918'de Zakafkasya Federasyonun yeni hükümet'inde adalet nazırı olarak görev aldı. 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin baş nazırlığı, dâhiliye ve adliye nazırlıklarını üstlendi. Dolayısıyla Feteli Han Hoyski(F.X.Xoyski), Azerbaycan'ın ilk başbakanı ve hükümet başkanıdır. N.Yusufbeyli kabinesinde(Azerbaycan Devleti 2.Hükümeti) ise 1920 Nisan ayına kadar dış işleri bakanlığı'nı yürüttü ve 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırlarını geçmesi sonucu hâkimiyet Ruslara geçti. Son gelişmeler üzerine Tiflis'e geçen Feteli Han Hoyski, burada Ermeni çeteciler tarafından şehit edildi(19.06.1920). http://www.milliarxiv.gov.az/az/feteli-xan-xoyski-. (17.03.2020)

[388] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.48-49.

Azerbaycan liberalleri "Rus Kadet Partisi"[389]ne, sosyalistleriyse "Rus Sosyal Demokrat Partisi"ne mensupken, sonrasında durum değişti. Azerbaycan sosyalistleri ağırlıklı olarak "Himmet"te yer alırken, 17 Ekim 1905'de çarın bireysel özgürlükleri güvence altına alması üzerine bir grup Bakü'lü de liberal-meşrutiyetçi taraftarı "Müslüman Parti"sini kurmuştu. Çarlık rejiminin baskılarına çok dayanamayan partiler kapansa da Azerbaycan topraklarında en güçlü ve etkili siyasi grup, "Müsavat"ın kurulmasıyla başladı ve bu parti Osmanlı Devleti'ni, Türklüğü ve bütün Müslümanların kurtarıcısı bir kuvvet olarak görüyordu. Müsavat Partisi, 1917 Haziran'ında merkezi Gence'de olan başkanlığını İsmail Gaspıralı'nın damadı ve ilerleyen yıllarda Azerbaycan'ında ikinci Başbakanlığını da yapacak olan Nasib Yusufbeyli'nin yürüttüğü Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşerek "Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi" adını aldı. Parti'nin temel ideolojisi Türkçülük'tü. Bu parti'de M.Emin Resulzade, M.Hasan Hacınski, M.Refiyev, Nasib Yusufbeyli, H.Agayev ve Mirza Mehmed Ahundov gibi birçok önemli siyasetçi vardı. Yine Gence merkezli bir cemiyet olan "İttihad-ı İslam"ın, Bakü'de 1917 yazından beri faaliyette olan "Rusya'da Müslümanlık Partisi"yle birleşmesi sonucu ortaya "İttihad-ı İslam ve Rusya'da Müslümanlık Partisi" adı altında yeni bir parti çıktı(Eylül 1917). Başkanlığını Şeyhülislam Hacı Mehmed Pişnamaz Efendi'nin yaptığı bu parti de İslamcılık temelinden hareketle, Türkçülüğe ve her türlü milliyetçiliğe karşıydı. Sadece Rusya içerisinde Müslümanların birlikteliğini savunuyordu. Parti'nin başında Karabek Karabekov vardı ve Azerbaycan zenginlerinden İsa Aşurbekov'da kurucu kadrodandı. Parti ana hatlarıyla demokratik ama merkezci olmayan bir Rus Cumhuriyeti taraftarıydı[390]. Zaten Nuri Paşa[391]

---

[389] Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019, s.75-92,182-184,191-195,248-254,274-284.

[390] Halil Bal, *a.g.e.*, s.68,75; İbrahim Ethem Atnur, "Kafkas İttihad Terakki Fırkası ve Programı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S.15, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2006, s.40-41.

[391] Mustafa Nuri(Killigil), Hacı Ahmet Bey ve Ayşe Dilara Hanım'ın altı çocuğundan üçüncüsü olarak 5 Mayıs 1890'da dünyaya geldi. Nuri'nin doğum yeri resmi kayıtlarda İstanbul olarak geçsede Manastır'da doğduğu ve İstanbul/Beşiktaş nüfusuna kayıtlı olduğundan dolayı doğum yerinin resmi kayıtlarda İstanbul olarak geçtiği de belirtilmektedir. Nuri, ilk mektep tahsilini ve askeri ortaokulu Manastır'da bitirdi ve 1903-1906 yıllarında da Kuleli Askeri Lisesi'nden mezun oldu. Ardından girdiği Kara Harp Okulu'ndan da Piyade Mülâzım-ı Sani(Teğmen) rütbesiyle mezun olduktan(26

komutasında Türk ordusunun Bakü'ye girişinden hemen sonra varlığı gizli tutulan bir cemiyet, gün yüzüne fırka(parti) olarak çıkacaktı: "Kafkas İttihad Terakki Fırkası"[392]. İttihad ve Terakki Fırkası'nın, Kafkasya şubesi olan bu partinin başında Hasan Ruşeni(Barkın) Bey vardı ve Hasan Ruşeni sadece Azerbaycan'dan değil Türkistan'daki faaliyetlerin koordinesinden de sorumluydu[393].

2.2.2. Zakafkasya (Kafkas Ötesi) Komitesi'ne Giden Süreç ve Kurucu Meclis İçin Yapılan Seçimler

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Kafkasya Cephesi için gerek Kafkaslar gerekse Türkistan ahvalinin durumlarına dair istihbarat bilgileri gelmeye devam ettiği gibi bu bilgiler, askeri harekât ve gayr-i nizami harp uygulamalarında oldukça fayda sağlamaktaydı[394]. ATASE Arşivi'nden incelediğimiz bir belge vesilesiyle "Makanzen Ordusu" adında bir ordunun kuruluşundan, karargâhından ve Kafkasya,

---

Ağustos 1909) sonra ilk görev yeri olan 3.Ordu karargâhına tayin edildi. 12 Ekim 1910'da Padişah'ın Maiyet Bölüğünde görev alan genç zabit Nuri, Trablusgarp savaşının başlamısıyla bölgeye gider ve abisi Enver ile amcası Halil'in emrinde görev alarak burada da görevini başarıyla tamamlamıştır. II. Balkan Savaş'ında Çatalca muharebelerine birliğiyle katılan Mülâzım-ı Evvel(Üsteğmen) Nuri, 06.11.1913 tarihinde Yüzbaşı rütbesine terfi etti ve Roma Askeri Ataşe Muavinliğine gönderildi. Sırasıyla Viyana Sefareti Askeri Ataşe Muavinliği ve Harbiye Nezareti Makam Yaverliği de yapan Yzb. Nuri, Enver Paşa tarafından Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra ilk olarak Trablusgarp'a gönderildi. Genç zabit, burada uzun yıllar İtalyanlar ve İngilizlere karşı başarılı mücadeleler verdi. Kanal Harekâtı'na destek amacıyla İngiliz birliklerine karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir taarruzda da bulundu. 24 Aralık 1916 tarihinde Binbaşı, 1917 yılında bir sene de kıdem verilerek 1918'de Kaymakam(Yarbay) rütbesine terfi ettirildi. Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu komutanlığına getirilince de Padişah fermanıyla Fahri Ferik rütbesine yükseltilerek hem Padişah'ın yaveri oldu hem de Kafkasya topraklarında Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisini uhdesine aldı. Nejdet Karaköse, *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa(Killigil)*, (T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), İzmir 2010, s.3-9.

[392] ATASE, *BDH*, K.3818, D.2, R.15/03/1334-18/03/1334-M.15/05/1918-18/05/1918, F.1/1-1/11; İbrahim Ethem Atnur, *a.g.m.*, s.42-46; Erdal Aydoğan, "PanTürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni", *Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi BELGİ Dergisi*, C. I, S.IV, Yaz 2012, Pamukkale Üniversitesi ATAM, Denizli 2012, s.358-363.

[393] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.511-512.

[394] ATASE, *BDH*, K.1844, D.71, H.13/03/1334-12/07/1334-M.19/01/1916-15/05/1916, F.001-001/13.

Sibirya ile Türkistan'daki ordu kuruluşlarına kadar haberdar olduk[395].(Bkz. Belgeler Ek-IV). İran'da faaliyet gösteren İran hürriyetçileriyle özellikle de İran İnkılâp Cemiyeti'yle İttihat ve Terakki Fırkası'nın diyalog ve bağları onlar iktidardayken gayet sağlam bir zemine dayanmaktaydı. İran İnkılâp Cemiyeti zamanında İttihat ve Terakki'den Şaha karşı mücadele için yardım talep ettiğinde, o zamanlar(II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ile 31 Mart İsyanı arasındaki zaman dilimi) İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi, İran'a gerekli yardım için Enver Paşa'nın amcası Kolağası rütbesindeki Halil(Kut)'i göndererek cevap vermişti. Kolağası Halil Bey yanında güvendiği, sağlam bir kadroyla[396] yola koyulmuş ve Celali, Hazeranlı, Haydaranlı, Yezidi, Takori, Şemsiki, Abdüvi ve Milan aşiretleriyle dostluk bağları kurarak zamanı geldiğinde İran içlerinde bu aşiretlerden faydalanmak ve İran hududundaki bu aşiretleri İran İnkılap Cemiyeti'ne yardımcı olmak üzere mutabakat sağlamıştı[397]. O dönem Halil ile İran'a giden kadroda yer alan ve Kolağası Halil'in de yakınında olan Yakup Cemil de aynı olayları teyit etmektedir. Yakup Cemil'in naklettiğine göre bu kadroda, İranlı subaylardan Mehdi Bey ve İran'daki çarpışmalarda vefat eden Said Selman'da vardı. Açıkça görülmektedir ki Teşkilat-ı Mahsusacılar, İran topraklarını da buradaki aşiretleri ve dost cemiyetleri de daha 1908-1909 senelerinden beri gayet iyi tanıyorlardı[398].

Sarıkamış'taki üzücü neticenin ardından Merkez Kumandanlığı'ndan sonra yeni görevi için Tebriz üzerinden Dağıstan'a doğru fırkasıyla yola çıkan Yb. Halil(Kut)'e yeni bir emir gelmişti. Enver Paşa, Erzurum'dan İstanbul'a dönmeden amcasını da yanına çağırmış ve mevcut Kuvveyi Seferiye'nin(5. Kuvveyi Seferiye), kan kaybeden III. Ordu'nun emrine verilmesi zorunluluğunu dile getirmişti. Şimdi Yb. Halil, İstanbul'da yeniden teşkil edilecek olan 1. Kuvveyi Seferiye'nin kumandanı olarak İran üzerine belirlendiği veçhile devam edecek ve şüphesiz Rusları da Hazar kıyılarından uzaklaştıracaktı. Bu Kuvve-i Seferiye'de, Halil ile aynı rütbede bulunan 24 Haziran 1915'te Albaylığa terfi edecek Ali İhsan(Sabis) da üst düzeyde görev

---

[395] ATASE, *BDH*, K.4386, D.135, H.15/07/1332-12/01/1332-M.09/06/1914-11/12/1913; BOA, *MV.*, Dosya No:211, Gömlek No:172, H.28/06/1336-M.10/04/1918, s.1.

[396] Mülazım Hilmi, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Hatip Ömer Naci ve İranlı Sait Selmasi.

[397] Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.53-56.

[398] Soner Yalçın, *a.g.e.*, s.63-70.

aldı. Bu sefer yine bölgeyi iyi tanıyan ve oradaki aşiretlerle önceden de irtibat kurmasından dolayı Enver Paşa, hem askeri harekât hem de Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri için 7 Haziran 1915'te, Albaylığa terfi edecek olan amcası Yb. Halil'i bu sebepten tercih etmişti[399]. Sefer sırasında Rus şimendifer(demiryolları) ve telgraf hatları bilhassa Bakü-Tiflis hattı tahrip edilecekti[400].

Halil Bey'in kumandasına bağlı bulunan seferi kuvvetler, 1915 yılı Ocak ayında Tebriz'e girdi. Fakat 1915 Ocak ayının son günlerinde Rus ordusu taarruza geçerek Tebriz'i geri aldı[401]. İsmet Görgülü'nün eserinde bu durum, Sarıkamış Harekâtı döneminde Ömer Fevzi Bey'in komutasındaki Musul Kolu, Tebriz'i ele geçirdi diye geçmektedir. Burada zikredilen Musul Kolu'nun, Seferi kuvvetlerden olan özel bir kuvvet olduğu anlaşılmaktadır[402]. Kısa süreli Tebriz hâkimiyetinden sonra bu sefer Birinci Seferi Kuvvetleri plâna göre Musul'dan hareketle Tebriz üzerine ilerleyecekti. 18 Şubat 1915'te Musul'a varan Birinci Kuvveyi Seferiye, 14 Mart'ta tamamen Musul'u terk etti[403]. Yb. Halil'in komutasında ilerleyerek yola devam eden Birinci Kuvveyi Seferiye nihayet Revandiz'den hareketle Urmiye'ye girdi. Aynı zamanda Ömer Naci'de, Bakü'ye doğru harekete geçmek için Güney Azerbaycan'da Şahseven boylarının ileri gelenleriyle temasa geçmiş ve tam teçhizatlı milis kuvvetler oluşturmak için çalışmaları başlatmıştı. Akabinde Dilman Muharebesi'nde(29-30/04/1915) Yb. Halil komutasındaki Türk kuvvetleri Ruslara tekrar yenilince Tebriz hâkimiyeti başarısızlıkla sonuçlandı ve bu durum Güney Azerbaycan'daki Türk hâkimiyetini de oldukça zora soktu[404].

---

[399] Josef Pomiankowski, *a.g.e.*, s.131-132; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.100-102. Murat mihveri bölgesinde harekatta bulunan ve görevi gereği Sarıkamış'a yaklaşmayan 1.Kuvveyi Seferiyye'nin komutanı, Yb. Kazım(Karabekir)'dı ve Yb. Halil(Kut) bu kuvvetin başına geçene kadar da görevinde kaldı. 5.Kuvveyi Seferiyye'nin ve sonradan 1.Kuvveyi Seferiyye'nin de komutanlığını yapan Yb.Halil(Kut) için de ayrıca bkz. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.136,139,143.

[400] Fevzi Çakmak, *a.g.e.*, s.45-48.

[401] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.48.

[402] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.139.

[403] Ali İhsan Sabis, *a.g.e.*, C.II, s.106,216-221'e atfen akt. Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış Dergis*i, C. IV, S.VII, Kış 2010, Ankara 2010, s.139.

[404] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C.III, Kısım:III, s.2-7; Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.48.

Bu arada Çarlık yönetiminden kaçıp, Türkiye'ye sığınanlar tarafından kurulan *"Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti"*, İttihat-Terakki'den destek gördüğü gibi uluslararası alanda da Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının hukuki ve tarihi haklılıklarını, Rusya yönetiminden şikayetlerini duyurmak için hazırladıkları muhtıraları, Avrupa devletlerine hitaben yayınlayarak kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu. Böylece Rus yönetimi altındaki Türk ve Müslüman yerleşimlerde halkların özgürlük mücadelesine yardım istendiği gibi Kırım-Buhara-Hive gibi Türk hanlıklarının da yeniden tam bağımsızlıklarını alarak, Osmanlı Devleti himayesine verilmesini talep ediyorlardı. Kaynaklarda "Türk-Tatar Heyeti" olarak da geçen bu cemiyetin başkanlığını İdil boyu Türklerinden Yusuf Akçura[405] yapıyordu ve heyette Ahmed Ağaoğlu[406], Ali Hüseyinzade, Selim

[405] Kazan'ın Simbir şehrinde doğan(1876) Yusuf Akçura, babasının ölümü üzerine annesiyle birlikte İstanbul'a göç etti(1883). 1892'de Harbiye'ye girdi ve öğrenim hayatı devam ederken tutuklansa da sonradan okula geri döndü. Nihayetinde 1896 yılında Jön Türkler'le olan ilişkileri sonucu tekrar tevkif edildi. İlerleyen yıllarda Trablusgarp, Tunus ve Paris'te bulundu. 1903 yılında tahsilini tamamladıktan sonra Kazan'a döndü ve 1908'e kadar burada Rusya Türkleri'nin mücadelelerine katıldı. Hem öğretmenlik yaptı hem basın faaliyetlerinde bulundu. İstanbul'a döndükten sonra Akçura'nın İstanbul'daki çalışmaları, Türkçülük ideolojisinin ürünü olan dernek ve yayınların arasında ön planda yer alması oldu. *Türk Yurdu Cemiyeti* 'nin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinde 1911-1917 arası müdürlük yaptı. Onun hayatında Türkçülük fikrinin şekillenmesinde, gençliğinde amcası İbrahim Akçura ve onun zengin kütüphanesinden faydalanması ile İstanbul ve Avrupa'da gördüğü eğitim hayatı boyunca elde ettiği bilgilerin etkisi büyük olmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın da üyeleri arasına katılan Akçura, bu sıfat ve görevle İsviçre'de gerçekleşecek Milletler Konferansı(1916)'na da katıldı. Türkçülük ideolojisinin Gökalp ile birlikte öncü ve savunucu isimlerinden olan Yusuf Akçura, 11 Mart 1935'te İstanbul'da vefat etti. Nuri Yüce, "Akçura, Yusuf(1876-1935)", *DİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s.228-229.

[406] 1869'da Karabağ bölgesinin Şuşa şehrinde doğdu ve baba tarafından Kafkasya'da Fars geleneğinin sürdürücülüğünü ve yerel Şii cemaatinin manevi önderliğini üstlenen Mirzalar'a mensuptu. Annesi ise Pederşahi geleneklerinin ağır bastığı bir Türkmen aşiretindendi. Karabağ'da Farsça ve Türkçe gramer ağırlıklı bir eğitim gören Ahmed Ağaoğlu, özel olarak Arapça ve Rusça dersleri de aldı. Ortaokul ve Lise'yi Rus okullarında bitirdikten sonra Tiflis'e, oradan da yükseköğrenimi için Paris'e gitti. Burada seçkin gazetelerde yazılar yazdı ve eğitimini tamamladıktan sonra Kafkasya'ya geri döndü. Tiflis ve Bakü'de öğretmenlik yapmaya başlayan Ağaoğlu, XX. yüzyılın başından beri Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali ve Mehmed Ağa Şahtahtinski gibi aydınlarla reformist harekette yer aldığı gibi yazılarında İslami değerleri hep ön planda tuttu. Kafkasya'daki Ermeni saldırılarının artmasından sonra şiddetlenen Ermeni-Azerbaycan Türkü çatışmaları sonucu Azerbaycan'da milliyetçilik körüklendiği gibi milliyetçi-milis cemiyetlerde kurulmaya başlanmıştı. Ağaoğlu, bunlardan biri ve en etkilisi olan "Difai Cemiyeti"nin de yöneticiliğini üstlendi. Azerbaycan'daki Cedit hareketlerinin önemli isimlerinden olan Ağaoğlu, 1909'da İstanbul'a gelmiş ve kısa süre sonra İttihat-Terakki'nin kadrolarında önemli bir isim olarak üst düzeyde yer almıştı. İttihat ve Terakki genel merkez üyesi, maarif müfettişliği ve yazarlık gibi çeşitli görevler üstlenen Ağaoğlu, aynı zamanda İttihat ve Terakki adına propaganda yapmış ve "Rusyalı Müslüman Türk Tatarların Haklarını Savunma(Rusya

(Behbudov), Abdürreşid İbrahim, Kırım Türklerinden Mehmet Esat Çelebizade ve Molla M. Cihan, Buharalı Mukimeddin Beycan Beyler gibi Rusya Türklerinden birçok ünlü siyasetçi ve aydın bulunmaktaydı. Tüm bu gayelerle uluslararası kamuoyunu bilgilendirmek için çalışan heyet 1916 Mayıs'ında Lozan'da gerçekleşen "Milliyetler Kongresi"ne de iştirak etti. Burada Yusuf Akçura'nın direkt Teşkilat-ı Mahsusa ile olan faal irtibatını ve gelişmeleri eksiksiz olarak merkeze aktarmasından hareketle Teşkilat tarafından görevlendirildiğinin delili olarak yorumlanmaya müsait görüyoruz[407]. Uluslararası kamuoyunu bilgilendirmek ve Avrupa'da diplomatik temaslar üzerine çalışan bir diğer teşekkülde İstanbul'da Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı ve Gürcü yetkililerden oluşan *"Kafkasya Komitesi"*ydi. Enver Paşa'nın talimatı ile Kafkas halklarının milli bağımsızlık mücadelelerini Osmanlı'nın çatısı altında toplamayı amaçlayan bu komitenin başında da Çerkez kökenli Osmanlı Müşir(Mareşal)'i Fuat Paşa vardı. Bu komite de 1915 Aralığın'da, Viyana ve Berlin'deki temaslarında sundukları muhtıralarda özetle Kafkasya'nın mevcut durumu hakkında bilgi verdikten sonra dört devletten oluşan bağımsız bir konfederasyon talebini dile getirmişlerdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan ise sadece bu fikri desteklediklerini bildirmekle yetindi. Kafkas Komitesi kendi içerisindeki bazı fikir ayrılıkları sonucu 1916 Nisan'ında dağıldı ve Azerbaycanlılar, Gürcü temsilciler ile birlikte *"Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye Sığınanlar Komitesi*"ne katılım sağladı. Tüm bu çalışmalar Rusya idaresinde yaşayan Türk ve Müslümanların durumlarından Avrupa'yı da aydınlatmak ve gerekli diplomatik desteği sağlamak üzerine yapılmıştı. Yine de Kafkasya Cephesi'nde durum Osmanlı aleyhine döndüğü zamanlarda bu komitelerin faaliyetleri, Azerbaycan milli hareketinin canlılığını koruyan ve gündemde tutan itici bir güçte oldu[408].

Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Savunma) Komitesi"ne de üyeydi. Yine Talim ve Terbiye Heyeti üyeliğinin yanı sıra Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan harekâtında, Osmanlı ordusunun siyasi müşavirliğini de başarıyla gerçekleştirdi. Ufuk Özcan, *a.g.e.*, s.13-19,22-25,45-46,53,86-90; Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e.*, s.89-94.

[407] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.56-62; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C. I, s.168-175; Halil Bal, *a.g.t.*, s.25-29.

[408] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.55-56; Halil Bal, *a.g.t.*, s.27-29. Zira 1915'in son günlerinde ve 1916 ilkbaharında faaliyette bulunan "Kafkasya Komitesi" ile yine Enver Paşa'nın talimatıyla 1917 Aralık ayında Sofya-Viyana ve Berlin'e doğru harekte geçen, başında da Çüruksulu Ahmet Paşa'nın bulunduğu "Kafkas Komitesi" birbirine karıştırılmamalıdır. Selami Kılıç, *a.g.m.*, s.184-185.

Rusların Doğu Anadolu'da hâkimiyeti sağladıkları bir zamanda Kafkasya Cephesi, Osmanlı Devleti açısından mağlubiyetle sonuçlanmış ve "Türk Birliği-Turan" mefkûresi de siyasi açıdan baltalanmış vaziyette gözüküyordu. Sarıkamış taarruzundan sonra Kafkasya Müslümanları için daha zor günler başladı ve çoğu yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Müslümanlardan kaçmaya fırsat bulamayanlar da Ruslar tarafından esir edildi ve çoğu Rusya'nın içlerindeki esir kamplarına gönderildi. Kafkasya'da özellikle yaş fark etmeksizin erkeklerin esir kamplarına sürülmesiyle, aileler parçalanıyordu. Böylece Çarlık Rusya'sı tarafından, Türk propagandası(Cihat ve Turan) ve Osmanlı askerlerine yardım etmenin faturası yine Kafkasya'lı Müslümanlara çıkarılmıştı[409]. Fakat Rusya'da meydana gelen ihtilal bir anda Osmanlı Devleti'nin, Doğu'daki bu planlarını canlandırdığı gibi yeni bir umut doğurdu. Mamafih birçok muharebeyle kapanan Kafkasya Cephesi'nde, Osmanlı III. Ordusu'nun insan gücü kaybı çoktu. Birde bunlara, Rus askerlerinin bölgedeyken özellikle de çekilirken Ermeni komitacılarının sivillere yönelik yaptıkları saldırılar sonucu birçok sivil kayıp eklenmişti. Bu sebeplerden Osmanlı II. ve III. Ordularının birleştirilmesiyle Ahmet İzzet Paşa'nın kumandanlığında "Kafkas Ordular Grubu"[410] kuruldu ve fırsattan istifade işgal edilen Türk yerleşimlerinin alınması için derhal hazırlıklar başladı[411].

Rusya'daki Şubat Devriminden sonra kurulan Geçici Hükümet, Güney Kafkasya coğrafyasında Duma'nın yerel üyelerinden müteşekkil bir "Özel Kafkasya Komitesi" ya da namı diğer "Zakafkasya Komitesi/Özel Mavera-yı Kafkas Komitesi"[412]ni kurdu. Başkan, Kadetçiydi üyeleri arasında da Müsavatçılar, Kadetçiler ve Gürcü

---

[409] Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.99-102.

[410] Kafkas Ordular Grup Komutanlığı, 8 Mart 1917'de kuruldu ve komutanı, I.Ferik(Korg.) Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa'ydı. Kafkas Ordular Grup Komutanlığının emri altında; II.Ordu Komutanlığında, en yüksek rütbede birleşmeden mütevellit üçü de Tuğgeneral rütbesinde olan Mustafa Kemal, Fevzi(Çakmak) ve Nihat(Anılmış) Paşalar bulunuyordu. Ahmet İzzet Paşa'nın birliklerine verdiği emirle II.Ordu Komutanlığı'nı Mustafa Kemal Paşa yürütüyorken III.Ordu Komutanı ise Tümgeneral Mehmet Vehip(Kaçi) Paşa'ydı. Mehmet Vehip Paşa'nın yardımcılığını da III.Ordu Komutan Vekili olarak Tuğg. Fevzi(Çakmak) Paşa yürütüyordu. İsmet Görgülü, *a.g.e.,* s.127,163-168; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı),* AKDTY TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2013, s.166-173; Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (T.C. İstanbul Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Doktora Tezi), İstanbul 2010, s.237-238.

[411] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.64-65.

[412] OZAKOM: Osobıy Zakavkazskiy Komitet.

federal-sosyalistleri vardı. Nitekim Ekim(1917) İhtilalinde Geçici Hükümetin devrilmesiyle Kafkasya Birliği anlamına gelen "Zakafkasya Komitesi"nin faaliyetleri de sona erdi. Akabinde Tiflis'te gerçekleşen toplantı da Gürcü Menşevikler, Azerbaycan Müsavatçıları ve Ermeni Taşnaklar geçici bir "Zakafkasya Komiserliği"[413]ni kurmada mutabık kaldılar(15 Kasım 1917). Müessisler(Kurucu) Meclisi için Güney Kafkasya'da yapılan seçim sonucuna göre her 60 bin oya, bir manda(milletvekili) verilecekti. Sonuçlara göre Gürcü Menşevikler:11, Müsavatçılar:10, Taşnaksütyun:9, Müslüman-Sosyalist Bloku:2, Bolşevikler-Eserler-Hümmet ve İttihad ise birer manda kazandı. Lenin'in, 5 Ocak 1918'de Müessisler Meclisini dağıtması ile Komiserlik, kendi çabasıyla "Seym"[414]i kurdu(23 Şubat 1918)[415] ve Zakafkasya Komitesi ile Komiserliğinde de "Rusya'nın bir parçası" tutumu devam ettirildi[416]. Artık nihai olarak Güney Kafkasya'nın en yüksek otorite mercii olarak "Zakafkasya Seym"i kendi faaliyetine başladı ve bu Meclis'e dâhil olan Azeriler, Gürcüler, Ermeniler de kendi başlarına bağımsız bir statüdeydi. Seym, sadece merkezdeki Sovyet hükümetiyle ilişkilerini kesmekle kalmadı, Bolşeviklere karşı muhalefette de kendi aralarında bütünlük sağladıkları önemli bir organizasyondu[417].

Güney Kafkasya'da bunlar yaşanırken özellikle Kuzey Kafkasya'da yıllardır Rus yönetimine karşı direnişler, dinsel cihat teması çerçevesinde tarikatlar ya da yerel milis kuvvetlerin mücadeleleri ile dağınık bir biçimde sürüyordu. Rusya'daki ihtilalden sonra Kafkasya'nın kuzeyinde Dağıstan'ın Timurhanşura şehrinde yeni bir umutla 11 Mayıs 1918'de "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti" adında bir federasyon kuruldu[418]. Bu tarih, Brest-Litovs ile Batum Anlaşmaları arasındaki kritik bir döneme denk geliyordu. Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkez halklarının ağırlıklı olduğu Kuzey

---

[413] ZAKAVKOM: Zakavkazskiy Komiseratı.

[414] Milli Meclis.

[415] Halil Bal, "Brest-Litovsk Anlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.29.

[416] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.462-463.

[417] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.69-79; Halil Bal, *a.g.e.*, s.58-59,71-75. Ayrıca bkz. Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi(1918), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S.II, Mart 2016, İstanbul 2016, s.77-78.

[418] Mesut Erşan, "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", *Türkler*, C. XIII, s.777-778.

Kafkasya'daki bu Cumhuriyetin bağımsızlık ilanında, Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurma kararı da verilmişti. Bu coğrafyada, 1861'de kurulan "Çerkez Kabileleri Olağanüstü Birliği" ile Şeyh Şamil ve müridlerinin canlandırdığı, İslam çatısı altında bir "Kafkas Birliği" direnişi ve projeleri zaten mevcuttu. Bu mücadelelere yine İslam Birliği ve bağımsızlık duygusuyla hareket edilerek bu sefer Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti şeklinde devam ediliyordu. Abdülmecit Çermoy Devlet Başkanı, Haydar Bammat da Dışişleri Bakanı oldu. Nitekim Moskova yönetimi, Almanlarla petrol üzerine gizli bir anlaşma imzalamıştı ve Almanya ile Türkiye tarafından tanınan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin üstündeki baskıyı da iyice arttırdı. Tıpkı Batı Türkistan'da olduğu gibi Kuzey Kafkasya'nın dağlı halklarından da Rus ordusuna savaşacak asker istenmesi, bir dizi isyanların başlangıcı oldu. "Uzun Hacı" direniş efsanesinin de doğuşu bu isyanlara dayanıyordu. Neticede Kuzey Kafkasya Federatif Cumhuriyeti de Kızıl ordu askerleri tarafından işgal edilerek buradaki direniş uzun sürmeden kırıldı(1919)[419].

2.3. Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları

Kafkasya Cephesi'nin sonunu getiren olayların başlangıcı, Rusların savaştan çekilmesini sağlayan etkenlerdi. Rus ordularının Erzincan'a kadar geldiği bir ortamda, Çanakkale Savaşı'ndaki Türk zaferi bu zor dönemde Kafkasya Cephesi açısından da bir dönüm noktası oldu. Zor durumda kalan Ruslar, tüm güçlerini Batı'da toplamayı düşündü çünkü müttefiklerinden de gerekli yardımı alamayınca bu durum Almanların Avrupa Cephesi'ndeki elini kuvvetlendirdi. Rusya'daki iç karışıklıklar devrimle de neticelenince Rus ordularının Avrupa Cephesi'nde çözülmeye başlaması, aynı endişenin Kafkasya Cephesi için de mevcudiyetinden ateşkes zemini tek çıkar yol olarak yoklandı. Sonuç olarak Sovyet hükümeti, 13

[419] Alev Erkilet Başer, *Ele Geçirilemeyen Toprak Kuzey Kafkasya*, Fecr Yayınevi, I.Baskı, Ankara 2002, s.45-49,51-55. Kuzey Kafkasya'da kurulan bu Cumhuriyet'in diğer bir ismi de "Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları İttifakı Cumhuriyeti" kısaca "Dağlılar Cumhuriyeti"ydi. Osmanlı İmparatorluğu, Gürcistan ve Azerbaycan devletleri bu Cumhuriyetin, bağımsızlığını tanımıştı. Nesib L.Nesibli, *Kuzey Azerbaycan İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920*, Altınordu Yayınları, I.Baskı, Ankara 2018, s.141.

Kasım 1917'de Alman Orduları Şark Cephesi Komutanlığına mütareke için başvurdu ve 15 Aralık 1917'de Belarus'ta Brest-Litovsk şehrinde Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan tarafından yürütülen müzakereler sonucu ilk aşamada on bir maddelik bir mütareke akdedildi. Bu arada Brest-Litovsk'da sağlanan bu uzlaşma mucibince de 18 Aralık 1917'de, Türk-Rus heyetleri arasında 14 maddeden oluşan "Erzincan Mütarekesi"yle Kafkasya Cephesi'ndeki Türk-Rus harbine de son verildi[420].

I. Dünya Savaşı yıllarında stratejik konum ve önemi dışında güney cephelerinde olduğu gibi Kafkasya Cephesi'nde de petrol faktörü bakımından Azerbaycan, büyük devletlerin politikalarında özellikle de Rusya açısından önemli bir rol oynadı. XX.yüzyılın başında Bakü, dünya petrolünün yarısından fazlasını karşılarken tüm Rusya'daki petrolün de neredeyse yüzde 95'ni karşılamaktaydı. Ayrıca bir milyon tondan fazla gazyağı da ithal ediliyordu. Yine 1908'den sonra düşen petrol fiyatları da petrol üretimini eski canlılığına getiremedi. Dünya Savaşı yıllarında Rusya'da diğer büyük devletler gibi petrol ihtiyacını karşılayamıyordu ve İngiltere, Almanya gibi Rusya'nın da gözü özellikle petrol faktörü bakımından Bakü'deydi[421]. Rusya'nın, Bakü petrollerinde üretici olarak yaptığı ihracatlarla bu alanda dünyada Amerika'ya ilk kez rakip çıktı. Zaten Amerika'nın sahip olduğu petrol kuyularından sonra en önemli ve en fazla üretim de Bakü'deydi[422]. Bu sırada Almanlar da boş durmuyor, önceden beri göz diktikleri Bakü petrollerini ele geçirebilmek için bir fırsat doğduğunu düşünüyorlardı ve imzalanacak olan barış anlaşmasında Bakü'ye sızabilmenin, petrol kuyularını ele geçirmenin yollarını arıyorlardı. Çünkü I. Dünya Savaşı'yla beraber petrol bölgelerinin paylaşımı başladığı gibi bu durum devletler

---

[420] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.239-240,286-294,296-302,305-315,325-339; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C.IX, s.509-510. Ayrıca bkz. Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *TAD*, C. XVII, S.XXVIII, A.Ü. Basımevi, Ankara 1995, s.207-215; Roin Kavrelişvili, "Kafkas Cephesi'nde Bolşevik İhtilali'nden Sonra Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Tarihi Süreç Hakkında Gürcü Basını ve Viktor Tevzaia'nın Erzincan Mütarekesi İle İlgili Hatıraları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.565-581.

[421] Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2007, s.15-18,31-46.

[422] Vefa Kurban, *Nobeller, Nobel Ödülü ve Bakü Petrolleri*, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2013, s.125-126.

açısından birinci derecede hayati önem arz eden bir konuydu[423]. Almanlar kendi milli çıkarları gereği Kafkasya nüfuzu açısından da özellikle doğal kaynaklar ve demiryolları(Kars-Tiflis-Batum demiryolu hattı) hâkimiyetini ne Ruslara ne de müttefiği Türklere hiçbir zaman kaptırmak niyetinde değildi[424].

Neticede Brest-Litovsk antlaşması, 3 Mart 1918'de imzalandı. Anlaşma şartları Rusya için ağır oldu: Baltık ülkelerine kendi bağımsızlıklarını kurma imkânı ve hakları verilirken Ukrayna ise bağımsız olacaktı ve Rusya bunu tanıyacaktı. Yine Brest-Litovsk Antlaşmasına göre Türklerin "Elviye-i Selase" dediği Kars-Ardahan-Batum sancaklarının, Türkiye'ye dâhil olmasına yönelik maddeler konulmuştu. Özetle bu yerlerde, bir referandum yapılacak ve milletlerin kendi kaderini tayin hakkı olacaktı. Ayrıca Ruslar, Kafkaslardaki İslam ahalisine geniş haklar da tanıyacaktı. Sadece Kafkasya'da da değil tüm Rusya Müslümanları ve Türklerinin haklarını teyidi hususunda girişimde bulunulmuştu. Türkler bu anlaşmayla uzun yıllardan sonra Ruslara karşı zafer niteliğinden ziyade daha doğrusu mağlup statüsünde olmayan başarılı bir anlaşma imzalamıştı[425].

Maverayi Kafkas(Transkafkasya) Cumhuriyeti[426]'nin diyet meclisi yani Seym'i ile Osmanlı murahhasları arasında Batum'da 11 Mayıs'ta başlayan görüşmeler, Seym(Meclis)'in dağılması neticesinde yeni kurulan bağımsız Kafkas Cumhuriyetleri'yle 4 Haziran 1918'de anlaşmanın imzalamasıyla sonuçlandı. Brest-Litovsk antlaşmasından beri "Maverayi Kafkas Cumhuriyeti"[427] heyetinden özellikle Gürcüler, anlaşma şartlarından üç sancağın Osmanlı Devletine katılması konusunda ısrarla direniyordu. Gürcü temsilciler bilhassa Batum konusunda hassasiyet

---

[423] *A.g.e.*, s.126,136.

[424] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.142-148.

[425] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.346-351,381-385; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, VI. Cilt, s.3567; Ülkü Çalışkan, *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Cephesi*, (T.C. Trakya Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2003, s.9-20. Kafkas Orduları Kumandanının, Brest-Litovsk muahedesini kabul etmediği ve Almanca verilen raporlarla çeşitli konular hakkındaki yazışmalar için Ayrıca bkz. ATASE, *BDH*, K.342, D.1373, R.08/04/1331-30/03/1334-M.21/06/1915-30/05/1918, F.022-022.01,022a.

[426] "Zakafkasya Federal Cumhuriyeti". Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.140,159.

[427] "Güney Kafkasya Cumhuriyeti". Mavera-yı Kafkas Hükümeti başkanı seçilen Çhenkeli aynı zamanda Batum'daki görüşmelerde de Kafkas Hükümeti'nin heyet başkanlığını yürütüyordu. İbrahim Ethem Atnur, *a.g.e.*, s.15-16.

gösteriyorlardı. Elviye-i Selase'den çekilme planlarının yürütülmesi için 14 Mart 1918–14 Nisan 1918 tarihleri arasında "Trabzon Konferansı" düzenlendi[428]. Konferanstan, Brest-Litovsk antlaşmasına uygun olarak nihai kararlar çıkmayınca Türk heyetinin kararlılığı neticesinde III. Ordu Komutanı Vehip Paşa komutasında askeri harekât yeniden başladı. Sarıkamış, Batum[429], Kars ve Ardahan kalelerinin alınmasıyla üç sancak mıntıkası ele geçirildi. Böylece üç sancakta uzun yıllar süren Rus-Ermeni işgalleri de sona ermiş oldu. Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü en önemli iki şart: Türkiye ile nihai olarak müzakerelerde bulunabilmek için Kafkas Cumhuriyeti'nin Rusya'dan ayrılarak kendini, bağımsız-müstakil bir devlet olarak ilan etmesi ve Brest-Litovsk barışını mutlak suretle tanımasıydı. Neticede Osmanlı'nın istekleri kabul edildi ve kendi bağımsızlığını ilan eden Zakafkasya Cumhuriyeti'yle[430] müzakerelerin devamı için Batum'da yeni bir konferans yapılması kararlaştırıldı. 11 Mayıs 1918'de Batum'da başlayan görüşmelerden dört gün sonra Enver Paşa'nın emriyle Türk ordusu Yakup Şevki Paşa komutasında Gümrü'ye girdi(15 Mayıs 1918). Böylece harekâtın yönü Batum'a döndü ve stratejik olarak Gümrü'nün alınmasıyla Erivan-Culfa demiryoluyla Tiflis-Bakü yolu da Türklere açıldı. Bu durum görüşmeleri de etkileyecek ve Almanya tarafından yalnız bırakılan Türk tarafı için önemli ve olumlu bir gelişmeydi[431].

Ahıska ve Ahılkelek nahiyesi halkının yayınladıkları muhtıralar ve başvurularında, Osmanlı Devleti'ne katılmak istediklerini belirtmeleri üzerine Osmanlı Hükümeti de Kafkas Cumhuriyeti murahhaslarına, bu iki bölgenin Osmanlı Devleti'ne katıldığını bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk'ta çizilen

---

[428] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.467-474; Halil Bal, *a.g.m.*, s.39.

[429] Batum için ayrıca bkz. Zehra Aslan, Yeliz Usta, "Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest-Litovks'tan İngiliz İşgaline Batum", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. XI, S.XXII, Güz 2017, Serander Yayınevi, Trabzon 2017, s.74-82.

[430] Tiflis'teki Meclis(Seym), Rusya'dan ayrıldığını ilan ederek bir anlamda bağımsızlığını da deklare etmiş oldu(22 Nisan 1918). Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Piyade Tümeni*, Yayına Haz. Ahmet Tetik-Mehmet Korkmaz, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s.213.

[431] Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?-Sarıkamış, Kars ve Ötesi-*, C. IV, s.241-243; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.466-474; E. Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.529; Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.151-154.

sınırları da aşmış oluyordu. Buradan hareketle Ahıska ve Ahılkelek'te ahalinin ileri gelenleri ve özellikle halkın örgütlenmesinde zaten bölgedeki Türk ve İslam nüfusu da denkleme katıldığında, Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinin gayet nizamlı çalıştıkları ve bölge ahalisiyle irtibatlarını kesmemelerinin de etkisinden söz edilmelidir. Bu sırada yeni bir durum hâsıl oldu ve Maverayi Kafkas Cumhuriyeti/Zakafkasya Federasyonu Seymi(diyet meclisi), Tiflis'te gerçekleştirdiği son toplantıda kendi feshetti(26 Mayıs 1918). Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan[432] bağımsızlıklarını ilan ederken 28 Mayıs'ta da Azerbaycan[433] istiklalini ilan etti. Azerbaycan Milli Şurası Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Tiflis'te Azerbaycan Misak-ı Millisini[434] de ilan etti. Resulzade, bu tarihten üç buçuk ay sonra Bakü'nün kurtarıldığını da Enver Paşa'ya bizzat kendi müjdeleyecekti[435]. Böylece yeni kurulan bu bağımsız devletlerle 4 Haziran 1918'de, Batum'da ayrı ayrı barış muahedeleri imzalandı. Osmanlı Devleti Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i alıyordu. Tiflis ve Erivan'da bir müftü bulunacak, hutbelerde Osmanlı Padişahının ismi zikredilecekti. Azerbaycan ile yapılan gizli bir anlaşmaya göre de Azeri hükümeti, hudutları dâhilinde asayişi temin etmek üzere Türkiye'den askeri yardım isteme hakkına sahipti(Anlaşma'nın 4.Maddesi). Osmanlı Devleti de gerektiğinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm yollarını askeri amaçlı kullanabilecekti. Ermenilerin, Azerbaycan'dan toprak taleplerine karşılık Enver Paşa çok sert tepki ortaya koyarak taviz vermedi ama bu anlaşmayla da küçük bir arazide de olsa Osmanlı Devleti, Ermenistan Devleti'nin kuruluşunu onayladı. Osmanlı sınır tespitinde Iğdır(Sürmeli), Gümrü(Aleksandropol) ve Ordubad hariç Nahçıvan kazalarını da alıyordu. Gürcistan ve Ermenistan Devletleri'yle "Barış ve Dostluk" sözleşmeleri imzalanırken Azerbaycan Devleti'yle de "Dostluk" sözleşmesi

---

[432] Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan ettiği tarih olarak 30 Mayıs 1918'de zikredilmektedir. Nigar Camalova Abuşova, "I.Dünya Savaşı'nın Sonlarına Doğru Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin Oluşturulması", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, s.725-734.

[433] "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" adıyla kurulan Türk Devleti. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=31449;https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkvMjdqcmMyYnlkcV9UYXJpeF9BWkUucGRmIl1d?sha=57585abf41021647;https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanda-cumhuriyetin-101-yil-donumu-kutlaniyor/1490325. (22.12.2018)

[434] Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili),* Çev. Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2002, s.7,29-87.

[435] Sabahattin Şimşir, *a.g.e.*, s.16,41.

imzalandı. Bu suretle Kafkaslarda savaş sona ermiş, ihtilaflı meseleler hal olmuş ve sınırlar çizilmiş oldu. Osmanlı Devleti bu anlaşmadan da kazançlı çıktığından gayet memnundu[436].

2.4. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yaklaşırken Azerbaycan'da Türk varlığına yönelik saldırılar iyice arttı. Ruslardan kalan silah ve teçhizatları da ele geçiren Ermeni milisleri, 1918'in Mart ve Nisan aylarında Bakü'de büyük ve geniş çaplı bir katliama girişti. Sadece 18 Mart - 1 Nisan 1918 arasında yaklaşık on iki bin Azerbaycan Türk'ü şehit edildi. Dünya kamuoyunun sessiz kaldığı bu duruma Osmanlı Devleti seyirci kalamazdı. Bakü'de sağ kalan Türk nüfus da şehri terk etmeye zorlanıyordu. Böylece bağımsız bir Azerbaycan'ın kurulma aşamasında, Azerbaycan'ın kurucu unsuru olan Azerbaycan Türklerine yönelik bu saldırıların yegâne amacının demografik yapıyı bozmak ve Türkler aleyhine çevirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır[437]. Bu arada Bakü'de idari yönetim, 18 Mart 1918'den beri "Kafkaslar Fevkalâde Komiseri" sıfatıyla Moskova'nın yönetiminde ki olağanüstü yetkilerle donatılan, Ermeni asıllı Stepan Şaumyan ve onun başkanlığındaki Bakü Sovyet yönetimindeydi. Bu yönetim, bu zaman zarfında Azerbaycan Türklerine karşı yönelik saldırıların artmasında bir numaralı sorumlu ve azmettirici bir rol oynadı[438].

Azerbaycan ulusalcıları da Osmanlı yardımını istiyor ama Osmanlı'yla birleşmeye ve ilhak önerilerine, dolayısıyla "Turan İmparatorluğu" fikirlerine karşı çıkan bazı Azerbaycan siyasetçileri de görüşlerini, endişelerini dile getiriyordu. Bu kesim doğal olarak ileride de Rusya başta olmak üzere diğer Avrupalı devletlerden de destek

---

[436] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.474-479; Vasif Qafarov, *a.g.e*., s.161-181; Halil Bal, *a.g.m.*, s.39-49; İbrahim Ethem Atnur, *a.g.e*., s.16-20; Ziya Musa Buniyatov, *a.g.m*., s.320.

[437] Atilla Oral, *a.g.e*., s.107; İlyas Ak, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.64, Ocak 2019, Erzurum 2019, s.387-388; Nejdet Karaköse, *a.g.t.*, s.101.

[438] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.531.

görecekti. Almanya da Osmanlı Devleti'nin, Bakü ve Azerbaycan'a müdahalesini onaylamıyordu[439]. Fakat Enver Paşa ve yakın çevresi kararlıydı. Bu yüzden Azerbaycan için yeni kurulacak bir ordunun teşkilatlanması çalışmalarına acilen başlandı. Kurulacak ordunun başına geçmesi düşünülen Nuri(Killigil) Paşa ise Trablusgarp ve Balkan harplerinde Üsteğmen ve Yüzbaşı rütbelerinde, Yb. Enver ve Bnb. Halil'in emrinde bulunmuştu. Ayrıca Enver Paşa'nın da öz kardeşiydi ve bu deneyimlerinden dolayı abisi tarafından savaşın başlarında, Afrika Grupları Komutanlığına tayin edilmişti[440].

Plana göre üç piyade alayı ve üç piyade tümeni oluşturulacak ve bu tümenler, bir kolordu'da birleştirilecekti. Azerbaycan'a hareket edecek olan ordu'da görev alan subaylara bir takım ayrıcalıklar da tanınacaktı: Bu ayrıcalıktan kasıt fahri statüde bir üst rütbede görevlendirilmeleri, kolay terfi hakkı ve tüm görevlilere rütbedeki maaşlarının bir misli maaş verilmesiydi. Kurulan bu ordu, "Kafkas İslam Ordusu"ydu ve komutanlığına da Yb. Nuri getirildi[441]. Bu görev için Libya cephesinden ayrılan ve ilk olarak 1918 Şubat ayı sonlarında İstanbul'dan trenle Musul'a giden Nuri Paşa, karargâhıyla beraber Musul'dan, Tebriz'e ve nihayet 25 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın Gence şehrine vardı. Nuri Paşa, Gence'ye varır varmaz İslam Ordusunun teşkiline başladı[442]. Buradan sürekli değerlendirmelerini yaparak, vakit kaybetmeden durumu ve gelişmeleri Başkumandanlık vekâletine bildiren telgraflar da çekerek Bakü taarruzu öncesi Başkumandanlık vekâletiyle doğrudan iletişim halinde kaldı[443].(Bkz. Belgeler Ek-VI). Hemen belirtelim Yarbay rütbesinde olan Nuri Paşa'nın fahri rütbesi, Orduya kumandanlık ettiğinden mütevellit Tuğgenarelliğe yükseltilmişti ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kurmay Başkanlıklarını da Bnb. Mehmet Nazım(Yücel) ile Yb. Osman Nuri(Erçin) yapıyordu. Bu ordunun, Harekât Şube Müdürlüğünü Bnb. Tevfik(Bıyıklıoğlu) yürütüyorken Ahmet(Ağaoğlu) Bey de ordunun Siyasi Müşaviri'ydi[444].

---

[439] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.186-187.
[440] Nejdet Karaköse, *a.g.t.*, s.36-37.
[441] İlyas Ak, *a.g.m.*, s.388-391.
[442] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.176,178; İlyas Ak, *a.g.m.*, s.389; Nejdet Karaköse, *a.g.t.*, s.127,129.
[443] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/12 86, R.30/06/1334-M.30/08/1918.
[444] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.176,178.

Yıllarca Rusya idaresinde kalan ve Rus yönetimleri tarafından Müslümanların askere alınmaması ve bu durumun çoğunlukla zabitan kadrosu için de geçerli olmasından ötürü Azerbaycan Türkleri, bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra ne Gürcistan ne de Ermenistan gibi kendi milli ordularını kurmada başarılı ve hızlı olamadılar, profesyonelce teşkilatlanamadılar. Yetişmiş subay kıtlığı da bir diğer faktördü ve bu durum profesyonelleşmeyi olduğu kadar sivil halkın savunmasını da olumsuz etkilemekteydi[445]. 1918 Haziran ayı ortalarında Azerbaycan Milli Meclis Reisi M. Emin Resulzade riyasetindeki heyet, İstanbul'a geldi ve Türk Ocağı'nda görkemli bir resmî kâbul töreni yapıldı. Heyet, Batum'da imza altına alınan Türkiye-Azerbaycan mutabakatının 4.maddesine binâen Azerbaycan'ın, Osmanlı'dan acilen askeri yardım talebini iletmişti. Enver Paşa, soydaşların bu isteğini kabul etti ve taarruz için derhâl hazırlıklara başlanması talimatını verdi[446]. Bundan dolayı Azerbaycan Türkleri resmi olarak Gence Milli Komitesi eliyle Musul'daki 6.Ordu'yla irtibat kurmak suretiyle Osmanlı'dan askeri yardım talebinde bulundu. Bakü'deki Ermeni-Rus askeri işgaline ve katliamlara bir son vermek için askeri yardımı zorunlu gören Gence Milli Komite başkanı olan Nasip Yusufbeyli de bu tutumdaydı. Bu konu hakkında görüşmek için Azerbaycan'daki partiler arasında gerçekleşen toplantıda, *İttihad-ı İslam Partisi* adına Dr. Hüdadad (Refibeyli) Bey, diğer iki partiye göre hiçbir şart ileri sürmeden *"gerekirse Osmanlı Padişahı Azerbaycan'ı topraklarına katabilir isterse de muhtariyet verir, kendisi bilir"* şeklindeki tutumuyla durumu ortaya koyduğu gibi toplantıdaki ortak tutumun da Türk askerinin acilen Azerbaycan'a gelmesi yönünde olduğu şüphe götürmez bir gerçekti[447]. Ermeniler de boş durmuyor Azerbaycan'daki faaliyetleri için Almanya'dan dahi yardım talebinde bulunuyorlardı[448].

1918 Mayıs ayından beri Halil (Kut) Paşa da Nahçıvan ve havalisi komutanı olarak bölgedeydi ve yeğeni Nuri Paşa'nın Azerbaycan için giriştiği mücadelenin

---

[445] Nasır Yüceer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", *Türkler*, C. XIII, s.732-733; Atilla Oral, *a.g.e.*, s.113-114; Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.II, s.145.

[446] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.507.

[447] Halil Bal, *a.g.t.*, s.83-86,91-106,145-146; Nasır Yüceer, *a.g.m.*, s.736-738.

[448] Atilla Oral, *a.g.e.*, s.114-121.

aynısını Nahçıvan için yürütecekti. Halil Paşa, Şahtahtı ve Şerur'de hâkimiyeti sağladı, askeri ve idari yapılanmayı da kısa sürede kurdu. Buralara emrindeki subaylarla geldiği ilk haftadan beri bölgedeki gençlerden yaklaşık iki bine yakın kişiyi silah altına aldı. Başkanlığını Mirza Nasrullah Bey'in yaptığı "Müslüman Milli Komitesi", Osmanlı ordusu ve komutanlarının gelişini sevinçle karşıladıkları gibi bölgedeki faaliyetlerde de yegâne yardımcıları oldu. Tüm bu çalışmaların neticesinde 20 Temmuz 1918'de Nahçıvan, Ermeni işgalinden kurtarıldı. Böylece Kafkas İslam Ordusu komutanlarından Halil'in, Nuri Paşa'dan aldığı emir üzerine yeni görev yeri Ordubad havalisi kumandalığı oldu. Teşkilat-ı Mahsusa subayları, askerleri ve Türk ordusuyla hükümetinin, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve topraklarının işgalden kurtarılmasındaki çabanın aynısını eksiksiz olarak Nahçıvan için de yürüttüğü görülmektedir[449].

Kafkas İslam Ordusu'nca hazırlanan "Azerbaycan Kolordusu" da teşkilatlandırıldı ve İslam Ordusu'nun esas gayesini gerçekleştirmek üzere bizzat kurulan bu kolordu, Azerbaycan içlerinde Azerbaycan Türk halkına yönelik saldırı, kıyım, tehdit ve tedhişi önleyecekti[450].(Bkz. Belgeler Ek-VII). Nuri Paşa daha Gence'deyken karargâhını kurduktan kısa bir süre sonra gerek yaptırdığı keşifler gerekse Azerbaycan'ın dört bir yanından kendisini ziyarete gelenlerle yaptığı görüşmeler ve gelen haberler neticesinde, durumun vahametini ve ciddiyetini bir kez daha kavramıştı. Çünkü yerel halkı askeri eğitime tabi tutacak, askerliği öğretecek zaman ve fırsat yoktu. Bu sebepten hiç vakit kaybetmeden küçük birliklerle donatılmış Kafkas İslam Ordusu'nun, Azerbaycan'daki mücadele için iyi donatılmış, muhabere kabiliyeti yüksek bir Tümenle takviye edilmesi gerektiğini, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya ve abisi Enver Paşa'ya iletti. Zaten daha önce Azerbaycan Milli Meclis Başkanı M. Emin Resulzade'nin de bu yönde bir talebi vardı ve nihayet III. Ordu Komutanı'nın emriyle Azerbaycan hükümeti'nin, III. Ordu'ya bizzat

---

[449] İbrahim Ethem Atnur, *a.g.e.*, s.30-40,51-59; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.286-290. İsmet Görgülü'nün eserine göre 1918 'de Tümgeneral rütbesinde bulunan Halil(Kut) Paşa, aynı senenin sonbaharında da Korgeneral rütbesine terfi etmişti. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.172,175.

[450] ATASE, *BDH*, K.3821, D.16, R.07/07/1334-09/10/1334-M.07/09/1918-09/12/1918, F.1/1-1/6a,1/7-1/162; TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 31, R.25/08/1334-M.25/10/1918.

müracaatı üzerine bölgeye Alb. Mürsel(Bakü)[451] komutasında kendini kanıtlamış başarılı bir tümen olan V.Kafkas Tümeni gönderildiği gibi icap etmesi durumunda da takviye yapılabileceği müjdelendi[452].

III. Ordu'nun emir ve komutası altındaki Kafkas İslam Ordusu, gelen takviye tümenle de harekete geçecekti. Enver Paşa'nın, 15 Mayıs 1918 tarihli IV. Kolordu'ya hitaben gönderdiği bir mesajdan hareketle; Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kafkaslarda ki Teşkilat-ı Mahsusa-i Askeriye'yi icra etmek vazifesiyle de yola çıkmıştı. Eğer başarılı olunursa ilk hedef Bakü'ye girilmesiydi ve mümkün olduğu kadar Teşkilat-ı Mahsusa da idare edilecekti. Bu mesajla, Kafkas harekâtına katılan Teşkilat-ı Mahsusacı subayların komutanının Nuri Paşa olduğu ve teşkilatın harekâtlarını, operasyonlarını da idare edeceği açıkça belirtilmişti[453]. Yine IV. Kolordu, Kafkas İslam Ordusu'yla muhaberesini kesmeyecek ve gerekli koordinasyonu sağlayacaktı. Orduyla iletişim bilahare önemliydi çünkü ordu, Azerbaycan içlerine girdiğinde arada Ermenistan ve Gürcistan gibi İslam Ordusu'nun ileri harekâtına karşı duran hükümetler bulunuyordu[454]. Üstelik Osmanlı'nın müttefiği Almanya da bu harekâtı desteklemiyordu ve bölgedeki komutanlarıyla buna engel olmaya bile çalıştı. Bu da Almanların kendi siyasi çıkarları gereği İslamcılığı desteklerken aynı tutumu, Türkçülük için göstermediklerini hatta açıkça dillendirmeseler de bundan rahatsız olduklarını gösteriyordu. Tabi burada Almanlar için esas önemli olan etken Bakü petrolleri ve denetiminin ele geçirilmesiydi[455]. Bu yüzden şurası da unutulmamalıdır ki Tiflis'te emrinde çok sayıda Alman askeri bulunan Alman Generali Von Kress, Türk birliklerinin ilerleyişi ve Kafkaslardaki hâkimiyetinden sonra tutum değiştirerek adeta Gürcistan ve Ermenistan'ın koruyucu rolüne girmişti. Hatta Gümrü istikametinden gelen Türklerin karşısına bazı birliklerini bile çıkararak Türk askeriyle çatışma riskini göze aldı ve bazı ufak çaplı

---

[451] Görgülü'ye göre; Azerbaycan Kolordusu'nun teşkilatı hakkında çok net bir bilgi yoktur ve bu birlikler daha ziyade V. Kafkas ve XV. Tümenlere dâhil olarak çarpışmalara katılan milis birlikler şeklindeydi. Bu Kolordu'nun komutanlığını da Tümg. Ali Şeyhlinski Paşa yürütüyordu. V.Kafkas Tümeni ve komutanı Alb.Mürsel için de bkz. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.172,177,179.

[452] Nasır Yüceer, *a.g.m.*, s.738-741.

[453] ATASE, *BDH*, K.51, D.243/A, F.005-01'e atfen akt. Nejdet Karaköse, *a.g.t.*, s.130.

[454] Nejdet Karaköse, *a.g.t.*, s.119-131.

[455] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.478.

çatışmalar bile cereyan etti. Fakat Ferik Nuri Paşa'nın, *"Türk ordusunun yolunu kesme cüretine yeltenen Alman kıtalarına ateş edilmesi emri verdiği"* ve bu riski göze alamayan Almanların da geri adım atmak zorunda kaldığını, Nuri Paşa'nın kurduğu Silah Fabrikasında 1940-1943 yılları arasında dökümhane şefi olarak çalışan mühendis *Burhan Oğuz*'un anıları sayesinde öğrendik[456].

Enver Paşa sonradan amcası Halil(Kut) Paşa'yı da Şark Orduları Grup Komutanlığı'na getirerek[457] ne Kafkasya'da ne de Türkistan'daki faaliyetleri şansa bırakmak istemediğini gösterdi. Halil Paşa'da ordusuyla hazır bulanacak, Bakü harekâtını izleyecek ve gerektiğinde destekleyecekti. Bakü'nün zaptı için Bakü müstahkem mevkiine taarruz edecekti. Böylece Enver Paşa, birbirlerini tanıyan, emirlerinin uygulanmasında azami dikkat gösterecek ve tereddüt etmeyecek şekilde akraba hukukunu da kullanmaya çalıştı[458]. Bu arada takviye İngiliz askerlerinin Bakü'ye geleceği söylentileri çıkmıştı ve şehre giriş noktaları da mayınlarla kaplanmış vaziyetteydi. İlk olarak V. Tümen'e bağlı X. Kafkas Alayı, 16 Haziran 1918'de Gökçay'a geldi. 27 Haziran'da Gökçay'da Türk taarruzu başlamış ve arkasından 12 Temmuz'da da Salyan muharebesi cereyan etmişti. Temmuz ayı boyunca devam eden çarpışmalarda Aksu, Kürtemir(Kürdemir) ve Şemahı mıntıkaları da Türk askeri tarafından alındı ve kontrol sağlandı[459]. Bakü'de İngiliz ve Rus birlikleriyle onlara yardım eden Ermeni milis kuvvetleri vardı. 13 Eylül'ü, 14 Eylül'e bağlayan gece 02:00 sıralarında Nuri Paşa'nın emriyle Kafkas İslam Ordusu'nun, Fahri rütbedeki Tümg. Mürsel(Bakü) Paşa komutasındaki V. Kafkas Tümeni'nin taarruzu başladı. Aynı günün gecesi ilk İngilizler şehirden kaçmaya başladı ve nihayet 15 Eylül'de Türk askeri, büyük bir sevinç gösterisi eşliğinde Bakü'ye girdi. Artık Azerbaycan Devleti esas başkentine kavuşmuştu. Fransız askeri misyon görevlileri ve İngilizler, Bakü'yü o kadar hızlı terk etmek zorunda kaldılar ki petrol madenlerini dahi imha edemediler. Şehir zapt edildikten sonra şehrin etrafında

---

[456] Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s.86'dan akt. Atilla Oral, *a.g.e.*, s.135.

[457] Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.156.

[458] Rüştü Türker, *a.g.e.*, s.21-28,177,180-181; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.175; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.157.

[459] Halil Bal, *a.g.t.*, s.169-173,176.

bekleyen Türk birlikleri de Bakü'ye giriş yaptı[460]. Ferik Nuri Paşa, Azerbaycan Ordu Kumandanlığı görevini üstlendi ve Osmanlı birliklerinin kumandanlık görevini de bölgeden ayrılıncaya kadar 5. Fırka(Tümen) Komutanı, Mürsel Paşa yürütecekti[461].(Bkz. Belgeler Ek-VIII). Almanlar Bakü harekâtında, Türk ordusunun Gürcistan'daki demir yollarını kullanmasını engellediği gibi Ermeni ve Gürcüleri de desteklemişlerdi. Almanların da engellemelerine karşı başarıya ulaşan bu harekâttan sonra İstanbul'daki petrol fiyatlarında da önemli bir düşüş yaşandı. Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye destekli Türk askeri operasyonları, Kafkaslarda Hazar kıyılarına kadar savaşın ilk yıllarına nazaran sonuna doğru nihayet başarıya ulaşmış ve bunu Bakü'yü alarak da taçlandırmıştı[462].

V.Tümen ve genel itibariyle Kafkas İslam Ordusu bünyesinde binlerce Azerbaycan Türk'ü gönüllünün, Türk askeriyle beraber Azerbaycan milli mücadelesi ve yurt savunmalarına katılmasından hareketle bu zamana kadar aradaki gerekli koordinasyonun sağlaması ve teşkilatlanmada Teşkilat-ı Mahsusa'nın yürüttüğü faaliyetlerin(hem Azerbaycan siyasileriyle hem de halkla doğrudan kurulan irtibat neticesinde siyasi ve sosyolojik açıdan) başarısını da ayan beyan ortaya çıkarmaktadır[463]. Nuri Paşa ve Mürsel Paşa sadece Bakü'yü almakla kalmamış ve Azerbaycan Devleti için hayati önem taşıyan milli ordu'nun kuruluşu için de çalışmaları başlatmışlardı. Nitekim Nuri Paşa ilk iş olarak Gence'de Azerbaycan'a ait bir harp okulunu açarak milli ordu'nun temellerini atmış ve yetişmiş subay ihtiyacını da bu şekilde karşılamak istemişti[464]. Bu durumu, Azerbaycan mücahitlerinden *Cebbar Ertürk* de anılarında, Gence dışında Bakü ve Karabağ'da da

---

[460] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.263-264; Atilla Oral, *a.g.e.*, s.121-129; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.157-162; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.176-180; E.Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.532-533; Mesut Uyar-Edward J. Erikson, *a.g.e.*, s.534; Rüştü Türker, *a.g.e.*, s.151-167,186-210; Mesut Erşan, *a.g.m.*, s.775-777.

[461] ATASE, *İSH-1*, Sıra No:215, Kutu No:3,Gömlek No:103, R.12/11/1334-M.12/01/1918, F.1.

[462] Atilla Oral, *a.g.e.*, s.129-135; Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.265-266; Josef Pomiankowski, *a.g.e.*, s.333-336; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.162-165; E.Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.533; Osman Mayatepek, *Dedem Enver Paşa*, Haz. Fatih Bayhan, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.186.

[463] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919*, s.531-532. Azerbaycan'ın ilk Savunma Bakanı, Hüsrev Bey Sultanov oldu ve yardımcılığına da Tümg. Ali Ağa Şıhlinski'yse(İsmail Ağa oğlu) getirildi. Azerbaycan ordusunda Hüseyin Han Nahcivanski, İbrahim Ağa Usubov, Hamit Gaytabaşı, Kazım Gacar, Cevat Bey Şıhlinski ve Tümg. Habib Bey Selimov gibi önemli komutanlar vardı ve bunlar, Azerbaycan Genelkurmayının ilk generalleriydi. https://www.aztc.gov.az/tr/posts/id:414; https://mod.gov.az/. (19.05.2019)

[464] Atilla Oral, *a.g.e.*, s.141-142,151.

harp okullarının açıldığını ve *"Türkiyeli kurmaylar tarafından Türk illerinde askeri gelenek yeniden kökleştirilmek yollarına konuldu"* denilerek vurgulamıştı. Böylece Osmanlı birliklerinin burada kalıcı olamayabileceğinden hareketle, Azerbaycan devletinin bölgede kendini muhafaza ve müdafaa'da askeri olarak güçlü ve caydırıcı konumda bulunması hedeflenmişti[465].

Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Ermeni çetelerinin ve eşkiyalarının takibi görevi, kuvvetle muhtemel Kafkas İslam Ordusu'na bağlı Teşkilat-ı Mahsusa birliklerince yapılıyordu[466]. Osmanlı Ordusunun Derbent-Karabağ harekâtı[467], Kuzey Kafkasya yönlü harekâtın da ana hatlarını çizmekteydi. Neticede Kuzey Kafkas Ordusu Komutanlığına bağlı Yb. Süleyman(İzzet) komutasındaki 15.Tümen, 6 Ekim 1918'de Derbent'e girdi ve 8 Kasım 1918'de de Hazar'ın kuzey kıyısındaki Mohaçkale(Petrofski) şehir merkezini kontrol altına aldı. Bu tümenin başarılı ilerleyişi sayesinde Dağıstan da kurtarıldı[468]. Kuzey Kafkasya delegelerinin İstanbul'daki temasları sonucu Osmanlı hükümeti, Yusuf İzzet Paşa'yı bu federal cumhuriyet nezdinde Osmanlı'nın askeri ve siyasi temsilcisi olarak atadı. Yusuf İzzet Paşa, yanında Kuzey Kafkasya Hükümeti başkanı Abdülmecid Çermoyef ile birlikte Derbent'e geldi ve 13 Ekim'de Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'nın da katıldığı görkemli bir törenle Derbent hükümet konağına, "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti"nin bayrağı asıldı. Şimali Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, 15.Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey'i de tebrik ederek Padişah adına üçüncü rütbeden Osmanlı Nişanı ile altın liyakat madalyasını takdim etti. Fakat Osmanlı ordusunun, Kafkasya Cephesi'nde savaşın sonuna doğru elde ettiği bölgesel başarılar uzun sürmeyecek, Mondros mütarekesinden sonra kısa sürede Kafkasya ve İran topraklarındaki birlikler, bu toprakları terk etmek zorunda kalacaktı. Neticede Osmanlı hükümeti'nin 20 Kasım 1918 tarihli kararıyla 15.Tümen tüm mahiyetiyle Derbent ve Mohaçkale(Petrovsk/Petrofski)'den ayrıldı. Aynı şekilde çok geçmeden

---

[465] Cebbar Ertürk, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Haz. Kazım Yedekçioğlu, Yeni Erciyes Yayınları:3, Kayseri Erciyes Matbaası, Kayseri 1956, s.79.
[466] ATASE, *BDH*, K.3828, D.43, R.11/07/1334-16/12/1334-M.11/09/1918-16/02/1919.
[467] ATASE, *BDH*, K.3823, D.25, R.07/09/1334-31/10/1334-M.07/11/1918-31/12/1918.
[468] İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.177-178.

Bakü'deki 5.Kafkas Tümeni ile diğer Türk birlikleri de yaklaşık dört ay kaldıkları Azerbaycan'ı terk etti ve İngilizler şehre girdi[469].

Enver Paşa, Kuzey Kafkasya'daki son gelişmeler ışığında Kuzey Kafkasya hükümeti'nin ilanından sonra Kafkasya'da da bir İslam Devleti ve hükümeti kurmak için Halil Paşa vasıtasıyla Nuri Paşa'ya bir görev emri vermişti(16-17 Ekim1918). Bu amaçla gizlice Tahran'daki İngiliz ve Fransız sefirleriyle görüşecek, güvenilir temsilciler görevlendirilecekti. Sefirlerden, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin bağımsızlıkları tanıyıp garanti etmeleri istenenecekti. Bakü'den gelerek Dr. Fuad Beyle Gence'ye giden İsmail Bey'de, Kafkas Hükümeti'nin teşkiline memur edildiyse de Kuzey Kafkasya'da bir Müslüman Devleti kurma girişimleri uzun süreli olmadığı gibi Azerbaycan hükümetiyle Kafkasya'da bir İslam devleti kurma konusunda yapılan görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadı[470].

[469] Mesut Erşan, *a.g.m.*, s.778-779.

[470] ATASE, *İSH-7A*, Sıra No:8732, Kutu No:350, Gömlek No:78, R.30/11/1335-M.30/01/1919, F.1; Atilla Oral, *a.g.e.*, s.165.

III. BÖLÜM

TEŞKİLAT-I MAHSUSA VE TÜRKİSTAN'DAKİ GELİŞMELER

3.1. Rusya İmparatorluğu'nda 1917 İhtilalleri

1917 senesi Şubat'ın 27'sinde, Petrograd'da başlayan isyan kısa sürede diğer şehirlere de yayıldı ve buna askeri birlikler de destek verince durum ciddi bir ihtilal havasına büründü. Şubat Devrimi sanıldığı gibi sosyalistlerin eseri değildi ve Birinci Dünya savaşında alınan mağlubiyetler, tırmanan ekonomik kriz sonucu imparator ve kabinesine karşı hızlı gelişen bir halk muhalefetinin sonucuydu. Devrimden önce artan grevlerin son halkası, 23 Şubat'taki genel grev olmuştu. Rus idaresi, 1905'teki devrimci harekete neredeyse 12 ay direnmesine karşılık, bu sefer ordu desteğinin de yoksunluğundan dolayı 12 gün bile direnememişti[471]. Harbiye Nezareti, Teşkilat-ı Mahsusa sayesinde bu ihtilalden zamanında haberdar oldu fakat basın ve halk, bundan sonradan haberdar olmuştu. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali[472] ve

[471] Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 28, S.1, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s.2-3.

[472] İttihat ve Terakki'nin kurucu kadrosunda yer alan Hüseyinzade Ali, 1864 senesinde Bakü'nün Salyan kasabasında doğdu. İlk öğrenime Tiflis'teki Türk-Müslüman okulunda başladı ve eğitimine St.Petersburg Üniversitesinde Fizik-Matematik bölümünde devam etti. Üniversite'yi bitirdikten hemen sonra 1889'da İstanbul'a geldi ve aynı yıl Askeri Tıp Fakültesi'ne girdi. Bu fakültede "Türklük" hakkındaki düşünceleriyle arkadaşları arasında kısa sürede ön plana çıktı. 1903 yılında siyasi sebeplerden dolayı Bakü'ye geri dönmek zorunda kaldı. Kalem aldığı gazete köşelerinde, Rusya Türkleri olan toplulukların "Tatar" adıyla farklı bir ırk olarak gösterilmeye çalışılmasına tepki göstererek, onların "Türkoğlu, Türk" olduklarını bilimsel geçerlilikle açıklamaya çalıştı. Sonradan Ziya Gökalp tarafından sistemleştirilip yaygın hale getirilen "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" tezi aslında Hüseyinzade'nin, Rusya'daki ilk günlük Türkçe gazetesi olan *Hayat* gazetesindeki köşesinde "Bize Hangi İlimler Lazım" adlı makalesinde ileri sürülmüştü. Hüseyinzade de Türkçülük mefkûresine asıl katkısını bu hususu aydınlatmaya çalışarak yaptı. Aynı zamanda bu üç düstur, Osmanlı Devletinde Türkçülük ideolojisinin temelini oluşturduğu gibi Azerbaycan'da Müsavat Partisi'nin de en sık söylemi ve ideolojisi olmuştu. Unutulmamalıdır ki 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Devleti'nin bayrağında ki üç renkte, bu üç ilkeyi simgelemektedir. Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.84-88.

Abdürreşid İbrahim imzalayıp ele aldıkları raporu, Mart ayı sonunda Rusya'daki ihtilali özet olarak anlatıp, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne sunmuşlardı. Yine Yusuf Akçura'da *"Rusya'nın Ahvaline Dair"* adlı yalnız hazırladığı bir raporu, daireye arz etmişti[473]. Şubat İhtilali'ne bizzat şahit olanlardan Zeki Velidi Togan'ın aktardığına göre Devrimin ilk haftasında Kazan, Kırım, Kafkasya ve Kazakistan'dan gelen Müslüman siyasi temsilcilerinin, Müslüman Fraksiyonu[474]'ndan tüm Rusya Müslümanları'nın bir genel kongresinin toplanması yönünde istekleri oldu ve çalışmalara başlandı. Fakat fraksiyonda bile Rusya'nın, cumhuriyetler federasyonu olmasını savunanların aksine üniter yapıda tek bir demokrat cumhuriyet olması fikrini savunanlar vardı[475]. Ardından kurulan Geçici Hükümet de Rusya Müslümanları açısından bekleneni karşılamadı. Geçici Hükümetin ve başında bulunan Kerenski'nin de sonunu getiren, Rusya'daki mevcut şartları göz önünde bulundurmadan savaşa sonuna kadar devam etme ısrarı ve toprağın köylülere dağıtılması meselesindeki tutumları oldu. Artık Eylül ayına gelindiğinde çoğunluk, gittikçe destekçileri artan Bolşevik partisine geçmişti[476]. Osmanlı hükümeti de tüm bu gelişmeleri en başından beri yakından takip ediyordu ve Rus ihtilali ile Rusya'nın durumuna dair resmi yazışmalara istihbarat bilgisi olarak sahipti[477].

Şubat İhtilalinden sonra Çar II. Nikola ve ailesi saf dışı bırakılmış ve kurulan Geçici Hükümetin başına Prens Lvov getirilmişti. 25-28 Mart da Petrograd'ta gerçekleşen Kadet Partisi Kongresi'nde, Müslüman temsilcilerle ilişkiler koptu ve

---

[473] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.II, s.122.

[474] Müslüman Fraksiyonu, Ali Merdan Topçubaşı'nın çabaları sonucu gayriresmi olarak 21 Haziran 1906'da kurulmuştu ve İttifak-el Müslimin(Rusya Müslümanları İttifakı)'in parlamento'daki koluydu. Ali Merdan Topçubaşı, fraksiyonun ilk başkanıydı ve fraksiyon komitesine yedi kişi seçilmişti. Başlangıçta temel konularda Kadet Partisi'yle ortak hareket eden fraksiyon, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birbirlerinden iyice uzaklaşmaya başladı. Bu dönemde Fraksiyon başkanı Tevkelev, dışarıda düşmanla mücadele etmek için içeride iyi bir politika uygulamak gerektiğini, bu bakımdan Müslümanların da dini ve kültürel her türlü gereksinimlerinin karşılanması gerektiğini dile getirmişti. Kadetçilerin Müslüman Fraksiyonu'nu destekledikleri son konu, fraksiyon tarafından 1916 Türkistan ayaklanması üzerine verilen gensorular olmuştu. Ülkü Çalışkan, *a.g.e.*, s.183,294.

[475] A. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri),* TDV Yayınları, Ankara 1999, s.122-126.

[476] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.317-325.

[477] BOA, *HR.SFR.04.*., Dosya No:285, Gömlek No:54, M.15/04/1917, s.1-4.

Sadri Maksudi de Kadet'den istifa etmek zorunda kaldı[478]. Petrograd'ı ele geçirip askeri diktatörlük kurmayı amaçlayan plan, Moskova Devlet Konferansı(25-28 Ağustos)'ndan önce zaten hazırlanmıştı[479]. Ağustos sonunda Petrograd Askeri Bölge Komutanı General Kornilov'un bir darbe teşebbüsü ve askeri bildirisinin ardından sert tedbirler alan Geçici Hükümet isyanların bastırılması için harekete geçti ve bir hafta gibi bir sürede askeri darbe girişimini bastırdı. Müttefik devletlerde, Kornilov'u desteklemişlerdi fakat Kornilov'un başkent'e sevk ettiği birlik, demiryolu işçilerinin engellemesi sonucu şehre giremediği gibi askerleri de sosyalist propogandanın tesiri altına girdi. Başarısız olan bu girişimin hazırlayıcısı Kornilov ve yardımcıları Denikin ile Lukomskiy tutuklandı(28 Ağustos-1 Eylül). Kornilov isyanı sonrasında Bolşevikler halk arasındaki nüfuzunu arttırdığı gibi bu mevcut durumda, Bolşevikleri tek başına iktidara taşıyan bir hamle, itici güç de oldu. Kadet, Eser ve Menşeviklerin bu isyandaki tutumları halk tarafından tepkiyle karşılandı ve Bolşevikler yegâne kurtarıcı olarak görüldü[480]. 14 Eylül'de Cumhuriyet ilan edildi ve yapılan seçimle, Petrograd Sovyet yönetiminin başkanlığına Troçki[481] seçildi. İhtilalci sosyalistler de

---

[478] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s.72-81.

[479] Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi", s.11-12,14-15.

[480] Ramin Sadıgov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimine Giden Yol", *TAD*, C.XXIX, S.48, Ankara Üniversitesi, Ankara 2010, s.104-108; Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi", s.15-16.

[481] Asıl adı Lev Davidoviç Bronstein olan ve Ukrayna'nın güneyindeki Herson'da 1879'da dünyaya gelen Troçki(1879-1940), Yükseköğrenimini hukuk ile matematik alanlarında tamamladı. Öğrencilik yıllarında Marx'ın düşüncelerine ilgi duydu ve devrimci işçi gruplarıyla temas kurdu. Bir süre hapiste kaldıktan sonra sürgün edilse de 1902'de sürgünden kurtuldu ve meşhur olacak Troçki ismini bu sıralarda aldı. Rusya'da Sosyal Demokrat İşçi Partisi(RSDİP) üyesiyken Avusturya ve Londra'ya geçerek, Lenin ve Martov'la beraber partinin siyasi yayın organı olan *İskra* gazetesini yönetti. RSDİP 1903'teki Londra Kongresi'nde ikiye bölündü ve Troçki bir süre Menşeviklerin tarafında durdu. Şubat 1905'te Rusya'ya geri döndü ve Petersburg Sovyetine başkanlık yaptı. Aralık ayında tekrar tutuklanıp, Sibirya'ya sürgüne gönderilirken yine kaçtı. RSDİP'in 1907'deki kongresinde merkezde yer alarak ne Bolşeviklere ne de Menşeviklere yanaştı. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla önce İsviçre'ye sonra da Fransa'ya geçti. 1917'de New York'a geçen Troçki ancak Nisan ayında Rusya'ya döndü. Enternasyonalci Sosyal Demokratlar Örgütü olan "mejrayon"lar grubuna dâhil oldu ve grupla birlikte Bolşevik Partisi'ne geçti(Temmuz 1917). Eylül ayı başında Petrograd Sovyet Yönetimi Başkanlığına ve bir ay geçmeden de Askeri Devrim Komitesi Başkanlığı'na seçildi. Lenin'in hazırladığı 1917-Ekim Devrimi, Petrograd'da bizzat Troçki'nin yönetiminde gerçekleşti. Troçki artık Hariciye Halk Komiseri olarak dışişlerinden sorumluydu. Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalama konusunda Lenin'le yaşadığı anlaşmazlıktan sonra bu görevinden istifa edip Ulaştırma İşleri Halk Komiseri ve sonradan da Ordu ve

Bolşeviklere katılmıştı. 20 Ekim'den sonra Lenin'in talimatıyla harekete geçen Bolşevikler, 25 Ekim sabahı erken saatlerde devlet bankasını ele geçirdi. Kentin kilit noktaları tutuldu ve öğleden sonra Petrograd Sovyeti'nin toplantısında Lenin, "işçi ve köylü devrimi" olarak nitelendirdiği zaferi ilan etti[482]. Netice'de Kerenski, yurt dışına kaçtı ve 25 Ekim(M. 7 Kasım)'de iktidar tamamen Bolşeviklerin eline geçti[483]. Bolşevik darbesinden sonra deyim yerindeyse Pandora'nın kutusu açıldı ve Bolşevikler'in yeni yönetimi Halk Komiserleri Sovyeti(Sovnarkom)'nin savaşa son vermek istemesi üzerine, hiçbir arazi ilhakı ve tazminat talebinde bulunmaksızın yaptığı barış deklaresinin ardından Çarlık döneminde müttefiklerle addedilen gizli anlaşmalar da açıklandı. Bu durum Türk hükümetini de acilen harekete geçiren barışsever olumlu bir yaklaşımdı fakat aynı zamanda İtilaf devletlerinin, Türkiye üzerindeki emellerinin ne denli tehdit içerdiğinin açık bir deliliydi[484]. İhtilal sonrası Rus askeriyesinden rütbe fark etmeksizin Osmanlı Devleti'ne sığınanlar ve iltica etmek isteyenler oldu. Osmanlı Devleti bunlar için önce gerekli istihbarati tahkikatı gerçekleştiriyor ve duruma göre karar verme yolunu tercih ediyordu. Çünkü bu askerlerin içinde, Bolşevik karşıtı askerlerin yanında devrimi bahane ederek bu ortamdan yararlanıp Bolşevik yönetimi adına casus olarak görevlendirilenler de olabilirdi. Buna verilebilecek güzel bir örnek: Rus zabitanından Yzb. Kohtof hakkında yapılan tahkikattır[485]. Ekim Devrimi'nden sonra Taşkent'te, "Türkistan Sovyet Komiserliği" kuruldu. Bu idari yönetimde bir tek dâhi Türkistan'lı bulunmuyordu. Bu sebepten Türkistanlılar, bu idareyi kabul etmediği gibi kendi kongrelerini toplayıp çok geçmeden milli ve özerk yönetimlerini, devletlerini de ilân etti. Bu durumda Batı Türkistan'daki son durumda, Taşkent merkezli Rus Komiserliği'nin yanında Bozkır Genel Valiliği topraklarında Alaş Partisi'nin de

---

Donanma Halk Komiserlikleri görevlerini yürüttü. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C.22, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul 1986, s.117172-11713.

[482] E.H.Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi(1917-1923)*, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, I.Basım, İstanbul 1989, s.100-101.

[483] Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s.86-88; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I, s.356-368; Baymirza Hayit, *a.g.e.*, s.11-24.

[484] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.325-330. Rusya'yı Bolşeviklerin işgal ettiğini bildiren belge için ayrıca bkz. ATASE, *İSH-8A*, Sıra No:10661, Kutu No:393, Gömlek No:60, H.04/12/1335-M.21/09/1917, F.2.

[485] BOA, *DH.EUM.SSM*., Dosya No:25, Gömlek No:51, H.20/10/1336-M.29/07/1918, s.1-6.

çabaları sonucu Orenburg'da 13 Aralık 1917'de Alaş-Orda Devleti, Türkistan Genel Valiliği topraklarında da Hokand merkezli Türkistan Devleti, hükümetleri kurulmuş oldu[486]. Tatar Türkleri de Ufa'da 20 Kasım 1917'de Milli Meclis'lerini açarak İdil-Ural Devleti'ni ilan ettiler fakat bu özerk devlet ancak 55 gün faaliyet gösterebildi[487].

Rusya'da 1917 yılında yaşanan ihtilaller üzerine ilk olarak Şubat devriminden sonra Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla Batı Türkistan coğrafyasında yeni umutlar yeşermişti. Artık Çarlık tarihe karışmıştı. Bu sebepten Rusya Müslümanları da Çarlığın yıkılmasından sonra geçici hükümetin kurulmasına yönelik Petrograd'a, yeni umutlar içerisinde ilk tebrik telgrafı çekenlerden oldu. Öyle ki başlangıçtaki bu ılımlı hava, ihtilal sonrası çok geçmeden Türkistan'da ortaya çıkan siyasi akımların, muhtariyet ve kendi milli sınırlarını çizen devlet anlayışı içerisinde olduğunun anlaşılmasından dolayı çok uzun sürmeyecekti[488]. Bu amaç ve hevesle 1917 yılı içerisinde-Bolşevik ihtilali öncesi ve sonrasında- Semerkant ve Hokand ağırlıklı, Türkistan'da faaliyet gösteren çok sayıda cemiyet(dernek) ve siyasi parti[489] kuruldu.

1917 Rus İhtilalleri sırasında Rus askeri valilerin sömürge ve baskı uygulamaları altında ezilen Batı Türkistan halkı zaten 1916 yazında gerçekleşen isyan hadisesi ve sonrası hem maddi hem manevi büyük kayıplara uğramış durumda yaralarını sarmaya çalışıyordu. Bu zor zamanda 1917 Şubat Devrimi gerçekleşmiş ve akabinde yeni yönetim, artık Rusya'da mâhkum-hâkim olmadığı, bütün halkın hukuken eşit olduğunu fermanla garanti etmişti. Rusya'yı geçici olarak yönetme işi de hemen

---

[486] Baymirza Hayit, *ESİR TÜRKLER Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine Bir Örnek*, Çev. Sekip Engineri, Kişisel Kitaplar(S.8/Üniversite Serisi:1), Ankara 1966, s.16-22; Hasan Oraltay, *ALAŞ Türkistan Türklerinin Milli İstiklâl Parolası*, Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul 1973, s.24-37.

[487] Ayaz İshaki, *İdil-Ural Devleti 1917-1918*, Çev. Bayram Kodaman, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.22-23.

[488] Mustafa Çokay, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan Neşriyatı: 28, Ankara 1988, s.10-11.

[489] Terakkiperverlerin kurduğu *"Şura-i İslam", "Şura-i Ulema ve Turan"* cemiyetleri. Türkistan federalistlerinin oluşturduğu *"Türk Adem-i Merkez Partisi"*. Bunun dışında *"İttifak-ı Müslimin", "Klup İslamiye", "Mirvac-ul İslam", "Sana-ul İslam", "Müslüman Mihnetkeşleri", "Ravnak-ul İslam"* ve *"Muayin-at Talibin"* gibi çok sayıda parti. Abdulla Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler(1917-1924)*, Çev. Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara 2017, s.8-9,11; Selenga Saime Gökgöz, *İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyetleri(1905-1938)*, (Haccettepe Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996, s.60-70.

hemen bütün Rusya'da kurulacak "Geçici İcra Heyet"lerinde olacaktı. İşte Türkistan Genel Valisi[490] yerine artık bu coğrafyayı yönetecek Geçici İcra Heyeti'nde, yine coğrafya'da çoğunluk bulunan Türkler azınlıkta kalırken bölgeye göç ettirilen azınlık durumdaki Ruslar heyette çoğunluğu oluşturmuştu. Bu durumdan sonra harekete geçen Türkler hemen teşkilatlandı ve İsrafil Kurtcephe'nin tamamen ATASE belgelerine dayanarak aktardığına göre Türkistan Bölgesi'nde belli başlı iki siyasi parti kurulmuştu: Türk Adem-i Merkeziyet ve Türk Milliyetçiler Fırkası(Bu oluşum, İttihad ve Terakki Fırkası olarak da bilinmektedir). Cemiyetlerden Ulema Cemiyeti, Turan Ticaret Cemiyeti, Dikhanlar Cemiyeti, Türk Ocağı, Muallim ve Talebe Cemiyetleri de Milliyetçiler fırkasına mensup oluşumlardı. İttihat-Terakki'nin Milliyetçiler Fırkası, "Turan" fikrini savunuyordu ve Türkistan'ın tam bağımsızlığından yanaydı. Adem-i Merkeziyet Fırkası ise sosyal demokrat ağırlıklı bir politika takip ediyordu ve Türkistan'ın, Rus sosyalistleriyle müttefik olarak yeni kurulan Rusya'nın bir parçası olması taraftarıydı. Fakat Türkistan açısından kısa bir sürede Rusya'daki sosyalist yönetimin de Çarlık yönetiminden farkı olmadığının anlaşılması üzerine Adem-i Merkeziyet Fırkası da nüfuzunu kaybetti ve tek geçerli hâkim parti olarak Türk Milliyetçiler(İttihad ve Terakki) Fırkası kaldı. Yine Türkler milli teşkilatlarını birleştirmek için hiç olmazsa milli, dini ve medeni işleri kendi bünyelerine almak için şehirlerde ve kazalarda, "Şuray-ı İslam"[491] adıyla milli şuralar kurdular. Ekim İhtilali'nden sonra Lenin tarafından hazırlanan "Rusya Amele ve Askeri Sovyetler Kongresi"nce tasdik olunup, yayınlanan sulh beyannamesinin milletler hukuku konusundaki esaslarına dayanarak Hokand'da toplanan III. Türkistan Müslümanları Kurultayı, nihayet Türkistan Bölgesi'nin muhtariyetini ilan etti(28 Kasım 1917). Böylece 44 kişiden oluşan Türkistan Millet Meclisi idareyi ele aldı ve 12 kişiden oluşan "Türkistan Muhtariyeti Muvakkat Hükümeti" adıyla bir

[490] Türkistrtan Genel Valiliği, Şubat ihtilali'nden sonra Türkistan Bölgesi(Turkestanskiy Kray) adını aldı. Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975, s.216; Ülkü Çalışkan, "Türkistan General Gubernatörlüğü'nde İdari Reform Tasarıları (1871-1917)", s.571.

[491] Taşkent'teki "Şûrayı İslâmiye", Münevver Kariy'ın idaresi altında yönetiliyordu ve modern, gerçekçi bir ıslahat planı taraftarıydı. Onlara göre birçok İslâm memleketlerinde meydana gelen gelişmelerden hareketle buradan çıkarılan tecrübeler üzerine milli hareketin yolu da çizilmişti. "Şuray-ı İslam" ve "Türkistan Müslüman Merkez Şurası" hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çokay, *a.g.e.*, s.26; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.217-218.

kabine de kuruldu. TTK Arşivinden bir belge vasıtasıyla öğendiğimize göre 30 Eylül 1918 tarihli, Türkistan Milli Meclisi Reisi Şir Ali[492]'nin, Orta Asya'daki durumla ilgili hazırladığı bir raporda kayıtlarda mevcuttu[493]. Bu da Türk Milliyetçiler Fırkası ve ona mensup cemiyetlerin çalışmalarının, önemini ve başarıdaki payını bize göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Ayrıca ilerleyen yıllarda geniş Türkistan topraklarında, Rusya'nın mevcut idare konjoktürüne uygun olarak kurulacak olan Sosyalist ve Halk Cumhuriyetleri dönemlerinde de devam edecek olan ilişkilerin temeli ve arka planında 1917 Ekim devriminden hemen sonra atılan adımların başarıya ulaşmasının payı yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır[494].

3.2. Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihat-Terakki'nin Türkistan Misyonu

İttihad ve Terakki'nin yönetimde etkin olduğu bu dönemde İslamcılık ve Türkçülük fikirleri ön plana çıkmaya başlamış, Arap ve Arnavut isyanlarıyla birlikte Türkçülük fikri daha baskın ve geçerli bir politika haline gelmişti. Bunda İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerinin de etkisi büyüktü. Özellikle Türkçülük mefkûresine gönülden inanması ve verdiği desteğiyle tanınan Enver Paşa'nın 1914'de Harbiye Nazırı olması, Türk milliyetçilik faaliyetlerinin bir dönüm noktası olması bakımından da önemli bir gelişme oldu. Bu doğrultuda Enver Paşa tarafından Birinci Dünya Savaşı öncesi kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi istihbarat teşkilatı olan, doğruca Başkumandanlığa bağlı çalışan Teşkilat-ı Mahsusa'ya da aktif roller verilmeye çalışılacaktı.

---

[492] Burada bahsi geçen kişi "Ulema Cemiyeti"nin başında bulunan, Şir Ali Lapin'dir. Mustafa Çokay, *a.g.e.*, s.26.

[493] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/21 97, M.30/09/1918.

[494] İsrafil Kurtcephe, "Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.12, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1993, s.395-401; Joseph Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, Çev. M.Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2015, s.46-47. Ayrıca bkz. A.Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.341-347,351-357; Tahir Aşirov, "Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele(1918-1919)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.12, Ağustos 2017, s.257-271.

Enver Paşa bu minvalde teşkilatın plan ve faaliyet programını bizzat kendisi hazırlamış, Türkistan Türkleri ve Asya Müslümanlarıyla temasa geçerek Hilafetinde tesiriyle Rusya ve İngiltere aleyhine isyanlar tertip etmeye yönelik çalışmalar da yapmıştı. En azından II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi Türkistan ve Asya Müslümanları ile temas kozunu, Hilafetin de desteğiyle zaman zaman özellikle Rusya ve sömürgelerinden dolayı İngiltere'ye karşı etkili bir propaganda korkusu oluşturmak için kullanmak istemişti. Çünkü uzun yıllardır İngiltere, Rusya ve Çin'in gözü Türkistan ve Afganistan'daydı[495]. Harbiye Nezareti'ndeki makam odasında Kuşçubaşı Eşref'le de görüşen Enver Paşa, Kuşçubaşıyla birlikte ortak bir eylem planı hazırladı. Türkistan misyonunda söz konusu faaliyetleri icra etmeleri içinse Teşkilat'ın önemli isimlerinden Kuşçubaşı Eşref'in seçtiği 5 seçkin komitacı görevlendirildi[496].

Teşkilatın görevlendirdiği bu beş personel, tüccar pasaportlarıyla gizlice çıktıkları uzun ve de tehlikeli bir yolculuktan(İzmir'den deniz yoluyla Hindistan'a) sonra nihayet Bombay'a vardı ve burada İngiliz istihbaratı, onları tanıyarak tutukladı[497].

---

[495] Tatyana Kostyukova, *a.g.m.*, s.104-105; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.303-304,309-322. İttihad ve Terakki dönemine kadar olan Osmanlı-Türkistan ilişkileri için ayrıca bkz. Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Batı Türkistan Siyaseti", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.37, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 2002, s.291-295.

[496] **Kuşçubaşı Selim Sami:** Beş komitacının başı ve Eşref Bey'in kardeşidir. Balkan Harbi ve Batı Trakya kahramanlarındandır. ‹*Hacı*› lakabıyla anılmıştır; **Hüseyin Emrullah(Barkan) Bey:** Mülkiye Mektebi mezunu, kaymakamlık, polis müdürlüğü ve mebusluk gibi çeşitli görevlerde yer almış iyi yetişmiş bir şahsiyettir; **"Silistre'li" Hüseyin Bey:** Edirne ve Batı Trakya'nın kurtuluşunda önemli bir yeri olan iyi bir gerillacıdır. ‹*Mücahid*› lakabıyla anılmıştır; **Bursalı İbrahim(Haklıer) Bey:** Teşkilatın iyi yetişmiş zabitlerinden biridir. ‹*Gürcü*› lakabıyla anılmıştır; **Topçu Adil Hikmet Bey:** Dört yabancı lisan bilen iyi yetişmiş, Yüzbaşı(1 Eylül 1917'den beri) rütbeli bir Osmanlı zabitidir. ‹Dereli› lakabıyla da anılmıştır. Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.59,64,66-70; Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.13-18; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.59,61.

[497] Adil Hikmet Bey, hatıratında bu yolculukta yanında bulunan dört arkadaşından bahsedip Eşref Kuşçubaşı'dan bahsetmemişken, Cemal Kutay'ın eserinde belirttiğine göre Kuşçubaşı Eşref de onlarla Hindistan'a kadar gitmiş ve burada İngiliz İstihbaratı'nın onu tanımasından dolayı gemidekiler tüm mürettebatıyla beraber tutuklanmıştı. Esaretten kurtulduktan sonra da Kuşçubaşı Eşref, geri dönerken diğer beş fedai yollarına devam etmişlerdi. Nitekim Eşref Kuşçubaşı'da *Devam Halindeki Bir Zulmün Acı Hikayesi* adlı eserinde, I. Dünya Savaşı'nın çıkışından dolayı bu işlerin başına kardeşi Hacı Sami'yi bırakıp, anayurda döndüğünü belirtmektedir. Kendi ifadesiyle "Hindistan, Himalaya, Kaşgar, Türkistan kıtalarında, Türklüğün yüzünü güldüren hadiseler meydana getirdik. Gobi çöllerinde fersahlarla(kilometrelerce) mesafeler kat ettik. Ezeli düşmanlarımız Moskoflar'a, çetelerimizle duman attırdık. Kropatkin'in ve İngiliz mecmualarının sütunlar dolusu yazıları bu mücadelelerimizin ispatlarıdır" diye de nakletmektedir. Eşref Kuşçubaşı, *a.g.e.*, s.3; Cemal Kutay, *Ana-Vatan'da Son*

Bir müddet tutuklu kaldıktan sonra beş fedaiyi dönemin Maskat Emiri, İngilizlerin elinden kurtardı. Bu kurtarılma hadisesini, Ekrem Hayri Peker eserinde daha farklı anlatmıştır. Kuşçubaşı Eşref daha önceden temasa geçtiği Hint Hilafet Komitesi ve Kongre Parti'si liderlerini tanıyordu ve Liege kentinde gerçekleşen Hint İstiklal Komitesi Konferans'ına da iştirak etmişti. Teşkilat-ı Mahsusa heyeti Bombay rıhtımına çıktıktan sonra İngiliz istihbaratınca alıkonur ve yabancıların yaşadığı bölgedeki bir otelde gözaltında tutulmaktadır. Türk heyetinin-görevlilerinin, buradan kaçırılma hadisesini işte bu Hint Hilafet Komitesi gerçekleştirmişti ve bu işte, Kongre Partili Hintlilerin de yardımları oldu. Böylece İngilizlerin elinden kurtulan ekip, dikkat çekmemek için daha güvenli gördükleri Maskat Emiri'nin yanına geçip bir süre saklanmışlar ve oradan hareketle yolculuklarına devam etmişlerdi. Pamir istikametinde yollarına devam eden beş Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi, Kaşgar'a ulaşmış ve burada başta yerli milliyetçiler olmak üzere daha önceden buralara gelmiş bulunan Osmanlı zabit ve öğretmenleriyle(Türk Ocaklarına mensup öğretmenler de dâhil) de temas kurarak önce onları sonra halkı örgütleme yolunu tercih etmişlerdi. Pamir mıntıkasında yolculuk esnasında-Küçük Pamir'den Büyük Pamir'e geçerken Kaşgar Dağı'nda- bu sefer de Rus müfrezesine esir düşen bu beş görevli fedai, o bölgenin sorumlusu olan ve özerklikleri bulunan Kırgız Başbuğu Cebbar(Cabbar) Binbaşı'nın yardımıyla esaretten kurtularak yola devam etmiş ve nihayet Kaşgar şehrine ulaşabilmişlerdi. Ancak teşkilatın personellerince yürütülen ve I. Dünya Savaşı'na doğru giderken Rusları zayıflatmak amacıyla başlayacak bu örgütlenmenin gücü, başta Ruslar tarafından çok dikkate alınmasa da 1916 Batı Türkistan İsyanları ile daha iyi anlaşılır ve ciddiye alınır bir hale geldi. Doğu Türkistan'da gerekli temasları sağlayan ve çalışmaları yürüten personeller, Kırgızların isyanı[498] öncesinde Yedisu(Semireçi Oblastı) bölgesindeki gelişmeler üzerine 1915'in ilk günlerinde

---

Beş Osmanlı Türkü, Tarih Yayınları, İstanbul 1962, s.32,37-39,43; Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.64-65; Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.16-17,37-60.

[498] Aslında Yedisu Oblastı'ndaki isyana hem Kırgızlar hem de Kazaklar katılmışlardı. Kırgız terimi bu dönemlerde bazı çevrelerce Kazak Türkleri'ni de kapsayacak şekilde kullanılıyordu. Ülkü Çalışkan, "Rus İdarecilerin Bakış Açısından 1916 Yılı Türkistan Genel Valiliği Bölgesi'nde İsyan", *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Editörler: İsa Kalaycı, Gökhan Kalamış, Bölüm: XIII, Gazi Kitabevi, I.Baskı, Ankara 2020, s.249-250; Hasan Oraltay, *a.g.e.*, s.26.

Kaşgar'dan, Yedisu'ya doğru harekete geçmişti[499]. Batı Türkistan'da Yaş hareketi, Ceditçiler ve esaretten kurtulan Osmanlı subayları, Doğu Türkistan'da ise Türkiye'den gönderilen öğretmenler ve Osmanlı subaylarının faaliyetleri, hem büyük Türkistan coğrafyasına doğru yola çıkan Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin en büyük yardımcıları olmuşken hem de doğal olarak İttihat ve Terakki'nin Türkistan'daki misyonunu oluşturup temsil ettiler. Bu kapsamda Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin faaliyetleri, kurdukları temaslar, doğusundan batısına kadar Türkistan'da hep bu zemin üzerinden gerçekleşti. Türkistan halkını örgütlemde ki başarı arttıkça da bu kitle büyüdü ve İngiltere'nin yanısıra Doğu'da Çin, Batı'da Rusya için daha ciddi tehdit oluşturacak bir hâl aldı. Enver Paşa'nın plânı büyük ölçüde Kafkas İslam Ordusu'yla önce Güney Kafkasya'da hâkimiyeti sağlamaktı. Akabinde Kuzey Kafkasya'da kurtarıldıktan sonra İslam Ordusu'nun, Turan'ı gerçekleştirmek üzere ilk hedefi Batı Türkistan sınırlarından Doğu Türkistan'a uzanan Büyük(Uluğ) Türkistan'ın birliği ve bağımsızlığı olacaktı. Aynı zamanda Afganistan, Pakistan ve Hindistan'daki Müslümanlar da bu plânın içerisinde değerlendirilebilirdi. Eğer bu plân başarıyla gerçekleştirilebilirse tüm bu birliktelik, coğrafi sınır bütünlüğünden de önce fikri ve siyasi birliktelik öncülüğünde değerlendirilen, diplomaside iyi bir

[499] Bu dönemde gerek Kaşgar'da gerekse Maveraünnehir'de pek çok Osmanlı zabiti ve öğretmeni bulunmaktadır. Bunların ilkini Sultan Abdülaziz ve Yakup Han dönemlerinde başlayan ilk yakın temaslar sonucu bölgeye gönderilen zabit ve muallimler, diğer grupları ise II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında İttihad ve Terakki döneminde gönderilenlerle başta Kafkasya Cephesi'ndeki Osmanlı-Rus savaşlarında esir düşmüş olan askerler oluşturmaktaydı. Ruslara esir düşen Türk zabit ve erleri, genellikle Sibirya'nın muhtelif yerlerindeki kamplarda esir tutuluyordu. Zamanla esaretten kurtulan Türk askerlerinden, daha güneyde ki Türk-İslam yerleşimlerine gelmeyi başaranlar da oldu. İttihad ve Terakki'nin yönetime gelmesiyle birlikte bu etkileşimler artmış ve Maveraünnehir ile Kaşgar Bölgesi tam manasıyla Türkçülük ideolojisinin kuvvetle uygulanabileceği güçlü bir potansiyele dönüşmüştü. İşte böyle bir ortamda Kaşgar'a gelen Teşkilat-ı Mahsusa personelleri, yapacakları örgütlenme için uygun zemin ve koşulların hazır olduğunu görmüş ve bu sayede de hızlı bir örgütlenme yoluna gidebilmişlerdi. Ali Bademci, *a.g.e.,* C.I, s.42-44,72-73; Merve Üner, "Rusya'da Esir Bir Yedek Subay Halil Ataman", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, S.12, 2017, s.26-35; Taner Ulus, "Doğu Türkistan'da Yakup Beg Hakimiyeti:Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S.1, Gazi Üniversitesi, Ankara 2018, s.77-86; Saadettin Yağmur Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *OTAM Dergisi*, S.9, A.Ü. Basımevi, Ankara 1998, s.149-154; Kemal H.Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.151-165; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.60-66; Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.98-147,169-172.

propoganda ve psikolojik harp unsuru olarak Osmanlı'nın lehine önemli bir koz olacaktı[500].

3.2.1. Doğu Türkistan'da Teşkilatlanma: Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihatçılar

İttihatçıların bu coğrafya'ya yönelik ilk hareketlerinden birisi bizzat Talat Paşa'nın emriyle Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal(İlkul)'in, 16 Şubat 1914'te Doğu Türkistan[501]'a doğru gönderilmesi olmuştu. Kaşgar'a ulaşan muallim Ahmet Kemal, burada *"Dar-ül Muallimin-i İttihad"* adında bir öğretmen okulu açmayı başardı. Yine yakın tarihlerde Doğu Türkistan'a doğru harekete geçirilen bir grupta yukarıda bahsettiğimiz Teşkilat-ı Mahsusa bünyesindeki ekipti[502].

İttihatçıların ve Teşkilat-ı Mahsusacıların, Doğu Türkistan misyonuna bakmadan önce Doğu Türkistan'ın tarihi süreçteki idari yönetimine bakmamız ve bu minvalde gelişmeleri doğru bir zemine oturtmamız gerekmektedir. Çin İmparatorluğu'nun idaresini, 1644'te çıkarttıkları bir isyan sonucu ellerine geçiren "Mançular", Kalmuk Devleti'nin iç karışıklıklarından da istifade ederek İli şehrini ele geçirdiler ve böylece Doğu Türkistan'a girdiler[503]. 1644'ten 1911'e kadar Çin İmparatorluğu'nu yöneten "Mançu Hanedanı"ydı ve Mançu sülalesinden gelen yöneticilerin de uzun yıllar süren yönetimlerinde Doğu Türkistan'a yönelik politikaları, kendinden önceki

---

[500] A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.338,342-343.

[501] Doğu Türkistan, 35. ve 49. Enlemler ile 73. Ve 99. Boylamlar arasında Doğu'da Çin ve Moğolistan, Batı'da Batı Türkistan(Kırgızistan-Tacikistan hattı) ve Afganistan, Kuzey'de Kazakistan, Moğolistan ve Sibirya ile Güney'de de Keşmir-Tibet hattında kalan yaklaşık 1.828.418 kilometrekare yüz ölçümünden oluşmaktadır. Bu yüzölçümüne sahip toprakların yaklaşık 600.000 kilometrekaresi çöl, 91.000 kilometrekaresi de ormanlık arazidir. Batı'da Pamir platosundan Çin'e kadar uzanan Tanrı dağları, Doğu Türkistan'ı havza olarak ikiye ayırsa(tarım ve cungarya) da büyük Taklamakan Çölü'de Doğu Türkistan'ın orta kısmını kapsamaktadır. Karakuram, Karanlıkdağ, Tarbagatay ve Altay sıra dağları ile Tarım nehri, Bulumgir ırmağı, Bağraç, Lob ve Ebi gölleri bulunmaktadır. Kaşgar, Turfan ve Urumçi şehirleri ise Doğu Türkistan'ın en önemli merkezleridir. Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, s.5-8; İsa Yusuf Alptekin, *a.g.e.*, s.23-28.

[502] Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları*, Haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s.35,40.

[503] Ömer Kul, "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zen-xin(1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.492.

yönetimleri aratmayacak derecede baskı ve zulümlere dönüşmüştü. Mançular'da Doğu Türkistan'ı, "böl ve yönet" prensibine uygun olarak birkaç idari bölgeye ayırmıştı. Nitekim Mançur iktidarı da Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ın coğrafi-siyasi birlikteliği ihtimaline karşı her zaman bir korku ve önlem alma niyetiyle hareket etti. Çinliler, "Çinlileştirmeyi" her dönem hayati bir mesele telakki ediyorlardı. Mançular, Türkistan coğrafyasında Türklerin birliği tehlikesine karşı İli ve Tarabagatay vilayetlerindeki idarelere, Batı Türkistan'a sınır iller ve en kısa yollar olmasından dolayı her dönem kendi sadık askeri komutanlarını atamışlardı[504]. Mançu devrinde Orta Asya'da tekrar yayılmaya başlayan ve hayat sahaları arayan Çin, ilk defa Rusya ile menfaat çatışmasından kaynaklı karşı karşıya geldi[505]. Yakup Han'ın kurduğu Doğu Türkistan Devleti'ni 1876 yılında yıkan Çin İmparatorluğu, bu tarihten sonra Doğu Türkistan için yeni bir devre de istila ve işkencelerini iyice arttırdı[506]. İkinci Mançu istilası olarak adlandırılan bu dönem 1876'dan 1911'e kadar sürdü. Bu ikinci dönemde Çin, Doğu Türkistan'ı direkt olarak imparatorluğa bağladı ve eyaletlerinden biri haline getirdi. Doğu Türkistan'ın adı da Çince'de "yeni toprak" anlamında ki "Shin Chiang(Şin Cang)"[507] oldu. Genel valilik merkezi'de İli şehrinden Urumçi'ye taşındı. Doğu Türkistan vilayet, mutasarrıflık ve kaza taksimi ile Çinli yöneticilere bırakıldı. Bölge'nin yeraltı kaynakları sömürüldü.

---

[504] İsa Yusuf Alptekin, *a.g.e.*, s.103,107-109.

[505] Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin", *DİA*, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.322.

[506] İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Derleyen: Mehmet Ali Taşçı, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s.9. Osmanlı Devleti dışında Rusya ve İngiltere'de, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanımış ve Kaşgar'a elçi göndermişti. Zaten Yakup Bey Osmanlı Sultanı Abdülaziz'e bir elçi(Seyyid Yakub) gönderdiğinde, halifeliğine de biat ederek bağlılıklarını bildirmişti. Osmanlı Devleti'de o dönemde Doğu Türkitan'ın istiklalini tanımış ve Kaşgar'a bir miktar mühimmat ile askeri eğitimi için birçok zabit göndermişti. Gönderilen mühimmatlar: 6 tane Krupp topu, 1.200 tane tüfenk ve kapsül. Barut imalatı için gerekli edavat ve ustaların yanı sıra askeri eğitim için de istihkâm subayı Ali Kazım, piyade subayı Mehmed Yusuf, süvari zabiti Çerkez Yusuf ve topçu zabitlerinden İsmail Hakkı Beylerle beraber dört emekli subay, Enderun'dan Murad Efendi'nin başkanlığında Kaşgar'a gönderildi. Heyet, Kaşgar'a ulaştığında Yakup Han tarafından 100 pare top atışıyla selamlanarak, karşılandı ve o güne kadar "Atalık-Gazi" ve "Be-Devlet" unvanlarını kullanan Yakup Han, Osmanlı Devleti tarafından verilen "Emirlik" unvanını kabul etti. Bu Kabul töreninde, İngiliz elçilik heyeti de hazır bulunarak adeta mevcut durumu tanıdığını ilan ediyordu. Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, s.24-27; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s.108-109.

[507] "Sinkiang/Şinciang" ismi Uygur Türkçesine "Şincan", Türkiye Türkçesine de "Sincan" biçiminde geçmiştir. Keıth Hıtchıns, "Kaşgar", *DİA*, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.8; Ahmet Kemal İlkul, *a.g.e.*, s.39.

Müslümanların ticaretle uğraşması engellendi. "Türk" ve "Türkistan" kelimeleri yasaklandığı gibi gazete ve dergi çıkarılması da engelleniyordu. Türk-İslam ülkelerinden gelen kitap, gazete, dergi gibi her türlü basın yayın faaliyeti kesin surette yasaktı[508]. Miladi 1906 tarihli, Kumul Kadısı ve Müftüsü ile Turfan Kadısı'nın hazırlayıp, imzaladıkları ve Osmanlı yönetimine takdim edilen bir ariza'da: Doğu Türkistan'ın, Çin İmparatorluğu idaresinde ki mevcut durumu Kumul Beyliği, Turfan Beyliği ve Siramgun Beyliği olmak üzere toplam üç beylik şeklinde bildirilmişti. Bölge ahalisinin sosyal ve ekonomik durumlarını da anlatan belgede aynı zamanda halkın hissiyatına da değinilmişti[509]. 1911'de iyice gerginleşen Osmanlı-İtalyan ilişkilerinde Trablusgarp savaşının çıkması, Çin Müslümanları yani Doğu Türkistanlılar tarafından da tepkiyle karşılandı ve bunun neticesinde İtalyan mallarına boykot uygulanmaya başlandı. Doğu Türkistanlılar soydaşlarının ve dindaşlarının yanında olduğunu göstermek için Trablus ve Bingazi mücahidlerine gönderilmek üzere büyük bir yardım kampanyası başlatmışlardı. Bu nakdi yardımların toplanması ve yerine ulaştırılması için bir komisyon kuruldu ve bu komisyonun başkanlığına da Hayrettin Hasan Bey tayin olmuştu. Çin neşriyatından alınan bu haber bile sadece Doğu Türkistan halkının, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm ekseninde ki hissiyatlarını da gözler önüne sermektedir[510].

Çin'de 1911'den sonraki gelişmelerde imparatorluğun yerine cumhuriyetin ilan edildiği karışık bir dönemde bu kargaşalıklardan yararlanan bazı umumi valilerin, Çin'den bağımsız gibi süren hareketleri ve keyfi uygulamalarıyla doğrudan Cumhuriyet idaresine karşı geliniyordu. Çin'deki bu karışıklığın ve yönetim boşluğunun en büyük sebebi, kralcılar ile cumhuriyetçiler arasındaki iktidar çekişmesiydi. Doğu Türkistan'da valilerin bu baskı dolu mutlakıyet dönemi 12 Kasım 1933'te, Kaşgar'da bağımsızlığın ilanına kadar devam edecekti. İncelememiz döneminde Doğu Türkistan'da idare tamamen *Yang Tsengh-hsin(Yang-Zing-Şin)* adında ki koyu bir Mançu hânedanı yanlısı olan Umumi Vali'deydi. İmparatorluk taraftarı olan Doğu Türkistan Umumi Valisi *Yang*, Çin Cumhuriyeti merkezinden gelen görevlileri bile öldürttüğü gibi merkezin her türlü etkisinden uzak bir biçimde

[508] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.139,141,143-144.
[509] *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, s.102-105.
[510] Eşref Edip, "Çin", *Sebilürreşad*, C.8, S.183-208, R.22.03.1328/M.04.04.1912, s.72.

Doğu Türkistan'ı, keyfi ve tek elden 1928 yılına kadar da yönetti[511]. Vali *Yang*, despot bir yönetim sergiliyordu ve camilere olan denetimi arttırdığı gibi hacca gidişlerde de sayı kısıtlamasına gitmişti. Bu dönemde Rusların Doğu Türkistan'da beş konsolosluk açmaları, Doğu Türkistan Umum Vali'si ile olan iyi ilişkilerini de gün yüzüne çıkarmaktadır. Vali *Yang*'ın tüm bu uygulamalarının yanı sıra merkezi yönetimden bağımsız hareket ettiğinin en güzel örneklerinden biri de kendi adına Kaşgar, Urumçi, Aksu ve İli'de farklı türde kâğıt paralar bastırmasıydı[512]. *Yang* bu dönemde merkezi, tek elden geleneksel yönetim sistemini uyguladığı gibi yakın çevresine ve önemli görevlere de akrabaları ile Yu-nan'lı hemşerilerini toplamıştı[513].

İşte Doğu Türkistan'daki böyle bir ortamda Muallim Ahmet Kemal'in, Doğu Türkistan'a uzanan bu serüveni aynı zamanda ona verilmiş önemli bir görevdi. Bu göreve getirilmeden önce gazetecilik faaliyetleri yüzünden öğretmenlikten ayrılan Ahmet Kemal *Mektebli, Hak, Hilal-i Osmani* gibi birçok gazete de hem yazarlık hem müdürlük yapmıştı. Fikri alınmadan Talat Paşa tarafından Kaşgar'a gönderilmesi kararlaştırılan Ahmet Kemal, önceden de tanıdığı Ziya Gökalp ile sürekli iletişim halindeydi ve onun fikri hayatının şekillenmesinde Gökalp'in etkisi de büyüktü. Gökalp'in, Ahmet'e verdiği tavsiyelerde şu satırlar dikkat çekmektedir: *"Oğlum bu karardan haberdarım. Size verilen vazifenin kudsiyetini takdir ettiğinize eminim. ... İyi huylarınla muhitte sevgi ve benlik yarat. Sen şimdi bu diyarlara gönül avcılığına gidiyorsun. İyi ahlak, tevazu ve feragat en müessir silahın olacaktır. Halkı arzularınıza tabi kılmak için evvela kalpleri kazanmak gerekir. Ekeceğin tohumlar canlı ve feyizli mahsuller ve varlıklar yetiştirecektir. Tarih bunları toplayacak ve size de saadet ve şeref hisseleri ayırarak sahifelerine kaydedecektir"*. Bu öğütlerden sonra Türkçe ve Tarih öğretmeni olan Ahmet Kemal, Divanyolu'ndaki Türk Ocağı'na giderek arkadaşlarıyla vedalaştı. 16 Şubat 1914 günü Kaşgar'a varmak üzere çıktığı yolculukta ilk durağı olacak olan Odesa'ya giden bir Rus vapuruna binerek İstanbul'dan, Talat Paşa'dan aldığı emirleri gerçekleştirmek üzere dikkat çekmemek için de Türkistanlı hacıların kafilesine karışarak ayrıldı. Odesa-Harkov-

[511] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.146-149.
[512] Gamze Gazcıoğlu, *Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi*, (T.C. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2020, s.42-43.
[513] Ömer Kul, *a.g.m.*, s.497.

Samara-Orenburg-Kabilsay-Taşkent-Hokand-Mergilan-Endican-Oş üzerindeki güzergahdan nihayet Kaşgar'a bağlı Artuş'a, vardı(14 Mart 1914). Ahmet Kemal'i, Artuş kasabasında ileri gelenlerden Musa Hacıbayzade Bahaeddin Bey[514] misafir edip ağırladı. Burada 19 Nisan'da *"Darülmuallimin-i İttihat"* isimli öğretmen okulunu açtı ve *"Cemiyet-i İslamiye"*yi kurdu. Cemiyet'in on altı maddelik nizamnamesi okundu ve oy birliği ile kabul edildi. Halk, okulun ve cemiyetin kuruluşundan dolayı çok memnundu. Böylece Kaşgar'da eğitimde ilk defa tam manasıyla "Usûl-i Cedit" modelli bir temel atıldı. Zaman kaybetmeden yatılı ve parasız eğitim veren öğretmen okulu eğitim hayatına başladı. Kısa süre sonra Çinliler tarafından Osmanlı ajanı olduğu ve "Türkçülük" ideolojisini yaydığı düşünülen Ahmet Kemal, tutuklandı ve hapse atıldı. *Yeni Hayat* adlı gazetesini Doğu Türkistan'da hapisteyken çıkardı. Gizli çıkarılan bu gazeteden Çin hükümeti altı ay sonra haberdar olunca Ahmet Kemal'i, Şanghay'daki bir hapishaneye sevk etmeyi daha uygun gördü. Yine de Ahmet Kemal bir buçuk yıl öğretmenlik vazifesini yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmişti. Böylece Osmanlı hükümeti Doğu Türkistan'da Kaşgar merkezli başlattığı eğitim hareketiyle hem soydaşlarının eğitim ihtiyacını karşılamak istemiş hem de aradaki dil, eğitim, dini, kültürel ve sosyal bağları canlı tutmayı hedeflemişti[515]. O zamanlar Çin'in Doğu Türkistan Umumi Valisi olan *Yang*, zamanla Ahmet Kemal'in açtığı okulları kapatmış ve yetişmiş aydınlara, öğretmenlere de çok zulüm yapmıştı. Hiçbir Türkistanlı'ya idari görevler vermeyen bu vali, adeta bir halkı silme yok sayma psikolojisiyle hareket ediyordu. Merkez'deki yeni Çin hükümeti'nin, Türkiye ile diplomatik iletişim ve iyi ilişkiler kurmaması için *"Türkiye'nin, Doğu Türkistan Türklerini isyana tahrik ve teşvik edecekleri"* yönünde bir söylenti de yayıyordu[516].

Beşeri ilimlerdeki eğitimin yanında bölge halkını özellikle de gençleri gizlice örgütlüyecek ve milis-askeri eğitime tabi tutup, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık

---

[514] Musa Bayzade Bahaeddin Bey(1851-1928)'in babası Musa Bay Hacım bölgenin en zenginlerinden ve kardeşi de Hüseyin Musabay'dı. Musabay kardeşler oldukça misafirperver insanlardı ve Türkiye'ye eğitim için çok sayıda öğrenci gönderiyorlardı. 1909'da Kulca'da modern bir deri farbrikası açan kardeşler, bu fabrikada çok sayıda Türkistanlı işçiyi de istihdam etmişlerdi. Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.106.

[515] Ahmet Kemal İlkul, *a.g.e.*, s.14-19,67-70,88-91,98-104,130.

[516] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.149.

mücadelesiyle en azından kendini savunma ihtiyacını karşılamak amacıyla bölgeye, Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinden önemli bir ekipte sevk edilmişti. Esas görev ve amaçları, ilk olarak halkın gönlünü kazanmaktı. Gönül birliği tesis edilmeden ne eğitimde ne de başka bir platformda örgütlenme ve başarı kazanılamazdı. Ahmet Kemal'de bu beş Teşkilat-ı Mahsusacıyı, Kaşgar'da Dorga Bey sarayında istirahat ettikleri oda'da ziyaret etmiş ve İstanbul'dan haberler alıp, görüş alış verişlerinde bulunmuştu. Teşkilat-ı Mahsusacılar bazen şehirde bazen Artuş'ta olmak üzere burada beş ay kaldılar. Ahmet Kemal'in, beş Teşkilat mensubu ile görüşmesi önemliydi çünkü onu da teşkilatçıları da Kaşgar'a gönderen otorite aynıydı[517].

Adil Hikmet Bey harbiyeden de arkadaşı olan Kuşçubaşı Selim Sami ile Turan hayelleri ve hizmetleri için bir gün aralarında hasbihal ederken birbirlerine, bu mücadele için "söz" vermişlerdi. Selim Sami gerekli makamlarla teması sağlamıştı ve Enver Paşa ile Kuşçubaşı Eşref'in de son görüşmesi sonucu Selim Sami amacına ulaştı. Selim Sami tarafından Adil Hikmet'e gönderilen 14 Haziran 1914 tarihli telgrafta, Sami bir sene izin aldığını ve İzmir'e geleceğini bildirmişti. Ardından İzmir'de Adil Hikmet'in görevli olduğu kolordu karargâhına, harbiye nezareti müsteşarı Mahmut Kamil imzasıyla gelen şifreli bir telgrafta topçu sınıfındaki zabitlerinden Adil Hikmet'in de bir sene izinli sayıldığı bildirilmişti. 23 Haziran 1914'te kolordusun'dan ilişiğini kesen Adil Hikmet artık Teşkilat-ı Mahsusa adına görevliydi ve bu gizli görevini komutanlarına dâhi söylememişti. 22 Temmuz 1914'te İzmir rıhtımından Karadeniz vapuruna binip, 300 altınla yola çıkan beş Teşkilat mensubu görevlinin yolculukları, tüccar sıfatıyla Bombay'a çıkışlarına kadar deniz yoluyla sürdü. Vapur limana yanaşmadan İngiliz yetkililer tarafından üç gün limanda gözetim altında tutuldu. Hindistan'a ayak bastıklarında Dünya Harbi'nin başladığını öğrenen görevliler, endişeye kapılmışlardı çünkü bu planlarını ve yolcukluk güzergâhlarını da etkileyecek bir durumdu. Hindistan'da polis casusları ve İngiliz ajanları, Teşkilat-ı Mahsusacıları sıkı takibe aldı[518]. Teşkilat-ı Mahsusacıların yanlarında Alman coğrafyacı H. Kiepert'in haritaları ve bölgeyi anlatan kitaplar da vardı. Onlar Kızıldeniz'deyken savaş başlamıştı ve İngilizler, Osmanlıların Hindistan'ı karıştırmasından çekiniyorlardı. Hindistan'lı Müslümanlar

[517] Ahmet Kemal İlkul, *a.g.e.*, s.115-116.
[518] Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.38-52.

da İngiliz kanunlarına karşı; "Biz istanbul'daki Halife'nin kanunlarına taabiyiz" diye karşı çıkıyorlardı. Böyle bir ortamda Hint Hilafet Komitesi'nden Said Han ve arkadaşları ile Kongre Partili Hintlilerin de yardımlarıyla İngilizlerin gözetiminden kurtulan Teşkilat-ı Mahsusacılar kısa bir süre sonra yollarına devam edeceklerdi[519]. Görevlilerin, güvenli şekilde yola devam etmeleri için mevcut harp şartlarında pasaportları olmaları da şarttı. Bunu bildiklerinden Bombay'daki Osmanlı şehbenderhanesinin yolunu tutup, kendilerine sahte pasaport çıkarması için şehbender ile bire bir görüşmüşlerdi. Şehbender şaşkındı çünkü bu gizli görevden ve bu güzergâha geleceklerden haberdar edilmemişti. Tam da o sırada İstanbul'dan Talat Paşa'dan gelen bir telgraf, Teşkilat-ı Mahsusacıların görevlerinin ve anlattıklarının gerçek olduğunu teyit ettiği gibi şehbenderin de görevlilere yardımcı olmasını sağladı. Böylece Bombay Osmanlı şehbenderliğinden sağlanan sahte pasaportlarla yola devam edilebildi. Kırgız topraklarına varınca oraya ulaşana kadar da onlara mihmandarlık eden hacı görünümlü "Ramazan" adını kullanan bir Keşmirli, gerçekte Ağa Han'ın adamlarından olan İngiliz ajanıydı ve Teşkilat-ı Mahsusacılar da bunun farkına varmıştı. Görevlileri misafir eden Kırgız hâkimi, mihmandarlık için yanlarına bizzat oğlunu bıraktı ve Tağ Tombaşbeli denen tehlikeli fakat en kısa geçidi kullanarak yola devam edildi. Nihayet Pamir hududundaki Taş Kırgan'a ulaşıldı ve burada pasaportları vizeledikten sonra Çin topraklarına girilebilecekti. Burada bir hafta kalındıktan sonra Kaşgar'a varmak için Aşir ismindeki bir Türkistanlı'nın kervanına dâhil olundu. Beş Teşkilat-ı Mahsusacı nihayet 15 Kasım 1914'te, Doğu Türkistan'daki Yenihisar'a vardı. Yenihisar'dan sonra da çok dikkat çekmemek için iki kafileye ayrılarak; Hüseyin ve İbrahim Beyler Yarkent'e, Adil Hikmet ile Emrullah Beyler de Kaşgar'a doğru hareket etti. Kaşgar'da onları ilk ziyaret eden ve gerekli bilgileri veren Musa Bayzade Bahaeddin Bay'dı. Yine ziyarete gelenlerden Emin Ahun isimli Türkistan'lı güven kazanmış ve Türkiye'den gelen misafirlerini istirahat etmeleri için Dorga Bey sarayına yerleştirmişti[520].

Burada istirahat edip, ziyaretlerine gelenlerle hasbihal eden Teşkilat-ı Mahsusacıları, Ahmet Kemal İlkul eserinde belirttiğine göre yanında öğretmen

[519] Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.61-62.
[520] Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.52-55,58-59,70-73,79,88-99,100,102-107.

arkadaşı Abdurrahman Şadi ile birlikte ziyaret ettiğini nakletmiştir. Fakat bu ziyaretten bahseden yazar, özetle çok samimi ve sıcak bir karşılama ile onların gelişlerinin getirdiği sevinci ve şehirdeki havayı adeta resmedercesine anlatmıştır. Teşkilat-ı Mahsusacıların gelişlerinden hemen önce de Türkiye'de eğitim gören Doğu Türkistanlı gençler harbin başlamasından dolayı geri dönmüşlerdi. Yazar'ın da yakın arkadaşları olan bahsi geçen isimler: Kulcalı Doktor Mesut Sabri(Baykozi)[521], Abdurrahman Şadi, Hasan, Ahmet Necati, Kemal Bedri ve Tursun Beyler'di. Aksak'taki tüm mektepler dolaşılmış ve eğitimlerini tamamlayan bu genç öğretmenler arasında vazife üzerine görev paylaşımı yapılmıştı. Onlar da *"vatanlarına hizmet amacıyla geldiklerini"* söyleyerek, vakit kaybetmeden derslere başlamak istiyorlardı. İşte Ahmet Kemal'e göre onların gelişi hayırlı bir olaydı ve arkalarından da Teşkilat-ı Mahsusacıların gelişi büyük sevinç gösterilerine sahne olmuştu[522].

Çin hükümetinin yanı sıra ağırlıklı olarak Rus hükümeti de kendi politik çıkarları gereği Kaşgar'da, softa ve mollaları yani ulemâyı destekler gözüküyordu. Rus Konsolosu, yüzlerce Türk gencinin öğrenim gördüğü öğretmen okulunun kapatılması ve halk nezdinde itibarsızlaştırılmasına çalışıyordu. Bunun için mollalardan "Tarih ve coğrafya okumak günahtır" diye fetva çıkartmayı bile başarmışlardı. Nitekim bu

[521] Mesut Sabri, Kulca'nın Arvuz köyünde 1887 yılında yedi kardeşin en küçüğü olarak dünyaya geldi. Mesut Sabri, ilk eğitimine köy okulunda başladı ve Kulca'da eğitimine devam ettikten sonra arkadaşı Abdurrahman Şahidi ile beraber Türkiye'ye gitmeye karar verdi. Ailelerinin ve Kulca halkının yardımları sayesinde de 1904'te İstanbul'a vardılar. Mesut Sabri İstanbul'da lise eğitimini de tamamladıktan sonra Tıp Fakültesine girdi ve eğitimlerini bitirdikten sonra 1914 senesinde arkadaşlarıyla beraber Doğu Türkistan'a geri döndü. Mesut Sabri memleketine geldikten hemen sonra İli'de okul açma faaliyetine başladı. Mesut Sabri sadece okullar açıp eğitim faaliyetleriyle ilgilenmekle kalmadı aynı zamanda bir muaynane açarak halkın sağlığına yönelik doktorluk da yaptı. Mesut Sabri'nin açtığı bir okul'da öğretmenlik yapması için ikna ettiği iki muallimde, Sarıkamış harekâtında Ruslar'a esir düşmüş ve Sibirya'daki sürgünden kurtularak Kulca'ya gelmeye başarmış iki Türk askeriydi. Esir Türkler, Kulca'ya ulaştığında Türkiye'ye geçmek istemişler fakar Dr. Mesut Sabri en azından bazılarının burada kalması gerektiğini dile getirmişti. Mesut Sabri'nin kalmayı ikna ettiği ve öğretmenlik yapan bu kişiler: Halil ve Turgut Beylerdi. İlerleyen yıllarda Çinliler, okulu kapatmış, okulun başındaki Halil ve Turgut Beyleri de tutuklamıştı. Mesut Sabri ve Abdurrahman Beyler açtıkları okullarda önceliği, "vatan sevgisi"ne vermişler ve "usul-u cedit" tarzı eğitimi benimsemişlerdi. Tüm bu faaliyetlerinden dolayı Doğu Türkistan'ın Umum Valisi Yang, Mesut Sabri ve Abdurrahman Beyleri tutuklattı. Onlar, 1927'ye kadar hapise mâhkum edildi. Çok geçmeden Dr. Mesut Sabri Bey'in oğullarından bazıları da tutuklandı. Mesut Sabri ve arkadaşları ancak Vali Yang öldükten sonra hapisten kurtulabildiler(1930). Gamze Gazcıoğlu, *a.g.t.*, s.50-59.

[522] Ahmet Kemal İlkul, *a.g.e.*, s.114-117.

hususa Hacı Sami Bey'de yıllar sonra Türkistan'daki mücadelelerini değerlendirirken değinmişti: Sami Bey'in naklettiğine göre *"Çinliler ve bilhassa Ruslar, Türkistan'daki hâkimiyetlerini sürdürmek için medreselerden ve mollalardan faydalandılar. Bir diğer problem ise feodal sistem ve ananeleriydi. Bunları ustaca kullandılar. Neticede bu iki sistem Enver Paşa'nın mücadelesini başarısızlığa uğrattı"*. Durum böyle olunca, genç muallim Ahmet Kemal'in bu oyuna gelmeyerek çok daha dikkatli olması gerekiyordu. Ulemâ'ya olan hareket tarzı tüm mücadeleyi en başından zorlaştırır hatta geçersiz kılabilirdi. Durumdan anlışacağı üzere Teşkilat-ı Mahsusa heyeti de ulemâ üzerine planlanan oyundan haberdardı. Tam da bu yüzden halkı kazanmak için ona göre hareket edilmeli yani ulemâya direk muhalefet edilmemesi gerektiği gibi onların da kazanılarak, Rus ve Çin planlarının boşa çıkarılması gerekiyordu[523]. Adil Hikmet Bey ise hatıratında mektep müdürü Ahmet Kemal'in, bölge ulemasından olan şikayetleri üzerine üzüldüğünü ve ona gerekli nasihatları verdiğini nakletmiştir. Çünkü halkın üzerinde tesiri büyük olan ulemâya karşı ılımlı davranmanın icap ettiğini, bunlar iyi idare olunursa da her türlü işin başarıya ulaşabileceğini biliyorlardı. Teşkilat-ı Mahsusa heyetinin Ahmet Kemal'e ve öğretmenlere yegâne öğütleri, *"onlara(ulemâ'ya) muhalefet etmeyiniz ve onları kendi lisanlarıyla kazanmaya çalışınız"* şeklindeydi. Bu nasihatler aslında Ahmet Kemal'e, Türkiye'den yola çıkmadan önce bizzat Ziya Gökalp tarafından da verilmişti. Adil Hikmet'e göre muhit cahildi ve müdür ise bulunduğu, yaşadığı muhiti yeterince tanımamış ve anlayamamıştı. Yine Teşkilat-ı Mahsusa heyetinin mektep ziyaretlerinde gördüğü ve tasvip etmediği bir durum da mektebin mescidinde Mahmut Şevket Paşa, Enver ve Niyazi Beylerin resimlerinin bulunmasıydı. İbadethane'ye resim asmak heyete göre hiç hoş bir durum değildi ve ahalinin yüzüne adeta bir tokat indirmek demekti. Teşkilat-ı Mahsusacılar mektep müdürü Ahmet Kemal'den bu resimleri kaldırmasını rica ettikleri gibi genellikle Cuma günleri mektep binasının üstüne çektiği Türk bayrağını da Çin hükümetini ürkütmemek ve daha serbest çalışabilmek için bundan sonra kullanmaması gerektiğini bildirmişlerdi. Ulemâyı hakaret derecesinde eleştiren Ahmet Kemal onlara göre çok genç bir müdürdü ve heyecanlıydı. Ayrıca daha akl-ı selim davranması icap etmekteydi.

[523] Ekrem Hayri Peker, *a.g.e.*, s.66-67.

Böyle bir ortamda bölge ulemâsı da müdürden yana şikayetlerini sürekli Teşkilat-ı Mahsusa heyetine iletmekteydi. Üstelik Musa Bayzade Bahaeddin Bay gibi çok mütevazi ve Doğu Türkistan'ın köklü ve saygın bir aile mensubu olan zât bile mektep müdüründen, açıkça olmasa da memnun olmadığını saklamamıştı. Kaşgar Şeyhülislamı Dahallalı Hacı İslam Damolla[524] da Teşkilat-ı Mahsusa heyeti ile görüşmüş ve nihayet mektep hususunda gerekli ikazların yapıldığı söylenerek, yapılan rica üzerine Şeyhülislam'dan mektebe yine itimat gösterilmesi istenmişti. Bu durumda Teşkilat mensuplarının, bu şikayetlerin fazlalığı ve önemini dikkate alarak, gerekli öğütleri mektep müdürü Ahmet Kemal'i ikaz ederek ve Osmanlı hükümetinin de resmi görevlisi olarak buraya geldiklerini iletmesi fayda sağlamıştı. Kısa zamanda Ahmet Kemal'de hatasını anlayıp bu tarz işlerden vazgeçti ve halk çocuklarını tekrar mektebe göndermeye başladı.

Bu arada Teşkilat-ı Mahsusacılar tarafından burada sorgulanan Yusuf Ahun, Rusların ve Hacı Ramazan da İngilizlerin casusu çıktı. Kaşgar ve civarında sıkı ilişkiler kurup ahalinin, gençlerin, âlimlerin herkesin gönlünü hoş sohbetleriyle kazanan Teşkilat-ı Mahsusacılar artık buralarda maceraya atılmanın fayda

---

[524] Burada Teşkilat-ı Mahusa heyeti ile görüşen Kaşgar Şeyhülislamı olan ve 'Hacı İslam Damolla' diye tabir edilen kişi, o dönem Doğu Türkistan'da bulunan ve eserlerde verilen bilgilere göre iki din âliminden, Abdülkadir Damolla yahut onun öğrencisi olan Sabit Damolla'dan biri olmalıdır. "Damolla" bir ünvan olup "Büyük Hoca", din âlimi anlamına gelmektedir. Bu durumda Abdülkadir Damolla, 1918'de Hac için çıktığı yolculuk dönüşünde Kaşgar'da müftülük görevinde bulunduğu ve "Usul-i Cedit" tarzında eğitim veren, Ahmet Kemal'in de eğitim verdiği okulun açılışı için 1907'de önemli desteği de göz önüne alınırsa bahsi geçen Kaşgar Şeyhülislamı'nın, Abdülkadir Damolla(1862-1924) olması ihtimali daha kuvvetli gözükmektedir. Çünkü bu okulda öğretmenlik yaptığı gibi ders kitaplarını da bizzat hazırlamıştı. Yine eğitimin dilini ve Arapça okunan hutbeleri Uygurca'ya çeviren de Abdülkadir Damolla oldu. Tam adı 'Hacı Damolla Sâbit b. Abdülbakî Kemalî es-Selefi el Kaşgarî' olan Sabit Damolla(1883-1941) ise Artuş'daki Azak kasabasında 1883'de tüccar bir ailenni çocuğu olarak doğdu. İlk eğitimini din âlimi Alemahun'dan alan Sabit Damolla sonrasında Kaşgar'daki meşhur "Hanlık" medresesini de bitirdi. Hocaları Abdülkadir Damolla ile Damolla Mahmut Ahun'un isteği üzerine 1910 senesinde Buhara'ya gitmiş ve burada dört yıl kaldıktan sonra başarıyla tahsilini tamamlayarak Doğu Türkistan'a döndü. Bir müddet İli bölge kadılığı görevini yürüttü ve yıllar sonra Hac ziyareti için çıktığı yolculukta bir süre Türkiye'de de bulundu. Sabit Damolla'nın, Kadı Abdürreşid İbrahim ile olan uzun ve samimi sohbetlerinden dolayı aralarında yakın ve samimi bir dostlukları olduğunu da söyleyebiliriz. Din adamı Sabit Damolla telif ettiği eserlerde, halkın ilime ve marifete olan ihtiyacını da ön planda bulundurdu. Abulizi Jilili, *Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmolla Sabit B. Abdülbâki (Hayatu, Eserleri ve İtikâdî Görüşleri)*, (T.C. Marmara Üniversitesi, S.O.B.E., İlahiyat A.B.D., Kelâm Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s.31-33; Fahreddin Yıldız, "Dâmolla, Abdülkâdir", *DİA*, C. Ek-1, TDV Yayınları, İstanbul 2016, s.308-309.

sağlamayacağının kanaatindeydi. Onlara göre Dünya Savaşı devam ettikçe buradaki soydaşların sakin kalması en mantıklı hareket olacaktı. Mevcut şartlarda Çin aleyhine bir isyan da düşünülemezdi. Çünkü İngiliz ve Rus ajanları, Çin'in merkez yönetimini bile dinlemeyen bir valinin elindeki topraklarda teşkilat mensuplarının enselerindeydi. Ayrıca ihtimal dâhilinde ki bir ayaklanma, Doğu Türkistan halkı açısından büyük bir soykırımla sonuçlanabilirdi. Zaten ilk günden beri bölgedeki izlenimlerin de neticesinde Teşkilat-ı Mahsusacılar burada bir ayaklanma yahut isyan hareketini örgütlemeye değil aksine Türk halkının, eğitim ve kültürel faaliyetlerinin devamı ve bunun denetimi için çalışmışlardı. Nihayet karar verildi ve Çanakkale'de verilen mücadeye destek için Afganistan'a doğru harekete geçip, İngilizlerin dikkatini burada başarılabilecek bir ayaklanmaya çekmek için çalışılacaktı. Böylece Teşkilat-ı Mahsusa'dan Adil Hikmet ve arkadaşları, pasaportlarını vizelettikten sonra beş ay kaldıkları kadim Türk şehri Kaşgar'dan 14 Nisan 1915'te ayrıldılar[525].

3.2.2. Batı Türkistan'da Teşkilatlanma: Buhara ve Hive'de "Yaş Hareketi"

Bu arada Türkistanlı Ceditçilerden[526] bazılarının İstanbul'da eğitim gördükleri yılların, İttihat ve Terakki'nin iktidarı dönemine rastladığı göz ardı edilmemelidir. Çünkü eğitimlerini bitirdikten sonra ve Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ülkelerine dönenler kendi topraklarında İttihatçıların politikalarından esinlenerek Buhara ve Hive Emirliklerine karşı "Yaş Buharalılar" ve "Yaş Hiveliler" gibi isimler

[525] Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.25,105-118.

[526] XX.yüzyılın başlarında Batı Türkistan ve onun parçasını oluşturan Buhara, Hive gibi önemli yerleşimlerde fikir akımlarının hız kazandığı yıllarda başlıca iki ayrı fikir akımı ve grup hali hazırda ortaya çıkmıştı: Bunlar "Ceditçiler ve Kadimciler"di. Özellikle Ceditçilik akımı ve savunucularının, Türkistan topraklarının her alandaki geri kalmışlığına çare aramaları ve çözüm olarakta buna sebep olan yapıların değiştirilmesi yönündeki ihtiyacı dile getirmeleri sonucu Türkistan'da değişim, gelişim ve yenilik isteyen tüm düşünceler eskiye karşı olduğu için bir araya gelmiş, bu düşünce akımlarının hepsine "yeni" anlamına gelen "Cedit", taraftarlarına da "Ceditçi" denilegelmiştir. Rusya kanalıyla Türkistan'a giren batılı fikirler ilk olarak eğitim sahasında ortaya çıkmışsa da zamanla ilerici-özgürlükçü bir karaktere dönüşmüştü. Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi(1911-1920)*, (T.C. Gazi Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Yakınçağ Bilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2010, s.139-142; Darhan Htdıraliyev, "Türkistan'da 'Cedid' Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.II, S.2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998, s.81-90.

altında siyasi yapılanmalara girişmişlerdi[527]. İşte bu yapılanmalar, bu topraklarda hem Teşkilat-ı Mahsusa'nın hem de doğal olarak İttihat ve Terakki'nin en kuvvetli müttefiği, destekçisi oldu. XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan'da milli aydın tabakasının oluşumu, büyük ölçüde Rusya'dan gelen Tatar[528] aydınları ve öğretmenlerin faaliyetleri sayesinde olmuştu. Zaten Rusya'da Ceditçilik hareketi ilk olarak Tatar-Türkleri arasında cereyan etmiş ve gittikçe yayılmıştı. Türkistan'da Usul-i Cedit okullarının ortaya çıkması, Rus okullarının açıldığı döneme denk geliyordu. Türkistan'ın önemli merkezlerinde de bu okullar yine Tatarlar tarafından açılmaya başlanmıştı. 1910 yılına gelindiğinde Taşkent'te 8 tane Rus okuluna karşılık, 16 tane Usul-i Cedit okulu faaliyetteydi. Hokand'da ise 1911 yılında 2 Rus okuluna karşılık, 8 tane Usul-i Cedit okulu vardı. Buhara'da 1912'lerde, 57 tane[529] yeni usûl tarzı eğitim veren okul açıldı ve bunlardan çoğu da ilerleyen yıllarda baskılara rağmen ayakta kalmayı başardı. Ceditçi kadrolardan Abdurrauf Fıtrat, Osman Hoca, Gulcalı Abdulaziz, Hamid Hoca ve Sadık Aşuroğlu gibi gençler, İstanbul'a gelenlerdendi ve böylece Türkiye'deki eğitim ve fikri hareketleri yakından tanıma imkânı bulmuşlardı. Neticede Buhara'daki "Terbiyeyi Etfal Cemiyeti"nin bir şubesi de İstanbul'da açıldı ve Buhara'daki şube "Ta'mim-i Ma'arif Cemiyeti" ismiyle resmiyet kazandı[530]. Özbekistan'da yayımlanan bir eserde bu durum: *"1908 yılında Tebiye-i Etfal gizli teşkilatı olarak kurulup, 1910-1920 yılları arasında Yaş Buharalılar olarak adlandırılan ve A.Burhanov, S.Ayni, M.Burhanov, Osman Hoca, A.Fıtrat, F.Hocayev[531], M.Mansurov gibi isimlerin faaliyet gösterip, 14 Eylül 1920 tarihinde Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ni kuran, Buhara Emîrliği'ndeki*

[527] A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s.109.

[528] XII. Yüzyılın sonu ve XIII. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde Rusya'yı da hakimiyeti altına alan Moğol ordularındaki askerlerin önemli bir kısmını Moğol idaresindeki Türkler oluşturuyordu. Rusça'da asıl adı "*Tatar(y)"* olan Tatar ismi de Rusya'da, Moğol istilasından sonra bu topraklara yerleşen Türk boylarından bazılarına verildi. Bunların başında "Kırım ve Kazan Tatarları" gelmektedir. Modern dönemde özellikle Rus şarkiyatçıları tüm Türk kavimlerini betimlemek için "Türk-Tatar" ismini benimsemişlerdir. Tarihi süreç içerisinde Balkan Slavları, Müslüman ahalisine "Türk" derken, Ruslar "Tatar" demeyi tercih etmişti. George Vernadsky, *a.g.e*., s.26; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.521.

[529] Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.196.

[530] A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e*., C.I, s.354.

[531] Genç Buharalılar İcra Komitesi Başkanı, Feyzullah Hocayev. Baymirza Hayit, *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s.60.

Ceditçiler partisidir" diye de geçmektedir. "Yaş", Özbek Türkçesinde "Genç" anlamına gelmektedir. Hive Hanlığı'nda da Rahim Han(II), Baş Vezir İslam Hoca dönemleri ile Hüseyin Kuşakov, Kamile Kuşakov, Yusuf Ahmedov, Muhammed Şerif Hudaybergenov ve İstanbul'da tahsil görerek Baba Ahun Selimov ile birlikte cedit okullarının elif-ba ve okuma kitabı gibi ders malzemelerini de hazırlayan Molla Bekcan Rahmanov gibi isimler, Cedidçilik hareketlerinin önemli destekçileriydiler. Hive'deki Ceditçiler, 1914 Ağustos'undan itibaren kendilerini "Yaş Hiveliler" olarak adlandırmışlardı. Böylece İstanbul'da eğitim gören gençlerin, memleketlerine döndüklerinde ne gibi cemiyetler kurup, siyasi çalışmalar yaptıkları değerlendirmeye tabi tutulduğunda İttihatçılar ile kurulan bağ, aradaki etkileşim ve doğal olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki çalışmalarına gerekli desteğin de hangi çevrelerce sağlandığı ortaya çıkmaktadır. Teşkilat'ın Batı Türkistan[532]'daki politikaları ile aynı zeminde buluşmalarından, aynı mefkûrede olmalarıdan ötürü "Yaş Buhara" ve "Yaş Hive" hareketi, bölge bölge cedidçilik hareketlerinden(Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda, Ceditçilik hareketi siyasi faktörlerden dolayı farklı bir mahiyette gelişirken Kafkasya, İdil-Ural ve Taşkent bölgelerinde ise kültürel olarak farklı gelişmiştir) başlayarak büyük önem taşımaktadır ve bu durum tüm Türkistan için de ayrıca irdelenmelidir[533].

Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin Batı Türkistan teşkilatlanmasında 1917 Rus Devrimi bir dönüm noktası olsa da esasında Rus İhtilali öncesinde, Türkistan'daki esir Osmanlı subayları esaretten kurtulduktan sonra "İttihad ve Terakkiperver"

[532] Doğuda Altay Dağları'ndan Pamir dağlık kütlesine kadar uzanan Orta Asya Dağları, Batıda Hazar Denizi, Kuzeyde Güney Urallar ve Batı Sibirya yaylaları, Güneyde de Afganistan ve İran yaylalarının kuzey dağları arasındaki geniş bölgedir. Yaklaşık 4 milyon metrekare yüz ölçümüne sahip Batı Türkistan'ın büyük bir bölümünde Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Karakalpak ve Tatar boyları yaşamaktadır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Rus Çarlığı, Batı Türkistan'ı "Bozkır Genel Valiliği" ve "Türkistan Genel Valiliği" olmak üzere iki idari bölgeye ayırmıştı. Bozkır Genel Valiliği, kuzeyde Kazak bozkırlarının büyük bir bölümünü kapsamaktayken Türkistan Genel Valiliği de Aral-Balkaş Gölleri hattının güneyinde kalan yerleri kapsamaktaydı. Bu siyasi durum 1917 ihtilaline kadar sürdü. Joseph Castagne, *a.g.e.*, s.43-47.

[533] Nurettin Hatunoğlu, *a.g.t.*, s.169-182; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.176-177; Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, C.LXXIX, S.285, Ağustos 2015, TTK Basımevi, Ankara 2015, s.714,721-732; A.g.y., "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.38, Güz 2015, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2015, s.4-25.

adında bir teşkilatlanmaya gitmeyi başardılar. Osman Bey reis, Haydar Bey'de rehberlik görevine seçilmişti. Zaten teşkilatlanmayı sağlamak üzere Mehmet Emin Efendi'de Kafkas şubesi tarafından Taşkent'e gönderilmişti. Hatıralarında aktardığına göre Münevver Kari'de bu cemiyete mensuptu. Türkistan'daki bu cemiyetin tüzüğünde de belirtildiği gibi cemiyetin ve Türkistanlı ceditçilerin menfaatlerine muhalif olmayan tüm partilere üyelik serbestti. 9 Ocak 1918 tarihli bir mektubunda Türkistan İttihad ve Terakkiperver Cemiyeti, Türkistan'da milli kuvvetler kurabilmek için Kafkas İttihad ve Terakki şubesinden teşkilatlanmada uzman tecrübeli isimler talep ediyordu. Bu mektubu, Türkistan İttihad ve Terakkiperver Cemiyeti adına üyelerinden Abidcan Mahmud, Kafkas şubesine götürmüştü. Nitekim Rusların elinde esir bulunan ve kaçıp, Bakü'ye gelmeyi başaran eski Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya, Abidcan Mahmud ve yaklaşık yirmi Osmanlı zabitiyle birlikte Türkistan'a doğru harekete geçtiler. Onlar Türkistan'a ulaştığında Bolşevik yönetim kurulmuş vaziyetteydi. Burada İttihatçıların da Teşkilat-ı Mahsusa gibi yerel ahaliden müteşekkil bir milli kuvvet oluşturmak ve harp okulu açarak profesyonel bir askeri güç oluşturmak istekleri açıkça görülmektedir[534].

Kafkasya Cephesi'nde Ruslara esir düşen Osmanlı askerleri, ağırlıkla Sibirya olmak üzere Rusya'nın çeşitli kamplarında tutulmaktaydı. Esir Osmanlı zabit ve erlerinin kaçışları ise peyder pey harp yılları boyunca devam etse de esas toplu firarlar, 1917 İnkılaplarında yaşanan karışıklıklarda oldu. Zaten Ekim Devrimi'nden sonra da çoğu kampta esirler serbest bırakıldı. 1915'in ilk aylarında Hazar Denizi'nde Nargin Adası'ndaki esir kampından Yzb. Ferhat, Süheyl, Yakup ve Yusuf Ağa ile birlikte bazı esirler kaçmayı başarmıştı. Raci Çakıröz ve arkadaşları da bu hadiseden sonra buradan, Sibirya'daki Krasnoyarsk kampına sevk edildi. Çakıröz'ün belirttiğine göre bu kampta da üç bin kadar esir subay ve yedi bin civarında da er vardı. Subaylardan ikibini Avusturya-Macaristan, beşyüzü Alman geriye kalanı da Türk ordusundandı. Böylece esirler üç gruba ayrılmış ve her esir

[534] A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.110-115; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.577-580; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.511-517. Türkistan Fırkası tarafından, Afganistan'andaki mücadeleye yardım için Kazaklardan asker gönderildiği ve Hanabad'a da on bir adet tüfek de gönderildiğini bildiren mektup için bkz. TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/24 4.

grubunun başında bir başkan, yönetici seçilmişti. Türk esirlerin başında ise Kurmay Alb. Arif Baytun(Çengelköy) vardı ve yaveri de Yzb. Faik(Edirneli)'di. Gereken zamanlarda Rus askerleriyle iletişim, grup başkanlarının aracılığıyla oluyordu. Raci Çakıröz, yakın arkadaşı Hilmi(Aksaray), Kurmay Bnb. Tahsin ve Yzb. Talat Bey'lerin bu kamptan kaçışlarında bölgedeki Tatar-Türklerinden Abdurrahman adında birinin yardımları da etkili oldu. Böylece kaçan esirler, sahte pasaportlarla Petropavlovsk(Kızıl Yar)'a vardı ve burada da bölge ahalisinden Halit Bey'in yardımıyla bir evde konakladılar. Ardından Krasnoyask kampından üç kişi(Mataracı Rıfat, Mehmet Ağustoslu ve Ziya Kayan Prevezeli) daha kurtuldu ve burada onlarla birleşip, Türkistan'a geçmeye karar verdiler. 1917 Eylül sonlarında yola koyulan Türk zabit ve erleri, 1918 Ocak ayında Taşkent'e varmışlardı. Bu ara Yzb. Ali Rıza ve beraberinde 70 Türk subayı da Taşkent'teki arkadaşlarına katıldı. İşte buradaki Türk askerlerinin, Cemal Paşa'nın Taşkent'e gelişinde Turan Bahçesi'nde, Paşa'yla özel bir görüşme yaptıkları ve Paşa'nın da buradan Afganistan'a geçmeden yanına onbeş kadar subay aldığı bilinmektedir. Kalan Türk askerleri ise bundan sonra Türkiye'ye dönene kadar yıllarca Batı Türkistan'da, Taşkent ve Buhara şehirlerinde gerek öğretmenlik gerekse askerlik mesleklerini icra etmeye devam etti[535].

Rusya'da Müslümanlar ellerinden geldiğince Osmanlı esirlerine yardımda bulunuyorlardı ve tatil günlerinde esirleri, kefaletle alarak misafir ediyorlardı. Esir Osmanlı zabitlerinin esaretten kurtuluşlarında sadece firarlar değil bunlarda göz önünde bulundurulmalı ve unutulmamalıdır. Kafkasya Cephesi'nde Ruslar'a esir düşen Osmanlı askerleri, genellikle Sibirya'daki Krasnoyarsk askeri esir kamplarında tutuluyorlardı. Esaretten kurtulanların çoğu Taşkent ve Buhara'ya geçmeyi başarmıştı. Bolşevik Rusya gizli polis servisi ÇEKA(Çerezviçayni Comissiya/Fevkuladde Komisyon)[536], Batı Türkistan'daki özellikle de Taşkent'te, Osmanlı subaylarını ve faaliyetlerini yakından takip ediyordu. Bununla ilgili en önemli bilgiler, kaynaklar doğal olarak ÇEKA raporlarında olduğu gibi birincil ağızdan Osmanlı subaylarından az sayıda da olsa Raci Çakıröz gibi subayların hatıralarını yayınlamasıyla ortaya çıkmıştır. Burada bahsi geçen yaklaşık 300 kadar

[535] Raci Çakıröz, *a.g.e.*, s.16,19-30,32,41-50,59-76.
[536] Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.*, s.32.

Osmanlı asker ve subaylarının başlıca faaliyetleri, sivil halkın eğitimi için okulların açılmasından hareketle eğitim seferberliği ve askeri eğitim ile milli ordu kurma çalışmaları seferberliğidir. Bunlardan birçoğu sonradan Türkiye'ye dönse de orada kalanlar da olmuştu.

Nitekim sonradan kurulacak olan Buhara Cumhuriyeti örneğinden hareketle burada da milli ordunun temelleri, sözünü ettiğimiz subaylar sayesinde atıldı. Türkistan'da faaliyet gösteren başlıca Osmanlı subaylarının listesini, Raci Çakıröz'ün hatıralarına dayanarak Prof. Dr. Timur Kocaoğlu yayınlamıştır: Alb. Arif(Çengelköylü), Yb. Ziya, Kurmay Bnb. Nuri, Bnb. Osman(Harputlu), Bnb. Rıfat, Bnb. Hüsnü, Yzb. Faik (Edirneli), Yzb. Galib, Yzb. Şükrü, Yzb. Cemal, Yzb. Sait Bahri, Yzb. Emin, Talat(Edirneli), Ütğm. Yunus(Musullu), Ütğm. Ziya, Süvari Ütğm. Cavit, Ütğm. Mehmet Sadık(Samsunlu), Ütğm. Nafi(Manastırlı), Topçu Mülazim-i Evveli Haydar Şevki, Talisin İybar, Kazım Bey, Hilmi(Aksaraylı), Mülazim-i Evvel Süleyman Sami, Astsubay Sait Ahrari, Yedeksubay Halil(Bartınlı), Mehmet Bey, İsmail Hakkı(Kayserili), Tüfekçi Arif, Sait Cemal ve Mataracı Rıfat[537].

Taşkent'te "Turan Mektebi", "Numûne Mektebi", "Muhtariyet Mektebi", "Vatan Mektebi" ve "İrfan Mektep"lerinin her birine dağıtılan görevli Türk subayları, eğitim faaliyetlerine öğretmen sıfatıyla devam etti. Bu mektepler ilkokul statüsünde dersler veriyordu. Raci Çakıröz'de 6 numaralı Turan Mektebi'nde görevliydi ve Türk Gücü Tüdesi'nin başındaydı. Her mektebe ait ayrı Tüdeler, milliyetçi gençlerin toplandığı yerlerdi ve bir tür gençlik dernekleriydi. Tüdelerde ağırlıklı olarak sportif faaliyetler yapılıyor ve beden eğitimi dersleri veriliyordu. Fakat Türk tarihine yönelik derslerin de verildiği Tüdelerde, birer orkestra ve bando takımları da vardı. İşte Raci Çakıröz ve diğer Türk subaylarının, Batı Türkistan'da gerçekleştirdikleri eğitim faaliyetlerinin en güzel örneklerinden biri Taşkent örneğinden hareketle bu mektep ve gençlik dernekleri olan Tüdelerdi. Nitekim Türk zabitlerinin faaliyetleri sadece eğitim göreviyle sınırlı kalmadı ve sonradan Buhara örneğinden hareketle askeri eğitim ve milli orduların kuruluşunda da devam etti. Nitekim bu Türk zabitleri, 1922

[537] Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Osmanlı-Türk Subaylarının Faaliyetleri(1914-1923)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.IV, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2000, s.21-35.

senesinde Buhara Devlet Başkanı(Cumhurbaşkanı) Osman Kocaoğlu'nun daveti üzerine Buhara'ya gelmiş ve Başbakan Feyzullah Hoca'yla da görüşüp ortak bir çalışma plânı hazırlamışlardı. Yine burada, Buhara'ya gelen Enver Paşa ile de görüşülmüştü. Raci Çakıröz ise Buhara Cumhuriyeti'nin Çarcüy ilindeki Öğretmen Okul'unda bir süre daha müdürlük yaptıktan sonra 1923 senesinin sonuna doğru Türkiye'ye döndü. Böylece Buhara'da da milli ordunun temellerinin atılmasında ve milli eğitim seferberliği konularında, Türk subay ve askerlerinin hatırı sayılır bir payı oldu[538].

3.2.2.1. 1916 Batı Türkistan İsyanları

Birinci Dünya savaşının yükünü en ağır şekilde Türkistan halklarına yıkan Rusya'nın her türlü baskı politikasının artması sonucunda Batı Türkistan merkezli geniş çapta bir isyan hadisesi zuhur etmişti. İşte burada en sert ve örgütlü direnişi gösteren Issık Göl vadisindeki Kırgız isyanı da 1916 Türkistan isyanın önemli bir safhasını teşkil etmiştir[539].

Yedisu veya Yedi Nehir(Semireçi Oblastı), Türkistan'ın Balkaş, Issık ve Ala gölleri arasında bulunan coğrafyaya verilen isim olmakla birlikte bu dönem için bölgede Kırgızlar diğer unsurlara nazaran hâkim güç konumundaydı. Özellikle doğuda Karakul ve civarında Batır oğulları, batıda Çu havzasında ise Kanaat Bek, emirlerindeki düzenli milis güçlerle bölgelerinin yegâne hakimiydiler. Kaşgar'dan yola çıkan Hacı Sami önderliğindeki beş Teşkilat-ı Mahsusacı, bölgeye geldiklerinde mevcut durumun kritiğini yapmışlar ve eğitilirse milis kuvvetlerden iyi bir ordunun kurulabileceğini aynı zamanda propaganda için de uygun zeminin bulunduğunu fark etmişlerdi. Bölge ileri gelenlerinden Abdullah Bubi, beş Teşkilat-ı Mahsusacıyı evinde yapılan bir toplantıya çağırmış ve Kırgız ileri gelenlerinin de bulunduğu toplantıda onlara, yaşının ilerlemesi ve hastalığından dolayı planlanan isyanın liderliğini, *"Siz buralara bu iş için geldiniz, Fazla düşünmeye ihtiyacınız yok. Bu ırki*

[538] Raci Çakıröz, *a.g.e.*, s.12,47-48; Timur Kocaoğlu, *a.g.m.*, s.24-25.
[539] Turdubek Şeyşekanov, *a.g.e.*, s.8,11-12.

ve milli vazifeyi kabul ediniz. Irkınız ve milletiniz sizi hizmete çağırıyor, hemen teşkilatımızın başına geçiniz" diyerek açık bir davette bulundu. Teşkilat-ı Mahsusacılar, *"Bu sarih davete teşekkür ettik. Ok yaydan çıkmıştı"* diyerek cevap vermişti. Zaman kaybetmeden Batır oğullarından Muhiddin ve Hüsameddin Bek ile Ayüke oğlu Kanaat Bek'in yanına gidip onlarla görüşmelerde bulunmuşlardı. Bu liderler aracılığıyla en ücra köşelerde bulunan Kırgızlarla dahi irtibata geçilip temas kurulacak böylece milis güçleri eğitmeye ve genel bir isyana tüm Kırgızları da razı edeceklerdi. İşte bu girişimler, Çarlık Rusya'sının da baskı ve sömürü politikalarıyla geniş ve ciddi bir ayaklanmanın ayak sesleriydi[540].

Sömürgeci baskıdan kurtulmak ve ulusal bağımsızlık hareketi olarak ortaya çıkan 1916 Batı Türkistan isyanı, büyük bir bölgede cereyan etmiş ve buradaki bütün halk tabakası çoğunlukla köylüler ve fakirler nezdinde isyana faal olarak katılmıştı. Bölgenin yerli burjuva sınıfı ise isyana karşı olumsuz tavır aldı ve destek vermedi. Kendi de isyana katılmış olan Turar Rıskulov'a göre pamuk tarımının gelişmesiyle tüccar ve tefecilerin büyümesi, hububat tarımı yapan nüfusun azalması, ekonomik sıkıntılar ve göç politikaları ile Rus devlet memurlarının niteliksiz oluşu da isyanın çıkış sebeplerindendi[541]. Bu açıdan 1916 Batı Türkistan isyanı diğer isyanlardan ayrılmakla beraber farklılık göstermektedir. İsyan'ın en şiddetli geçtiği yerlerden biri de Yedisu bölgesindeki, Prjevalsk yöresiydi[542]. Rus yönetiminin, Türkistan bozkırlarına göçmen yerleştirme ve toprak gasp etme siyasetinin yanı sıra 1916 senesinde Batı Türkistan toprakları ve suyunun, Rusya'nın malı olduğu yönündeki kanun tasarısı henüz Duma'dan geçmeden sahada uygulamaya konuldu. General Madridov, Türkmenistan'da toprak müsaderesi işini yürütüyordu. Bu uygulamalar Türkistan'daki tüm ahali tarafından doğal olarak tepki çekti[543]. Zaten Ruslar daha

---

[540] Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.73-74; Seda Yılmaz Vurgun, "1916 Türkistan İsyanı", *SUTAD(Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi)*, S.40, Güz 2016, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2016, s.316-319; Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.17-22,182-185. Zaten Kırgızlar arasında da diğer Rusya Türklerinde olduğu gibi "Türkçülük ve İslamcılık" fikirlerinin iyice yerleşmesi, Cedid okullarının açılmasıyla Cedidçilik hareketiyle olmuş ve hız kazanmıştı. Mehmet Saray, "Kırgızistan", *DİA*, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.443.

[541] Ülkü Çalışkan, "Rus İdarecilerin Bakış Açısından 1916 Yılı Türkistan Genel Valiliği Bölgesi'nde İsyan", s.267.

[542] Turdubek Şeyşekanov, *a.g.e.*, s.18-19.

[543] A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, C.I, s.336.

harbe hazırlanırken bu coğrafyadaki zengin bakır madenlerini sömürebilmek için en ince ayrıntısına kadar planlar yapmış ve bunu da büyük bir itinayla uygulamaya geçmişti. Öte yandan bölgeyi "Ruslaştırma" politikası adı altında bölge halkının hukukunu ihlal edici bir katılıkta göçmen siyaseti son sürat devam ediyordu. Türkistan halkı daha en başında bu politikalara karşı sert bir tutum sergilemiş ve ayaklanmıştı. Fakat ayaklamamaların çok sert ve insanlık dışı bir şekilde cezalandırılması, halkı bir süre geri plana çekilmeye itti. Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasıyla Rus politikaları da aynı oranda şiddetlenmişti. Cephedeki ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için halkın mahsulüne[544] ve hayvanlarına, zorla el konulması, hediye adı altında zorla para toplanması ve bu da yetmezmiş gibi en küçük memurdan en büyük idari makam sahibi vali ve generallere kadar büyük rakamlara ulaşan rüşvet politikası yürütülerek Türkistan hem cezalandırılıyor hem de sömürülüyordu[545].

Böyle gergin ve yokluk ortamında Çarlık Rusya'sının yayınladığı bir ferman bardağı taşıran son damla oldu. 25 Haziran 1916 tarihinde dönemin Rus Çarı II.Nikola, geri hizmetlerde kullanılmak üzere Türkistan halkından 250.000 amele/işçi talep ettiği bir ferman yayınladı. Şüphesiz rejim'de bu fermanın karşılığı olarak geniş çaplı bir isyanı beklemiyordu. Öncelikle *amele* olarak nitelenmek Türkistan halkınca çok sert bir tepkiyle karşılanmış ve düpedüz aşağılanmak olarak algılandı. Üstelik Osmanlı Devleti ve hilafete karşı hissi bağlılıkları çok kuvvetli olan bu halkın, harpte Müslüman ve Türk kardeşleri olan Osmanlı Devleti'ne karşı savaştırılmak ya da kullanılmak istenmesi ise kardeşlerine ihanet etmekle eşdeğer olması demekti ki bu Türkistanlılar tarafından kabul edilebilir bir durum değildi[546]. Bu hissiyatta bölge ileri gelenlerinin de katılımıyla 13-18 Temmuz 1916 tarihleri arasında söz konusu fermanın yasalaşmasını engellemek ve bu gerçekleşmezse de protesto amaçlı isyanlar

[544] Kırgızistan'da tarım yoğun olarak Fergana havzası ile vadi tabanlarının genişlediği alanlarda yapılmaktaydı ve bölge arazisinin ancak kısıtlı bir alanı tarıma elverişliydi. Başlıca tarım ürünleri tahıl (buğday, arpa, mısır) ve yem bitkileriydi. Yine sulamanın düzenli yapılabildiği yerlerde de bölge halkı tarafından pamuk, tütün, şeker pancarı da yetiştirilmekteydi. Kırgızistan'ın Fiziki ve Beşeri coğrafyası için de ayrıca bkz. Erdoğan Akkan, "Kırgızistan", *DİA*, C.XXV, s.441-442.

[545] Turdubek Şeyşekanov, *a.g.e.*, s.77-87,96-97; Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.75-78; Muhammet Emin Yazı, *Çarlık Döneminde Kırgızlar(1852-1917)*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2007, s.39-41.

[546] Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.78-79.

tertip etmeye yönelik bir dizi kararların alındığı toplantılar gerçekleştirildi. Zaten Cedidçiler ve onlarla temas halinde olan Osmanlı zabitleri de halkla sürekli irtibat halindeydiler[547]. 6 Temmuz 1916'da resmi olarak yürürlüğe giren yasaya göre öncelikle 19-31 yaş arası erkek nüfus, işçi olarak askere alınacaktı[548].

İlk tepkiler 4 Temmuz'da Hocend'de ve Taşkent'de de 11 Temmuz 1916 tarihinde başladı ve buradan birçok şehre yayıldı. Bu ayaklanma, çoğu idam ve sürgün şeklinde sonuçlansa da Rusların sert tedbirleri ile bastırıldı. Bu seferde Taşkent civarındaki nahiyelerde, Rusların uyguladıkları sert tedbirleri protesto eden kıpırdanmalar başladı ve olaylar kısa sürede Fergana vadisinden Semerkand'a kadar yayıldı. Kalabalık halk kitleleri silahlanarak bir araya gelmeye ve Rus askerlerine ve memurlarına ateş açmaya, demiryolu ve telgraf ağlarını tahrip etmeye başladı. Rus karakollarını basarak ele geçirdikleri idareci ve kolluk kuvvetlerini de öldürdüler. Olayların bu kadar hızlı yayılması ve büyümesiyle çok geçmeden Kırgızlar da duruma müdahil oldu. Düzenli birlikler kurarak Ruslarla mücadele etmeye çalıştılar. Tüm bunlara rağmen fermana yönelik en ciddi ve büyük tepki ise beş Teşkilat-ı Mahsusacının bulunduğu Yedisu bölgesi Kırgızlarınca gerçekleştirildi. Kanaat Bek ile Muhiddin ve Hüsameddin Bek liderliğindeki Kırgızların tamamı isyan ettiler. Kırgızları ise Kazaklar, Türkmenler ve Özbekler takip etti. Pek çok yerde müstakil hanlık ve hükümetler kuruldu. Hemen belirtelim, Zeki Velidi Togan'ın eserinde belirttiğine göre Teşkilat-ı Mahsusacı beş fedai, Batır oğulları idaresindeki Kırgızlarla birleşme sağlamış fakat bu katılım gerçekleştiğinde, isyan Kırgızların aleyhine dönmek üzereydi. Yani bu da Rus müfrezelerinin hakimiyeti sağlamak üzere olduğu isyanın sonuna denk gelmektedir. Fakat Teşkilat-ı Mahsusa ekibinin bölge soyluları ile temasları ve isyandaki liderliği üstlenmesi, bu isyanın kısa süreli

---

[547] Adil Hikmet Bey, Abdullah Bibi'nin evindeki toplantıdan sonra ikinci bir toplantı ve bir harp meclisinden söz eder. Bütün hareketlerini bu meclis'te ele aldıklarını dile getiren yazar, aralarında Şabdan Bahadırın oğlu Hüsameddin Bey'in de olduğunu ve bir harekât müdürü belirlediklerini belirtmektedir. Erkân-ı harbiye vazifeleri, Adil Hikmet Bey'deydi. Şadi, Hüseyin ve İbrahim beyler de birer alaya kumandanlık ediyorlardı. Yazar, en kalabalık kuvvetlerinin Isık gölü civarında olduğunu da nakletmektedir. Adil Hikmet, *a.g.e.*, s.185-189.

[548] Ülkü Çalışkan, "Rus İdarecilerin Bakış Açısından 1916 Yılı Türkistan Genel Valiliği Bölgesi'nde İsyan", s.253.

de olsa ciddi bir direnişe dönüşmesinde ki en önemli sebeplerdendi[549]. Teşkilat-ı Mahsusacıların başında olduğu Kırgız alayları, geceleri Rusların silah depolarına baskın yaparak Taşkent istikametine doğru ilerliyorlardı. Ağustos'un ikinci haftasında da Hazar Ötesi Oblastı'nda, Yomud Türkmenlerinin isyanı başladı. Dağınık kuvvetlerle baskın tarzında milis çarpışmaları tercih eden bu kuvvetler, ilerleyen zamanda cephanesizlik ve Rusların telaşa kapılmalarından dolayı bölgeye ikmâl sıkıntısı çekmeyen düzenli, üstün askeri birlikler sevk etmesi üzerine fazla ilerleyemeyeceklerdi[550].

Aynı zamanda harbin olanca hızıyla devam ettiği günlerde, Batı Türkistan'ın büyük çoğunluğunun bu denli bir hareketlenişi, Rus cephesinde büyük bir korku ve endişeyle karşılanmış ve derhal tedbirler alınma yoluna gidilmişti. Evvela tüm Batı Türkistan'da sıkıyönetim kararı alındı ve toplanacak amele sayısının da 30.000 azaltılarak 250.000'den, 220.000'e indirildiği duyuruldu. Bu isyanda Özbekler, "çocuklarımızı vereceğimize ölürüz", kadınlar da "işçi vermiyoruz", "Çar ve Ruslar defolsun", "Müslümanlara hürriyet isteriz" gibi sloganlar atmışlardı[551]. Rus hükümeti bunun da başarılı olmayacağını bildiğinden, askeri tedbirler alarak şiddetli müdahalelerde bulundu. Ruslara göre bu isyanla savaşta bir de "Türkistan cephesi" açılmıştı. İsyanı bastırmak için Türkistan Genel Valisi olarak Kuropatkin atandı ve General İvanov, Rynov, Madridov, Kuropatkin ve Kalbavom emrindeki donamlı ordular, Yedisu Kırgızları üzerine doğru gönderildi. İşte bu aşamada, toplu bir kıyım yaşanmış; camiler, şehirler, köyler ateş altına alınmış, halk da evlerinden sürülmüş, mallarına el konulmuştu. Soygunculuğun şiddeti ise ancak 1917 İhtilal sonrasında Rus generallerinin evinde yapılan aramalar sonucu elde edilen ganimetlerin tespiti ile ortaya çıktı. Bu isyanda en fazla zarar gören ise en ciddi ayaklanmayı gerçekleştiren Yedisu Kırgızları olsa da diğer bölgelerde benzer şekilde cezalandırılmışlardı. Harp yıllarındaki bu isyan sonucu baskı ve kıyımlar, o derece korkunç olmuştu ki sayıları yüz binleri bulan Kırgız ve Kazak Türkleri, Doğu Türkistan'a iltica etmek

---

[549] A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, C.I, s.341-342.

[550] Adil Hikmet, *a.g.e.,* s.187-199; Ülkü Çalışkan, "Rus İdarecilerin Bakış Açısından 1916 Yılı Türkistan Genel Valiliği Bölgesi'nde İsyan", s.254.

[551] Ali Bademci, *a.g.e.,* C.I, s.79-83; Seda Yılmaz Vurgun, *a.g.m.,* s.319-320. Kadınlar ayaklanması için ayrıca bkz. Turdubek Şeyşekanov, *a.g.e.,* s.102.

mecburiyetinde kalmıştı. Böylece Rusya açısından isyanın içerdiği tehdit kırılmış ve hareket zayıflamaya başlamıştı. Batı Türkistan'daki Türkler açısından da bu hareket Eylül'ün ortalarından itibaren başarısızlıkla sonuçlandı. Şüphesiz bunda, isyanın tek elden ve bir merkezden idare edilememesinin yanında Türkistan halkları arasında yeterli birliğin sağlanamadığını da belirtmek gerekmektedir.

Amele Fermanı ile başlayan ve tarihe *Amele İsyanı* olarak da geçen bu olayların sayısal kritiği derlendiğinde ise ortaya şöyle bir genel tablo çıkmaktadır. Yaklaşık 1.500.000 Türk şehit edilmiş, halkın mallarının %50'sine el konulmuş ve katledilmişti. Doğu Türkistan'a göçen nüfusun yerine ise bölgeye Rusya'nın bugünkü elini güçlendirmekte olan nüfusunu oluşturacak, Rus kökenli göçmenler yerleştirildi. Olaylar bu minvalde değerlendirildiğinde bu durumdan her ne kadar Rus emperyalizminin karlı çıktığı görülmekteyse de en az Yedisu Kırgızları kadar Rus İmparatorluğu'nun da zarar gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Her şeyden önce isyanın bu kadar uzun sürmesi, Rus varlığının bölgedeki hâkimiyetinin zayıfladığını göstermesi bakımından da önemliydi. Aynı zamanda bu Bolşeviklerin İhtilal sırasında kullanacakları bir arguman olmuş ve isyanın etkileri uzunca bir süre devam etmiştir. Bundan sonraki süreçte çeşitli ayaklanmalar olmuş ve büyümeden sonlandırılmışsa da ileride gerçekleşecek Korbaşılar(Basmacılar) hareketinin başlangıcı olması bakımından Batı Türkistan İsyanı tarihte yerini almıştır diye nakletmek, buradan çıkarılacak en doğru tahlil olacaktır[552].

[552] İsrafil Kurtcephe, *a.g.m.*, s.393-396; Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.84-87; Seda Yılmaz Vurgun, *a.g.m.*, s.320-322; Muhammet Emin Yazı, *a.g.t.*, s.44-45; Turdubek Şeyşekanov, *a.g.e.*, s.103-123,145-170; A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, C.I, s.342-345. Askeri hizmetten muaf olan Türkistan Rus ahalisinin savaş müddetince bazı mükellefiyetlere tabi tutulması ve Andican şehri ile diğer şehirlerdeki isyanın bastırılması hakkında Osmanlı Arşivi'ndeki belge için bkz. BOA, *HR.SYS.*, Dosya No:2377, Gömlek No:4, M.14/09/1916, s.1-6.

3.3. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Türk-Tatar Heyeti ve Konferanslar

1917 senesi Rusya'da meydana gelen gelişmeler neticesinde 1916'da da olduğu gibi çeşitli uluslararası platformlarda, konferanslarda Rusya Müslümanlarının sesi olmak için çoğunlukla Tatar aydınlarından oluşan ve Teşkilat-ı Mahsusa hizmetinde olan bir heyet yine harekete geçti. Daha öncede bahsettiğimiz 1916'da Lozan'da gerçekleşen Milliyetler Kongresi(3. Mazlum Halklar Kongresi)'ne, Yusuf Akçura başkanlığında katılan Türk-Tatar heyetinde Ahmed Saib[553], Said Tahir, Tevfik Nureddin, Mükimüddin Beycan, Mehmed Safa, Kamil ve Aziz Beyler de vardı. Akçura burada Kazan Tatarları adına konuşmuş ve kültürel otonomi talebini yinelemişti. Rusya Müslümanları ve Türkler için herhangi bir isyan ve direnişten söz edilmemiş sadece Rusya'da temel hak ve özgürlüklerin gasbı eleştirilerek bunun güvencesi için açıklamalar yapılmıştı. Bu heyetin, Budapeşte'deki temaslarında bir *"Turan Cemiyeti"*[554] de kuruldu ve Macarlardan bu konuda tam destek geldi. Yine Türk-Tatar heyeti adına 1916 yılı Ocak ayında Berlin'de tertiplenen Türk Toplulukları Kongresi'ne de katılan Hüseyinzade Ali, Rusya'da yaşayan Türklerle ilgili istatiski bilgileri içeren ve Çarlık rejiminin Türklere karşı güttüğü politikalardan bahseden bir tebliğ de sundu[555]. Aynı amaçla 1917 Ağustos'unda Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Rusya'daki Türk ve Müslümanların izlemeleri gereken politikaların koordinasyonu için ve onlara reva görülen uygulamaların dünya kamuoyuna duyurulması için yine bir heyet görevlendirildi. Stockholm'de çeşitli milletlerden sosyalistlerin kalıcı barış için harekete geçmesi üzerine bir konferans düzenlenmesine karar verildi fakat bu konferans bir türlü toplanamadı. Yine de 10 Kasım 1917'de, İslam heyetleriyle Hollanda-İskandinav ve Rus komitesi toplantısında Kafkas halkı adına Ahmet Saib, Hintliler adına Hint Uhuvvet Cemiyeti

---

[553] Tülay Erçoşkun, "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Kaplanzade Ahmed Saib (1860-1918)", TAD, C.36, S.61, 2017 Mart, A.Ü. Basımevi, Ankara 2017, s.122-126.

[554] Mustafa Çolak eserinde Nizam Önen ve Jäschke'nın eserlerine atfen, Turan Cemiyeti'nin 1910 yılı sonlarında Macar Şarkiyatçıları tarafından kurulduğunu iddia etmekte ve Macarlarla akraba olan Asyalı ve Avrupalı halkların bilimsel-kültürel-ekonomik her açıdan incelenip, tanıtılması amacıyla Macar ulusal çıkarlarıyla uyumlu halde çalışmalar yapmak üzere çalıştığını nakletmektedir. Nitekim bu cemiyet 1913'den itibaren *Turan* isimli bir mecmua da çıkardığı gibi bu dergide, "Turan" kavramı daha çok "etnik" anlamda tanımlanıp, kullanılmıştı. Mustafa Çolak, *a.g.e.*, s.90.

[555] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.57,59.

azalarından Abdülcebbar Hayri ve Abdüssettar Hayri, Faslılar adına Şeyh Muhammed Atabi, Tripoli ve Bingazi için Yusuf(Şetvan), Şeyh Muhammed Salih Şerif, Tunus ve Cezayir adına Şeyh İsmail Es-Safahi ve Türkistan adına da Şeyh Abdülaziz Hayri(Kulcalı) Beyler söz aldı. Abdürreşid İbrahim[556], Stockholm'de eskiden beri çalışmalarını sürdüren Alman istihbaratıyla da işbirliği yaparak hareket etti ve savaşın son günlerinde İstanbul'a döndü. Akçura'ya göre Rusya'da Sakin Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti, günün şartları gereği Rusya Müslümanlarının haklı seslerini duyurmak için Avrupa dillerinde, Rusça ve Türkçe olarak da bir dergi çıkararak basın-yayın faaliyetinde de bulunmalıydı. Ayrıca Ali Başhampa, Yzb. Mehmed Nuri'ye de Rusya Müslümanlarının basın faaliyetlerini arttırması amacıyla bin lira göndererek bu çalışmaları desteklemekteydi. Gönderilen bu paralar, Abdürreşid İbrahim tarafından Müslümanların çıkardığı yayınlara verilen ödeneğin arttırılmasında kullanılıyordu. Abdürreşid'in, *"Kafkasya'da Ermeni Meselesi"* adı altında hazırladığı bir rapora göre de Gürcüler, Ermeni meselesine tamamen Osmanlı meselesi diye bakıyorlardı ve bu durum onlar için çokta önem arz etmiyordu. Fakat Avrupa'da durumun farklı olduğunu ve hâlen bu konunun en önemli mesele olduğunu söylediği gibi Londra Amele Komitesi toplantısında, "Ermeni Meselesi"nin en önemli konu şeklinde ileri sürüldüğü bildirmişti. Abdürreşid İbrahim değerlendirmelerinin sonuna eklediği gibi

[556] 23 Nisan 1857'de Sibirya'da Tobolsk'daki Tara kasabasında, aslen Buharalı Özbek bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Abdürreşid İbrahim, Rusya'da ve İstanbul'da da eğitim aldıktan sonra hem Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinde ön planda yer aldı hem de çeşitli tarihlerde gazeteci-yazar kimliğiyle de basın faaliyetlerini yürüttü. Aynı zamanda iyi bir seyyah olan İbrahim, Stockholm'den Doğu Türkistan'a, Sibirya'dan Hicaz ve Mısır'a kadar Japonya, Kore, Çin, Fransa ve İtalya gibi birçok ülkeye gitti ve gözlemlerini daha çok Asya ve Uzak Doğu ülkelerine yaptığı ziyaretlerini anlattığı(1907-1910), *Âlem-i İslam*" adlı eserinde topladı. Trablusgarp Savaşına ve Sarıkamış Cephesine muharebe için gönüllü olarak katıldı. Abdürreşid İbrahim tüm bu kimliklerinin yanısıra bir dönem Teşkilat-ı Mahsusa için çalıştığı faaliyetleriyle de ön plana çıktı. Avusturya ve Almanya'ya Teşkilat-ı Mahsusa kimliğiyle görevli olarak gitti ve bu seyahetlerinde görevin organizesini üstlendi. Bizzat teşkilatın merkezi umumisine ve başkanına gönderdiği rapolar, onun teşkilatın memuru sıfatıyla da çalışmalar yürüttüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir dönem tekrar döneceği Türkiye'den ayrıldı. Abdürreşid İbrahim, Japonya'da 31 Ağustos 1944'te vefat etti. Abdürreşid İbrahim ve hayatı için ayrıca bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Abdürreşid İbrahim(1857-1944)", *DİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s.295-297; Abdürreşid İbrahim, *20.Asrın Başlarında İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet*, Haz. Mehmed Paksu, C.1, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1987, s.3-15.

bugün tarafsız gazetelerin çoğunda bile "Ermeni meselesi"nden bahsedildiği halde Gürcü, Ukrain ve Hindistan hakkında kimsenin ağzını açtığı yoktur, demektedir. Yine Abdürreşid İbrahim'e göre *"Rusya'da bir inkılap arefesidir"*, denilerek ihtilal öncesinden tahminler, teşkilat'ın merkezine ve Başhampa'ya gönderilmişti. Neticede İtilaf ülkeleri, sosyalistlerine pasaport vermedikleri için Stockholm'de toplanması planlanan konferans gerçekleşememişti. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Türk heyetine gerekli yardımı sağlamış, pasaportlarını da çıkartmıştı. Stockholm'e varan heyet bu sefer de burada *"Gasp Edilen İslam Memleketleri"* adı altında yeni bir konferans tertip etti. Genel bir İslam Kongresi düzenleyeceklerini, teşkilata da raporla bildirmişlerdi. Kulcalı özetle burada da ileride toplanacak bir barış konferansında, Rusya Cumhuriyeti hükümetinin açıklamalarına ve mevcut yeni rejimine devrime güvenerek St. Petersburg'u siyasi merkez olarak tanımak şartıyla Turan hanlıklarının bağımsızlıklarını federatif şekilde tekrar iade edilmesi gerektiğini dile getirmişti. Çünkü "Turan"ın, hürriyeti ve bağımsızlığı sağlanmadıkça uzun süreli ve gerçek bir barış imkansızdı[557].

Teşkilat-ı Mahsusa'dan Abdürreşid İbrahim'in bir başka görevi ve çalışması da harp esiri Türkler ve Müslümanlar üzerineydi. Türk-Tatar heyeti hem Almanya hem de Avusturya-Macaristan yetkili makamları ile gerçekleştirdikleri görüşmeler sonucu savaşta Rusya'dan esir alınan Rus tebaası olan Türklerin, Osmanlı adına bu heyet tarafından alınıp, gerekli yerlerde Rusya'ya karşı kullanılması projesini öne sürdü. Sadece esir Türkler için değil esir olan tüm Müslümanlar için "Cihat"ta kullanılmak şartı üzerine gerekli girişimlerde bulunuldu. Zaten Alman kamplarındaki esirler arasında Rusya'daki Türkler dışında, Almanya-Fransa çarpışmalarında Fransız ordusunda savaşıp, esir düşen Mağripli Müslüman esirler de vardı. Yine az da olsa bu kamplardaki esirlerin içinde, Kafkasya Cephesi'ndeki çarpışmalarda Ruslara esir düşen Osmanlı askerleri de bulunuyordu[558]. Türk heyeti, Abdürreşid İbrahim'in de etkili temasları sonucu Rusya Türklerin'in esir tutulduğu kamplara ziyaret ve faaliyet

---

[557] Ahmet Tetik, *a.g.e.,* C.II, s.134-136,140-141,146,152,156-176; Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.,* s.59-68,158-163.

[558] Yaşar Demir, "Birinci Dünya Savaşı'nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* S.76, Kış/2016, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2016, s.140,144-149.

gösterme iznini kopardı. Böylece ilk çalışmalar, Kazan Türkleri ve Başkurtların esir olarak tutulduğu Berlin yakınlarındaki *Zossen* kampında ve Rusya'yla İngiltere'ye karşı savaşmak için gönüllü birliklerin kurulması söylemiyle başladı. Bu kampta yaklaşık 15 bin Tatar Türk'ü esir olarak tutulmaktaydı[559]. Yine Almanya'daki *Wünsdorf* ve Avusturya'daki *Eger* kamplarında binlerce Tatar Türk'ü tutuluyordu. *Eger* kampında görevli olarak vazifeye başladığını direk Enver Paşa'ya yazarak bildiren Halim Sabit'in de Avusturya-Macaristan hattındaki kamplarda görevli olduğu, sunduğu raporlar üzerine de rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu çalışma Osmanlı hükümeti'nin, Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla Rusya Türklerinden oluşan bir *"Asya Taburu"* kurma projesiydi ve oldukça da mantıklı bir seçenek olarak gözüküyordu. Nitekim Osmanlı'nın Berlin Ataşemiliteri de yapılan çalışmaları ve gözlemlerini, 10 Aralık 1915 tarihli yazışmasında aktararak durumu teyit etmişti. Abdürreşid İbrahim'in 1916 yılı baharında aralıklarla çektiği telgraflardan da anlaşıldığı üzere Tatar esirlerinden Osmanlı için savaşmaya gönüllü olan binlerce esirin cihat söylemi ile yola çıktığı müjdeleniyordu. Esirlerin sayılarını bildiren görevliler, ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin de alınmasını dile getiriyorlardı. Aralıklarla Türkiye'ye gelen gönüllü Tatarlar, *Asya Taburu*'nda istihdam edilseler de Osmanlı'nın müttefiği Cermen makamlarının burada türlü bahanelerle esirleri gönderme işleminde yavaşlatma çabasında hareket ettikleri de asla göz ardı edilmemelidir. Gelen esirlerden hepsi de Asya Taburu'nda değerlendirilmediği gibi Anadolu'nun muhtelif yerlerine de yerleştirilerek iskân işlemine taabi tutuldu. Böylece tüm bu esaretten kurtuluş yolculuğunda her ne kadar Cermen makamlarının açıkça resmiyette olmasa da uygulamada ve sahada çıkarttıkları zorluklara karşı bile Teşkilat-ı Mahsusa ve görevlileri, başta Abdürreşid İbrahim olmak üzere başarılı bir şekilde bu süreci yönetti. Onlar, üzerlerine düşen görevi layığıyla yerine getirdikleri gibi binlerce esirin kurtarılmasında da önemli bir pay sahibi oldular[560].

Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın Rusya Türklerine, esirlere ve Türkistan'a yönelik tüm faaliyetleri Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya nezdinde de devam etti. Yusuf Akçura bu sefer de Hilâl-i Ahmer temsilcisi görünümünde

[559] Vasif Qafarov, *a.g.e.*, s.61.

[560] Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.21, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1998, s.67-80.

Rusya'daki Türk esirlerin yerlerini, sayısını, durumlarını saptamak ve onları kurtarmak üzere görevlendirilerek Rusya'ya gönderildi. Yusuf Akçura, Danimarka ve İsveç'teki temaslarında Osmanlı-Rusya arasındaki tutsakların takas işlemlerini inceleyen ve yürüten Danimarka Salib-i Ahmer heyetlerinin takibi görevini de yürütüyordu. Brest-Litovsk barışından hemen sonra Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi, 1918'in ilk günlerinde Stockholm'de bulunan Yusuf Akçura'ya, Moskova'ya Büyükelçi olarak gidecek olan Galip Kemali(Söylemezoğlu) Bey başkanlığındaki sefaret heyetine, Hilal-i Ahmer'in temslilcisi olarak katılmasını bildirdi. Böylece Rusya'ya doğru yola çıkan Akçura'nın bu görevi, 13.01.1918'den 01.02.1919'a kadar sürdü ve bu süreçte Petrograd, Moskova, Kostroma, Kazan, Simbirsk, Samara ve Ufa'daki esirlerin tutulduğu karargâhlarda gerekli temasları sağlayan Yusuf Akçura, bilgilendirmelerini de yaptı. Akçura, Rusya'daki yeni yönetimin esirleri serbest bırakması sonucu ortaya çıkan karışıklığın giderilmesi, yurda dönüşlerinin sağlanması ve esirlere ödenen aylıklar için Moskovada'ki Osmanlı elçiliğiyle de gerekli koordinasyonu sağladı. Akçura, yolculuğu güzergâhındaki temaslarında Ufa'da esirlerin serbest olarak yaşadığını ve Simbirski'de ise hiç tutsak esir kalmadığını da görmüştü. Hatta Ufa'da, bu konuda görüşlerini aldığı Zeki Velidi Togan'la da buluşmuştu. Akçura sayıları 150'yi bulan Türk esirleriyle 17 Şubat 1919'da Moskova'dan dönüş yolculuğuna çıkarak görevini başarıyla tamamladı[561]. İlerleyen yıllarda da Rusya'dan kaçışlar devam etti. Karasnoyarsk garnizonundan firar ederek Batı Türkistan yoluyla Bakü'ye, oradan da Trabzon'a gelen Yzb. Fuat ve diğer zabitanların nasıl kaçtıkları, hangi yolları kullandıkları ve Rusya'nın durumu hakkında onlardan da malûmatlar alınıyordu[562]. Türk esirleri Bakü'ye getirip, dönecek olan kayıkçılar hakkındaki belgeden de hareketle bu işlerin en ufak ayrıntısına kadar hesaplandığı ortaya çıkmaktadır[563]. Ayrıca 25 Temmuz 1918 tarihli ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Kafkas Şubesi tarafından *"Rusya'nın Ahval-i Hazırası Hakkında"* isimli bir rapor, İstanbul'da Rumi

[561] Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilal-i Ahmer Hizmetinde Akçuraoğlu Yusuf*, Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2010, s.15-18,20-25,27,28-34.

[562] ATASE, *İSH-7A*, Sıra No.12219, Kutu No.348, Gömlek No.133, R.06/03/1336-M.06/05/1920, F.1-6.

[563] ATASE, *İSH*, Sıra No.12727, Kutu No.269, Gömlek No.71, R.04/01/1336-M.04/03/1920, F.1.

1334(Miladi 1918) yılında Matbaa-i Askeriye'de basılmıştı. Bu raporda özetle Rusya'nın Ekim Devrimi sonrasındaki durumu ve Batı Türkistan'ın durumu hakkında her türlü ekonomik, sosyal, siyasi-idari durumundan, Rus ordusunun mevcut durumuna kadar bilgiler verilmiş, gerekli incelemeler yapılarak aktarılmıştı. Raporda, İtilaf Bloğu ve Almanya'nın Rusya'daki yeni yönetime karşı takip ettikleri siyaset hakkında da gözlemler bulunmaktaydı. Teşkilat-ı Mahsusa(Umûrı Şarkıyye Dairesi)'nın Rusya Türklerine yönelik tüm faaliyetleri, hem Tatar Türkleri hem de Batı Türkistan ve Kafkasya coğrafyasındaki Türk halkları nezdinde gerçekleşti. Teşkilat özellikle Türk esirleri işine eğildi, onların kurtarılması için ayrıca mesai harcadı ve bunda başarılı da oldu. Nitekim önemli olan bir başka husus Bolşevik Devrim'inden sonra da Rusya Türkleri'ne yönelik faaliyetlerin ortaya çıkan yeni durumda hangi ölçüde devam edeceğinin belirlenmesiydi. Bu konuda ilerleyen süreçte Moskova elçisi olarak atanan Galip Kemali Söylemezoğlu'ndan da bilgi istenip faydalanılacaktı[564].

3.4. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Tasfiyesi

Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın tasfiye sürecini ve kurumun ilgasını daha iyi anlamak için öncelikle Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'na bakmak gerekmektedir. Çünkü teşkilatın tasfiye süreci, İtilaf devletlerinin baskıları sonucu Mondros mütarekesinin hemen sonrasında başladı. Osmanlı Devleti, güney cephelerinde 1918 Eylül sonlarındaki yenilgilerin neticesiyle artık İttifak devletlerinin de mağlubiyeti kabul etmesi ve anlaşma zeminine gelmesiyle daha fazla direnemeyecek ve mecburen 30 Ekim 1918 tarihinde ateşkes yapıp 25 maddeden oluşan meşhur Mondros mütarekesini imzalayacaktı[565]. Mütarekeye göre Boğazlar istihkâmlarıyla beraber İtilaf

[564] Nejla Günay, "Bolşevik İhtilali'nin Ardından Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Yeni Rejime Bakışı", *ATAM Dergisi*, C.35, S.100, ATAM Yayınları, Ankara 2019, s.365-369.

[565] Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Anlaşmasına Göre Türk Ordusu'nun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *OTAM Dergisi*, S.11, A.Ü. Basımevi, Ankara 2000, s.615-616; Cemal Kemal, "Mutafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.46,

devletlerinin kontrolüne girerken Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri silahsızlandırılacak, donanma belirlenen tersanelerde demirli tutulacak, belirlenen yerlerden Osmanlı askeri çekilecek ve belirtilen kuvvetler teslim olacak(Hicaz-Asir-Yemen-Suriye-Irak'taki birlikler), uzlaşma devletlerinin denetimine bırakılacak yerler(Toros tünelleri, belirlenen telgraf hatları ve tüm demiryolları) dışında harp esirleri de iade edilecekti. Hudutlarla asayişin sağlanmasına yetecek kadar asker sayısının dışında tüm askerler terhis edilecekti. Yine Kafkasya ve Azerbaycan'daki Osmanlı birlikleri, savaştan önceki sınırlara geri çekilecekti. Trablus ve Bingazi'deki kıtaların, İtalyanlara teslim edilmesi ve İâşe Nezareti'nin de İtilaf devletlerine bağlı olması gibi maddeler mevcuttu. En çok tartışılan maddeler(7. ve 24.) ise sınır tespitiyle alakalı değildi ve uzlaşmacı devletlerin evvelden beri planladıkları Osmanlı'yı paylaşma amacının doğrudan ortaya çıkışıyla ilgiliydi. 7. madde, müttefik devletlerin güvenliklerini tehdit edecek bir durum-ki buna müttefik devletler karar verecekti- söz konusu olduğunda istedikleri stratejik noktayı işgal hakkı tanıyordu[566]. Keza 24. madde'de Vilayet-i Sitte[567]'de karışıklık çıkması durumunda bu altı ilin işgali hakkını İtilaf devletlerine veriyordu. Zaten Ermeni Diasporası daha Mondros mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle olan müttefiklik ve ortaklıklarına vurgu yaparak Osmanlı Devleti ile yapılacak ateşkes antlaşmasında, Ermeni çıkar ve beklentilerini de kapsayacak tarzda bazı düzenlemelerin yapılmasını istemişlerdi. Mamafih Ermeniler çalışmalarında başarılı da oldular ve mütarekenin imzalandığı gün, İngiliz Dışişleri Politik İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan bir

---

Güz 2010, A.Ü. Basımevi, Ankara 2010, s.368-370; Enver Kartekin, *a.g.e.*, s.70-72. Ayrıca bkz. Roderic H.Davison, *a.g.e.*, s.283-288; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2017, s.64-69.

[566] Zekeriya Türkmen, *a.g.m.*, s.617-619; Cemil Öztürk, *a.g.m.*, s.272; E.Ziya Karal, *a.g.e.*, C. IX, s.559-561; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, C. VI, s.3580; Şayan Ulusan, *a.g.m.*, s.233-235,236-239; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.573-577,584-586; Resul Yavuz, *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, (T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2016, s.17-18,54-60,127-141,147-156,172-191,197-216; Enver Kartekin, *a.g.e.*, s.71-76.

[567] Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Elazığ.

raporda bu durum Ermenilerin, İngiltere için önemli bir propaganda malzemesi olma konumunu sürdürdüğünü açıkça göstermekteydi[568].

Osmanlı Devleti ve Türkiye için çok ağır şartlar taşıyan bu mütarekeyle Türkler sadece I. Dünya Savaşı'ndan dolayı cezalandırılmak istenmenin de ötesinde yıllardır planlanan, "Haçlı Zihniyeti"nin ürünü olan emperyalist devletlerin "Şark Politikası" kapsamında vatanları işgal edilerek, yurtlarından atılmak istenmişti. Türk Devleti'ne diğerlerine nazaran çok küçük bir alanda, sömürge olarak varlıklarını sürdürebilme imkânı tanınacaktı. Nitekim çok sayıda kumandan birlikleriyle beraber teslim şartlarını geciktirmeye ve olabildiğince de silahları ve mühimmatları saklamaya, gömmeye çalıştı. Teşkilat-ı Mahsusa ve personellerinin de mevcut tutumu aynı şekildeydi. Pasif direniş ve şartlar olgunlaştığında aktif direniş yapma amacıyla hareket eden herkesteki ortak payda, en ağır şartlarda, en imkânsız gözüken durumda bile vatan ve milletin selâmeti için şeref vazifesinden kaçınmamak demekti. Üstelik bu, bugüne kadar "vazife adamı" olarak görev ifâ edenler için bir yemin, onur ve zorunluluktu[569].

Mütareke imzalandıktan sonra tabiri yerindeyse İttihatçılar için "cadı avı" başlatıldı ve çok geçmeden "savaş suçlusu" olarak da yargılanacakları kesindi. Enver, Cemal, Talat Paşalar ve diğer silahşor kadrolar da bunun farkındaydı. Üstelik İttifak devletleri de umumi galibiyetlerinin hükmünü göstermek gereğinden mi yoksa İttihatçı kadroların her yerde karşılarına amansız bir rakip olarak çıkıp politika ve

---

[568] Tolga Başak, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.55, Ekim 2016, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016, s.80-120; Enver Kartekin, *a.g.e.*, s.75-76,81-82.

[569] Falih Rıfkı Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015, s.5-15; Metin Ayışığı, *a.g.e.*, s.217-221; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.160,182-189; Atilla Oral, *a.g.e.*, s.181-182; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, Genişletilmiş II.Baskı, İstanbul 1988, s.3-8. Ordunun ne pahasına olursa olsun eldeki imkanlarla muhafazasını isteyen Mustafa Kemal, Mareşal İzzet'in ısrarla uyarılarına kulak asmamasından çareyi kendisinin Harbiye Nezareti'ne getirilmesinde görmüştü. Nitekim o buhranlı mütareke havasında Mondros ateşkesinin imzalandığı gün, Liman von Sanders'in yerine Yıldırım Orduları Kumandanı olan Tuğg. Mustafa Kemal'in, Yıldırım Orduları Grubu kıtalarının bulunduğu İskenderun'u işgale gelen Fransız Donanmasına, topçu ateşiyle karşılık verileceğini bildiren sert tepkisi üzerine işgal kuvvetleri şimdilik bu limanı işgalden vazgeçmiş ve mütareke şartları gereği silah bırakan VI. Ordu'ya yönelip baskı yapmış, Musul'a girmiş ve ordu kumandanını da esir alıp Malta'ya sürmüştü. 15 Kasım'da Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı da fiilen lağvedildi. Cevat Abbas Gürer, *a.g.e.*, s.84-88; İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s.216.

oyunlarını bozmalarından, düşman addedilmelerinden dolayı mı bilinmez, kesin suretle hesap çekilmesi ve sorgulama yapılmasını istiyordu. Ayrıca ülke içinde hali hazırda kuvvetli, bastırılmış bir muhalefet zaten mevcuttu ve şimdi onlar da sahneye çıkacaktı. Sadece İttihat ve Terakki kadroları cezalandırılmayacak, doğal olarak onlarla aynı zeminden beslenen ve çoğu zaman ortak hareket eden Teşkilat-ı Mahsusa kadroları da zan altında kalmış olacaktı. Fakat hem Teşkilat-ı Mahsusacı kadrolar hem de İttihat-Terakki'nin önde gelen isimleri, karakteristik özellikleri gereği hiçbir şey yapmadan bekleyip teslim olmayı kendilerine yakıştıramayacak bir yapıdaydı. Teşkilat'ın önemli bir ismi ve ilk başkanı olan Süleyman Askeri, Irak havalisinde ön saflarda çarpışırken yaralanmış, sırf bir harbi(Şuayyibe Meydan Muharebesi) kazanamadı diye gururuna yediremeyerek kendi silahıyla intihar etmişti. Sadece bu hadise bile teşkilatın gözü kara elemanlarının hâlet-i ruhiyelerini ve teslim olmayı gururuna yediremeyen, başarısızlığı kabullenmeyen bir yapıda olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa fedaileri ve İttihatçıların, Dünya Savaşı'nın neticesi gereği askeri yenilgiyi mecburen kabullenseler de Mondros mütarekesinin ağır şartlarını kabullenmedikleri açıkça görülmektedir[570].

Ahmed İzzet Paşa hükümeti ve kabinesinde İttihatçı nazırların da bulunduğu bu mütareke ve sonrasındaki kritik dönemde, İttihat ve Terakki Fırkası mevcut gelişmeler üzerine nasıl bir yol haritası izleyeceklerini acilen görüşmek üzere son kongresini 1 Kasım 1918'de topladı. Bu kongrede, fırkanın feshinden yana olan sesler çıkmış ve öz eleştirilerde de bulunulmuştu. Bir de fırkanın programında bir takım değişiklikler yapılmak suretiyle gerekirse isim de değiştirerek bu siyasi geleneğin devamından yana görüşlerde ortaya atıldı. İttihat-Terakki adının değiştirilmesi önerisini sunan İsmail Canbolat'ın önergesi, kabul edilmiş fakat buna karşı olan ve fırkaya dokunulmamasını isteyen İstanbul delegesi Kara Kemal ve arkadaşları, yeni fırka girişimini kabul etmeyerek kongreyi terk etmişlerdi[571].

---

[570] Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.,* s.160-163; Masayukı Yamauchı, *Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995, s.19-20.

[571] Osman Demirbaş, "Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Gelen Tepkiler, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1/2002, İ.Ü. Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2002, s.132-133; Sina Akşin, *a.g.e.,* s.468-469; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.,* C.II, s.51-53; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 9.Baskı, İstanbul 2016, s.115-116.

Kongrenin devam ettiği günlerde Enver, Cemal ve Talat Paşalar, yanlarında Doktor Bahattin Şakir, Nazım ve Rüsuhi beylerin yanı sıra Azmi ve Bedri beylerle beraber önde gelen İttihatçılar, İstanbul'dan ayrılmışlardı(2 Kasım 1918)[572].

Enver, Cemal ve Talat Paşa'da ayrı ayrı kaleme alıp, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdikleri mektuplarda, ülkeden ayrılışlarının gerekçisini de açıklamışlardı. Enver Paşa mektubunda, Cemal ve Talat Paşalardan farklı olarak zamanı geldiğinde hesap vermek gibi bir şeyden bahsetmiyor, bunu kabul etmiyor ve yaptıklarını hata olarak da görmüyordu. Cemal ve özellikle Talat Paşa ise kaçıştan ziyade son ana kadar ülkede kalıp, vatan ve kanun önünde savunma yapmadan yanaydı. Fakat Enver Paşa bilâkis daha fazla ülkesine hizmet edemediği için üzüldüğünü bildiriyor ve bu saatten sonra Kafkaslarda İslam istiklali için mücadeleye girişeceğini de söylüyordu. Böylece zamanında Teşkilat-ı Mahsusa ya da Umûr-ı Şarkıyye dairesi bünyesinde başlattığı birçok operasyona, artık kendi hiçbir resmi görev, unvan ve gücü olmadan devam etme yolunu tercih etmişti[573].

Çok geçmeden beklendiği üzere İttihat ve Terakki Fırkası kapatılarak hukuki statüsü de sona erdi ve yurtta kalan delegelerin, *"Teceddüd Fırkası"* adıyla yeni bir parti altında birleşmesi kararlaştırıldı. Önde gelen kadrolarının da yurtdışına çıkışları üzerine Divaniye mebusu Fuad Bey'in verdiği önergeyle kabine üyelerinin(başta eski Sadrazam Said Halim Paşa, tüm nazırlar, Şeyhülislam Musa Kazım ve Ürgüplü Hayri efendiler), Yüce Divan'a sevki istendi. Bunun üzerine kurulan komisyon, İttihat-Terakki kabinelerinde görev yapan nazırları, Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesi'nde sorgulamaya başladı(6 Kasım 1918). Suçlamalar: I. Dünya Harbine giriş, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş ve operasyon amaçları, Ermeni tehciri ve Savaş sırasındaki yolsuzluk iddialarından ibaretti. İttihatçıların siyasi ve ideolojik

---

[572] Erol Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt Dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.X, S.1, Erzincan Üniversitesi, 2008, s.182; Osman Demirbaş, *a.g.m.*, s.134-135; Sina Akşin, *a.g.e*., s.470; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e*., C.II, s.53; Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e*., s.173.

[573] Osman Demirbaş, *a.g.m*., s.135; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e*., s.170; Erol Kaya, *a.g.m*., s.182-186; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e*., C.III, s.442-453. Enver Paşa memleketi terk ederken Kafkaslar başta olmak üzere Türk kuvvetleri(Paşa intizamla hazırlattığı ve yeterli miktarda silahlarla donattığı IX.Ordu Birliklerine güveniyordu) ve yerli halkın desteğiyle Azerbaycan ve Dağıstan ahalisine çokça dağıtılan silahlar sayesinde de mücadeleye devam etmeye kararlıydı. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.582-583.

görüşlerinin de sorgulandığı bu tahkikat 6 Kasım'dan, 19 Aralık 1918'e kadar devam etti ve bu tarihler arasında toplamda 39 gün sorgulama yapıldı. Neticede bu tahkikat, Padişah Vahdettin tarafından Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesiyle sâkıt kaldı. Fakat İttihatçı kadrolar bu tahkikattan kurtulsalar da çok geçmeden Hürriyet ve İtilafçı hükümetler tarafından yakalanıp bu sefer de Divan-ı Harp'lerde yargılanacaklardı[574]. Nitekim Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'nin 27 Nisan 1919'da başlayan ilk duruşmasında sanıklara, yine aynı suçlamalar yöneltilmiş ve gizli gayelerini harp esnasında uygulama düşüncesiyle özel ve gizli eylemlerle hareket edecek biçimde, İstanbul'da iştigâl etmek üzere Teşkilat-ı Mahsusa adı altındaki birimin yaptıklarından sorumlu tutulmaları esası gözetilerek hareket edilmişti. Duruşmada söz hakkı isteyen sanık avukatlarından Celaleddin Arif Bey bu konuya da değinerek, Savcının iddiasında öne sürdüğü gibi İttihat ve Terakki Fırkası ile Teşkilat-ı Mahsusa arasındaki ilişkileri ret etmişti ve Teşkilat'ın her şeyden önce birtakım askeri ihtiyaçlara dayanılarak doğrudan Harbiye Nezareti uhdesinde yer alan bir daire olduğunu belirtmişti. Diğer daireler gibi bu dairenin de rütbeli ve sivil personelleri vardı diye de eklemişti. Kısacası Teşkilat'ın önemli kadrolarında İttihatçıların da bulunması bu daireyi suçlu konuma düşürmeye ya da diğer resmi kuruluşların dışında tutmaya yetmemeli amacıyla savunma yapılmıştı[575]. Neticede 1 Ocak 1919'da mevcut hükümet tarafından askerlikten ihraç edilen Enver Paşa, beklendiği üzere Divan-ı Harp tarafından da rütbeleri alınmakla kalmadı ve gıyabında ölüm cezasına da çarptırıldı[576].

Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti açısından bir kırılma noktasıydı. Bu mütarekenin ağır şartları altında bu saatten sonra Osmanlı ve Anadolu âdeta bir var olma mücadelesi verecekti. Anlaşmaya toplumun her kesimden tepkiler yağdı. Şüphesiz Osmanlı askeriyesi ve Teşkilat-ı Mahsusa yahut Umûr-ı Şarkıyye Dairesi için de bu mütareke en başından beri kabul edilemeyen şartlar taşıyordu. Fakat bu mütarekeyle sadece İttihad ve Terakki iktidarı için değil Teşkilat-ı Mahsusa için de zor günler başladı ve savaşın başındaki kadro resmi tüm makam, unvan ve güçlerini

---

[574] Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Yüce Divan Sorgulaması*, s.9-10,19-41,78-79; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.II, s.53-57; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C.III, s.453-462,468-475.

[575] Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.I, s.1-2.

[576] Osman Mayatepek, *a.g.e.*, s.183-186.

kaybetti. Enver, Cemal ve Talat Paşalar, 19 Ekim'den itibaren hükümet değişikliği sonucu kabineden çekildiler ve böylece tüm resmi görev ve unvanları fiilen son buldu. Teşkilat-ı Mahsusa açısından da kurucusu olan Enver Paşa ve onunla beraber olan yol arkadaşları açısından da bu tarihten sonraki mücadeleler, faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin resmi, askeri ve her türlü mali desteğinden yoksun icra edilecekti ve tamamen yerel halkın desteğiyle "onur" ve "dava" kaygısıyla yürütülecekti. Teşkilatın seçkin fedaileri, bu mütarekeden sonra savaş yıllarındaki görevlerine nazaran bu sefer daha zor şartlar altında gittikleri yerlerde tamamen tıpkı Azerbaycan, Nahçıvan ve Kafkasya'da birçok yerde yaptıkları gibi Türk-İslam ahalisinin teşkilatlanması, direnişte profesyonelleşme işini üslenerek, mücadelelerini yürütmek zorunda kaldılar. Böylece mücadele için gerekli milis kuvvetler organize edilmiş olacaktı. Bizce Teşkilat-ı Mahsusa ruhu, operasyonları, fikri ve eylemleri 1918'den sonra resmi olmasa da dönemin şartları altında gizlice, kaçak olarak ama aynı ruh ve heyecanla devam etmiştir. Bunu devam ettirenler tabi ki de tüm Teşkilat-ı Mahsusa personeli değildi ama başta Enver, Nuri (Killigil), Halil (Kut), Kuşçubaşı Eşref ve Hacı Sami, Hüsamettin (Ertürk), Ahmed Cemal ve Mehmed Talat gibi aralarında dairenin en önemli ve ünlü isimleri, mütareke öncesinin paşaları vardı[577].

Yb. Hüsamettin (Ertürk)'in anılarında belirttiğine göre mütarekeden sonra Harbiye Nazırı Müşir Ahmet İzzet Paşa ile yaptıkları görüşme neticesinde İtilaf devletlerinin sömürgeleri dâhil her yerde Teşkilat-ı Masusa'nın, onların aleyhine çalıştıklarından dolayı ilk isteklerinden biri teşkilatın faaliyetlerini derhal durdurarak, kapatılması, silahlarının ve cephanelerinin de toplanıp, müttefik makamlarına iade edilmesinin istenmesi oldu. Yb. Hüsamettin, Ahmet İzzet Paşa'nın talimatı doğrultusunda Teşkilat-ı Mahsusa'yı tasfiye işlemlerini, Harbiye Nezareti Müsteşarı Kurmay Alb. İsmet Beyle görüşüp yönetecekti. Bu doğrultuda Alb. Hasan (Tosun), Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye)'nın mührünü, kasasındaki parayı, dairenin arşivini, evrak ve yazışmalarını şifreleriyle beraber teslim alacaktı. Alb. Hasan bu

[577] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.575; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e*., s.122; Sinan Onuş, *a.g.e*., s.65-72; Taylan Sorgun, *a.g.e*., s.176-183; Hasan Babacan, *a.g.e*., s.199-210. Enver Paşa'nın Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya yazdığı telgraf sureti için bkz. TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 23, R.13/10/1334-M.13/12/1918.

tasfiye işinin zorluğundan kaynaklı kendi isteğiyle bu görevden ayrılınca sonunda bu iş yine dairenin son başkanı Yb. Hüsamettin'e, *"Enver Paşa'nın talimatlarına uymamak"* şartıyla verildi. Bilhassa depodaki para, cephane ve silahların büyük çoğunluğu yine gizli bir teşkilat vasıtasıyla geceleri depolara yapılan plânlı baskınlar neticesinde boşaltılarak, güvenli ve gizli yollardan Anadolu'ya kaçırılması sağlandı. Burada bahsi geçen gizli teşkilat da kuvvetle muhtemel Kara Kemal ve Kara Vasıf'ın kurdukları "Karakol" teşkilatlanmasıydı. Yine Teşkilat-ı Mahsusa arşivindeki gizli, çok gizli ve en gizli-kozmik- belgelerin de bulunduğu çok sayıda dosya, geceleri saklanmak üzere kaçırılıyordu. Bu iş için de Giritli Bahriye Bnb. Hüseyin ve Serezli Niyazi Beylerin üstün hizmetleri geçti. Bir de Teşkilat-ı Mahsusa tarafından önceden İstanbul'a davet edilen ve teşkilat için çalışan kişilerin geri dönmeleri de sağlanabildiği kadar onlardan teslim edilenlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Umûr-ı Şarkıyye dairesi binası da Asayiş Şubesine teslim edilecekti. Böylece Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin resmi olarak varlığı sona erdirilmiş oldu[578]. Mütareke üzerine Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin siyaseten ilga olunduğu ve hesabı, idari işlerinin tasfiyesi için de Umûr-ı Şarkıyye'nin tasfiye kalemi malı haline dönüştürüldüğünü bir vesika sayesinde açıkça teyit edebilmekteyiz. Yine burada tasfiye işlemleri için üç rütbeli personelin görevlendirildiği de açıkça geçmektedir[579]. Tüm bu tasfiye işlemleri, 1918 Aralık ayının ilk haftasında büyük ölçüde tamamlandı[580]. Fakat bu başka nam ve isimlerde yahut yine teşkilatın kuruluş felsefesine sadık kalarak gayri resmi olarak hareket etmeyecekleri anlamına da gelmeyecekti. Nitekim ilerleyen süreçte de İstanbul'da, "İngiliz Muhipler Cemiyeti" kuruldu ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın, bu cemiyete üye olan Türk aydınlarının tam listesini de ele geçirdiği bilinmekteydi. Antlaşma yıllarında İstanbul'da gizli bir Milli Teşkilat kurmak için Fevzi (Çakmak) Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Hüsamettin (Ertürk), M.M.(Mim-Mim) Grubu isminde silahlı gizli bir teşkilatın kuruluşunda da önemli rol oynadı. Bu teşkilat bünyesinde de eski Teşkilat-ı

[578] Umur-ı Şarkıyye Dairesi'nin, Harbiye Nezareti'nce 15 Kasım 1918'de lağvı emredilmişti. Ahmet Tetik, *a.g.e.*, C.I, s.18-23.
[579] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/003-004.
[580] Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.48.

Mahsusacı kadrolardan çok sayıda isim vardı ve bunlar, Anadolu'daki milli mücadele için de aynı kadro, düzen ve tertibatta çalışacaktı[581].

Resmi olarak kurulduğu günden itibaren tasfiyesine kadar geçen zaman diliminde Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye)'da ağırlıklı olarak Binbaşı, Yarbay ve Albay rütbelerindeki askerlerin Merkez-i Umumi'de başkanlık yaptıkları görülmüştür. Mamafi teşkilatın/dairenin, taban kadrosu çok geniş ve çeşitliydi. Özellikle önemli görevlerde ve yetki hususunda, rütbe ve mevkiden ziyade "liyakat" ve "kıdem"in esas alındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buradaki kıdem, Teşkilat içindeki hizmet süreleri ve önemli görevleri kapsamıştır. Durum böyle olunca çok sayıda operasyon ve önemli görevdeki makamlara, sivil kadrolardan ve alt rütbelerden seçilenler de çok olmuştu[582].

Enver Paşa ve arkadaşları İstanbul'dan deniz yoluyla Kırım'a vardıklarında, Güney Ukrayna ve Kırım'ı henüz Alman askerleri terk etmemişti ve onları en kısa zamanda Askeri trenle Almanya'ya ulaştıracaklardı. Fakat Enver Paşa, Kırım'da kafileden ayrıldı çünkü hedefinde Kuban veya Gürcistan üzerinden, Azerbaycan'a geçerek orada Halil ve Nuri Paşalarla buluşmak vardı. O hedefi doğrultusunda yola çıkacakken Halil ve Nuri Paşalar, Azerbaycan topraklarından ayrılmıştı. Halil Paşa, İstanbul'da İngilizlerin eline düşmüş ve Bekir Ağa Bölüğü hapishanesine atılmıştı. Tabi paşa sonradan buradan kaçmayı da başaracaktı. Enver Paşa da Kafkasya'ya geçmesi beklenirken önce Berlin'e, diğer arkadaşlarının yanına geldi[583]. Bir yandan da İngiliz Yabancılar Bürosu, Alman ve İsviçre hükümetlerine sık sık İttihatçıların özellikle de Üç Paşa(Enver-Cemal-Talat)'nın iadesi için diplomatik baskı uyguluyordu[584]. Nuri Paşa'nın ise Azerbaycan'da mütareke şartları gereği Bakü'yü emrindeki birliklerle terk etmesi gerekiyordu zira şehri İngilizler işgal edecekti. Nuri Paşa gerekli teşkilatlanma için tahliyeyi elinden geldiğine geciktirmişti. Türk Ordusu ancak 12 Aralık 1918'de, Bakü'yü tamamen tahliye etti. Fakat İngiliz Generali,

[581] Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s.161,170-174,179,189-193; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s.125-136; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.290-296.
[582] Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.35,37,48-52.
[583] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C.III, s.473-485; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.181-193,196-200; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, s.583-587.
[584] Masayukı Yamauchı, *a.g.e.*, s.21.

görünüşte mütareke gereği tahliyeyi geciktirmekten aslında ise Azerbaycan'daki milli teşkilatlanmanın başına geçmesinden ürktüğünden dolayı Nuri Paşa'yı tutuklatma emri verdi. Genç kumandan Nuri, zabit arkadaşlarına geri dönmeyeceğini ve onların da bu hususta serbest olduğunu söylemişti. Nuri Paşa, İstanbul hükümetinin geri dönüş çağrısını reddetmişti ve arkasından resmi görevinden el çektirildiği gibi Türk ordusundan da kaydı sildirildi[585].

Bu arada Türkistan için senelerdir yollarda olan Adil Hikmet ve arkadaşları, 29 Haziran 1918'de Pekin Alman elçisinin teşebbüsüyle Şanghay'a ulaşmış ve misafir olmuşlardı. Fakat bu misafirlikte sabah akşam karakola imzaya da gidiyorlardı. Çin yönetimi ilk başta bu kişilere temkinli yaklaşmış, sonradan yumşama yoluna gitmişti. Daha sonra da Japonların yardımlarıyla 1920 Nisan'ında Selim Sami ve İbrahim Bey, Mançurya üzerinden Rusya'ya; Adil Hikmet ve Hüseyin Bey de Japon gemisiyle Hamburg'a ulaşmışlardı. Emrullah Bey zaten 1919'da İstanbul'a dönmüştü[586].

Halil ve Nuri Paşalara gelecek olursak ise Azerbaycan ve Karabağ'da milis teşkilatlanmaya bir süre devam etmişlerdi. Onlar sonradan Anadolu'daki harekete katılmayı daha uygun buldu. Halil Paşa'nın Bakü'de, Nuri Paşa'nın da Dağıstan'da olduklarını bildiren bir belgede, ay ve gün belli olmasada Paşaların yeri ve nerede oldukları yıl olarak(1920) da belliydi[587]. Ardından Halil Paşa Taşkent'e de geçti ve sonradan Sami Bey'in, Basmacılarla birleşme teklifini reddederek bu konuda Enver'i de uyardı. Enver Paşa'nın yanına, güvendiği arkadaşlarından Bartınlı Mühittin'i bırakarak kendi de Anadolu'ya geçmeyi tercih etti. Bu da bize Teşkilat-ı Mahsusa kadrolarının, gerek Anadolu'daki milli mücadeleye gerekse Kafkasya-özellikle Azerbaycan, Karabağ, Nahçıvan- ve Türkistan'daki milli mücadelelere ömrünün

[585] Atilla Oral, *a.g.e*., s.182-187,189.
[586] Adil Hikmet, *a.g.e*., s.24-25; Ekrem Hayri Peker, *a.g.e*., s.72-89.
[587] ATASE, *İSH-7A*, Sıra No:14623, Kutu No:349,Gömlek No:56, R.1336-M.1920, F.1.

sonlarına kadar nasıl destek verdiklerini göstermesi bakımından önemli ve manidardır[588].

Cemal Paşa'da Berlin'den sonra Münih ve İsviçre'ye geçmiş, İttihatçı kadrolarda temas kurmuştu. Bir süre Rusya'da da bulunan Paşa, 20 Aralık 1920'de Taşkent'e geldi ve burada Halil Paşa ve Selim Sami beylerle de görüştü. Fergana, Buhara, Hive ve Semerkant'da istiklâl mücadelesi verenlere yardım çağrısı yaparak, hareketi birleştirmeden yana tutum takındı. Ardından Sovyetlerin Hariciye Komiseri Çiçerin ile yaptığı mülakat sonrası gerekli desteği sağlamış bir vaziyette Afgan Emiri Emanullah Han'ın, Afgan ordusunu eğitmek amaçlı olan davetini de kabul etti. Burada Sovyetlerin, Afganistan'daki İngiliz himayesine karşı olan milli direnişi desteklemeleri zaten kendi çıkarları gereği de uygun düşüyordu. Paşa, Afganistan'da "Örnek Tugay" adlı askeri birliğini kurdu ve aynı zamanda yanındaki Türk subaylarıyla üç taburu ve bir süvari bölüğünü de eğitmeye çalıştı. Cemal Paşa, Bolşeviklerle olan ilişkiler ve Mustafa Kemal liderliğindeki Anadolu hareketi konusunda ki görüşlerinden[589] dolayı Enver Paşayla da anlaşmazlığa düştü. Çünkü Enver Paşa'nın, 1921 senesi son aylarına doğru "Korbaşı(Basmacı)" hareketinin bizzat başına geçmesiyle[590] Afganistan'da, İngilizlere karşı başlayan Rusya destekli harekette suya düşmüş oldu.(Bkz. Belgeler Ek-IX). Bolşeviklerin siyasi tutumu değişince Afganistan'da da gücü sarsılan Cemal Paşa gerekli görüşmeler yapmak için geldiği Tiflis'te, 21 Temmuz 1922'de yanında bulunan yaveriyle birlikte sûikaste uğradı ve öldürüldü[591]. Burada ATASE arşivinde incelediğimiz bir belgeden hareketle Rusların, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinden çekindiklerini de anlıyoruz. Muhtemelen Rusların da özellikle Enver Paşa'nın "Korbaşı" hareketine olan desteğinden sonra daha tedirgin olabilecekleri gibi Cemal Paşa'ya da bir İttihatçı olarak samimi bir şekilde çok güvenmediklerinden ikicikli yaklaşımları da

---

[588] Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.223-229,234-236,238-242,248-253,256-260; Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.380-402; Osman Mayatepek, *a.g.e.*, s.190; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s.567-582; A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.341-39,353-369.

[589] Mustafa Kemal Paşa'nın, Taşkent'teki Cemal Paşa'ya yazdığı mektup için bkz. TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/3 29, R.01/10/1336-M.01/12/1920.

[590] "Türkistan Asakirin Başkumandanı Enver, Padişah Hazretlerine" hitabıyla başlayan mektup için bkz. TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/27 81.

[591] Alexander Vasılyev, "Cemal Paşa ve Rus-Afgan İlişkileri", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu (25 Kasım 2014)*, Bildiriler-C.I, s.145-158; Ali Bademci, *a.g.e.*, C.I, s.341-345.

ihtimal dâhilindedir[592]. 1922 senesi ilkbaharında Buhara'da büyük bir sevinçle karşılanan Enver Paşa'nın Bolşevik yönetime karşı tutumu, yerel halkın can ve mal güvenliğinin ihlal edildiğini gözleriyle görmesiyle daha da netleşti. Paşa, buradan Rus Kominist Partisi Merkez Komitesi'ne bir mektup yazsa da bir neticeye ulaşamadı. Bolşevik istihbaratçıların kayıtlarına göre Enver Paşa'nın adamları Buhara, Semerkand, Fergana ve çevresinde aktif bir şekilde çalışıyorlardı ve Sovyet hükümetinin yanında görünüp Hive ve tüm Türkistan'da gizli emellerini, vazifelerini sürdürmüşlerdi. Sovyet istihbaratının bu çalışması Rus siyasilerinin, Enver Paşa'dan ciddi anlamda tedirgin olmasına sebep olduğu gibi onun ve adamlarının varlığı da Sovyet yönetiminin hâkimiyeti açısından acilen halledilmesi gereken bir tehdit olarak görüldü[593]. Cemal Paşa'nın vefatından sonra Talat Paşa'nın da akıbeti aynı oldu ve 15 Mart 1921'de, Berlin'deki evinin yakınlarında bir Ermeni komitacı tarafından öldürüldü. Benzer şekilde Dr.Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler de sûikaste kurban gittiler(Berlin/17.04.1922). 1922 Temmuzunda, Doğu Buhara'nın durumu belli bir vaziyet almış ve çok geçmeden Buhara işgale uğramıştı. Enver Paşa için Pamir dağı eteklerine doğru hareket vaktiydi ve o da Abıderya köyünde yanındakilerle beraber son kez karargâhını, burada kurdu(4 Ağustos 1922). Enver Paşa burada Kurban Bayramı günü yedikleri baskına süvari çetesiyle en önde taarruza geçmiş, karşılık verirken yoğun bir mitralyöz ateşi sonucu vurularak şehit düştü[594].(Bkz. Belgeler Ek-X).

---

[592] ATASE, *İSH-16*, Sıra No: 4787, Kutu No:1167, Gömlek No:82, R.29/06/1337-M.29/08/1921, F.1-3.

[593] Haziretali Tursun, Dânâ Moldabaeva, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.68, Kış/2014, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2014, s.233-235.

[594] Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e*., C.III, s.509-513,529-537,597,641,647-653. Talat ve Enver Paşaların Siyasetleri ve Yaptıkları Faaliyetler hakkında ayrıca bkz. TİTE Arşivi, Sıra No:251, Kutu No:58, Belge No:54, Belge Adedi:9.

SONUÇ

Siyasetin insan topluluklarını yönetmede ki en önemli argumanlarından biri "tedbir almak" olduğuna göre bir devlet siyasal olarak varlığını devam ettirdiği sürece en önemli faaliyetlerinden biri güvenlik konusu olmuş ve bunun içinse önleyici olarak tedbir almak mühim rol oynamıştır. İçeriden ve dışarıdan her türlü tehditlere karşı önlem almak, milletin huzur ve refahının tesisi için de salt bir gereklilikti. Bu sebepten milletler, tarih boyunca sadece savaş alanlarında istihbarat sağlamak ya da "gayrinizami harp" yapmak, güncel tabiriyle "asimetrik savaş" yapmak için kendi gizli servislerini kurmamışlardı. Bunun yanı sıra aynı zamanda siyasi sınırları ve varlıkları için de bir numaralı güvenlik önlemi vazifesini yerine getirmek için de bu tarz istihbarat servisleri ya da teşkilatlara doğal olarak tarihin her döneminde gereksinim duymuşlardı. Tam da bu açıdan milletler tarihinin en eski üyelerinden olan Türklerinde bu alandaki ihtiyaçlarını tarihi süreç içerisinde karşıladığını ve incelememiz olan Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki faaliyetleri bakımından meseleye bu şekilde yaklaşılması da en sağlıklı sonuç olacaktır. Enver Paşa adeta tarihten ders almışcasına Çinlilerin, Arapların ve Bizans'ın da yaptığı gibi Türklere karşı yürütülen kara propaganda ve ajanlık faaliyetlerine, bu dönemde özellikle İngiliz ve Rusların ajanlık ve her türlü propaganda faaliyetleri için bir önlem almak istediği için aynı faaliyetlerde bulunmanın zorunluluğunu da biliyordu. Sıra bu zamana kadar gelen birikimle üstelik Yıldız Teşkilatı örneğinden bahisle harekete geçmeye gelmişti. Böylece Paşa "gayrinizami harp", "asimetrik savaş", "istihbarat sağlamak" ve "karşı istihbarat" amacıyla bu alanlarda, Türklerin de varlığını hissettirmek için I. Dünya Savaşı öncesi Teşkilat-ı Mahsusa'yı resmi olarak kurdu ve teşkilatın resmileşmesiyle bir numaralı gelir kaynağı adından da anlaşılacağı üzere "Tahsisat-ı Mesture" denen örtülü ödenek oldu.

Enver, Halil ve Nuri Paşalar, aynı aileden üç kaharaman: Enver "Hürriyet Kahramanı", Halil "Kut Zaferi Kahramanı" ve Nuri "Bakü Kahramanı". Nasıl ki İttihat ve Terakki kadrolarında sık sık günümüze kadar Enver, Cemal ve Talat isimleri bir klişe olarak zikredilegelmişse Teşkilat-ı Mahsusa ve sonraki ismiyle

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi için de Enver, Halil ve Nuri Paşaların isimlerini ön planda zikretmek gerekmektedir. Sadece Teşkilat'ta yani son ismiyle Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nde de değil vatanın bekası ne zaman tehlikeye düşse en önde görev almaktan çekinmeyen bu üç ismi, I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede mücadele verirken, çarpışırken de gördük. Nitekim bunun yanı sıra kurulan bu Türk İstihbarat Servisi'nde ağırlıklı olarak Binbaşı, Yarbay ve Albay rütbelerindeki askerlerin Merkez-i Umumi'de başkanlık yaptıkları görülmüştür. Mamafi teşkilatın(dairenin), taban kadrosu çok geniş ve çeşitlilik arz ediyordu. Özellikle önemli görevlerde ve yetki hususunda, rütbe ve mevkiden ziyade "liyakat" ve "kıdem"in esas alındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buradaki kıdem, teşkilat içindeki hizmet süreleri ve önemli görevleri kapsamıştır. Durum böyle olunca çok sayıda operasyon ve önemli görevdeki makamlara, sivil kadrolardan ve alt rütbelerden de seçilenler çok olmuştu. Bir kere bu kurumun çok köklü bir mazisi vardı ve en yakın miras örneği de Yıldız Teşkilatlanmasıydı. Burada Yıldız Teşkilatını daha ziyade zaptiye ağırlıklı teşkilinden hareketle günümüz Polis İstihbaratı şeklinde tanımlayacak olursak Teşkilat-ı Mahsusa'yı, zabitan ve asker ağırlıklı da olsa daha geniş yelpazede hem askeri istihbarat hem polis istihbarat hem de diğer meslek gruplarından da katılımlar sayesinde daha modern ve sistematik görünümünden dolayı günümüz Milli İstihbarat Teşkilatı(MİT)'nın prototipine benzetebiliriz. Nitekim MİT de Teşkilat-ı Mahsusa ve sonradan bu kadrolarda çalışanların, çeşitli benzer gizli istihbarat tarzı teşkilatlanmalara katılmaları ve kattıkları destekten, Cumhuriyet yıllarında bu teşkilatların birleşmesinden meydana gelmişti. Teşkilat-ı Mahsusa'yı diğer teşkilatlardan ayıran en önemli özellik resmi bir kurum olarak doğrudan Harbiye Nezareti'ne ve statüde Başkumandan Vekili, aslında sahada ise Başkumandan olan Enver Paşa'ya bağlı olmasıydı. Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın kurucusu olan Enver Paşa, teşkilat kapatılana kadar da bu kurum üzerinde etkinliğini "kurucu lider" olarak sürdürmüştür. Yine de teşkilatın içinde Enver Paşa'nın ağırlığının yanında önce Dâhiliye Nazırlığı sonra da Sadrazamlık yapan Talat Paşa'nın da bir gücü ve kendi taraftarları bulunmaktaydı. Bu da teşkilat içinde askeri ve sivil kanat arasındaki güç çekişmesini çok önde ve şiddetli olmasa da hissettirmektedir.

Türkçülük mefkûresi için zirve telakki edilen "Turan" ülküsüne gelince Enver Paşa yine tarihten ders çıkarmıştı. Türk'ün düşmanlarının asırlardır izlediği politikalar, hâkim siyasi gücün dışındaki ve muhalifindeki unsurları/halkları kışkırtmaktı ve böylece önce içerden çöküşü esas kılmaktı. Bunu Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de uygulamak istediler. Şüphesiz bu duruma engel olmak, öncelikle bu kara propaganda ve ajanlık faaliyetlerini engellemekle başlayacaktı. En önemlisi içeride birlik sağlanacak ve sonra tüm Türk dünyasının birliği gerek coğrafi gerek siyasi gerekse manevi olarak fark etmeksizin sağlanarak aynı taktiklerle üstelik bulundukları yerlerde çoğunlukta kalan Türk boylarıyla temas sağlanıp, gereken destek verilerek onların eskiden olduğu gibi bağımsızlıkları ve milli devletlerine kavuşmaları sağlanarak cevap verilecekti. Böylece karşı taraf Osmanlı Devleti için planladıkları senaryolarla yani düşman addedilen taraf kendi silahıyla vurulmuş olacaktı. Bunun için de tüm Türk boylarının, birliği ve beraberliğinden yani gönül, fikri ve dil bağı bakımından tek tip, yek vücud olmaktan başka çare yoktu. Bu sebepten Enver Paşa bir hayalden ziyade gerçeklerin, zorda olsa olması gerekenlerin peşindeydi. Yine bu minvalde düşünüldüğünde yaygın bilinen ismiyle Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın, etkin olduğu dönemde sadece Anadolu Türklüğünün değil Kafkaslar ve Türkistan'da dâhil tüm Türk milletinin hizmetinde, bu şiarla hareket ettiği açıkça görülecektir. Keza Pakistan, Afganistan ve Hindistan'daki faaliyetleri de ele alırsak buralarda da "İslam Birliği"nin uygulanmak istendiği ama Türklerin liderliğindeki bir İslam Birliği'nin kurulmak istendiği de ortaya çıkmaktadır. Bu propaganda belli ölçüde işe yaramış ve İngilizler ile Rusları, "Pan-Türkist" ve "Pan-İslamist" propogandayla korkutmaya yetecek siyasi bir koz haline geldiği görülebilmektedir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş amacındaki ana gayesi Osmanlı ve İslam âlemine karşı girişilen yıkıcı faaliyetlere engel olma ve emperyalizmle mücadele üzerinedir. Yani teşkilat "Şark Meselesi" adı altındaki tüm imha projelerini akamete uğraşmak için I. Dünya Savaşı'nın zor şartlarında adeta bir seferberlik örneği sergilemiştir.

Her ne kadar dünya savaşında Osmanlı'nın müttefiği de olsa Teşkilat-ı Mahsusa görevlileri direkt Enver Paşa'yı ve Harbiye Nezareti'ni, Almanya konusunda özellikle Kafkasya ittifakındaki çatlaklar konusunda uyanık tutmaya çalıştı. Bu

cephede, Almanların müttefiklik samimiyetinden uzak tek taraflı politikaları teşkilat mensuplarınca sezinlendi. Üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için harekete geçen Teşkilat-ı Mahsusa, fedailerini seferberliğin ilanından itibaren İmparatorluğun dört bir yanındaki stratejik mevkilere "vazifeli" olarak göndermek üzere görev dağılımını yaptı. Buna göre "Doğu Masasında", Kafkasya ve ötesi için görevlendirilenlerin başında: Dr. Bahaaddin Şakir-Erzurum'da, Ömer Naci-Van cihetinde(bu bölgenin sorumluluk sahasında İran vardı), Tevfik Bey-Trabzon'da ve Tahsin Bey de Rize mıntıkalarında çalışmalarını yapmak için yetkilendirilmişti. Teşkilat bünyesinde gönüllülerden oluşan gönüllü birlikler kurularak bunların başına rütbelerine göre subayların getirilişinin yanı sıra yardımcılıklarına da fahri rütbelerle görevlendirmeler yapıldı. Böylece teşkilat bünyesinde kurulan çeteler, birlikler, komutanları ve fahri subaylarıyla askeri birim olarak emir-komuta altına alınmış olan müfrezeler, ileri kol göreviyle çoğu zaman "keşif" faaliyetlerine katılıyorlardı ve elde ettikleri istihbaratları da üst komutanlıklarına aktarıyorlardı. Savaş başlamadan önce Kafkasya Cephesi'nde sadece İran yönünde görevli olanların silahlı mücadeleye girmesine izin verilmişti. Uzun zaman geçmeden Dr. Bahattin Şakir ve Yusuf Rıza'dan, cephede toplanan gönüllülerin tamamını eksiksiz olarak ordu emrine vermeleri istendi. Teşkilat-ı Mahsusa hesabına çalışan Topal Osman Ağa da Rusya'ya karşı sabotaj faaliyeti yürütecek bir çetenin başına getirilmişti. Yine yakın tarihlerde Trabzon'a gelen Kara Kemal Bey de Gürcülerle bazı görüşmeler yaparak onları teşkilatlandırmak ve çeteler oluşturmak üzere harekete geçmişti. Böylece hem düzenli orduda hem gayrinizami harpte varlık gösteren Teşkilat-ı Mahsusa, bu sahada Osmanlı Devleti ve Türk milleti için önemli hizmetler sağlamaktaydı.

Nitekim Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin özverili çalışmaları sonucu askeriyenin de stratejik destek ve bilgisiyle İngiliz ve Rus ordularının durum haritalarının çıkarılması da başarılmıştı. Osmanlı III. Ordusunun elinde, Kafkas Ordusu Grubunun kadro ve teşkilatının yanı sıra III. Ordu'nun karşısındaki Rus kuvvetlerine dair raporlar ve emirler de mevcuttu. Bu cephede üç kol halinde faaliyete geçen teşkilat mensuplarından Dr.Bahattin Şakir, III. Ordu'nun karargâhı olan Erzurum'u merkez olarak seçti ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki başkanıydı. Onun emrindeki müfrezenin sorumluluk sahası Çoruh vadisi ile Doğubayazıt'tı. Ömer Naci Bey'in

müfrezesi Van merkezli olarak İran topraklarında, Yusuf Rıza Bey'in müfrezesiyse Trabzon merkezli olarak sahil mıntıkasında Hopa-Borçka-Batum arasındaki sahada aktif olacaktı. Hudut boylarını tutacak müfrezelerin öncelikli görevleri Rus ajanlarının sınırı geçmesini engellemek ve faaliyetlerini boşa çıkarmak olduğu kadar Teşkilat-ı Mahsusacıların, Rus sahasına güvenli ve gizli yollardan girişini sağlamaktı. Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinin, kaçak olarak Rusya içlerine girişleri devam ederken Rus ajanları da son derece etkin çalışmakta ve en büyük yardımcıları olan Rus Kazakları tarafından da tüm köprüler ve telgraf hatlarını kontrolleri altında bulundurmaktaydılar. Teşkilat-ı Mahsusa timlerinin sınır ötesi harekâtları devam ederken Tevfik Bey de Trabzon'da çete kurma faaliyetlerinin yanı sıra kayıkçılardan oluşan bir akıncı çetesi oluşturmak için uğraşıyordu. Bir başka önemli husus da Teşkilat mensuplarının, silah ve cephane dağıtımı için "Kanal Teşkilatı"nın kurulmasındaki rolü ve zamanlamalarıydı. Çünkü operasyon alanlarıyla ihtilal merkezlerine personel, silah, mühimmat naklini kanal teşkilatı gerçekleştirecekti ve kurulan kanallar, Türk tarafındaki bir kanal başında yani haber alma, sevkiyat merkezinde son bulacaktı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Süleyman Askeri Bey'in, İstanbul'dan gönderdiği emir üzerine; Teşkilat'ın Şark mıntıkası sorumluları, Rusya'ya karşı yapılacak harekât ve istihbarat çalışmalarının net bir şekilde uyum içinde belirlenmesi ve son şeklinin verilmesi için ortak bir talimatname oluşturmak için savaşın hemen başında Bayburt'ta bir buluşma gerçekleştirdi. Böylece Kara Kemal, Yusuf Rıza, Filibeli Hilmi ve Dr. Bahaddin Şakir Beylerin iki gün süren toplantıları sonucu ortaklaşa bir "Nizamname" metni kaleme alınarak sorumluların ileride ne şekilde çalışacakları belirlendi. Bu nizamnamece Teşkilat-ı Mahsusa'nın Şark şubesi, artık "Kafkas İhtilal Cemiyeti" adıyla da faaliyet gösterecekti. Bnb. Süleyman Askeri'nin, Erzurum'daki Dr. Bahaaddin Şakir'e gönderdiği şifreli bir telgrafta ana hedef, "Rusya topraklarında başlayan ihtilali genişletmek, Rus kıtaatını tüm Acemistan(İran toprakları) havalisinden def etmek, yapılacak harekât için ihmali ertelenemez bir başlangıç olarak nitelendirilmişti". Bu cihetle Van'daki heyetin İran'daki faaliyetleri ve akınları, Azerbaycan ve Nahçıvan hâkimiyetini de kolaylaştıracağı gibi Rusları Kafkasya'da stratejik olarak arkadan kuşatarak bölge

hâkimiyetini ve Türkistan'a giden yolu açık tutacaktı. Çünkü teşkilata bağlı timlerin İran'daki çalışmaları, Kafkasya içlerinde olduğu gibi sadece istihbarat sağlama ve çete savaşları faaliyeti olarak icra edilmiyordu. Buna ilaveten esas önemli olan, görev alanlarındaki bölgelerde yerel ahaliyi örgütleyecek bir sistem, mekanizma teşkil ederek adeta Trablusgarp'ta olduğu gibi bölge halkından müteşekkil bir savunma erki oluşturmaktı. Üstelik hem Gürcistan, Dağıstan hem de Azerbaycan, Nahçıvan ciheti ve İran sahası, etnik bakımdan Türklerin yoğun yaşadığı saha olarak da diğer Müslüman ahali bakımından da bu açıdan büyük bir potansiyel ve umut barındırıyordu.

İran'da İnkılap Cemiyeti, Azerbaycan'da Müsavat Partisi ve onların uzantıları olan cemiyetlerle Türkiye'deki İttihat ve Terakki Fırkası'nın organik bir bağı ve iletişimi olduğu âşikardı. Böylece Kafkasya ve İran cihetinde Teşkila-ı Mahsusa ya da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin, buralardaki yardımcıları konumunda bu siyasi-sosyal oluşumları da zikretmek gerekir. Zaten Nuri Paşa komutasındaki Türk ordusunun Bakü'ye girişinden hemen sonra varlığı gizli tutulan bir cemiyet, gün yüzüne parti olarak çıkacaktı: "Kafkas İttihad Terakki Fırkası". Yine Azerbaycanın bağımsızlığı için harcanan çabanın, Azerbaycan Kara Kuvvetleri Ordusu'nun kuruluşunu dayandırdığı ve Ferik Nuri Paşa'nın Gence'de açtığı Harp Okulu, milli bir Azerbaycan Devleti'nin vücuda getirilmesi ve milli bir ordusunun kurulması bakımından ayrıca önemlidir. Nahçıvan ve Dağıstan için de harcanan mesailer göz önüne alındığında Teşkilat-ı Mahsusa destekli Türk askeri operasyonları, Kafkasya'da savaş sonrası düzende yer alacak olan bağımsız cumhuriyetlerin özellikle de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu bakımından tarihteki şanlı vazifesini gururla taşımaktadır.

Türkler için ata yurdu olan geniş Türkistan coğrafyasındaki faaliyetlere bakacak olursak burada da Rusya'nın muhtelif yerlerinde olduğu gibi İttihatçılarla ortak payda da buluşan Cedidçiler oldu. Cedidçi örgütlenmeleri, İttihatçıların olduğu kadar Teşkilat-ı Mahsusa'nın da müttefiği durumundaydı. Türkistanlı cedidçilerin bir kısmı Türkiye'de eğitim görmüştü ve ülkelerine döndüklerinde "Yaş Buharalılar", "Yaş Hiveliler" adlı siyasi oluşumlar altında örgütlenmeyi başarmıştı. Enver Paşa'nın, Kuçşubaşı Eşref'le yaptığı değerlendirme sonucu Doğu Türkistan'a doğru yola çıkan

beş Teşkilat-ı Mahsusacı, Kaşgar'a ulaşmış ve burada başta yerli milliyetçiler olmak üzere daha önceden buralara gelmiş bulunan Osmanlı zabit ve öğretmenleriyle de temas kurarak önce onları sonra halkı örgütleme yolunu tercih etmişlerdi. Fakat Batı Türkistan isyanı öncesinde Yedisu Bölgesi'ndeki gelişmeler üzerine burada çok fazla kalamayarak 1915'in ilk günlerinde Kaşgar'dan, Yedisu'ya doğru harekete geçtiler. Onlar Yedisu Bölgesine ulaştığında 1916 Türkistan İsyanı'nın son aşamasına gelinmiş ve Türkistanlıların direnişi büyük ölçüde bastırılmıştı. Batı Türkistan'da meydana gelen bu isyan, dağınık ve bölgeseldi. Bu yüzden isyan tek merkezden yönetilemedi. Fakat düzen ve teşkilatlanmadaki eksiklere rağmen bu isyan Rusya'nın dikkatini çekmiş ve onlara göre savaş içinde bir de "Türkistan Cephesi" açılmıştı. Her ne kadar Türkistan teşkilatlanmasında, 1917 Rus Devrimi bir dönüm noktası olsa da esasında Rus Devrimi öncesinde Türkistan'daki esir Osmanlı subayları, esaretten kurtulduktan sonra "İttihad ve Terakkiperver" adında bir teşkilatlanmaya gitmeyi de başarmışlardı. Zaten teşkilatlanmayı sağlamak üzere Mehmet Emin Efendi Kafkas şubesi tarafından Taşkent'e gönderildi. Böylece "Türkistan İttihad ve Terakkiperver Cemiyeti" ve iki siyasi fırka: Türk Adem-i Merkeziyet ve Türk Milliyetçiler Fırkası(İttihad ve Terakki Fırkası) gün yüzüne çıktı. Cemiyetlerden Ulema Cemiyeti, Turan Ticaret Cemiyeti, Dikhanlar Cemiyeti, Türk Ocağı, Muallim ve Talebe Cemiyetleri de Milliyetçiler fırkasına mensup oluşumlardı. Yine Türkler milli teşkilatlarını birleştirmek için hiç olmazsa milli, dini ve medeni işleri kendi bünyelerine almak için şehirlerde ve kazalarda, "Şuray-ı İslam" adıyla milli şuralar kurdular. Tüm bu çalışmalarda sadece İttihatçıların değil teşkilat mensuplarının da payı ve desteği büyüktü. İlerleyen yıllarda geniş Batı Türkistan topraklarında, Rusya'nın mevcut siyasi idare konjoktürüne uygun olarak kurulacak olan Sosyalist ve Halk Cumhuriyetleri dönemlerinde de devam edecek olan ilişkilerin temeli ve arka planında 1917 devriminden hemen sonra atılan bu adımların başarıya ulaşmasının payı unutulmamalıdır.

Teşkilat-ı Mahsusa Kafkasya'da gayrinizami harp, istihbarat ve istihbarata karşı koyma çalışmalarının yanı sıra daha ziyade düzenli ordu birlikleriyle beraber kendi müfrezeleri ile harekâtlara katılarak askeri harekâtlara destekte bulundu. Hatta bazı yerleşim yerlerinin işgalden kurtarılmasında bizzat teşkilat müfrezeleri ve gönüllü

birliklerinin payı vardı. Fakat Kafkasya Cephesi'nde teşkilatın askeri harekâtlara müfrezeler halinde düzenli birlikler gibi katılım sağlaması sadece bu coğrafyada gerçekleşebildi. Ayrıca Kafkasya Cephesi'nde karşı istihbarat konusunda, teşkilatın misyon şeflerinin de kendi inisiyatifleri üzerine düzenli harplere daha ağırlık vermesinden dolayı mı bilinmez istenen başarı sağlanamadı. Doğu ve Batı Türkistan'da ise teşkilat daha ziyade eğitim ve sosyal hayatın devamlılığı üzerine tıpkı II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi nasihatler ile ilişkilerin canlılığı açısından propaganda faaliyetleri gösterebildi. Türkistan'ın kültürel ve siyasi otonomisinin korunması, teşkilat için de önem arz ediyordu. Burada 1916 Batı Türkistan İsyanlarına ayrı bir parantez açsak da bu isyana Teşkilat-ı Mahsusacıların katılım sağlaması ve isyanı örgütleme çalışmaları, aktif askeri faaliyetlerin de olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Doğu Türkistan'da ise mevcut şartlar altında, Türklerin milli-kültürel haklarını ve yaşamlarını koruyabilmeleri için tamamen hayati öneme sahip olan eğitim faaliyetlerine ağırlık verilmesine çalışıldı. Teşkilat-ı Mahsusa, Doğu Türkistan için herhangi bir isyan ya da komitacılık faaliyetlerine girişmeyi dahi düşünmediği gibi tamamen eğitim alanında çalışmalarını gerçekleştirdi. Gerek Doğu Türkistan gerek Batı Türkistan için cedidçiler ile olan ilişkilerden faydalanıldığı gibi bu durumun Batı Türkistan için daha ağırlıklı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Çünkü Doğu Türkistan'da ulemanın da gönlünün kazanılması için Batı Türkistan'daki gibi direk yoğun olarak cedidçi bir propaganda güdülmeden tamamen Rus ve İngiliz politikalarının, propagandalarının burada(Doğu Türkistan) boşa çıkarılması için birlikçi ve hoşgörülü bir politika yürütülmeye çalışıldı. Böylece Türkistan Türkleri arasında çıkarılmak istenen ayrılıklar ve nifakların önüne geçileceği gibi eğitim faaliyetleriyle de milli ve kültürel kimlikte muhafaza edilmiş olunacaktı.

Yusuf Akçura'ya göre Rusya'da Sakin Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti, günün şartları gereği Rusya Müslümanlarının haklı seslerini duyurmak için Avrupa dillerinde, Rusça ve Türkçe olarak bir dergi çıkararak basın-yayın faaliyetinde de bulunmalıydı. Ayrıca Ali Başhampa, Yzb. Mehmed Nuri'ye de Rusya Müslümanlarının basın faaliyetlerini arttırması amacıyla para göndererek bu çalışmaları desteklemektyedi. Gönderilen bu paralar, Abdürreşid İbrahim tarafından

Müslümanların çıkardığı yayınlara verilen ödeneğin arttırılmasında kullanılıyordu. Böylece Teşkilat-ı Mahsusa'nın propogandası da basın faaliyetlerinin desteklenmesiyle hız kesmeden devam ediyordu.

Teşkilat-ı Mahsusa'dan Abdürreşid İbrahim'in bir başka görevi ve çalışması da harp esiri Türkler ve Müslümanlar üzerineydi. Türk-Tatar heyeti hem Almanya hem de Avusturya-Macaristan yetkili makamları ile gerçekleştirdikleri görüşmeler sonucu savaşta Rusya'dan esir alınan Rus tebaası olan Türklerin, Osmanlı adına bu heyet tarafından alınıp gerekli yerlerde Rusya'ya karşı kullanılması projesini öne sürdü. Bu proje: "Asya Taburu"ydu. Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)'nın Rusya Türklerine, esirlere ve Türkistan'a yönelik tüm faaliyetleri Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya nezdinde de devam etti. Yusuf Akçura bu sefer de Hilâl-i Ahmer temsilcisi görünümünde Rusya'daki Türk esirlerin yerlerini, sayısını, durumlarını saptamak ve onları kurtarmak üzere görevlendirilerek Rusya'ya gönderildi. Yusuf Akçura, Danimarka ve İsveç'teki temaslarında Osmanlı-Rusya arasındaki tutsakların takas işlemlerini inceleyen ve yürüten Danimarka Salib-i Ahmer heyetlerinin takibi görevini de yürütüyordu. Brest-Litovsk barışından hemen sonra Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi, 1918'in ilk günlerinde Stockholm'de bulunan Yusuf Akçura'ya, Moskova'ya Büyükelçi olarak gidecek olan Galip Kemali(Söylemezoğlu) Bey başkanlığındaki sefaret heyetine, Hilal-i Ahmer'in temslilcisi olarak katılmasını bildirdi. Böylece Rusya'ya doğru yola çıkan Akçura'nın bu görevi 13.01.1918'den 01.02.1919'a kadar sürdü ve bu süreçte Petrograd, Moskova, Kostroma, Kazan, Simbirsk, Samara ve Ufa'daki esirlerin tutulduğu karargâhlarda gerekli temasları sağlayan Yusuf Akçura, bilgilendirmelerini de yaparak görevini başarıyla tamamladı.

Daha ziyade Batı Türkistan'da faaliyet gösteren ve Doğu Türkistan'da Kaşgar merkezli vazife gören İttihatçılar ve Teşkilat mensuplarının, bir kısmı zamanında Ruslara esir düşen Osmanlı subayları ve önceden oralara gönderilen Türk muallimleriyken diğer kısmı da onlara yardımcı olanlardı. Türkistan'da da milli oluşumlara gidilerek Türklerinde milli teşkilatlanmaları, Kafkasya örneğinden hareketle sağlanmak istendi. Fakat Mondros Ateşkes Antlaşması, Anadolu dışındaki Türklerin umut bağladığı Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağladı. Bu durumda Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin de İtilaf devletlerince ısrarla lağvı

isteniyordu. Harbiye Nezaretince, 15 Kasım 1918'de lağvedilmesi emredilen daire namı diğer popüler olarak bilinen ismiyle Teşkilat-ı Mahsusa, kısa sürede tasfiye işlemlerinin ardından resmi olarak kapatıldı. Lakin Enver Paşa başta olmak üzere birçok teşkilat mensubu fedai, gönülden inandıkları mücadelelerini bırakmadılar ve ömrünün sonlarına kadar da bu uğurda mücadele verdiler.

Bu tarz teşkilatların isimleri değişkenlik gösterebilse de varlıkları asla partilere bağlı kalmadı. Bu sebepten İttihat ve Terakki ile Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesi arasındaki ilişki burası atlanmadan irdelenmeli ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Harbiye Nezaretine bağlı resmi bir kurum olarak hep devletin hizmetinde olduğu, gönüllülük esasına göre Türk milletinin menfaatleri gereği hareket ettiği unutulmamalıdır. Osmanlılardan da öte Türklerin kurduğu başlıca büyük devletlere baktığımızda ise tarihte, Türk milleti kadar sayısal anlamda çok devlet kuran bir milletin daha eşine az rastlanılacaktır. Bu husus irdelendiğinde Türk milletinin, bağımsızlığına olan düşkünlüğünün yanı sıra teşkilatlanma ve zamanı geldiğinde harekete geçme arzusu ve cesaretinin tam olmasının en büyük özelliği olduğu çok net görülmektedir. Hele ki "asker-millet" yani yüzyıllardır askerliği ayrıca meslek grubu olmayıp, gündelik yaşayış biçimi askerlik olan Türk milleti için tarihin her döneminde bu durum, en zor şartlar altında kendiliğinden zuhur etmiştir. Selçuklular zamanı geldiğinde nasıl Gaznelilerden ayrılıp müstakil bir devlet hatta imparatorluk haline geldilerse aynı şekilde Osmanlılar da Selçuklulara tabîî bir beylikken, şartlar olgunlaştığında gerekeni yapıp yok olmaktansa bağımsız devletlerini kurmak zorundaydılar. Çünkü o dönemin Anadolu'sunda, o şartlar altında beylik olarak kalmak(vassal-bağlı hükümranlık), Moğol istilası altındaki topraklarda adeta yok olmak demekti. Aslında buna tam anlamıyla "Millet Refleksi" demek doğru olacaktır. Tam da bu noktada Jön Türk, İttihat-Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa meselesine bu açıdan bakılırsa olay ve olgular Türk tarihi açısından daha mantıklı ve sağlam bir zemine oturtulmuş olunacaktır. Yine bu açıdan bakıldığında Milli Mücadele tarihi de çok daha iyi anlaşılacak, işgal altında bulunan her türlü işlevi ve organlarıyla kangren olmuş bir devleti kurtarma çabalarının yüzyıllara rağmen netice vermediği de göz önüne alındığında, yok olmaktansa "Millet Refleksi"yle Türk milletinin yüzyıllardır süregeldiği gibi harekete geçip kendi bağımsız ve milli

devletini yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduğu gerçeğiyle açıkça yüzleşilmiş olunacaktır.

Burada işgal altındaki vatanda ne pahasına olursa olsun mücadeleye devam diyen Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinin, yeni ve bölgesel benzer gizli teşkilatlanmalarla Anadolu'ya silah kaçırma ve halkı örgütleme, milli gücü milis güçe çeviren Kuva-i Milliye'yi kurup, örgütlemedeki hizmetleri ve başarısı asla unutulmamalıdır. Kısacası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu da necip Türk milletinin azmi, cesareti ve kutsal mücadelesi sonucu tıpkı tarihte kurulmuş diğer Türk devletleri gibi Gök-Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi tamamen bağımsızlık gayesi üzerineydi. Ancak bu şekilde Balkanlardan, Doğu Türkistan'a kadar her yerde, her coğrafya'da, tüm Türklerin sesi olmaya çalışmış, mücadelesine gönülden inanmış, maddi-manevi destek vermiş ve bu uğurda hayatlarını feda etmiş her ferde, Türk milletinin bilinen ve bilinmeyen isimsiz tüm kahramanlarının aziz hatıralarına sahip çıkılmış olunacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi

***BDH**: Birinci Dünya Harbi Kataloğu*

***İSH**: İstiklal Harbi Kataloğu*

ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24.03.1330/M.06.06.1914-R.23.03.1331/M.05.06.1915, F.001.03-001.42.

ATASE, *BDH*, K.1, D.1, R.01/06/1330-26/06/1330-M.14/08/1914-08/09/1914.

ATASE, *BDH*, K.10, D.53, R.23/01/1330-31/10/1331-M.05/04/1914-13/01/1916, F.011-012.

ATASE, *BDH*, K.136, D.627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.001,001/7,001/10,002-002/6,003-035/01.

ATASE, *BDH*, K.1837, D.41, R.29/01/1332-12/10/1333-M.11/04/1916-12/12/1917, F.001/002-001/098.

ATASE, *BDH*, K.1838, D.44, R.28/10/1331-06/12/1333-M.10/01/1916-06/02/1918.

ATASE, *BDH*, K.1844, D.71, H.13/03/1334-12/07/1334-M.19/01/1916-15/05/1916, F.001-001/13.

ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.007-008,013-013/08.

ATASE, *BDH*, K.249, D.1036, R.24/03/1330-23/03/1331-M.06/06/1914-05/06/1915, F.001.03-001.42,002-066.04.

ATASE, *BDH*, K.256, D.1061, R.01/06/1331-29/08/1331-M.14/08/1915-11/11/1915, F.001,006,008,010,012-015,032,060,073.

ATASE, *BDH*, K.32, D.152, R.01/08/1330-21/08/1333-M.14/10/1914-M.21/10/1917, F.002,005/01,006-008.

ATASE, *BDH*, K.342, D.1373, R.08/04/1331-30/03/1334-M.21/06/1915-30/05/1918, F.022-022.01,022a.

ATASE, *BDH*, K.366, D.1461, R.04/08/1330-17/08/1334-M.17/10/1914-17/10/1918, F.002,002.01-002.05,004.01-004.07,008.01-008.03,012-012.02.

ATASE, *BDH*, K.3818, D.2, R.15/03/1334-18/03/1334-M.15/05/1918-18/05/1918, F.1,1/1-1/11.

ATASE, *BDH*, K.3821, D.16, R.07/07/1334-09/10/1334-M.07/09/1918-09/12/1918, F.1/1-1/6a,1/7-1/162.

ATASE, *BDH*, K.3823, D.25, R.07/09/1334-31/10/1334-M.07/11/1918-31/12/1918.

ATASE, *BDH*, K.3828, D.43, R.11/07/1334-16/12/1334-M.11/09/1918-16/02/1919.

ATASE, *BDH*, K.4386, D.135, H.15/07/1332-12/01/1332-M.09/06/1914-11/12/1913.

ATASE, *BDH*, K.492, D.1931, R.27/09/1330-30/11/1330-M.10/12/1914-12/02/1915, F.004-004/01,006/02,007,009,011,024,030,058/05.

ATASE, *BDH*, K.527, D.2060, H.16/05/1334-12/02/1335-M.21/03/1916-08/12/1916, F.00/1-00/1-015.

ATASE, *BDH*, K.8, D.45, R.29/09/1330-03/08/1331-M.12/12/1914-16/10/1915.

ATASE, *İSH-1*, Sıra No:215, Kutu No:3,Gömlek No:103, R.12/11/1334-M.12/01/1918, F.1.

ATASE, *İSH-7A*, Sıra No:14623, Kutu No:349,Gömlek No:56, R.1336-M.1920, F.1.

ATASE, *İSH-7A*, Sıra No:8732, Kutu No:350, Gömlek No:78, R.30/11/1335-M.30/01/1919, F.1.

ATASE, *İSH-7A*, Sıra No.12219, Kutu No.348, Gömlek No.133, R.06/03/1336-M.1920, F.1-6.

ATASE, *İSH-8A*, Sıra No:10661, Kutu No:393, Gömlek No:60, H.04/12/1335-M.21/09/1917, F.2.

ATASE, *İSH-16*, Sıra No: 4787, Kutu No:1167, Gömlek No:82, R.29/06/1337-M.29/08/1921, F.1-3.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BEO: Bab-ı Ali Evrak Odası

DH.EUM.7.ŞB.: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7. Şube

DH.EUM.AYŞ.: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi

DH.EUM.SSM.: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi

DH.İD..: Dahiliye İdare

DH.KMS.: Dahiliye Kalem-i Mahsus

DH.MKT.: Dahiliye Mektubi Kalemi

DH.SN..THR.: Dahili Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi

DH.ŞFR.: Dahiliye Şifre Kalemi

HR.SFR.04..: Hariciye Nezareti Sofya Sefareti

HR.SYS.: Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri

İ..MMS.: İrade Meclis-i Mahsus

MV.: Meclis-i Vükela Mazbataları

Y..EE..: Yıldız Esas Evrakı

Y..PRK.HR..: Hariciye Nezareti Maruzatı

(Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda belirtilmiştir **)**

AKDTY Türk Tarih Kurumu Arşivi

***EP* :** Enver Paşa Koleksiyonu

***KO* :** Kazım Orbay Koleksiyonu

TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/4 48, Belge Adedi: 2, R.30 Eylül 1331/M.13 Ekim 1915.

TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 31, R.25/08/1334-M.25/10/1918.

TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/12 86, R.01/06/1334-M.01/08/1918.
TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 23, R.13/10/1334-M.13/12/1918.

TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/3 29, R.01/10/1336-M.01/12/1920.

TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/24 4.

TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/27 81.

TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/21 97, M.30/09/1918.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

TİTE Arşivi, Sıra No:251, Kutu No:58, Belge No:54, Belge Adedi: 9.

2. Gazete ve Dergiler

İkdam

L'ıllustratıon: Revue Des Sciences Juridiques: Journal Universel

Sabah

Sebilürreşad

Tanin

(Adı geçen gazete ve dergiler tarihleri, sayı ve sayfa numaralarıyla beraber dipnotlarda belirtilmiştir)

3. Kaynak-İnceleme Eserler ve Diğerleri

ABUŞOVA, Nigar Camalova, "I.Dünya Savaşı'nın Sonlarına Doğru Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin Oluşturulması", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 15.Basım, İstanbul 2016.

———————, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 9.Basım, İstanbul 2013.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, T.T.K. Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2017.

AKANDERE, Osman - ATA, Feridun, *Bir Kuva-yı Milliyeci Portresi Dramalı Rıza Bey ve Milli Mücadeledeki Hizmetleri*, Temel Yayınları, İstanbul 2008.

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

———————, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

AKGÜN, Seçil Karal - ULUĞTEKİN, Murat, *Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilal-i Ahmer Hizmetinde Akçuraoğlu Yusuf*, Türk Kızılay Derneği Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2010.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 7.Basım, Ankara 2014.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2012.

ALP, İlker, *Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası*, Trakya Üniversitesi S.O.B.E. Yayınları, Edirne 2008.

ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, 2.Baskı, İstanbul 1992.

———————, *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Derleyen: Mehmet Ali Taşçı, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985.

ANDİCAN, A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

———————, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2009.

———————, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

ARMAOĞLU, Fahir, *20.yy. Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 18.Baskı, İstanbul 2012.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:148, İstanbul 2017.

ASLANOVA Sevilya, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası(1903-1917)*, İlkim Ozan Yayınları, I.Basım, Antalya 2011.

ATAY, Falih Rıfkı, *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, V.Baskı, İstanbul 2016.

———————, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan(1918-1921*), TTK Basımevi, Ankara 2001.

AVCI, Halil Ersin, "Çanakkale Cephesi'nde Bir İngiliz İstihbaratçı: Sır Douthy-Wylıe", *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi Komutalar ve Stratejiler*, Editörler:Lokman Erdemir-Kürşad Solak, T.C. Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1860-1908)*, C.I, Remzi Kitabevi, 2.Basım, İstanbul 1993.

_____, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1908-1914)*, C.II, Remzi Kitabevi, 16.Basım, İstanbul 2018.

_____, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa(1914-1922)*, C.III, Remzi Kitabevi, 14.Basım, İstanbul 2018.

AYDIN, Erdoğan, *Nasıl Müslüman Olduk?*, Başak Yayınları, Ankara 1994.

AYDIN, Nurullah, *Osmanlı İmparatorluğunda İstihbarat*, Paraf Yayınları, İstanbul 2010.

AYIŞIĞI, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)*, AKDTY TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2013.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa(1874-1921)*, TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2014.

BADEMCİ, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, C. I, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi(1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil-Alem Yayıncılık, İstanbul 2010.

BALCIOĞLU, Mustafa, *Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umuru Şarkiye Dairesi*, Dinamik Akademi Yayın Dağıtım, Ankara 2011.

BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara 1990.

BAŞER, Alev Erkilet, *Ele Geçirilemeyen Toprak Kuzey Kafkasya*, Fecr Yayınevi, I.Baskı, Ankara 2002.

BAYKUZU, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, I.Baskı, Konya 2012.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi,* C.III, Kısım:III, AKDTY TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1991.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Proje Yöneticisi: Yusuf Sarınay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:70, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2004.

BİLGİN, Mehmet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

BUĞRA, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.

———————————, *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular,* Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959.

CARR, E.H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi(1917-1923)*, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, I.Basım, İstanbul 1989.

CASTAGNE, Joseph, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, Çev. M.Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2015.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2017.

CEMİL, Arif, *I.Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, I.Baskı, İstanbul, Kasım 1997.

CLAUSEWİTZ, Carl Von, ''*Savaş Üzerine''*, Çev. Şiar Yalçın, May Yayınları, İstanbul 1975.

ÇAKIRÖZ, Raci, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10.Yıl(Bnb. Raci Çakıröz'ün Hatıraları)*, Haz. Rana Çakıröz, Belge Yayınları(Dün-Bugün-Yarın), İstanbul 1990.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Başkanlığı X. Şubesince Neşredilmiştir, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936.

ÇALIŞKAN, Ülkü, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019.

———————, "Türkistan General Gubernatörlüğü'nde İdari Reform Tasarıları (1871-1917)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, Editör: Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019.

———————, "Rus İdarecilerin Bakış Açısından 1916 Yılı Türkistan Genel Valiliği Bölgesi'nde İsyan", *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Editörler: İsa Kalaycı, Gökhan Kalamış, Bölüm: XIII, Gazi Kitabevi, I.Baskı, Ankara 2020.

ÇAM, Mehmet Mert, *Enver Paşa*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2018.

ÇELEBİ, Ercan, *Türkistan Milli Mücadelesi Yaş Türkistan Dergisine Göre,* Hiperlink Yayıncılık, İstanbul 2018.

ÇELİKTEPE, Atilla, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul 2003.

ÇİÇEK, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2004.

ÇOKAY, Mustafa, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan Neşriyatı: 28, Ankara 1988.

ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, 3.Baskı, İstanbul 2019.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. Cilt, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı-Türk Tarihi(1774-1923),* Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2004.

DELİBALTA, Yavuz, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2018.

DEMİREL, Emin, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

DUMAN, Önder, "Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik "Rum-Ermeni İttihadı" Projesi (1916-1917)", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, I.Baskı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2017.

DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

ENGİN, Vahdettin, *II.Abdlhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, 3.Baskı, İstanbul 2007.

Enver Paşa'nın Anıları(1881-1908), Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1991.

———————————, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9.Basım, İstanbul 2017.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.

ERTÜRK, Cebbar, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Haz. Kazım Yedekçioğlu, Yeni Erciyes Yayınları:3, Kayseri Erciyes Matbaası, Kayseri 1956.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt(ATASE) Daire Başkanlığı Arşiv Şube Müdürlüğü Tanıtım Broşürü, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Yayın No:2017/25, Ankara 2018.

GİLLES, Veinstein, *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları*, Çev. Murat Aykaç Eringöz, ARK Kitapları Yayıncılık, İstanbul 2002

GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz. Mustafa Özsarı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2272, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977.

GÖR, Emre, *II.Abdülamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: Hafiyelerin Listesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

_____, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat (Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909)*, Kitap Yayınıevi, I.Basım, İstanbul 2019.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, AKDTY TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2014

GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref - Kili Suna, *Türk Anayasa Metinleri(1839-1980)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:496, II.Baskı, Ankara 1982

GÜRER, Cevat Abbas, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, Derleyen: Turgut Gürer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul 2018.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

HASLIP, Joan, *İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid*, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul 1998.

HAYİT, Baymirza, *"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, TDV Yayınları, Ankara 1997.

———————, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

———————, *ESİR TÜRKLER Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine Bir Örnek*, Çev. Sekip Engineri, Kişisel Kitaplar(Sayı:8/Üniversite Serisi:1), Ankara 1966.

HAYTA, Necdet -Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşlarında Edirne,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010

HİÇYILMAZ, Ergun, *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, Altın Kitaplar Yayınevi, I.Basım, İstanbul 1994.

———————, *Bozkurt Yazarı Ajan Armstrong ve Casusluk Örgütleri*, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1997.

———————, *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, Altın Kitaplar Yayınevi, I.Basım, İstanbul 1994.

———————, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e*, Varlık Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1990.

———————, *Belgelerle Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, Ünsal Kitabevi, İstanbul 1979.

HİKMET, Adil, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2019.

HÜLAGÜ, Metin, *Pan-İslamist Faaliyetler 1914-1918*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

İBRAHİM, Abdürreşid, *20.Asrın Başlarında İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet*, Haz. Mehmed Paksu, C.1, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1987.

İLKUL, Ahmet Kemal, *Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları,* Haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

İLTER, Erdal, *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi*, M.İ.T. Basımevi, Ankara 2002.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

İRTEM, Süleyman Kani, *Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.

———————, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür (Abdülhamid'e Verilen Jurnaller)*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

İSHAKİ, Ayaz, *İdil-Ural Devleti 1917-1918*, Çev. Bayram Kodaman, TTK Yayınları, Ankara 2014.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Vatan Namus İttihad, Editör: Hakan Boz, Historia Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2018.

Jandarma Nizamname-i Hümayunu, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1324.

KABACALI, Alpay, *Talat Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11.Basım, İstanbul 2018.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, C. II, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

———————, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?*, C. I, Emre Yayınları, İstanbul, Şubat 1994.

———————, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?-Sarıkamış, Kars ve Ötesi-*, C. IV, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

———————, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2018,

KARAGÜR, Nesrin Sarıahmetoğlu, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I.Baskı, İstanbul 2007.

KARAHASANOGLU, Selim, "*İstanbul'un Lale Devri Mi? Tarih Ve Tarih Yazımı", Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu* , İstanbul, 14-17 Aralık 2010.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 2011.

———————, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yayınları, 6.Baskı, Ankara 2007.

KARPAT, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:58, I.Baskı, İstanbul 2004.

———————, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 2016

———————, *Türkiye ve Orta Asya*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

KARTEKİN, Enver, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1973.

KAVRELİŞVİLİ, Roin, "Kafkas Cephesi'nde Bolşevik İhtilali'nden Sonra Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Tarihi Süreç Hakkında Gürcü Basını ve Viktor Tevzaia'nın Erzincan Mütarekesi İle İlgili Hatıraları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

KAZIMZADE, Firuz, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 (Türkiye-İngiltere-Rusya)*, Çev. Cengiz İ. Çay, Tarih&Kuram Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2016.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu(1914-1918),* ATAM Yayınları, Ankara 1999.

KILIÇ, Selami, "I.Dünya Savaşında Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *İttihat-Terakki'nin Yüce Divan Sorgulaması,* Temel Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2017.

KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler Eşiğinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu 8-9 Mart 1990,* Ankara 1995.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2010.

———————, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2013.

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi(Başlangıcından 1917'e Kadar),* TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1987.

———————, *Rusya Tarihi(Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK Basımevi, Ankara 1948.

———————, *Türkiye ve Rusya(XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, TTK Basımevi, Ankara 2011.

KURBAN, Vefa, *Nobeller, Nobel Ödülü ve Bakü Petrolleri*, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2013.

KUŞÇUBAŞI, Eşref, *Devam Halindeki Bir Zulmün Acı Hikayesi,* (TİTE Kütüphanesi Kayıt No:3449 / Geldiği Tarih: 15.09.1954).

KUTAY, Cemal, *Ana-Vatan'da Son Beş Osmanlı Türkü*, Tarih Yayınları, İstanbul 1962.

LANDAU, Jacob M., *Pan-İslam Politikaları ideoloji ve örgütlenme*, Çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, I.Basım, İstanbul 2001.

———————, *Pantürkizm*, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 1999.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Metin Kıratlı, AKDTY TTK Yayınları, 10.Baskı, Ankara 2007.

LİDDELL HART, B.H., ‘’*Strateji Dolaylı Tutum’’*, Çev. Cemal Enginsoy, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2002.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. M.Türköne/F.Unan/İ.Erdoğan, İletişim Yayınları, 12.Baskı, İstanbul 2015.

———————, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, IV.Baskı, İstanbul 1992.

MAYATEPEK, Osman, *Dedem Enver Paşa,* Haz. Fatih Bayhan, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınevi, 6.Baskı, Ankara 2002.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Azerbaycan Misak-ı Millisi (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili),* Çev. Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2002.

MEMMEDLİ, Marziye, “Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da İskan Politikası”, *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, I.Baskı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2017.

MÜHLMAN, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914 Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

NESİBLİ, Nesib L., *Kuzey Azerbaycan İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920,* Altınordu Yayınları, I.Baskı, Ankara 2018.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, V. Basım, İstanbul 2013.

ONUŞ, Sinan, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Kurtuluş Savaşı’na Kızılca Kıyamet*, Kırmızı Kedi Yayınevi, I.Basım, İstanbul 2015

ORAL, Atilla, *Nuri Killigil*, Demkar Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2016.

ORALTAY, Hasan, *ALAŞ Türkistan Türklerinin Milli İstiklâl Parolası*, Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul 1973.

ORTAK, Şaban, "Sarıkamış Harekatı Öncesi Kafkas Cephesi'ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 34.Baskı, İstanbul 2012.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1983.

Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi, C. I, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 130, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, No:16, İstanbul 2016.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2013.

ÖKE, Mim Kemal, *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZCAN, Ufuk, *Ahmed Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Donkişot Yayınları, I.Basım, İstanbul 2002.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

PEKER, Ekrem Hayri, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuşçubaşı Hacı Sami Bey*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2017.

Polis Nizamnamesi, Maşrık-ı İrfan Matbaası, Konya 1327.

POMİANKOWSKİ, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1948 1.Dünya Savaşı"*, Çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1990.

QAFAROV, Vasif, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi(1917-1922)*, Çev. Eldeniz Recebov, TEAS Press Neşriyyat Evi, I.Baskı, İstanbul 2018.

RAMSAUR, Ernest Edmondson, *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, II.Baskı, İstanbul 2011.

RASULOV, Abdulla, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler(1917-1924)*, Çev. Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara 2017.

REGLA, Paul De, *Hafiyeler Ülkesi Türkiye (Sultan Murad V ve Abdülhamit II),* Çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005.

ROUX, Jean Paul, *ORTA ASYA Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan Kabalcı, Yayınevi, İstanbul 2001.

SABİS, Ali İhsan, *Harb Hatıralarım*, C. I, Tan Matbaası, İstanbul 1943.

————————, *Harp Hatıralarım*, C. II, Güneş Matbaası, Ankara 1951.

SAGAY, Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1972.

SAKAL, Fahri, "Çarlık ve Sovyet Rusyası'nın Karadeniz-Hazar Havzalarında Bir Göç Dengesi Faktörü Olarak Uyguladığı Demografi Politikaları", *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, I.Baskı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2017.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994.

SARISAMAN, Sadık, "Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

SELANİKİ, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki(1563-1595),* C.I, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1999.

———————————, *Tarih-i Selaniki(1595-1600),* C.II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1999.

SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* C. VI, AKDTY TTK Basımevi, I.Baskı, Ankara 2011.

SORGUN, Taylan, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa Bitmeyen Savaş,* Kaynak Yayınları, 7.Basım, İstanbul 2016.

STODDARD, Phılıp Hendrıck, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Hediye Lale Birsaygılı, Yarın Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2015.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı, Haz. Eren Ergül, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

ŞAKİR, Ziya, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?,* C.I, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.

ŞİMŞİR, Sabahattin, *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1995.

ŞEYŞEKANOV, Turdubek, *Göl'deki İsyan 1916 Çarlık Mezalimine Karşı Soylu Direniş Hareketi*, Haz. Ali Rıza Yeter, Ali Ünal, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

ŞİMŞEK, Nurettin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey(Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)*, Altınordu Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2018.

ŞİRİN, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, II.Baskı, Ankara 2009.

TANSU, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa*, Nokta Kitap, 10.Baskı, İstanbul 2016.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, C.III, TTK Basımevi, Ankara 2004.

———————, *Gök-Türkler,* C.II, TTK Basımevi, Ankara 1999.

———————, *Gök-Türkler,* C.I, TTK Basımevi, II. Baskı, Ankara 2003.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, Toker Yayınları, İstanbul 1989.

TETİK, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916,* C.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV.Basım, İstanbul 2018.

————————, *Teşkilat-ı Mahsusa(Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1917*, C.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I.Basım, İstanbul 2018.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I: Batı ve Kuzey Türkistan, Enderun Kitabevi, 2.Baskı, İstanbul 1981.

————————————, *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri),* TDV Yayınları, Ankara 1999.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I: II.Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, II.Baskı, İstanbul 1988.

————————————, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, Genişletilmiş II.Baskı, İstanbul 1988.

————————————, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.III: İttihat ve Terakki, Hürriyet Vakfı Yayınları, I.Baskı, İstanbul 1989.

TÜRKER, Rüştü, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Piyade Tümeni*, Yayına Haz. Ahmet Tetik-Mehmet Korkmaz, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınlarından II.Seri Nu.15, TTK Basımevi, Ankara 1949.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, AKDTY ATAM Yayınları, XI.Baskı, Ankara 2012.

TZU, Sun, ‘‘*Savaş Sanatı’’*, Çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, 11.Baskı, İstanbul 2014.

URAL, Selçuk, “I. Dünya Savaşı Öncesi Rusya’nın Türkiye’ye Yönelik Emellerinin Türk Basınındaki Yankıları”, *I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, I.Baskı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2017.

UYAR, Mesut -Edward J. Erikson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Çev. Mesut Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Basım, İstanbul 2017.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından KAPUKULU OCAKLARI,* C.I, TTK Basımevi, 3.Baskı, Ankara 1988.

ÜNALP, F.Rezzan, “Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Casusluk Faaliyetleri(1914’ten 1918’e Kadar)”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas(Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 25-27 Eylül 2014, Erzurum, Yayına Haz. Merve Uğur, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

VASILYEV, Alexander, “Cemal Paşa ve Rus-Afgan İlişkileri”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu (25 Kasım 2014),* Bildiriler-C.I, AKDTY TTK Yayınları, VIII.Dizi, Sayı:17, Ankara 2015.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

YAGUBLU, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015.

YALÇIN, Soner, *Teşkilat’ın İki Silahşoru*, Kırmızı Kedi Yayınevi, 4.Basım, İstanbul 2019.

YALÇINKAYA, Alaeddin, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, Timaş Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1997.

YAMAUCHI, Masayukı, *Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995.

YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi Ebubekir Ratib Efendi(1750-1799),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Askeri İstihbarat (1864-1914),* Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, İstanbul 2019.

ZÜRCHER, Erık Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, 34.Baskı, İstanbul 2017.

———————, *Milli Mücadelede İttihatçılık,* Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 9.Baskı, İstanbul 2016.

4. Ansiklopediler

AKKAN, Erdoğan, "Kırgızistan", *DİA*, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002.

AKPINAR, Yavuz, "RESULZADE, Mehmed Emin(1884-1955)", *DİA,* C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008.

BEYDİLLİ, Kemal, "Rusya", *DİA*, C.XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008.

BEYOĞLU, Süleyman, "Topal Osman(1883-1923)", *DİA*, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

BOSTAN, M. Hanefi, "Said Halim Paşa", *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008.

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", *DİA*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.22, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul 1986.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, "Çin", *DİA*, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

———————————, "Uygurlar", *DİA*, C.XXXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

HITCHINS, Keıth, "Kaşgar", *DİA*, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Nizamü'l-Mülk", *İslam Ansiklopedisi(İA)*, C.9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.

KARAMANLI, Hüsamettin M., "NAHCIVAN", *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

KIRIMLI, Hakan, "GASPIRALI, İsmâil Bey(1851-1914)", *DİA*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996.

KÖSE, Hızır Murat, "Siyaset", *DİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

KURAN, Ercüment, "Birinci Dünya Savaşı", *DİA*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamid II", *DİA*, C.I, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

————————, "Mehmed V", *DİA*, C. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003.

ÖĞÜN, Tuncay, "Sarıkamış Harekatı", *DİA*, C. EK-2, TDV Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZCAN, Azmi, "Osmanlıcılık", *DİA*, C.XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Türk Devletlerinde Casusluk", *DİA*, C.VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

ÖZÇELİK, Ayfer, "ÇAKMAK, Fevzi", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

ÖZTÜRK, Cemil, “Mondros Mütarekesi”, *DİA*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005.

SARAY, Mehmet, “Kırgızistan”, *DİA*, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002.

———————, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

SARINAY, Yusuf, “Turan”, *DİA*, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

“Siyasetname", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.8, Dergah Yayınları, İstanbul 1988.

TEKİN, Emrullah, "Hafiye", *DİA*, C.XV, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

UZUN, Mustafa İsmet, “Abdürreşid İbrahim(1857-1944)”, *DİA*, C.I, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

YÜCE, Nuri, “Akçura, Yusuf(1876-1935)”, *DİA*, C.II, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

YÜCEL, Muallâ Uydu, “Yâkub Beg”, *DİA*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013.

YILDIZ, Fahreddin, “Dâmolla, Abdülkâdir”, *DİA*, C. Ek-1, TDV Yayınları, İstanbul 2016.

5. Makaleler

AK, İlyas, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.64, Erzurum, Ocak 2019.

ALPAR, Güray, “Birinci Dünya Savaşı’nda Köprüköy ve Azap Zaferleri”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. III, S.VI, Erzurum, Ekim 2018.

ALTINTAŞ, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. I, Haziran 2005, AKÜ Yayınları, Afyon 2005.

ASLAN, Zehra, Yeliz Usta, "Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest-Litovks'tan İngiliz İşgaline Batum", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. XI, S.XXII, Güz 2017, Serander Yayınevi, Trabzon 2017.

AŞİROV, Tahir, "Ekim Devriminden Sonra Türkmenistan'da İktidar Mücadelesi: Karşı Devrime Karşı Mücadele(1918-1919)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.IV, Sayı:12, Ağustos 2017.

ATALAY, İbrahim, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ATTAR, Aygün, "Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi", *Belleten*, C.LXXII, S.263, Ocak 2008, AKDTY TTK, Ankara 2008.

ATNUR, İbrahim Ethem, "Kafkas İttihad Terakki Fırkası ve Programı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S.15, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2006.

AVŞAR, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S.III, Kasım 2018.

AYDIN, Nurhan, Kübranur Öztürk, "İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kafkasya Politikası", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, C. II, S.V, 2019/Yaz, İzmir 2019.

AYDOĞAN, Erdal, "PanTürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni", *Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi BELGİ Dergisi*, C. I, S.IV, Yaz 2012, Pamukkale Üniversitesi ATAM, Denizli 2012.

BABINGER, Franz, "XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Milano Dukalığı İlişkileri", Çev. Mahmut H.ŞAKİROĞLU, *Belleten*, C. XLIX, Sayı:194, TTK Basımevi, Ankara 1985.

BAL, Halil, "Brest-Litovsk Anlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

BAŞAK, Tolga, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.55, Ekim 2016, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara 2016.

BEYDİLLİ, Kemal, "Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XXX, S.30, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2007.

BİÇİCİ, Mehmet, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına Girişi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIII, S.III, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep 2014.

BİLGİ, Nejdet, "Saruhan Sancağı'nın Son Mutasarrıfı: Hüseyin Aziz Akyürek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 1, Ege Üniversitesi Yayınları, Temmuz 2005, İzmir.

BOLSOVER, G.H., "Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXIII, S.3-4, A.Ü. Basımevi, Ankara 1965.

BOZKURT, Abdurrahman, "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı(1914-1915)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, S.36, Güz 2014, , A.Ü. Basımevi, Ankara 2015.

BOZKURT, Celil, "I.Dünya Savaşı'nda Filistin Suriye Cephesi'nde Nili Casusluk Örgütünün Faaliyetleri", *ATAM Dergisi*, C.XXX, Sayı:88, Mart 2014, AKDTY ATAM Yayınları, Ankara 2014.

BUDAK, Alperen, “Müsavat Partisinin 1911-1922 Yılları Arasındaki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S.2, Temmuz 2018, Elazığ 2018.

ÇAKMAK, Aydın - BEYOĞLU, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenavallik”, *Tarih Dergisi*, S.66, 2017/2, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

ÇALIŞKAN, Ülkü, “27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 28, S.1, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.

ÇELİK, M. Bilal, “İşgallerden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı”, *Turkish History Education Journal*, C. III, S.II, TUHED, 2014.

DEMİR, Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.76, Kış/2016, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2016.

DEMİRBAŞ, Osman, “Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Gelen Tepkiler, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1/2002, İ.Ü. Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2002.

ERASLAN, Cezmi, “I.Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ERÇOŞKUN, Tülay, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Kaplanzade Ahmed Saib (1860-1918)”, *TAD*, C.36, Sayı:61, 2017 Mart, A.Ü. Basımevi, Ankara 2017.

ERŞAN, Mesut, “Kafkasya’da Son Türk Zaferleri”, *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GENCER, Mustafa, "Osmanlı Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Doğu Türkistan’da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *OTAM Dergisi*, S.9, A.Ü. Basımevi, Ankara 1998.

GÜNAY, Nejla, “Bolşevik İhtilali’nin Ardından Osmanlı Devleti’nin Rusya’daki Yeni Rejime Bakışı”, *ATAM Dergisi*, C.35, S.100, ATAM Yayınları, Ankara 2019.

GÜNEŞ, Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *ATAM Dergisi,* C. 29, S.85, ATAM Yayınları, Ankara 2013.

GÜRSOY ALTUNİŞ, Belkıs, “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* S.36, Kış/2006, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2006.

HATUNOĞLU, Nurettin, “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, C.LXXIX, Sayı:285, Ağustos 2015, TTK Basımevi, Ankara 2015.

_____, “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:38, Güz 2015, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2015.

HTDIRALİYEV, Darhan, “Türkistan’da ‘Cedid’ Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.II, S.2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998.

HÜLAGÜ, Metin, “İngiliz Belgelerinde Pan-İslamizm ile İlgili Bir Rapor”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.85, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ağustos 1993.

KARACA, Ali, "Saray'da/Mabeyn-i Hümayun'da Yaverlik Kurumu(1839-1920)", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KARACA, Erdem, “Türk Basınında Alman Askeri Islahat Heyeti Meselesi(1913-1914)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. V, S.IX, Ankara 2011.

KARAL, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Belleten,* C. XXVIII, Sayı:112, TTK Basımevi, Ankara, Ekim 1964.

KARPAT, Kemal -Robert W. Zens, "II.Abdülhamid Dönemi ve I.Meşrutiyet", *Türkler*, C.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KASIM, Bolat, "Naima'ya Göre Devlet Adamları Arasında Muhalefet", *The History School Fall-Winter 2012(Tarih Okulu Dergisi-Sonbahar Kış 2012),* Number XIII, İzmir 2012.

KAYA, Erol, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt Dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C.X, Sayı:1, Erzincan Üniversitesi, 2008.

KELEŞYILMAZ Vahdet, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", *ATAM Dergisi,* C. XVI, S.47, Temmuz 2000, ATAM Yayınları, Ankara 2000.

_____, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.21, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1998.

_____, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KEMAL, Cemal, "Mutafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:46, Güz 2010, A.Ü. Basımevi, Ankara 2010.

KILIÇ, Selami, "Türk-Alman Belgeleri Işığı Altında "Elviye-i Selase" Ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1997.

KILIÇ, Selda, "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", *TAD,* C. XXXIV, S.VIII, A.Ü. Basımevi, Ankara 2015.

KOCA, Salim, "Büyük Hun Devleti", *Türkler,* C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KOCAOĞLU, Timur, "Türkistan'da Osmanlı-Türk Subaylarının Faaliyetleri(1914-1923)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.IV, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2000.

KODAMAN, Bayram, "II.Meşrutiyet Dönemi(1908-1914)", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KOSTYUKOVA, Tatyana, "Vosstaniye 1916 g. v Turkestane: Oşibka Vlasti İli İstoriçeskaya Zakonomernost?", *Obozrevatel_Observer*, No:8, 2011.

KÖNİ, Hasan, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası Dergisi*, İstihbarat Özel, C. 8, S.2, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Yaz 2002.

KÖSE, İsmail, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması(Mart-Nisan 1915)", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.89, İlkbahar/2019, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2019.

KURAT, Yuluğ Tekin, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri", *TAD*, C. XVI, S.XXVII, A.Ü. Basımevi, Ankara 1992.

KURTCEPHE, İsrafil, "Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, Sayı:12, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1993.

KUTLU, Mehmet Necati, "İspanyol Arşiv Belgelerine Göre 1795 Yılında Orta Amerika'da Tutuklanan Bir Osmanlı Hekimi ve Kullandığı Tedavi Yöntemleri", *Bilge, Yayın Tanıtım Tahlil, Eleştiri Dergisi*, Sayı 39, Kış 2004, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2004.

KUL, Ömer, "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zen-xin(1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

KÜÇÜKYILMAZ, Y. Orçun, "Ulusal Güvenlik Bağlamında İstihbarata Karşı Koymanın Önemi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* C.6, S.8, 2019.

MCCARTHY, J., "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ORTAYLI, İlber, "XIX. Asır Yakın-Uzak Tarihimiz", *Osmanlı,* C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ÖĞÜN, Tuncay, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekatı ve Sonuçları", *Türkler,* C. XIII**,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

————————, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *ATAM Dergisi,* C. XXXIV, S. 97, Bahar 2018, ATAM Yayınları, Ankara 2018.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler,* C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

PAYDAŞ, Kazım, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *TAD*, C. XXVIII, S. 46, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009.

PEHLİVANLI, Hamit, "Teşkilat-ı Mahsusa Kuzey Afrika'da 1914-1918", *ATAM Dergisi*, C.XVI, Sayı:47, Temmuz 2000, ATAM Yayınları, Ankara 2000.

————————————, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, C.XIII Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Polis Mecellesi Dergisi, C.I-II, İstanbul 1333-1331.

SADIGOV, Ramin, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimine Giden Yol", *TAD,* C.XXIX, S.48, Ankara Üniversitesi, Ankara 2010.

SAKİN, Serdar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış Dergis*i, C. IV, S.VII, KIŞ 2010, Ankara 2010.

SARAY, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin Batı Türkistan Siyaseti", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:37, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 2002.

SARI, Mustafa, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi(1918), *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi,* C. I, S.II, İstanbul, Mart 2016.

SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM Dergisi,* C. VII, S.7, Ocak 1996, A.Ü. Basımevi, Ankara 1996.

SİVRİ, Pir Murat, "Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekatı'na Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Bey", *Anasay Dergisi,* S.2, Kasım 2017, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Gençdes, 2017.

SÜRGEVİL, Sabri, "İtilaf Devletlerinin I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devletine Bakış Açılarına İlişkin Belgeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* C. III, S.VIII, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 1998.

TEPEKAYA, Muzaffer, "Osmanlı-Alman İlişkileri(1870-1914)", *Türkler,* C. XIII Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TURSUN, Haziretali – MOLDABAEVA, Dânâ, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.68, Kış/2014, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2014.

TÜRKMEN, Zekeriya, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Anlaşmasına Göre Türk Ordusu'nun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *OTAM Dergisi,* S.11, A.Ü. Basımevi, Ankara 2000.

UCA, Alaattin, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2011/1, Karaman.

ULUS, Taner, "Doğu Türkistan'da Yakup Beg Hakimiyeti:Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* C. II, S.1, Gazi Üniversitesi, Ankara 2018.

ULUSAN, Şayan, "Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* C. VIII, S.XVIII-XIX, Yıl:2009/Bahar-Güz, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2010.

ÜNER, Merve, "Rusya'da Esir Bir Yedek Subay Halil Ataman", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, Sayı:12, 2017.

VURGUN, Seda Yılmaz, "1916 Türkistan İsyanı", *SUTAD(Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi)*, S.40, Güz 2016, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2016.

YAVUZ, Nurcan, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *TAD*, C. XVII, S.XXVIII, A.Ü. Basımevi, Ankara 1995.

YEL, Selma, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.24, Kasım 1994, A.Ü. Yayınevi, Ankara 1999.

YILMAZ, Veli, "I.Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk-Alman İttifak Antlaşması", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. III, S.IX, A.Ü. TİTE Yayınları, Ankara 1993.

YÜCEER, Nasır, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", *Türkler*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

6. Tezler

ACAR, Ferhat, *Sarıkamış Harekâtı'nda 33.Tümen*, (T.C. Kafkas Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2015.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi 1914-1918*, (T.C. İstanbul Üniversitesi, S.O.B.E., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi A.B.D., Doktora Tezi), İstanbul 1996.

ÇAĞLAK, Aykut, *Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925*), (T.C. Ankara Üniversitesi, T.İ.T.E., Doktora Tezi), Ankara 2019.

ÇALIŞKAN, Ülkü, *Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Cephesi*, (T.C. Trakya Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2003.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918),* (T.C. ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Doktora Tezi), Samsun 1999.

ÇOLAK, Fatih, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti(1910-1920 Yılları Arası*), (T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi), Konya 2019.

DAULİATOVA, Şahzada, *Çin'in Doğu Türkistan Politikası*, (T.C. Gazi Üniversitesi, S.O.B.E., Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

DEMİRTAŞ, Asuman Arslan, *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekatı,* (T.C. Ankara Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

EKSİK, Betül, *Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi(1914-1918),* (Cumhuriyet Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2018.

ERARSLAN, Ayşegül, *1900-1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları*, (T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik 2018.

GAZCIOĞLU, Gamze, *Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi*, (T.C. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2020.

GÖKGÖZ, Selenga Saime, *İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyetleri(1905-1938)*, (Haccettepe Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

GÖR, Emre, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı(1876-1909)*, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2018.

HATUNOĞLU, Nurettin, *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi(1911-1920)*, (T.C. Gazi Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Yakınçağ Bilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2010.

JİLİLİ, Abulizi, *Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmolla Sabit B. Abdülbâki (Hayatu, Eserleri ve İtikâdî Görüşleri)*, (T.C. Marmara Üniversitesi, S.O.B.E., İlahiyat A.B.D., Kelâm Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.

KAMALOV, İlyas, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.

KARAAĞAÇ, Yunus, *Stratejik İstihbarat Bağlamında Karşılaştırmaları Savaş Teorileri ve Stratejistler*, (T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi, S.O.B.E., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017.

KARAKÖSE, Nejdet, *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa(Killigil)*, (T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), İzmir 2010.

KEMAL, Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, (T.C. Ankara Üniversitesi, TİTE, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2004.

LÜLECİ, Abdullah, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri(1914-1918)*, (T.C. Sakarya Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya 2014.

MAHARRAMOVA, Sama, *Çarlık Rusyası'nda P. A. Stoplıpin'in (1862-1911) Politikaları ve Rusya Türklerine Etkileri*, (T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi A.B.D., Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

NİZAMOĞLU, Yüksel, *Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (T.C. İstanbul Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Doktora Tezi), İstanbul 2010.

ÖZALP, Görkem Ozan, *İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında İngiltere'nin Türkistan Siyaseti(1907-1920*), (T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., Tarih Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2019.

PINARER, Ataalp Kadir, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi,* (T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul 2014.

TUNCER, Umur, *Balkan Harbinin Deniz Cephesi ve Osmanlı Donanmasının Durumu,* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1991.

VARDAR, Devrim, *Reval Anlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tasfiyesi,* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.

YAVUZ, Resul, *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, (T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2016.

YAZI, Muhammet Emin, *Çarlık Döneminde Kırgızlar(1852-1917)*, (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2007.

YÜKSEL, Çağdaş, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa*, (Pamukkale Üniversitesi, S.O.B.E., Tarih A.B.D., T.C. Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi), Denizli 2019.

7. İnternet Veri Tabanlı Kaynaklar

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanda-cumhuriyetin-101-yil-donumu-kutlaniyor/1490325. (22.12.2018)
http://acikerisim.ege.edu.tr:8081/xmlui/handle/11454/3672. (10.05.2019)

http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/kartpostal/Krt_004687.jpg. (01.09.2018)

http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/sureli/02132_00088_1908M1029_95361.pdf. (10.05.2019)

https://www.aztc.gov.az/tr/posts/id:414. (19.05.2019)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead. (15.03.2020)

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/164030. (01.03.2020)
http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1980/11/25. (24.07.2018)

http://www.mfa.gov.tr/sayin-prof_-fuat-koprulu_nun-ozgecmisi.tr.mfa. (10.07.2020)
http://www.mfa.gov.tr/sayin-ismet-inonu-_pasa__nin-ozgecmisi.tr.mfa. (20.05.2019)

https://www.bbc.co.uk/programmes/p032m651. (14.12.2018)

https://www.egm.gov.tr/tarihce. (17.01.2019)

https://mod.gov.az/. (19.05.2019)
http://www.milliarxiv.gov.az/az/feteli-xan-xoyski-. (17.03.2020)

http://www.mit.gov.tr/birinci_bolum_A.html#dipnot1. (28.01.2020)

http://www.mit.gov.tr/emuze/koleksiyon.html#. (23.10.2018)

http://www.mit.gov.tr/tarih_index.html. (10.11.2019)
https://www.sabah.com.tr/yazarlar/guzel/2014/05/07/wellington-housedan-freedom-housea-ayni-sahtekrlik. (14.12.2018)

https://sozluk.gov.tr/ (03.03.2020)

https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkvMjdqcmMyYnlkcV9UYXJpeF9BWkUucGRmIl1d?sha=57585abf41021647. (22.12.2018)

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=31449. (22.12.2018)

DİZİN

A

Abdullah Bubi · 23, 68, 73, 87, 105, 110, 172, 175, 239
Abdülmecit Çermoy · 132
Abdürreşid ibrahim · 129, 147, 165, 179, 180, 181, 202, 216, 228
Abıderya · 194
Acara · 122
Adil Hikmet · 18, 28, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 164, 166, 173, 175, 176, 192, 216, 225
Ahılkelek · 135
Ahıska · 135
Ahmed Ağaoğlu · 74, 128, 178, 186, 189, 221, 231
Ahmed İzzet · 83, 92, 94, 96, 97, 130, 144, 185, 186, 187, 189, 211
Ahmet Kemal · I, II, VI, VIII, 16, 30, 31, 35, 41, 52, 57, 62, 64, 66, 69, 72, 73, 74, 83, 85, 87, 88, 96, 103, 104, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 130, 135, 139, 147, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 178, 180, 187, 188, 189, 190, 194, 211, 213, 216, 219, 221, 224, 229, 231, 232, 234, 236, 275, 277, 278, 281, 282, 283
Ajanlar · 32
Akdeniz · 31, 41, 48, 80
Aksu · 142, 159
Ala · 172
Ali Başhampa · 14, 17, 18, 20, 21, 22, 27, 36, 45, 48, 51, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 83, 84, 85, 97, 98, 104, 109, 118, 119, 126, 127, 128, 141, 143, 146, 147, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 183, 187, 193, 201, 207, 210, 211, 212, 222, 223, 225, 232
Alman · 47, 48, 61, 76, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 98, 100, 108, 116, 117, 133, 141, 161, 169, 179, 180, 191, 192, 218, 221, 231, 232, 233, 236, 237, 238
Almanya · 59, 62, 80, 81, 82, 84, 85, 90, 97, 116, 129, 132, 133, 135, 138, 140, 141, 179, 180, 183, 191, 197, 202, 238
Altay · 79, 156, 168
Anadolu · 34, 37, 38, 40, 47, 78, 92, 95, 104, 123, 130, 181, 188, 190, 192, 193, 197, 202, 203, 204
Ardahan · 96, 99, 100, 134, 135
Artuş · 161
askeri istihbarat · I, VII, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 34, 37, 40, 41, 42, 47, 48, 51, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 67, 70, 76, 78, 84, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 122, 124, 125, 127, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 150, 157, 160, 169, 170, 171, 176, 184, 186, 188, 189, 193, 196, 198, 200
Asya · 18, 19, 20, 28, 29, 32, 41, 60, 67, 79, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 168, 179, 181, 193, 194, 202, 210, 211, 212, 216, 218, 236
Ataşemiliter · 47, 119, 121
Ataşenavaller · 47
Atıf · 65, 67, 282
Avrupa · IV, 36, 86
Avusturya-Macaristan · 81, 82, 89, 115, 116, 121, 129, 133, 148, 169, 179, 180, 181, 202, 281
Azerbaycan · I, 24, 25, 58, 102, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 184, 187, 189, 191, 192, 199, 200, 211, 220, 222, 223, 225, 226, 237, 267, 271
Aziz · 65, 67, 68, 178, 230
Azmi · 55, 73, 106, 109, 187, 194, 227

B

Bab-ı Ali · 14, 22, 48, 62, 69, 207
Bahaddin Şakir · 65, 108, 110, 111, 113, 114, 121, 194, 199
Bakü · I, 24, 25, 93, 109, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 169, 182, 191, 192, 195, 200, 217, 219, 224, 228
Balkan · III, 22, 41, 62, 63, 66, 68, 71, 73, 76, 80, 82, 88, 125, 138, 153, 167, 216, 240
Balkaş · 168, 172
Batı Türkistan · IV, VI, 18, 57, 60, 80, 149, 153, 155, 156, 157, 168, 170, 172, 173, 176, 177, 182, 201
Batum · IV, X, 24, 91, 96, 99, 100, 106, 107, 108, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 199, 229
Baycu Noyan · 35
Bedri · 163, 187
Berid · 33
Berlin · 24, 42, 80, 116, 129, 178, 180, 191, 193

Bolşevik · 17, 19, 92, 100, 102, 133, 147, 148, 149, 150, 169, 170, 181, 183, 194, 202, 212, 213, 218, 232
Bombay · 153, 161, 275
Borçka · 108, 199
Brest-Litovsk · IV, X, 24, 131, 132, 133, 134, 135, 148, 182, 202, 229, 230
Buhara · X, 20, 54, 56, 57, 58, 60, 75, 128, 165, 166, 168, 170, 171, 193, 232, 239, 243
Büyük Selçuklu · 15, 21, 28, 33, 81, 82, 84, 113, 149, 150, 154, 155, 165, 213, 215, 221, 222, 227, 233

C

casus · 15, 30, 33, 34, 37, 38, 40, 105, 111
Cedit · 60, 128, 160, 165, 166, 167
Ceditçilik · 166, 167, 168, 232
Cemal · 20, 28, 66, 68, 92, 106, 109, 118, 153, 170, 171, 183, 185, 186, 187, 188, 191, 193, 195, 219, 220, 225, 233, 239
Cengiz · 20, 34, 35, 37, 39, 92, 214, 218, 221
Cerehor · 36, 37
Cihat · 85, 89, 117, 130, 180, 218

Ç

Çar · 62, 97, 174
Çarlık · 18, 60, 75, 78, 89, 100, 102, 109, 117, 124, 128, 130, 149, 150, 151, 173, 174, 178, 213, 222, 223, 239, 240
Çaşıt · 32
çaşutlama · 32
ÇEKA · 170
Çin · 19, 28, 30, 57, 80, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 166, 167, 168, 179, 192, 216, 227, 238
Çoruh · 93, 108, 198
Çu · 172
Çüngütay · 119

D

Dağıstan · 109, 119, 126, 131, 139, 144, 187, 192, 200, 237
Danimarka · 181, 202
Difai · 123, 128
Dikhanlar · 151, 201
Dilim · 119
Divan-ı İnşa · 27, 33, 34, 65, 90, 187, 188, 218
Doğu Türkistan · I, 57, 58, 80, 159
Doğubayazıt · 108, 198
Duma · 173

E

Eger · 181
Emrullah · 49, 50, 52, 153, 162, 192, 228
Enver · I, II, III, 13, 15, 17, 19, 20, 46, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 70, 74, 77, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 106, 107, 111, 116, 117, 123, 125, 126, 129, 133, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 152, 153, 155, 161, 164, 172,181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 200, 203, 208, 211, 213, 214, 218, 220, 226, 232, 233, 236, 269, 272, 273, 282
Ermenistan · 35, 136, 139, 141, 209
Erzincan · 132, 133, 187, 218, 233, 237
Erzurum · 108, 198
Eynhaf · 119

F

Fergana · 20, 57, 60, 174, 175, 193
Fevzi (Çakmak) · 14, 21, 94, 95, 96, 97, 119, 121, 127, 130, 190, 213, 227
Filibeli Hilmi · 113, 199
Fransa · 36, 41, 42, 45, 51, 55, 81, 85, 148, 179, 180, 215
Fuat Sabit · 27, 65, 66, 71, 73, 85, 88, 110, 129, 182, 183, 187, 212, 225

G

Gayrinizami harp · I, 26, 104
Gazneliler · 33, 39
Geda · 107
Gence · 25, 93, 123, 138, 139, 140, 143, 145, 200, 266
Gezginler · 36
Gök-Türk · 29, 30, 31, 33, 204
Gümrü · 96, 135, 136, 142
Güney Kafkasya · IV
Gürcistan · 118, 122, 132, 136, 139, 141, 143, 191, 200

H

Haber · I, 37, 45, 47, 54, 215, 235
Hacı Selim Sami · 18, 20, 66, 118, 124, 132, 153, 159, 164, 165, 172, 189, 221, 238
Hafiye · 39, 49, 50, 51, 52, 53, 63, 68, 215, 228
Halil · 20, 25, 40, 42, 43, 47, 54, 62, 72, 74, 89, 110, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 135, 137, 138, 140, 142, 145, 155, 163, 171, 189, 191, 192, 193, 195, 211, 214, 217, 223, 230, 237
Hamburg · 192
Harbiye Nezareti · 61, 65, 67, 68, 70, 71, 75, 83, 88, 89, 94, 96, 97, 114, 125, 128, 146, 152, 153, 185, 188, 189, 190, 196, 197, 203, 278
Hasan · 26, 33, 73, 88, 89, 90, 92, 94, 96, 97, 120, 124, 150, 154, 158, 163, 189, 211, 221, 234
Hasekitarlalı Fuat · 66
Haydar Bammat · 105, 107, 132, 169, 171
Hicri · VII, 58
Hilal-i Ahmer · 86, 118, 159, 182, 202, 209
Himmet · 119, 120, 124
Hindistan · 61, 161
Hive · X, 20, 57, 75, 128, 166, 168, 193, 232
Hocend · 175
Hokand · 57, 60, 150, 151, 160, 167
Hopa · 108, 199
Hoyski · 123
Hun · 28, 29, 33, 212, 233
Hülâgû · 35, 221
Hüsameddin Bek · 173, 175
Hüsamettin · 15, 66, 69, 72, 117, 189, 227
Hüseyin · 51, 65, 66, 67, 118, 143, 153, 160, 162, 168, 175, 190, 192, 230
Hüsrev Sami · 66, 143

I

II. Abdülhamid · IV, IX, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 67, 102, 153, 155, 215, 239
Islahat · 44, 232
Issık · 57, 172

İ

İbrahim · 25, 32, 34, 41, 42, 55, 66, 73, 117, 124, 125, 128, 129, 134, 137, 140, 143, 147, 153, 162, 165, 175, 179, 180, 192, 202, 211, 217, 223, 227, 228, 229
İdil-Ural · 25, 56, 128, 150, 168, 211, 217, 222, 238
İhbar · 32
İkdam · 69, 86, 208
İli · 159, 163
İngiltere · 54, 55, 60, 61, 62, 80, 81, 85, 88, 90, 92, 102, 109, 127, 133, 153, 155, 157, 180, 184, 218, 235, 240
İran · I, 16, 21, 32, 35, 52, 55, 58, 60, 79, 86, 93, 97, 101, 103, 106, 108, 113, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 126, 144, 168, 198, 199, 200, 236
İslam · IV, X, XI, 13, 25, 32, 45, 47, 55, 56, 57, 70, 74, 75, 78, 79, 80, 85, 86, 107, 121, 122, 124, 125, 129, 132, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 155, 158, 165, 167, 168, 178, 179, 187, 189, 197, 201, 211, 216, 218, 219, 227, 228, 266, 267, 269, 271
İslamcılık · IV, IX, 55, 56, 57, 58, 73, 76, 79, 124, 152, 173
İsmail · 20, 37, 54, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 67, 73, 78, 85, 97, 124, 143, 145, 157, 171, 178, 186, 209, 214, 225, 234, 240
İsmet · 24, 68, 72, 94, 96, 97, 98, 100, 104, 122, 127, 130, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 179, 185, 189, 215, 228
İstanbul · 42, 57, 68, 78, 111, 114, 116, 119, 122, 126, 128, 139, 146, 163, 167, 179, 190, 192
İstihbarat · I, IV, XII, 17, 22, 23, 33, 36, 37, 40, 45, 47, 49, 51, 54, 88, 89, 90, 91, 115, 184, 196, 210, 211, 214, 215, 226, 234, 239
İsviçre · 107, 128, 148, 191, 193
İtalya · 81
İttihad ve Terakkiperver · 19, 56, 73, 74, 75, 76, 79, 124, 125, 131, 139, 151, 152, 153, 155, 156, 168, 169, 188, 200, 201, 217, 229
İttihat-Terakki · IV, 27, 96, 128, 151, 186, 188, 218
İvanov · 176
İyhali · 119
İzmir · 43, 65, 69, 80, 81, 117, 125, 153, 161, 166, 171, 184, 229, 230, 232, 233, 236, 239, 240, 275

J

Jurnal · 45
Jülyen · VII

K

Kadetçiler · 130
Kafkasya · I, III, IV, VI, IX, 13, 16, 21, 24, 41, 60, 71, 76, 77, 80, 82, 84, 88, 91, 92, 93, 94, 97, 99, 100,

101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 123, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 142, 144, 145, 147, 155, 168, 169, 179, 180, 183, 184, 189, 191, 192, 197, 199, 200, 202, 209, 212, 214, 220, 222, 225, 229, 231, 233, 235, 238
Kalbavom · 176
Kanaat Bek · 172, 173, 175
Kara Kemal · 17, 25, 66, 92, 106, 107, 113, 124, 186, 190, 198, 199, 200
Karabağ · 117, 123, 128, 144, 192
Karadeniz · 45, 48, 60, 84, 85, 86, 93, 102, 104, 106, 112, 117, 135, 161, 214, 220, 222, 225, 229
Karakol · 23, 190
Karakul · 172
Karasnoyarsk · 182
Kars · 22, 66, 93, 95, 96, 99, 121, 123, 134, 135, 217, 237
karşı istihbarat · I, III, 17, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 48, 53, 54, 55, 56, 59, 62, 75, 76, 81, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 94, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 111, 113, 117, 119, 122, 123, 125, 126, 131, 134, 137, 141, 143, 146, 153, 157, 158, 162, 164, 166, 173, 174, 178, 180, 181, 183, 186, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 202
Kaşgar · 57, 78, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 172, 201, 202, 227
Kazaklar · 19, 154, 175
Kazan · 75, 78, 128, 147, 167, 178, 180, 182, 202
Kırgız · 18, 154, 162, 168, 172, 176, 261
Kırgızlar · 19, 154, 172, 173, 174, 175, 240
Kırım · 44, 54, 59, 76, 128, 147, 167, 191, 240
Korbaşı · 193
Krasnoyask · 170
Kulca · 58, 160, 163
kurmay · 47, 94, 109
Kuropatkin · 176
Kuşçubaşı Eşref · VI, 15, 17, 18, 23, 64, 71, 153, 154, 161, 189, 221
Kuzey Kafkasya · IV, 129, 131, 132, 144, 145, 155

L

Londra · 42, 51, 52, 88, 148, 179
Lozan · 129, 178

M

Madridov · 173, 176
Makanzen Ordusu · 125, 258
Martolos · 36, 37
Mengü · 35
Menşevikler · 131
Meşrutiyet · III, 20, 21, 22, 44, 54, 55, 62, 64, 74, 126, 224, 233, 234
Miladi · VII, 58, 62, 63, 86, 158, 182
Mim-Mim · 56, 190, 221
MİT · XII, 17, 196, 280
Moğol · 31, 34, 35, 167, 203, 212, 221
Mondros · III, 24, 25, 65, 144, 183, 184, 185, 186, 188, 202, 228, 230, 233, 236, 240
Moskova · 54, 59, 123, 132, 137, 148, 182, 194, 202, 236
muhafızlar · 34
Muhiddin Bek · 173, 175
Mükimüddin Beycan · 178
Münevver Kari · 151, 169
Mürsel · 141, 142, 143, 271
Müsavat · 119, 120, 124, 146, 200, 231

N

Nahçıvan · 24, 25, 112, 117, 118, 123, 136, 140, 189, 192, 199, 200, 211
Nail · 66, 113
Nasip Yusufbeyli · 139
Nazım · 65, 67, 73, 76, 138, 187
Niyazi · 164, 190
Nizamü'l-Mülk · 33, 34, 227
Nuri · IV, X, 14, 25, 66, 69, 124, 128, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 171, 179, 189, 191, 192, 195, 200, 201, 220, 228, 239, 266, 269, 271

O

Odesa · 59, 86, 159
Ordubad · 136, 140
Orenburg · 60, 76, 150, 160
Orta Asya · 19, 20, 31, 32, 39, 41, 47, 67, 74, 79, 152, 155, 156, 157, 168, 193, 194, 210, 211, 218, 234, 236
Osmanlı · I, III, IV, V, VIII, IX, XI, XII, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89,90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 143,

144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 165, 168, 169, 170, 171, 174, 177, 179, 180, 181, 183, 185, 188, 193, 197, 198, 201, 202, 207, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 271
Osmanlıcılık · 55, 73, 227
Oş · 160

Ö

Ömer Fevzi · 66, 78, 103, 108, 119, 121, 126, 127, 156, 159, 198, 234
Özbekler · 19, 175, 176

P

Pamir · 154, 156, 162, 168, 194
Pan-İslamizm · I, 55, 56, 58, 61, 74, 79, 158, 232
Pan-Türkizm · I, 58, 61, 76, 78, 79, 102, 158
Paris · 42, 66, 68, 72, 73, 128
Petrograd · 42, 93, 146, 147, 148, 150, 182, 202
petrol · 93, 120, 132, 133, 143
Pizani · 42
polis · 49, 50, 51, 89, 91, 104, 153, 161, 170, 196
Prjevalsk · 173
propaganda · I, II, 29, 32, 34, 46, 87, 88, 104, 118, 128, 153, 172, 184, 195, 197

R

Rahim Han(II) · 168
Ramazan · 99, 162, 165
Resulzade · 119, 120, 124, 136, 139, 141, 223, 225
Reşit · 66, 69, 73
Rıza · 18, 27, 66, 71, 73, 104, 106, 108, 113, 170, 198, 199, 209, 223
Rize · 100, 101, 103, 104, 198
Rum · 45, 104, 106, 214
Rumi · VII, 62, 63, 182
Rusya · I, IV, VII, X, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 24, 25, 42, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 157, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 187, 189, 191, 192, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 210, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 232, 235, 237, 239
Rüsuhi · 66, 187
Rynov · 176

S

sabotaj · 106, 112, 198
Sadrazam · 42, 50, 83, 86, 187
Samara · 160, 182, 202
Sarıkamış · I, IV, IX, 22, 27, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 126, 127, 130, 135, 163, 179, 217, 221, 227, 235, 236, 237, 238
Sasaniler · 33
Sebilürreşad · 75, 76, 119, 120, 158, 209
Selim Sami · VI, 27, 39, 41, 49, 51, 66, 128, 153, 161, 188, 192, 193, 217, 218
Semerkant · 193
Semireçi Oblastı · 57, 154, 172
Serhafiye · 49, 52
Seym · 131, 134, 135
Sibirya · 19, 29, 126, 148, 155, 156, 163, 168, 169, 170, 179, 182, 209
Simbirsk · 182, 202
Siyasetname · 33, 34, 220, 228
Sovyet · 25, 116, 117, 131, 132, 137, 148, 149, 150, 167, 194, 211, 212, 216, 222
Stockholm · 178, 179, 180, 182, 202
Süleyman Askeri · 17, 23, 25, 26, 42, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 87, 106, 107, 110, 111, 113, 114, 118, 121, 144, 171, 186, 199, 217, 223, 226, 231

Ş

Şanghay · 192
şehbenderleri · 91
şehbenderlik · 50
Şerif · 60, 66, 74, 100, 109, 110, 168, 178, 220
Şevket · 20, 61, 63, 66, 164, 211, 282
Şuray-ı İslam · 118, 151, 201

T

Tahran · 34, 118, 121, 145
Tahsin · 49, 50, 66, 103, 106, 113, 170, 198

Talat · 15, 26, 62, 73, 111, 156, 159, 162, 170, 171, 185, 186, 187, 188, 191, 194, 195, 211, 273, 282
Tanzimat · 44, 46, 47, 55, 72
Taşkent · 19, 60, 149, 151, 160, 167, 169, 170, 171, 175, 192, 193, 201
Tatar · X, 19, 59, 60, 128, 146, 148, 150, 167, 168, 170, 177, 178, 180, 183, 202, 214, 240
Tebriz · 127
Teşkilat-ı Mahsusa · I, II, III, IV, V, VI, VII, IX, X, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 39, 40, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 91, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 136, 140, 141, 143, 144, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 251, 259, 262, 275, 278, 279
Tevfik · 26, 103, 110, 139, 178, 198, 199
Timur · VIII, 37, 38, 39, 78, 171, 172, 209, 210, 233, 235
Timurhanşura · 131
Topal Osman · 66, 106, 198, 226
Trablusgarp · III, 16, 53, 62, 63, 64, 65, 68, 80, 87, 118, 125, 128, 138, 158, 179, 200
Trabzon · 65, 103, 104, 108, 110, 198, 199
Turan · I, II, 58, 60, 77, 78, 79, 82, 95, 117, 123, 130, 137, 150, 151, 155, 161, 170, 171, 178, 197, 201, 221, 228
Turfan · 31, 156, 158
Tüccar · 36
Tüde · 171
Türk · I, III, IV, V, X, XII, 13, 15, 18, 21, 22, 24, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 53, 54, 56, 57, 59, 62, 66, 69, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 159, 163, 166, 167, 169, 171, 174, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 280, 283
Türkçülük · I, IV, IX, 26, 55, 57, 58, 62, 73, 74, 76, 79, 102, 124, 128, 141, 146, 152, 155, 160, 173, 197
Türkistan · I, III, IV, VI, VIII, X, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 31, 32, 33, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 77, 78, 80, 107, 112, 118, 125, 132, 142, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 186, 192, 193, 194, 197, 200, 201, 202, 204, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 221, 222, 224, 226, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 272, 275
Türkiye Selçukluları · XII, 15, 16, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 54, 59, 60, 62, 66, 67, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 105, 107, 108, 113, 116, 117, 120, 123, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 147, 149, 152, 155, 156, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 179, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 193, 200, 204, 209, 210, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 282
Türkler · I, IV, 17, 22, 28, 30, 31, 32, 36, 40, 47, 51, 54, 57, 58, 62, 64, 73, 77, 78, 82, 84, 87, 88, 93, 97, 107, 128, 131, 134, 137, 139, 151, 163, 167, 177, 178, 180, 185, 200, 202, 204, 210, 215, 219, 222, 224, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237
Türkmenler · 19, 175

U

Ufa · 150, 182
Umûr-ı Şarkıyye Dairesi · I, III, V, VI, 13, 16, 66, 72, 75, 81, 180, 181, 183, 190, 195, 196, 197, 200, 202, 203, 224
Urumçi · 156, 157, 159
Usul-i Cedit · 165, 167
Uygur · 31, 157
Uygurlar · 31, 227
Uzun Hacı · 45, 132, 179, 198, 221

V

Van · 106, 118, 199

Vehip · 92, 130, 135, 141, 240
Viyana · 42, 52, 55, 80, 125, 129
Voynuk · 36, 37

W

Wünsdorf · 181

Y

Yakup Cemil · 57, 67, 100, 104, 109, 126, 135, 155, 157, 169, 231, 236
Yaş · X, 19, 150, 155, 166, 168, 200, 213, 232
Yedisu · 18, 57, 154, 172, 173, 175, 176, 177, 201
Yıldırım Bayezid · 37, 38, 185
Yıldız İstihbarat Teşkilatı · IV, 51
Yukarı Argun · 119
Yusuf Akçura · 18, 26, 58, 65, 66, 72, 77, 79, 103, 106, 108, 109, 113, 127, 128, 129, 144, 146, 147, 156, 157, 158, 159, 160, 165, 168, 169, 178, 181, 182, 198, 199, 201, 202, 209, 210, 212, 216, 228
Yüce Divan · 27, 75, 128, 187, 188, 218

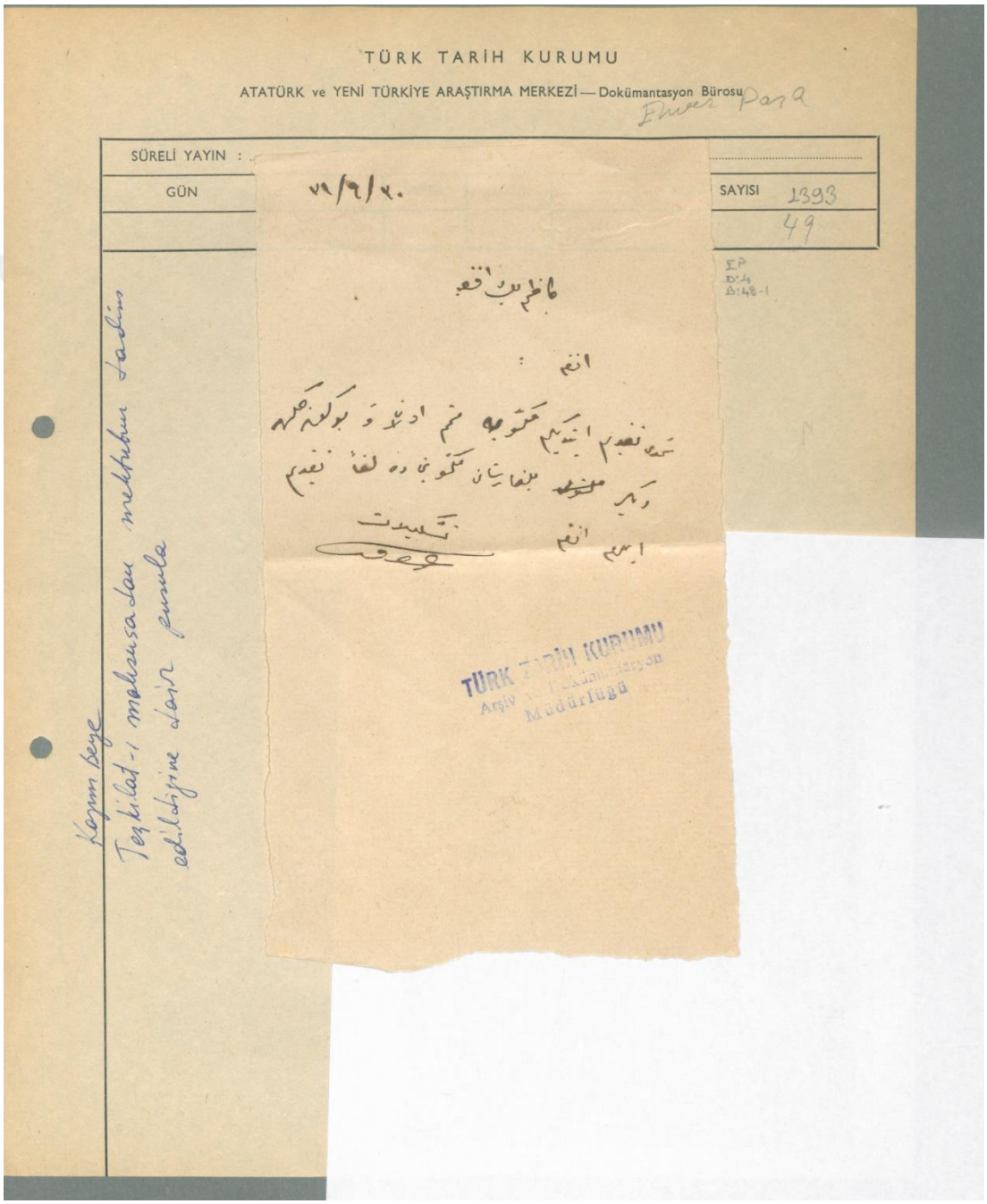
Z

Zakafkasya · X, 123, 125, 130, 134, 135, 136
Zaptiye Nezareti · 49, 50
Zossen · 180

EKLER

BELGELER EK-I:

Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kazım Bey'e yazılan, 30 Eylül 1331 tarihli mektubun teslim edildiğine dair[595].

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK ve YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ — Dokümantasyon Bürosu

Enver Paşa

SÜRELİ YAYIN :

GÜN ۳۰/۹/۳۰

SAYISI 1393 / 49

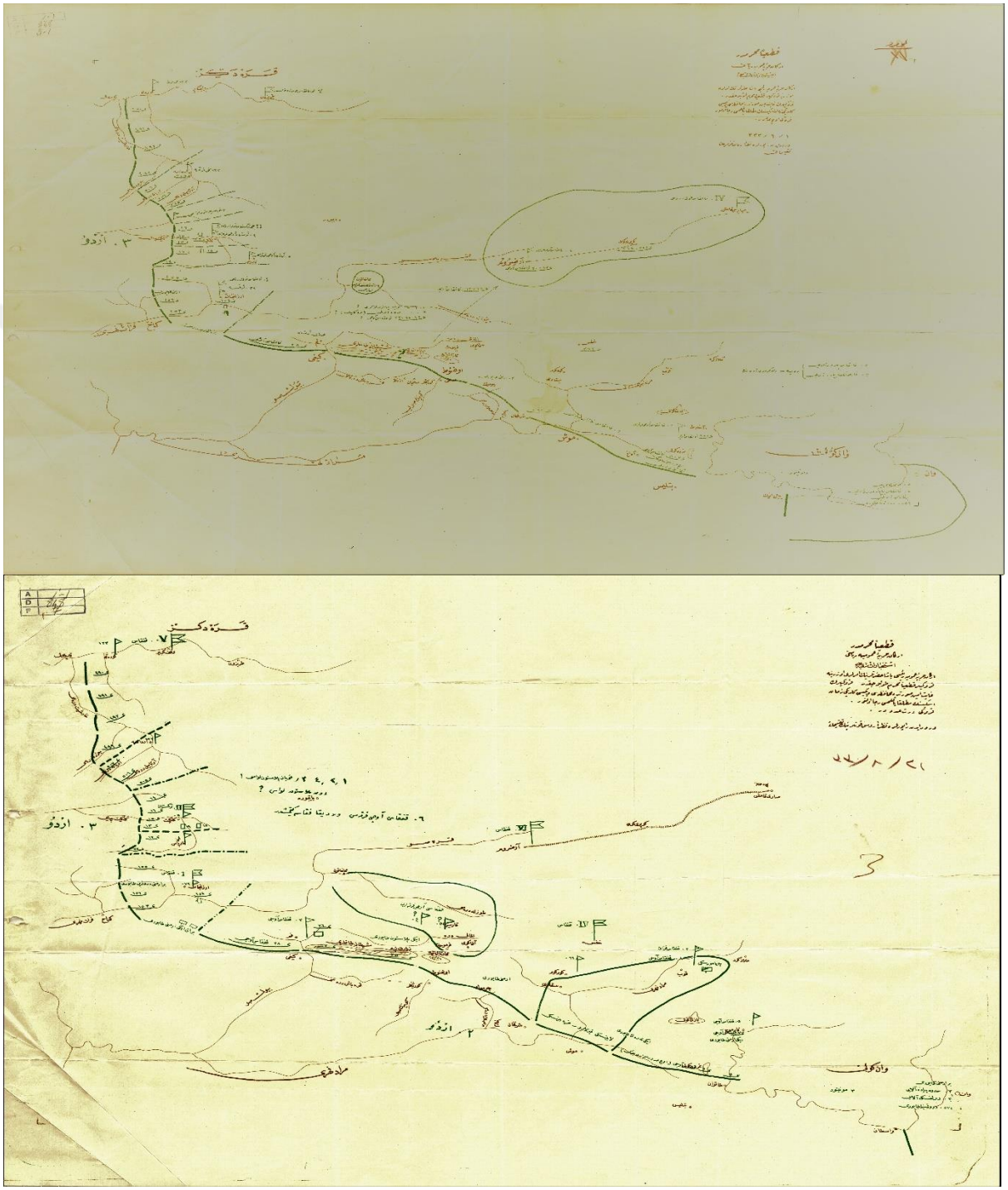
EP D:4 B:48-1

Kazım Bey'e Teşkilat-ı mahsusa'dan mektubun teslim edildiğine dair pusula

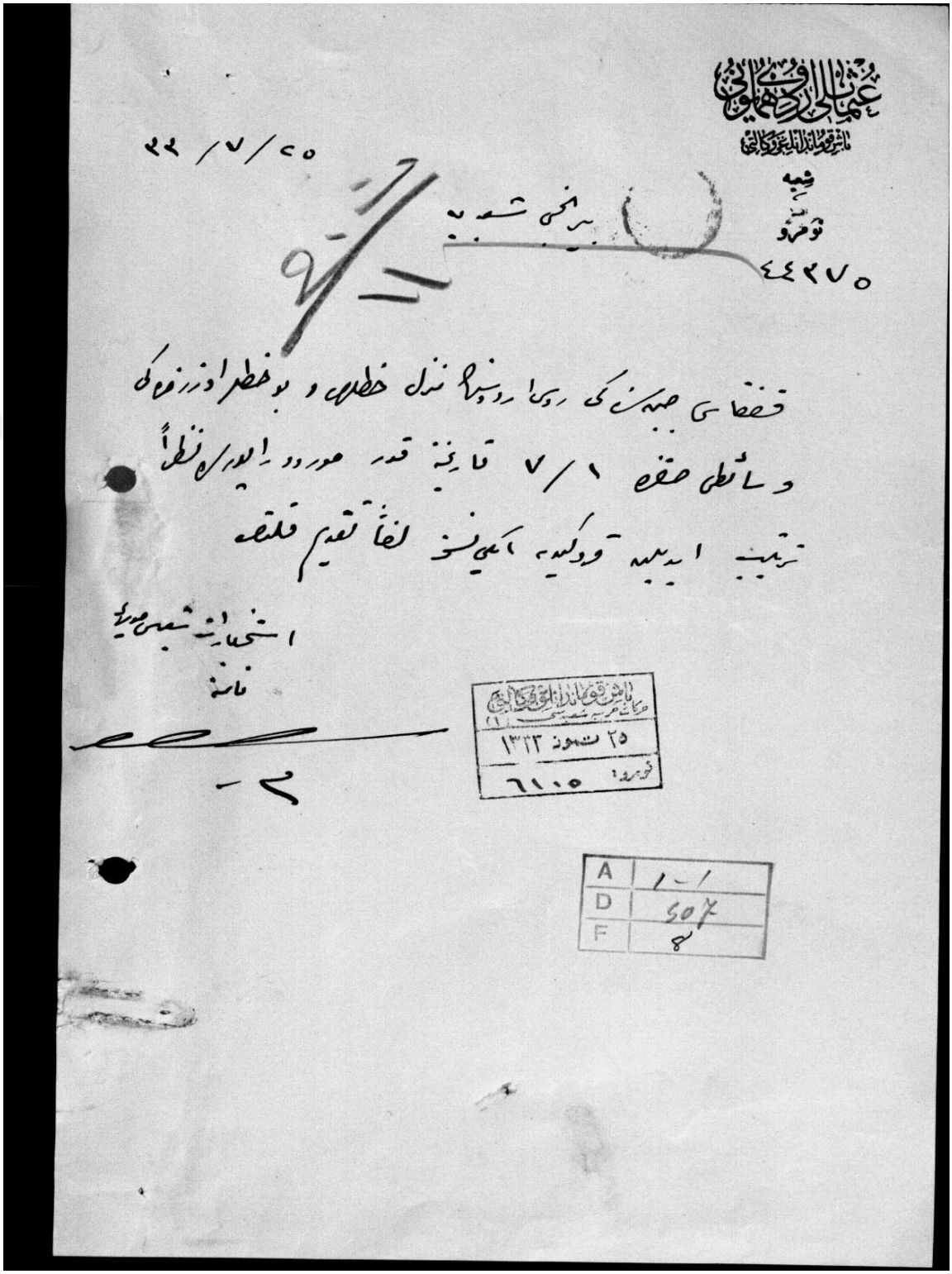
TÜRK TARİH KURUMU Arşiv ve Dokümantasyon Müdürlüğü

[595] TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/4 48, Belge Adedi: 2, R.30 Eylül 1331/M.13 Ekim 1915.

EK- II: Harekât: Kafkas Ordusu Grubunun kadro ve teşkilatı, III. Ordu karşısındaki Rus Kuvvetleri, raporlar ve emirler[596].

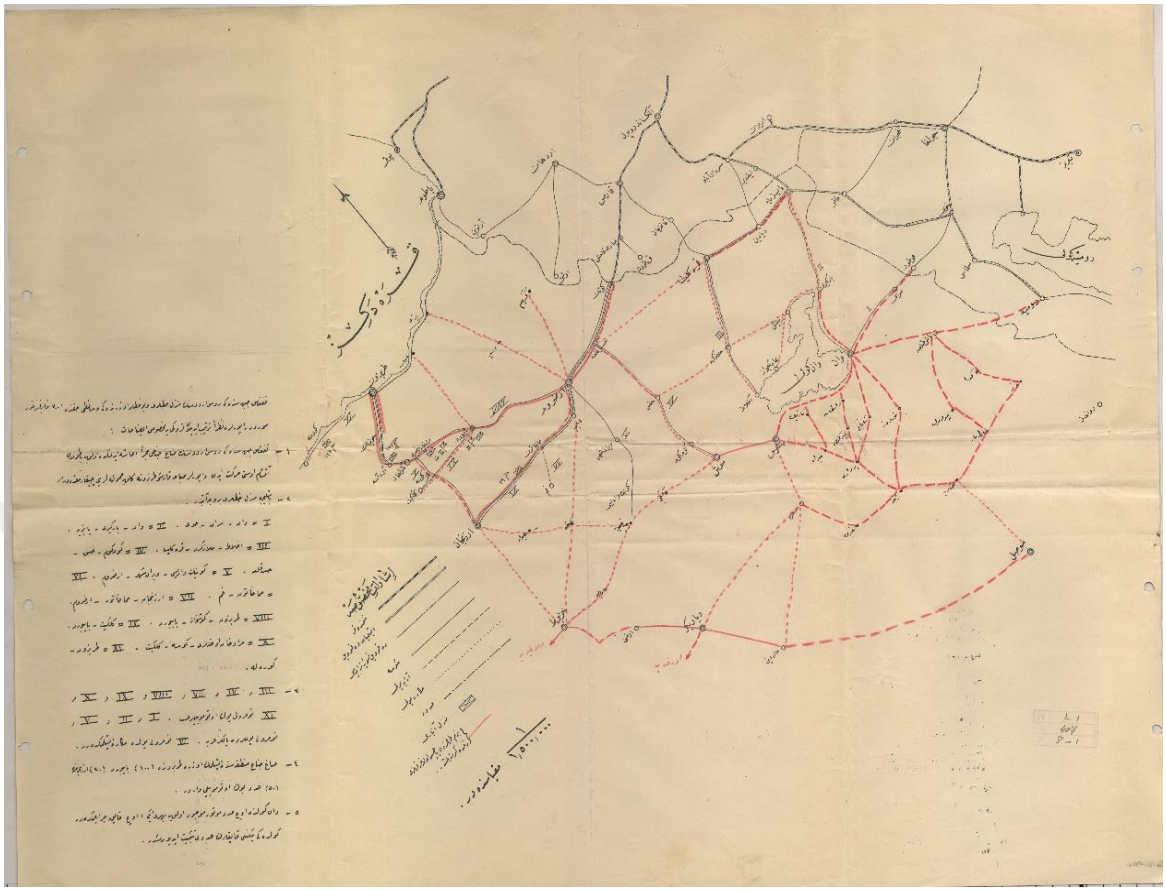

[596] ATASE, *BDH*, K.32, Dosya No:152, R.01/08/1330-21/08/1333-M.14/10/1914-M.21/10/1917, F.005/01,007.

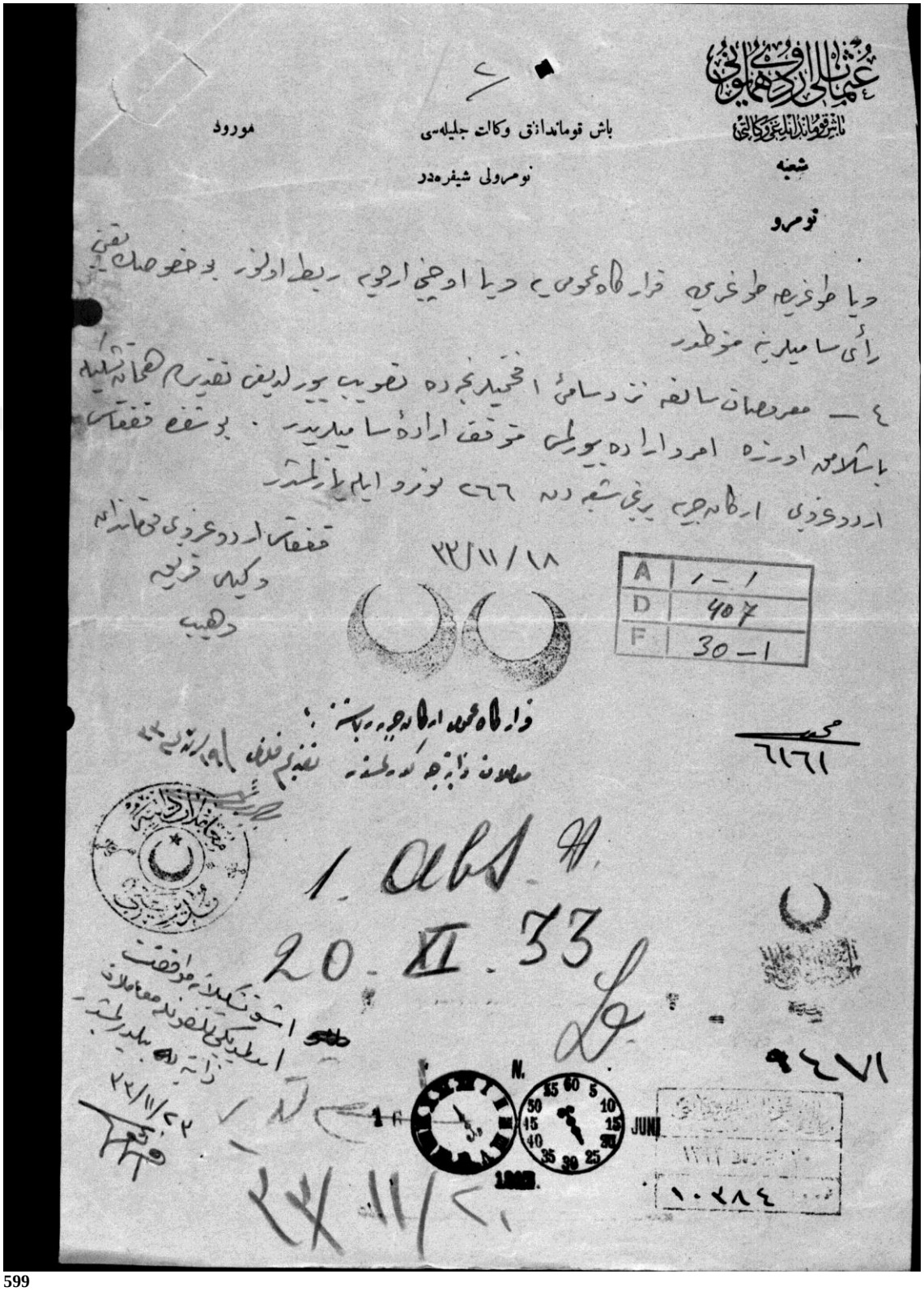
597

[597] ATASE, *BDH*, K.136, Dosya No:627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.008.

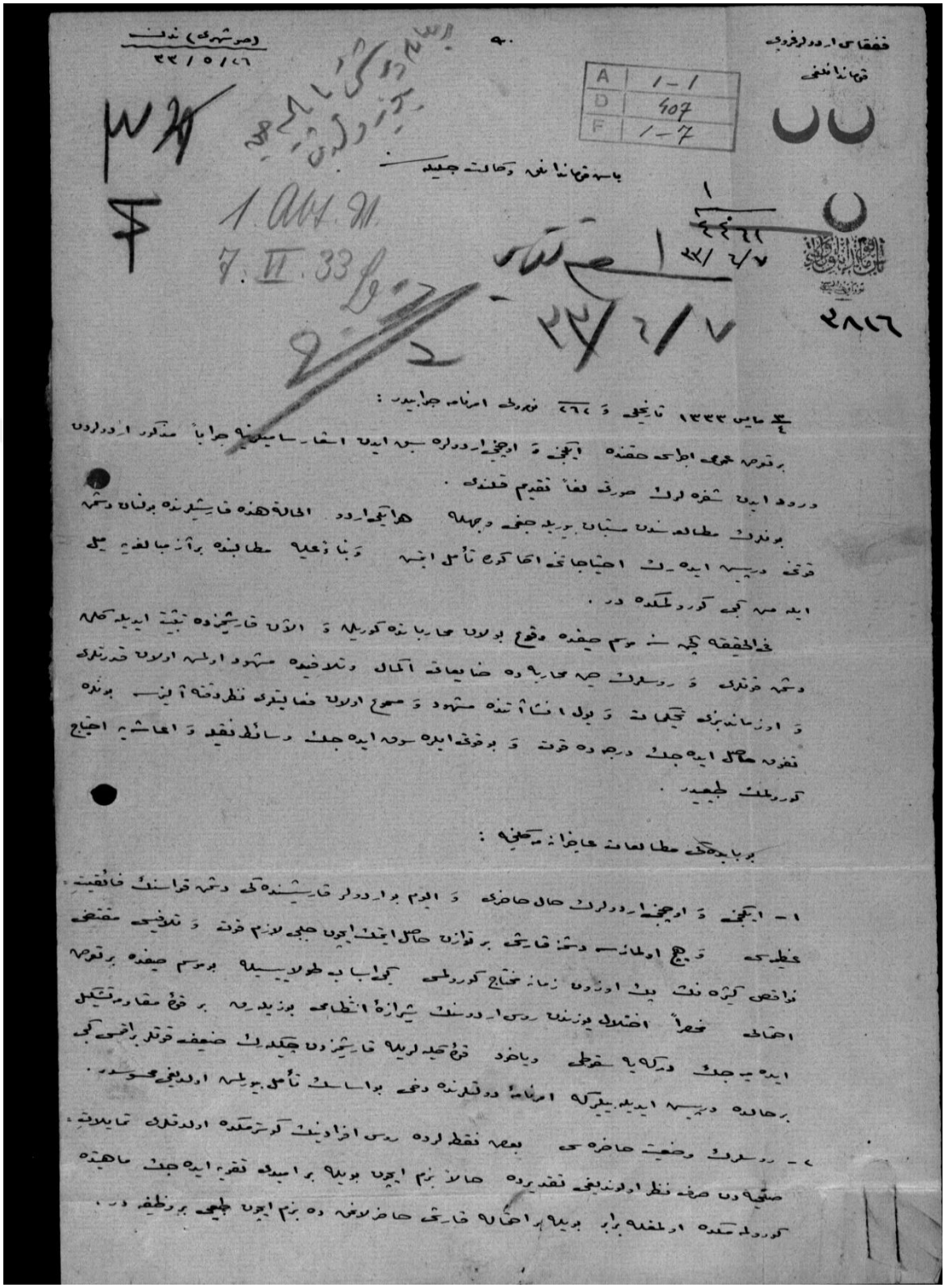
598

598 ATASE, *BDH*, K.136, Dosya No:627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.008/01.

599

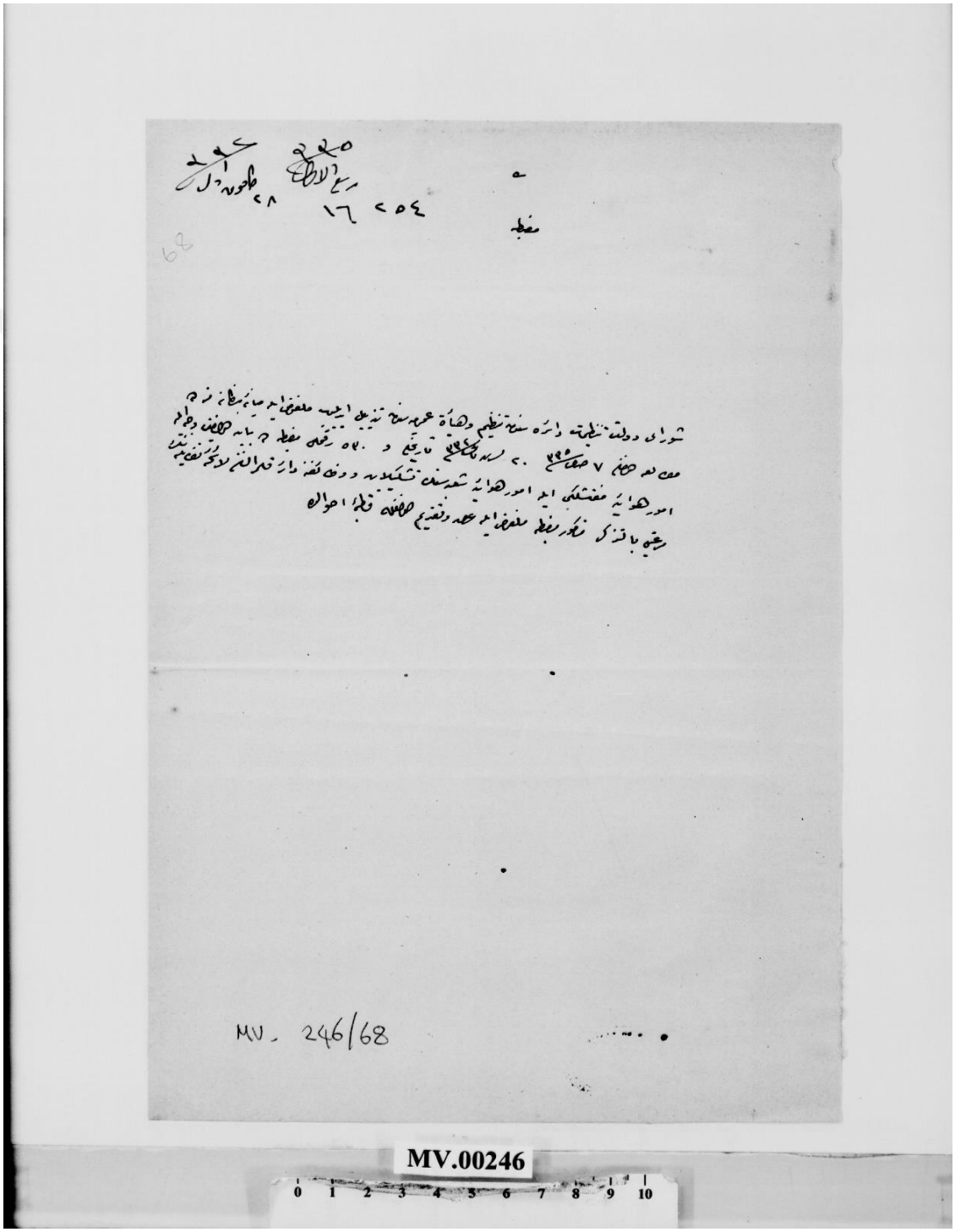
[599] ATASE, *BDH*, K.136, Dosya No:627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.030/01.

600

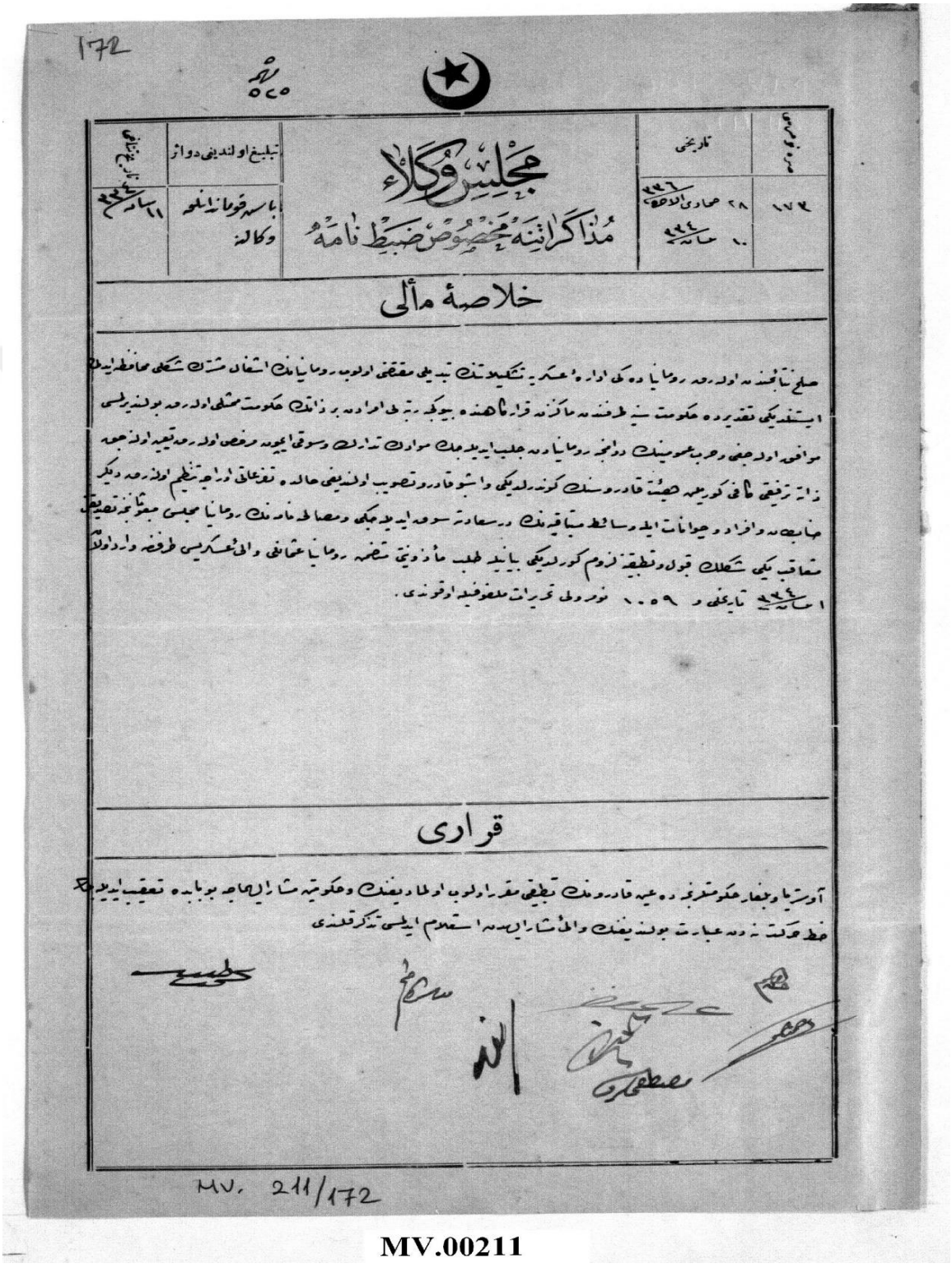
[600] ATASE, *BDH*, K.136, Dosya No:627, H.09/05/1333-20/12/1333-M.16/03/1915-29/10/1915, F.001/07.

EK-III: Umur-ı Havaiyye Müfettişliği ile Umur-ı Havaiyye Şubesi'nin teşkilat ve görevlerine dair kaleme alınan layihanın mer'iyyete vaz'ı(yürürlüğe konması)[601].

[601] BOA, *MV*., Dosya No:246, Gömlek No:68, H.16/03/1335-M.10/01/1917, s.1.

EK-IV: Makanzen Ordusu Hakkında Meclis-i Vükela Kararı, Hülasa-i Meali[602].

172

مجلس وكلاء

مذاكراتنه مخصوص ضبط نامه

خلاصة مألى

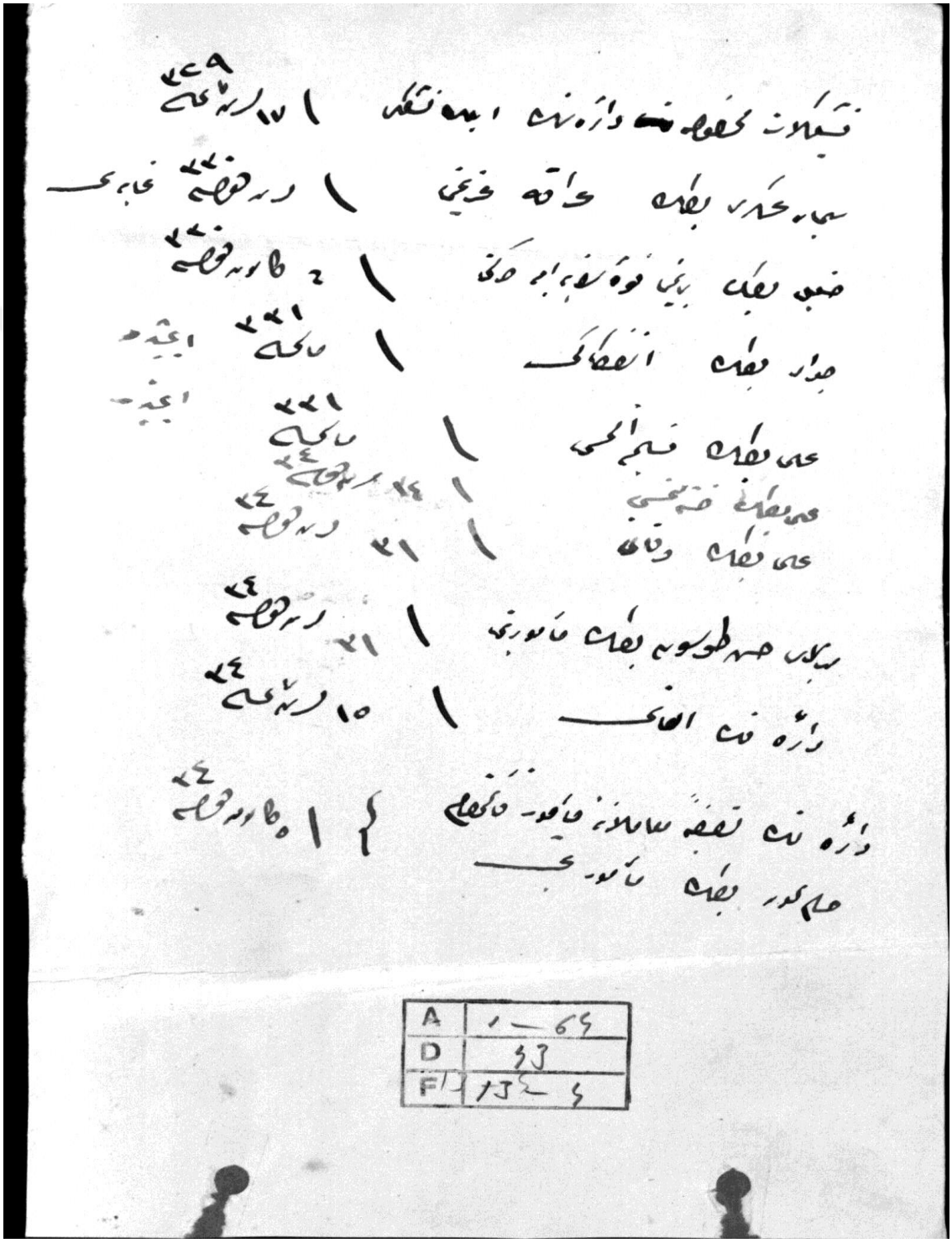
قراری

MV. 211/172

MV.00211

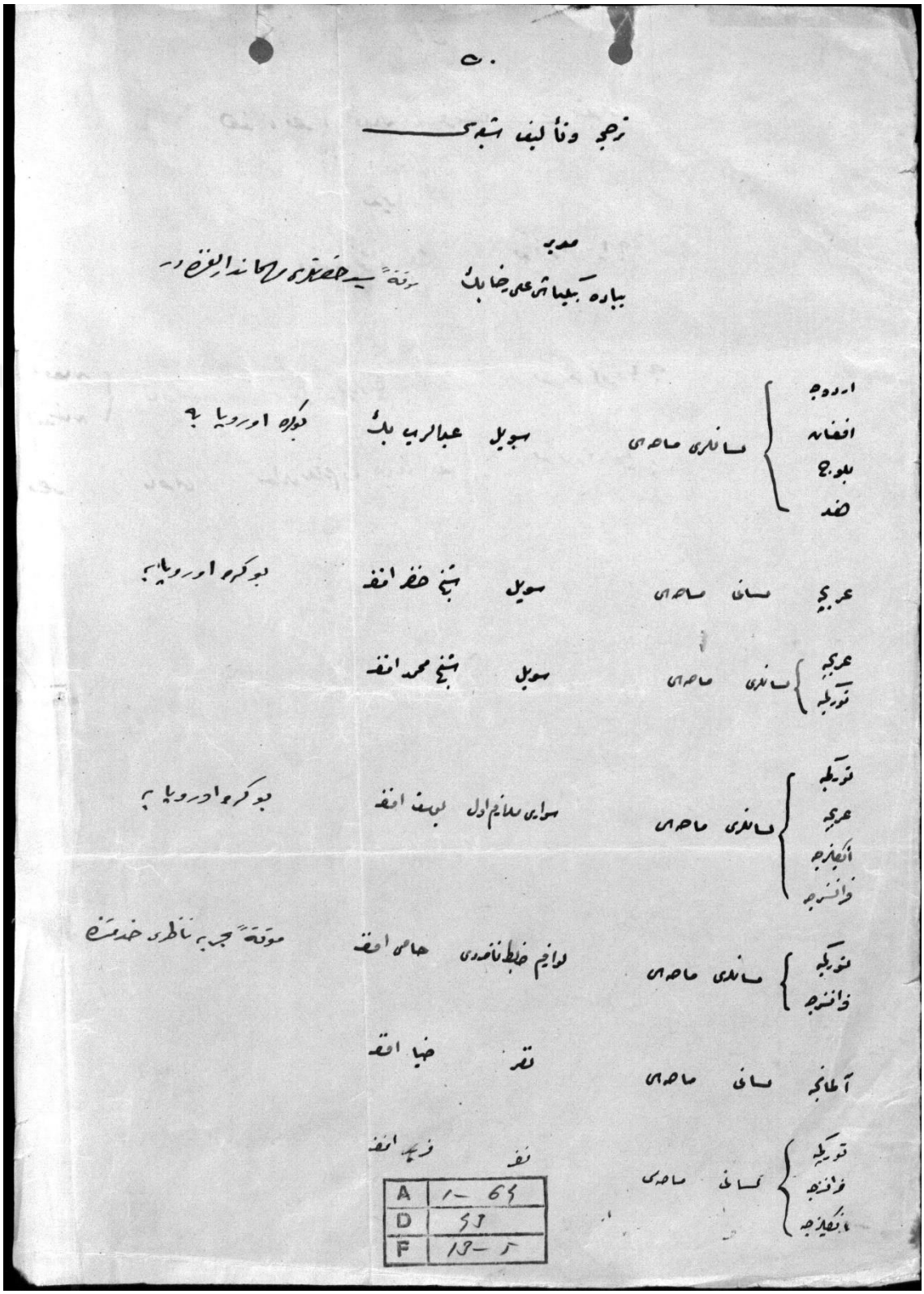
[602] BOA, *MV.*, Dosya No:211, Gömlek No:172, H.28/06/1336-M.10/04/1918, s.1.

EK-V: Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk teşkili, isminin Umûr-ı Şarkıyye olarak değiştirilmesi, dairenin teşkil sebebi ve ilgası[603].

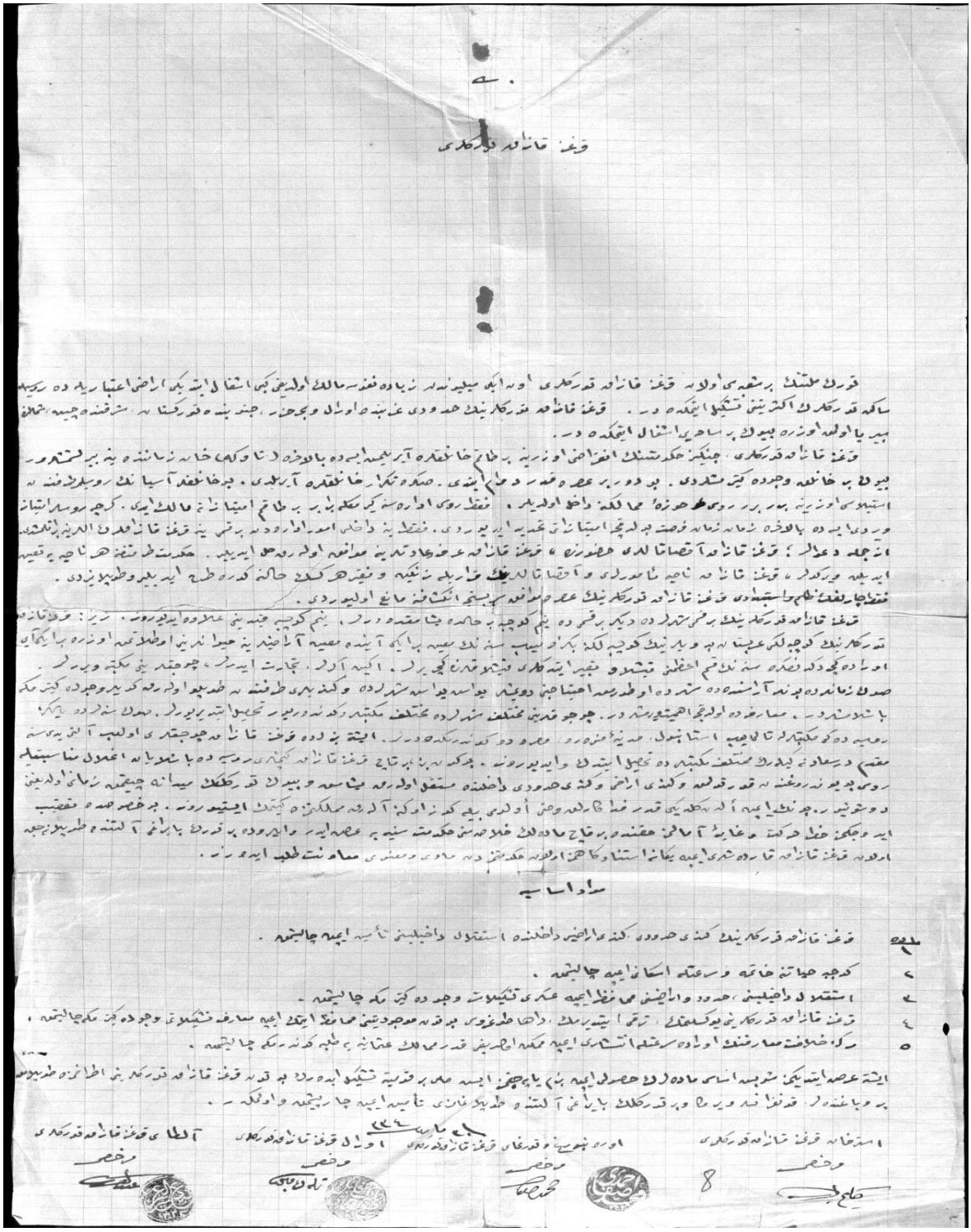
[603] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/004.

Tercüme ve Telif Şubesi[604]

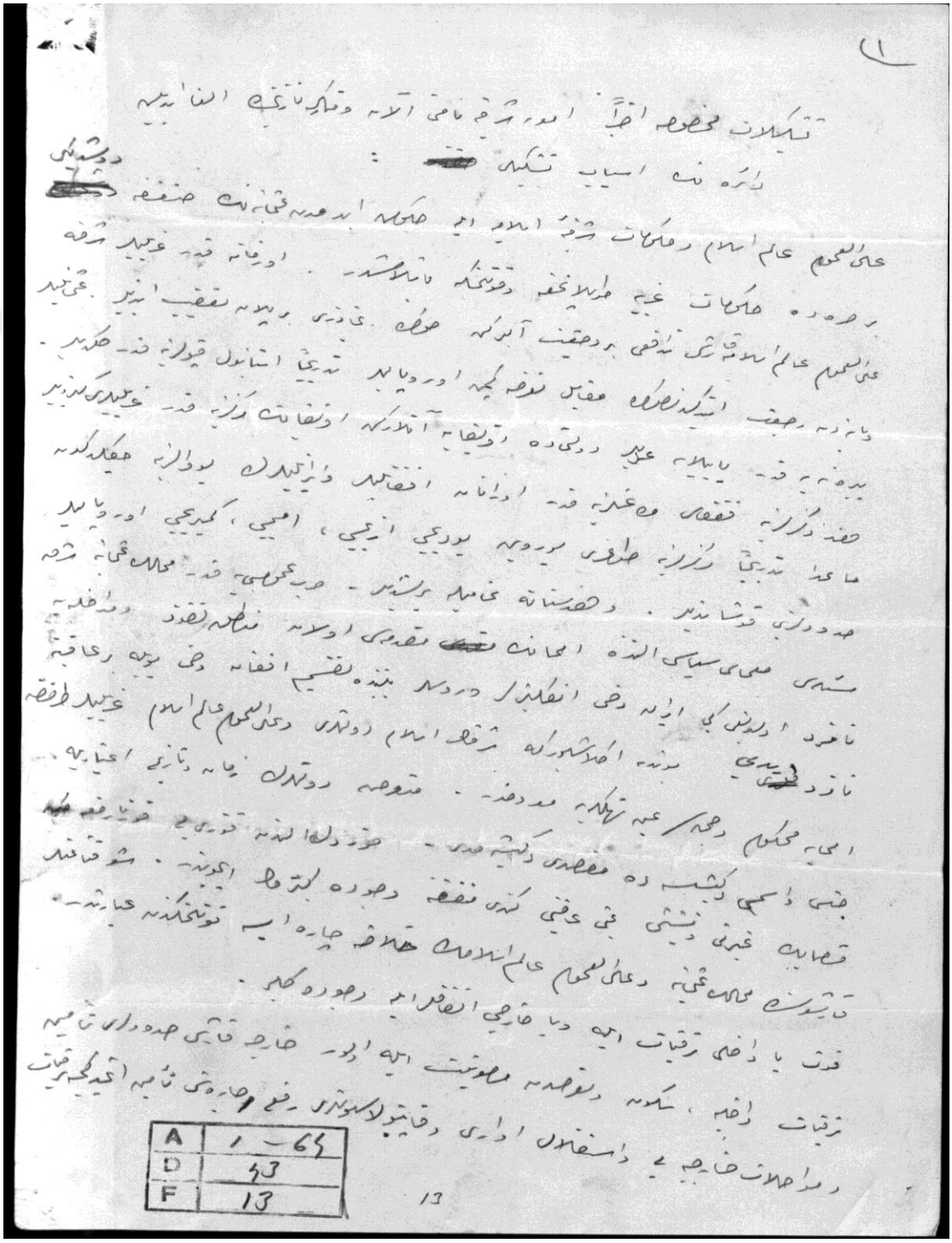
[604] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/005.

Kırgız-Kazak Türkleri'nin nüfusu, coğrafyası ve siyasi durumlarının tarihi hakkında[605].

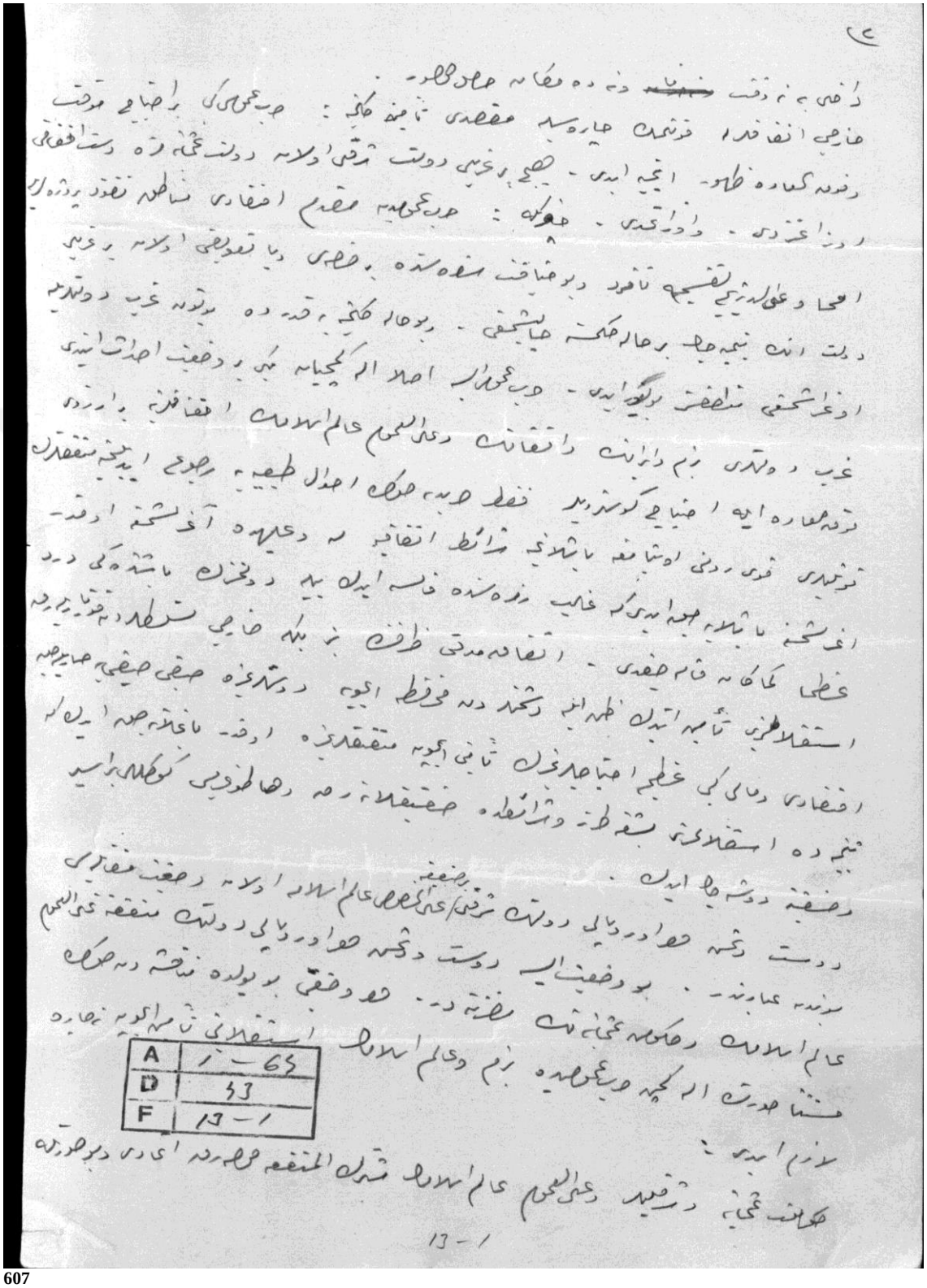

[605] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.008.

Teşkilat-ı Mahsusa ahiren Umûr-ı Şarkıyye namını alan ve mütareke tarihinde ilga olunan dairenin esbabı teşkili[606].

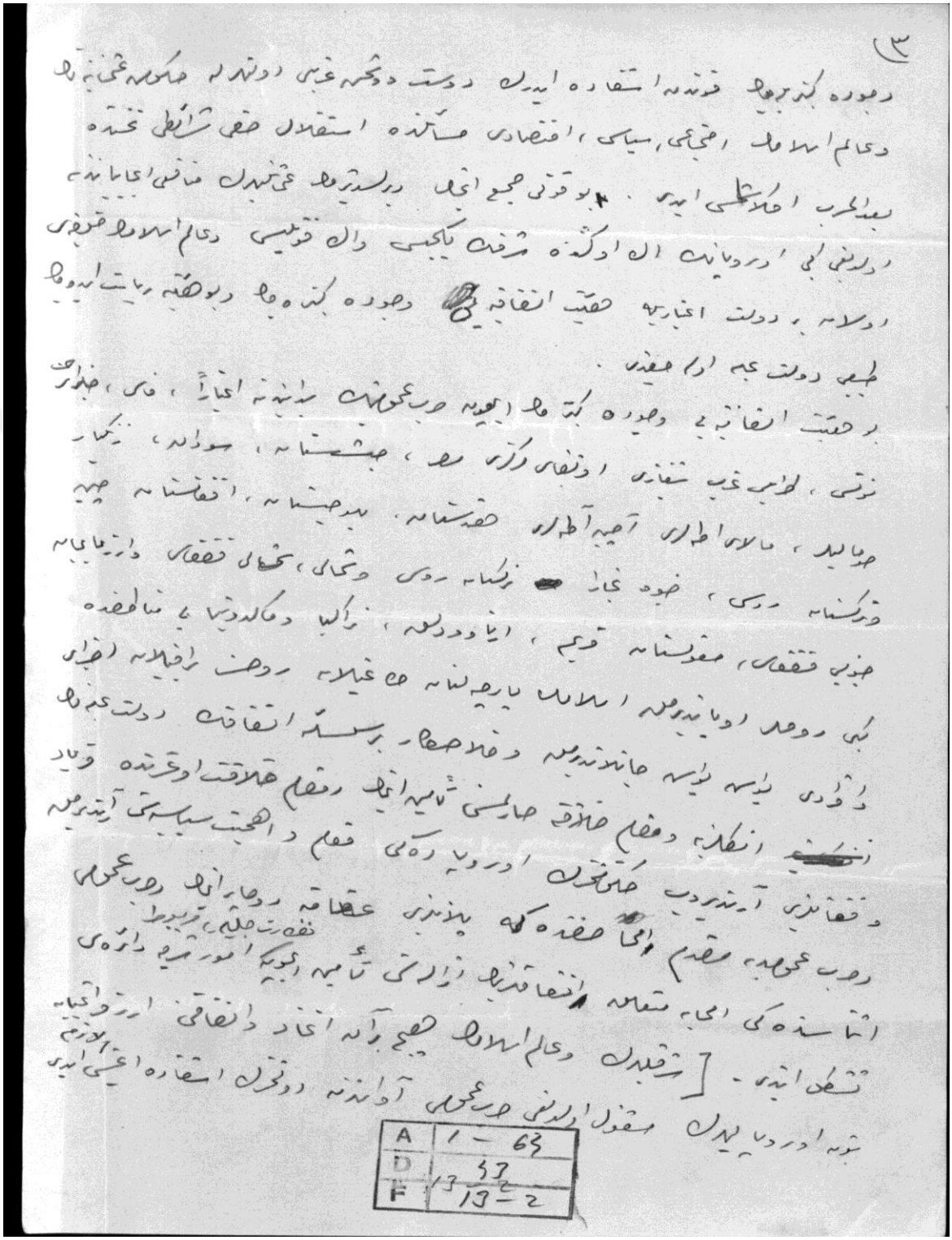
[606] ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013.

A	1 – 63
D	53
F	13 – 1

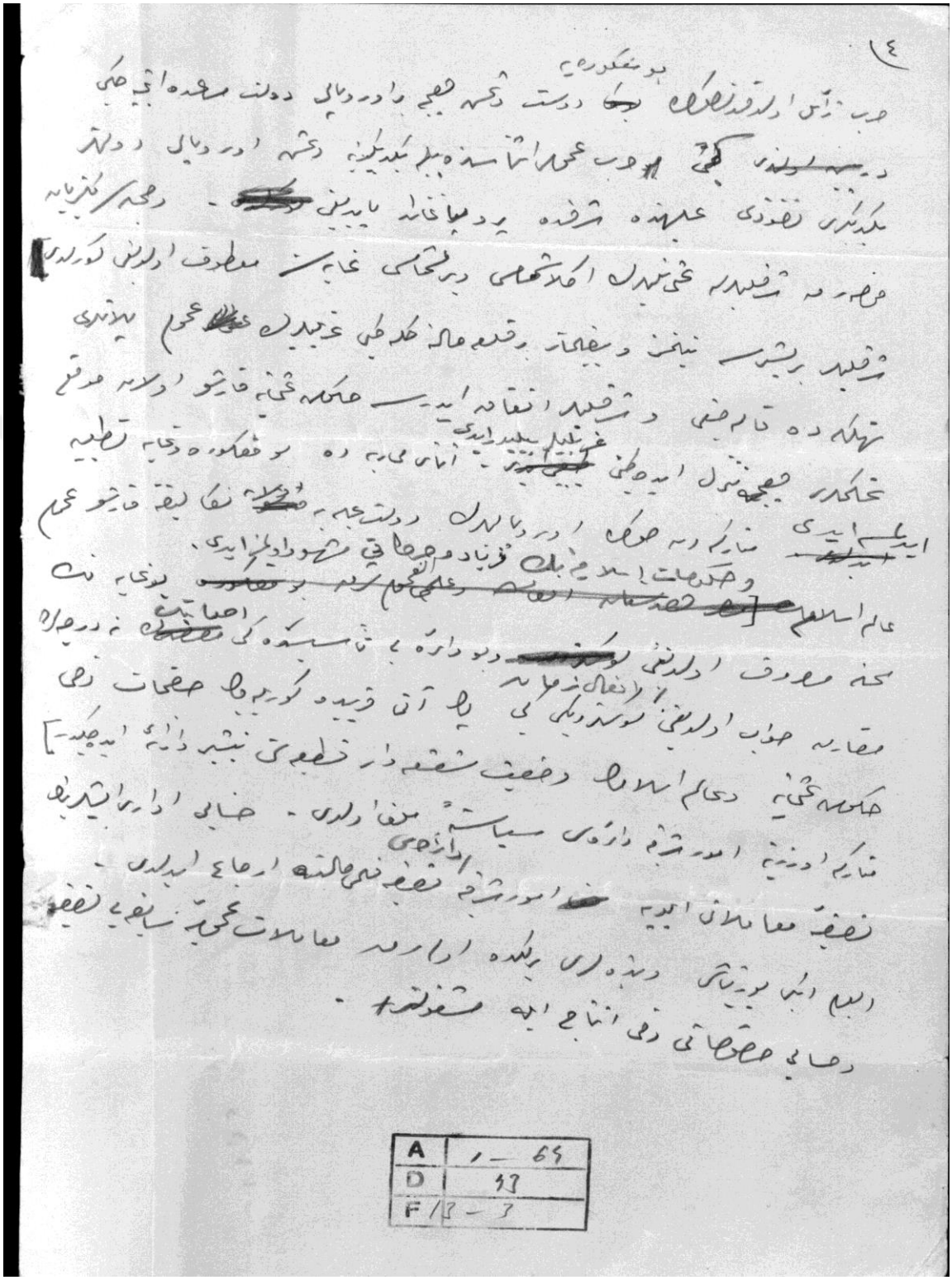
607

607 ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/001.

608

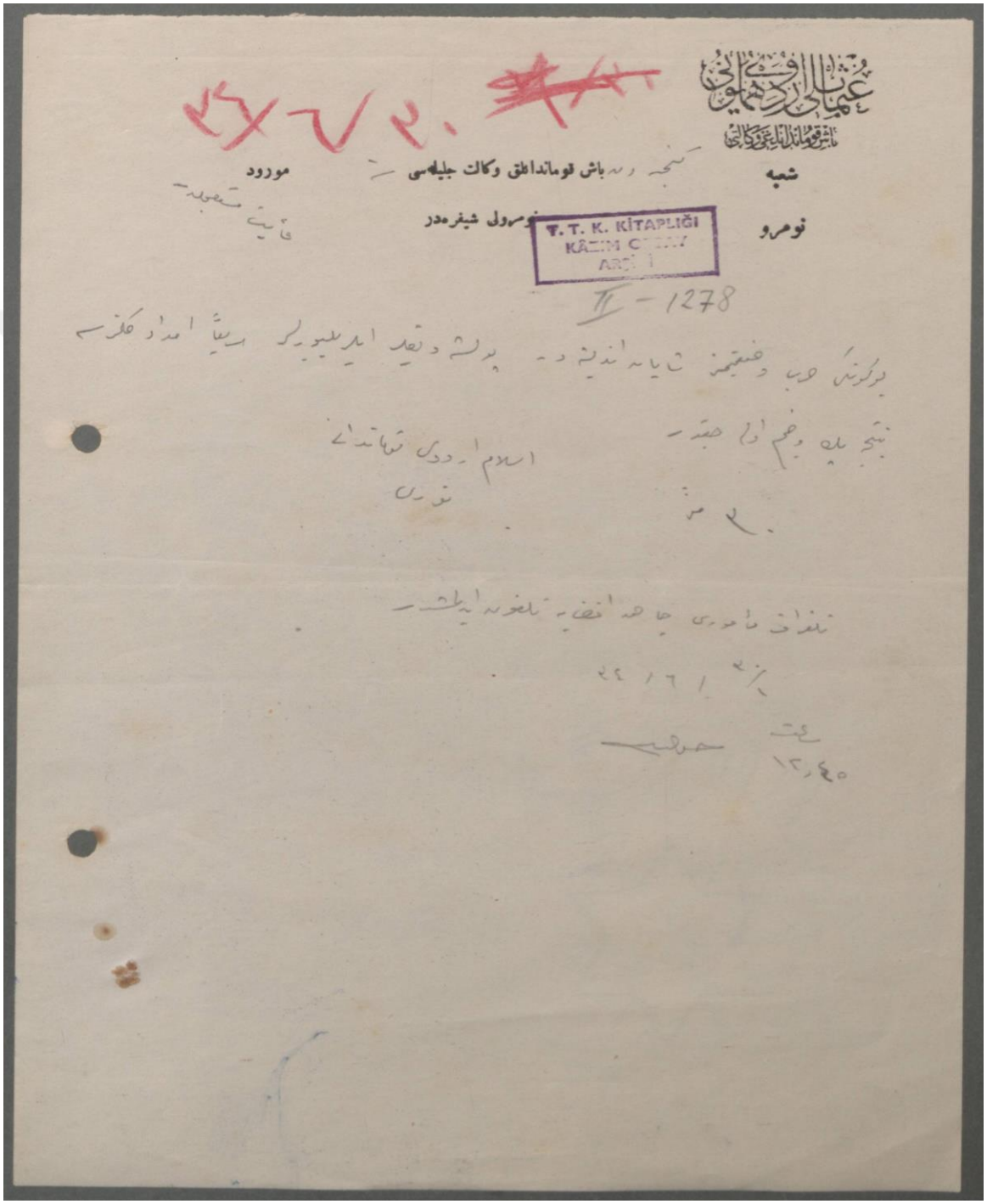
608 ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/002.

609

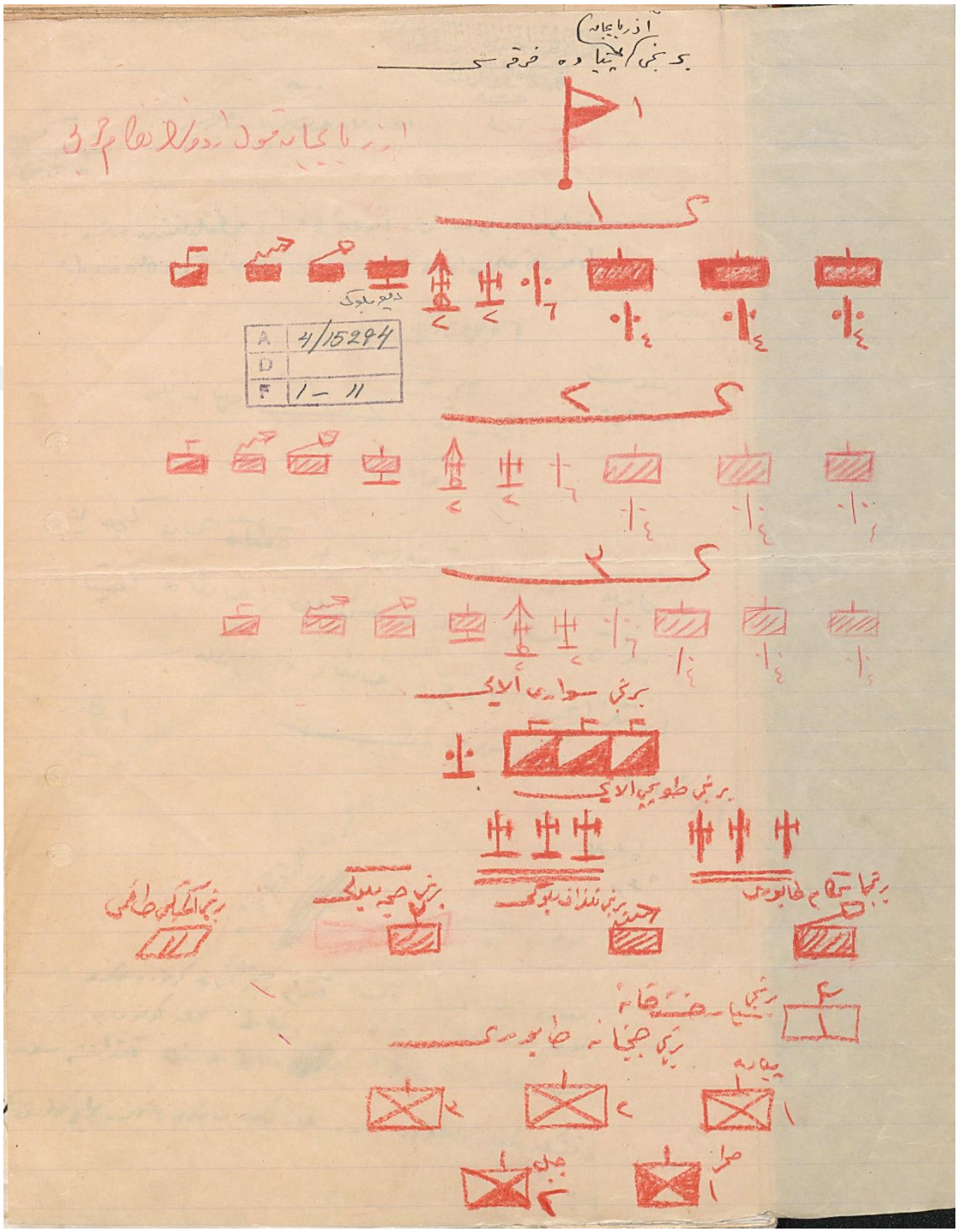
609 ATASE, *BDH*, K.1846, D.79, R.1331-17/08/1334-M.1915-17/10/1918, F.013/003.

EK-VI: İslam Ordusu Kumandanı Nuri imzalı, Gence'den Başkumandanlığa çekilen son durumla ilgili şifreli telgraf[610].

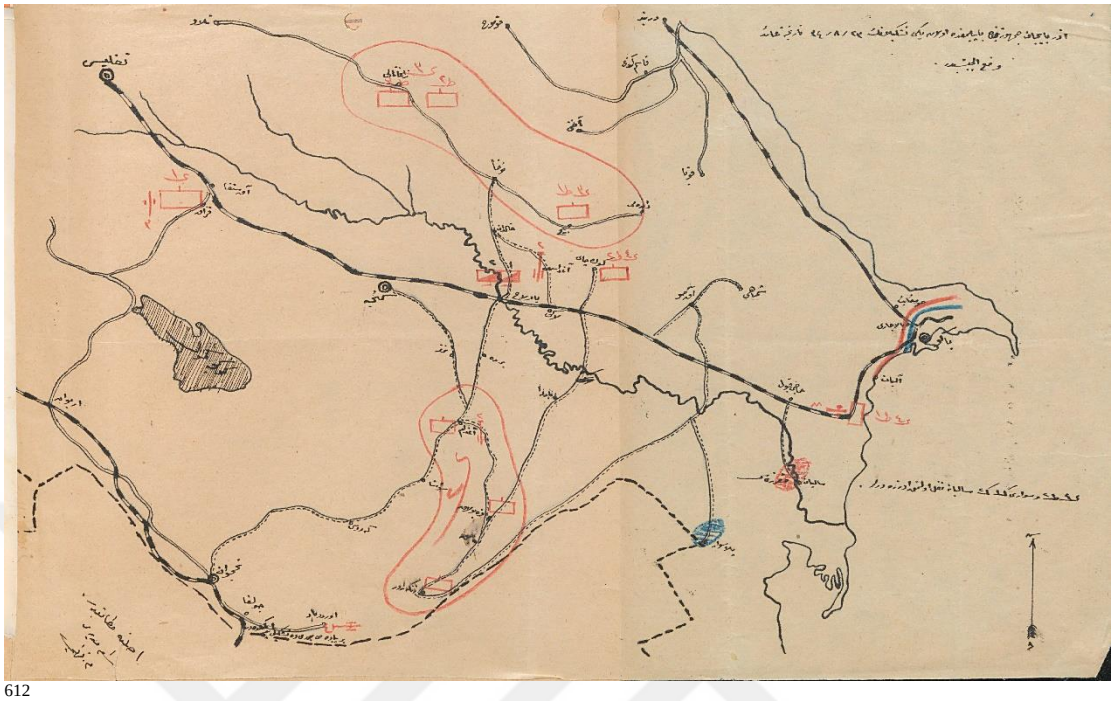

[610] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/12 86, R.30/06/1334-M.30/08/1918.

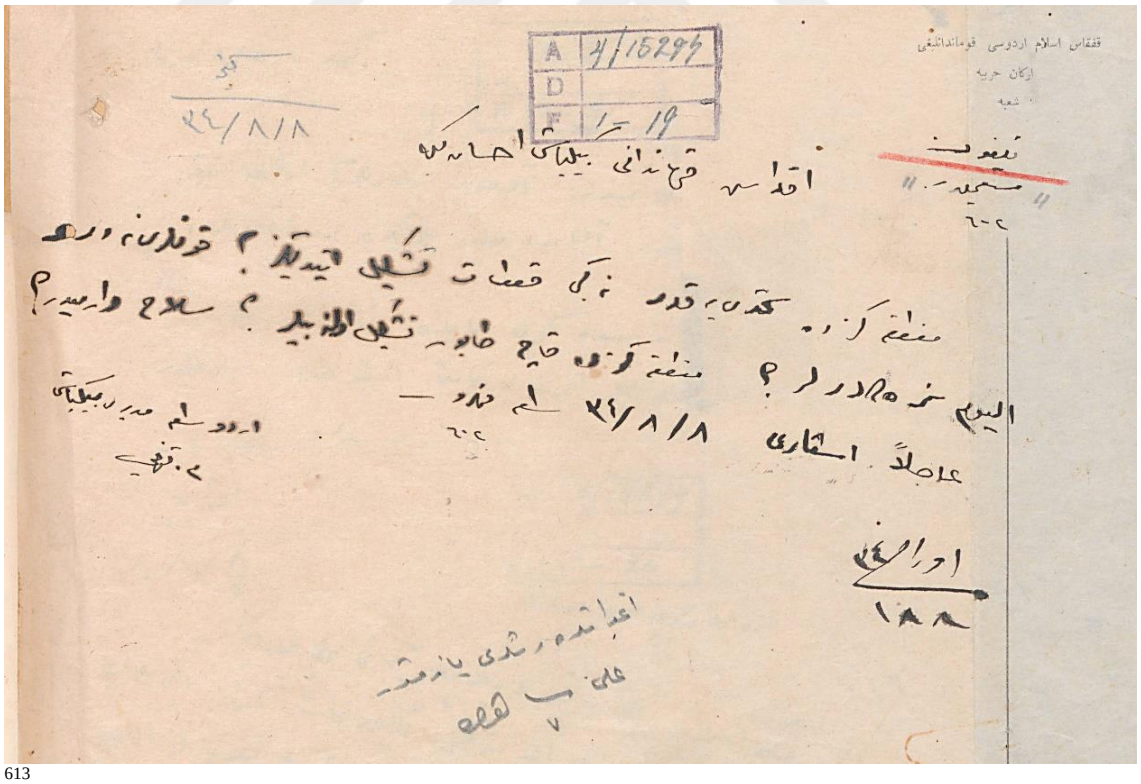
EK-VII: İslam Ordusunca Kurulan Azerbaycan Kolordusu Teşkilatına Dair[611].

[611] ATASE, *BDH*, K.3821, Dosya No:16, R.07/07/1334-09/10/1334-M.07/09/1918-09/12/1918, F.1-11.

612

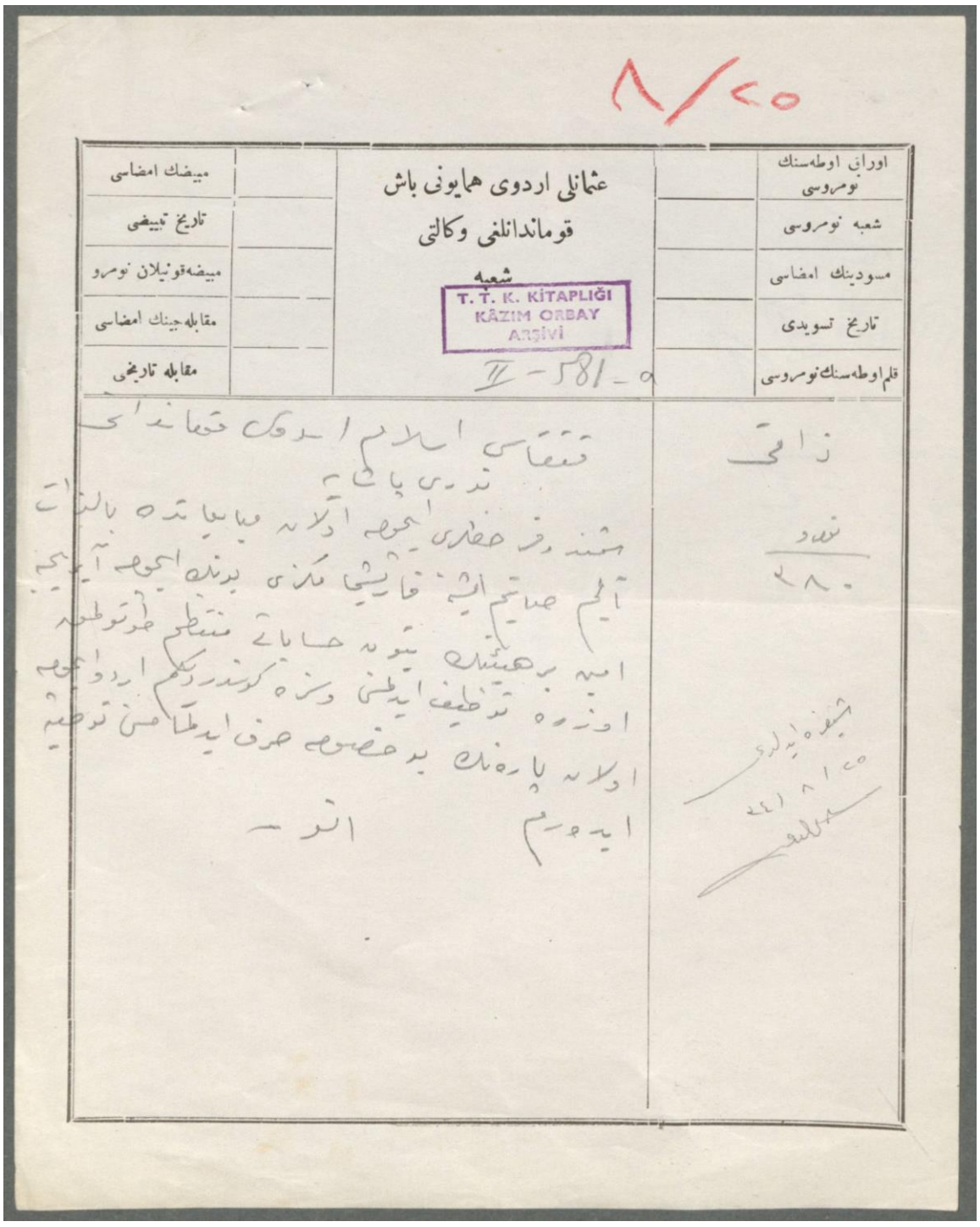

613

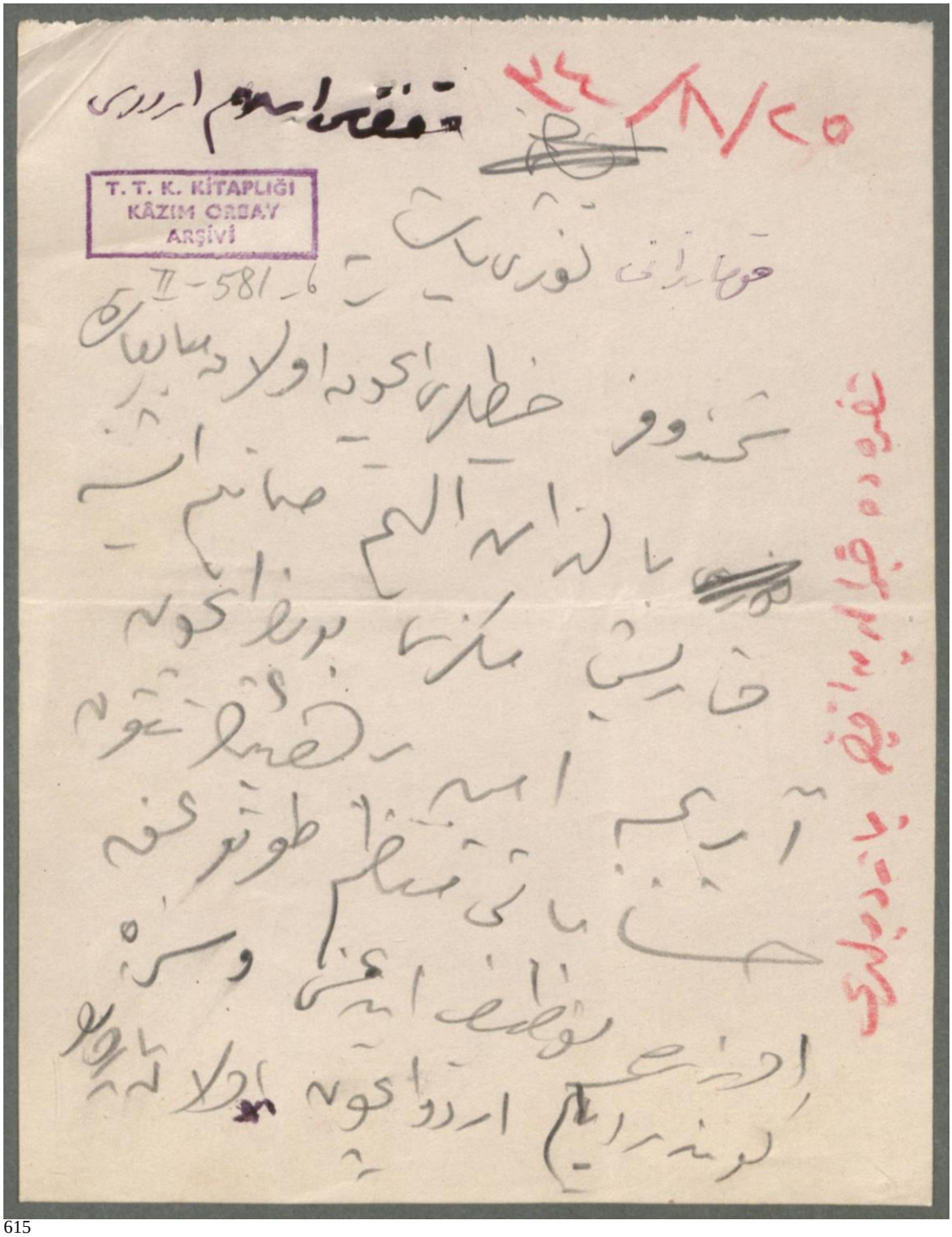
612 ATASE, *BDH*, K.3821, Dosya No:16, R.07/07/1334-09/10/1334-M.07/09/1918-09/12/1918, F.1-62.

613 ATASE, *BDH*, K.3821, Dosya No:16, R.07/07/1334-09/10/1334-M.07/09/1918-09/12/1918, F.1-19.

Enver Paşa'nın, Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şimendifer hatları için Yazdığı Telgraf [614].

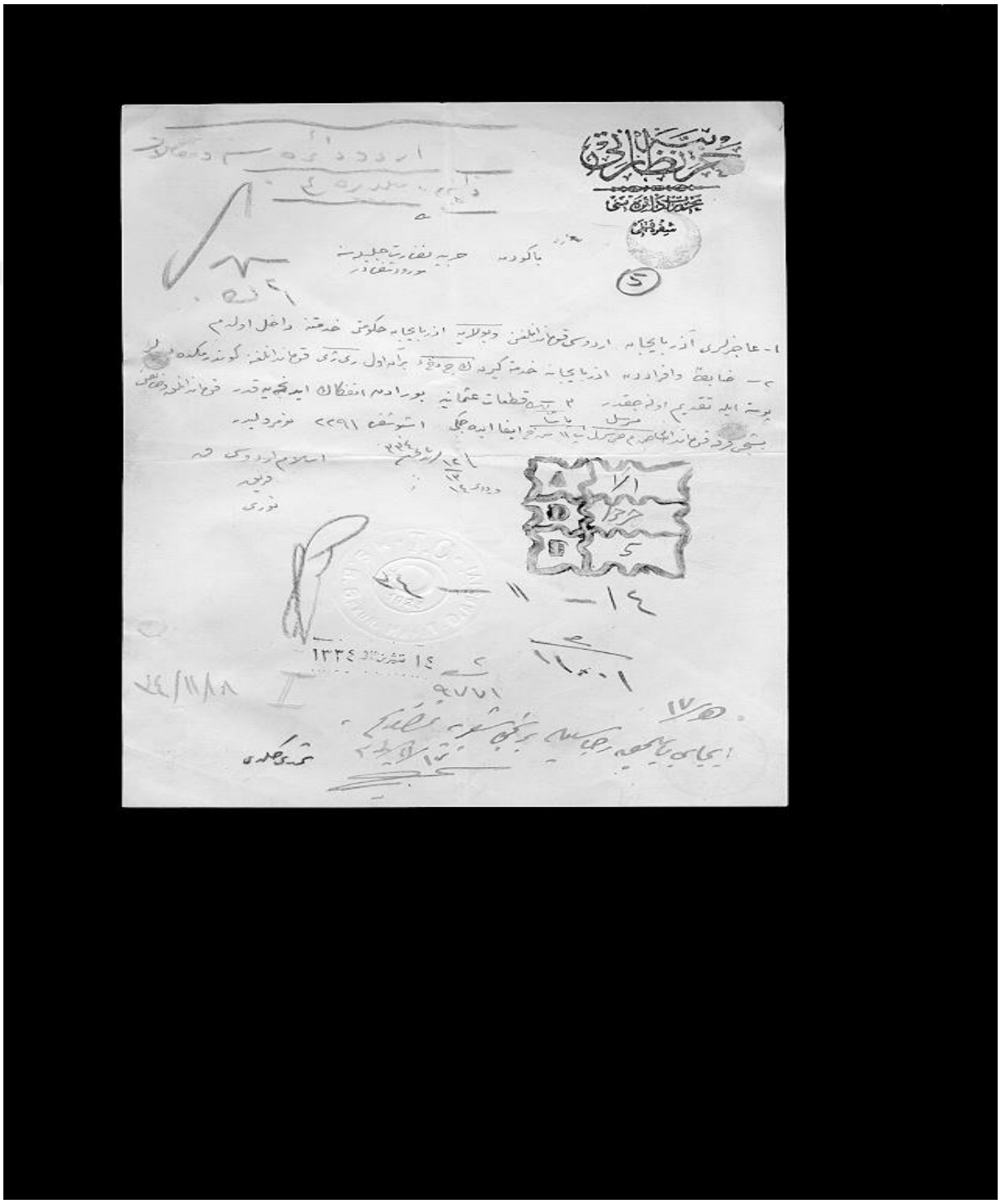
[614] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 31, R.25/08/1334-M.25/10/1918, Belge Adedi: 2.

T. T. K. KİTAPLIĞI
KÂZIM ORBAY
ARŞİVİ
II-581-6

615

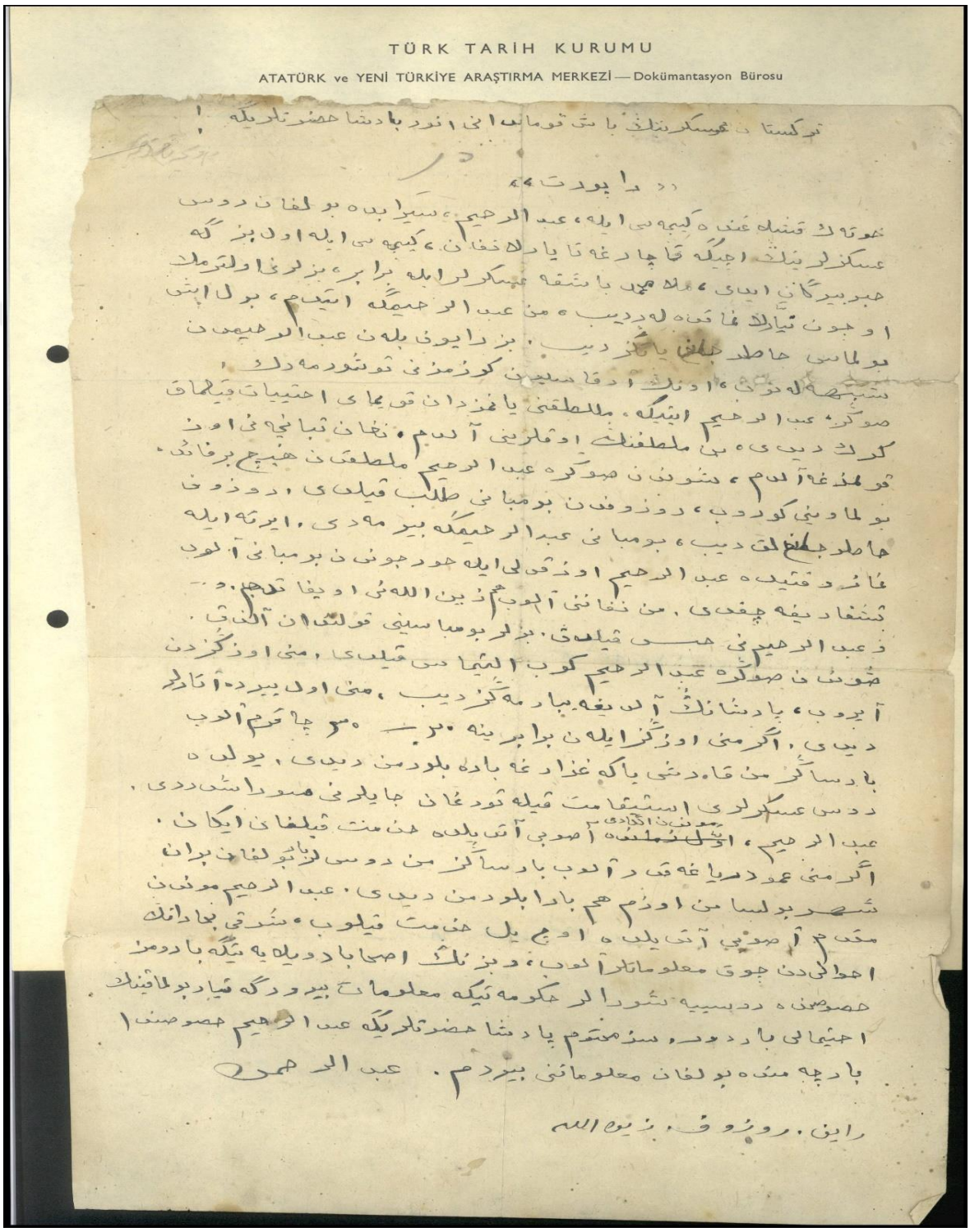
[615] TTK Arşivi, Yer No: BE/KO/8 31, R.25/08/1334-M.25/10/1918, Belge Adedi: 2.

EK-VIII: İslam Ordusu Kumandanı Ferik Nuri Paşa'nın, Azerbaycan Ordu Kumandanlığı Görevine Getirildiği ve Osmanlı Birlikleri Ayrılıncaya Kadar Kumandanlık Görevinin de 5.Fırka(Tümen) Kumandanı Mürsel Bey'e, verildiği[616].

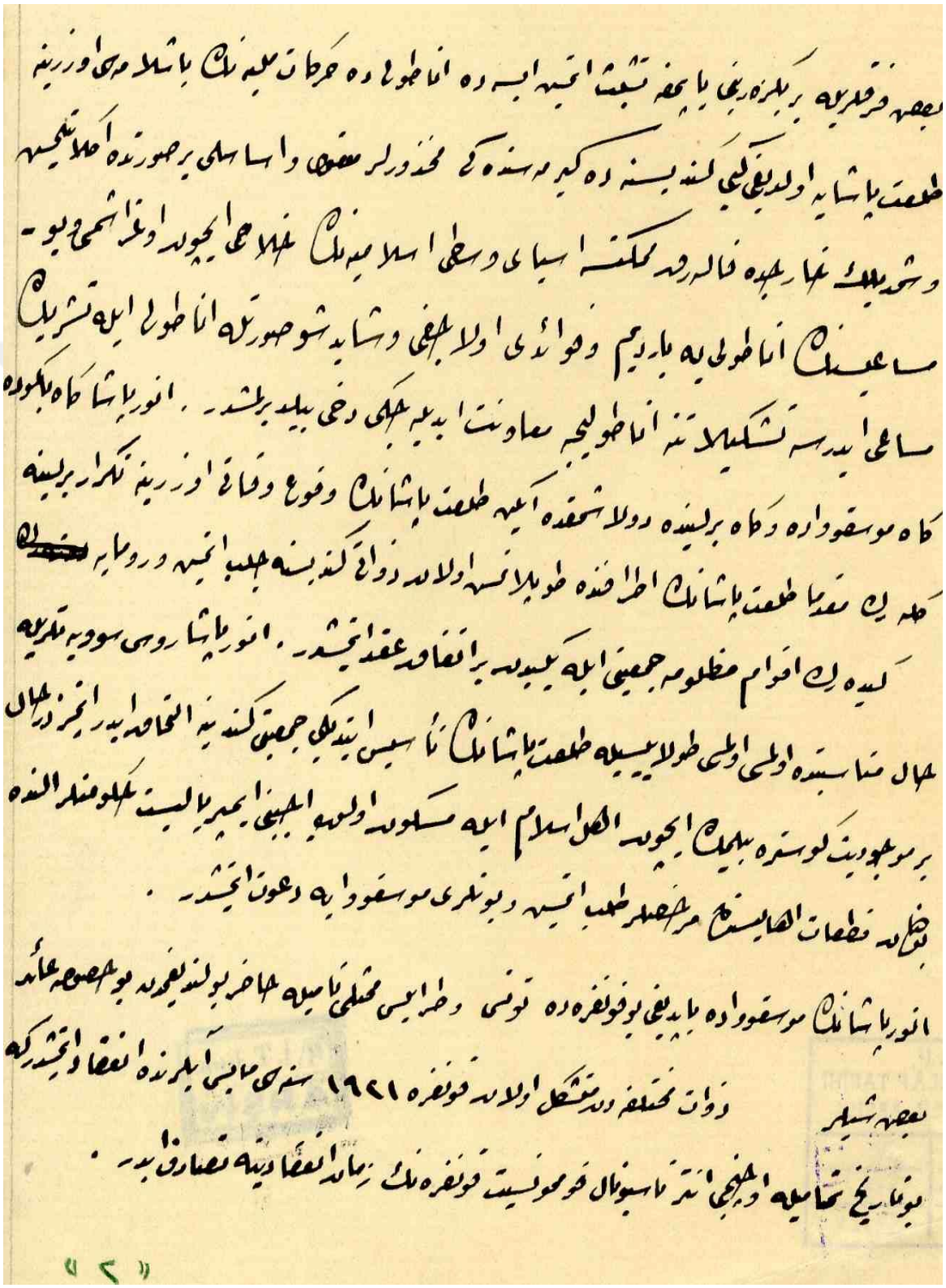
[616] ATASE, *İSH-1*, Sıra No:215, Kutu No:3,Gömlek No:103, R.12/11/1334-M.12/01/1918, F.1.

EK-IX: "*Türkistan Asakirin Başkumandanı Enver, Padişah Hazretlerine!*" hitabıyla başlayan mektup[617].

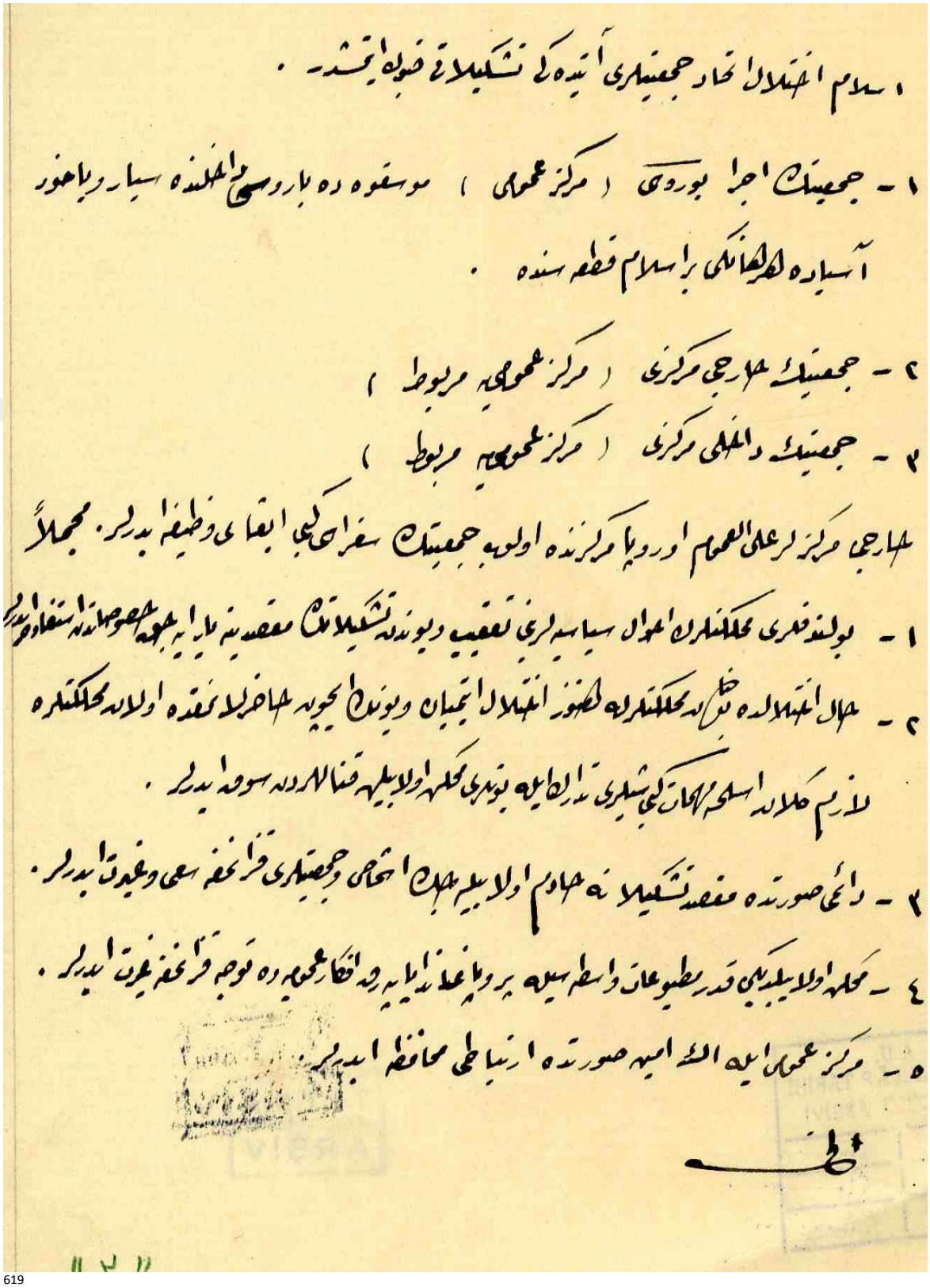

TÜRK TARİH KURUMU
ATATÜRK ve YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ — Dokümantasyon Bürosu

[617] TTK Arşivi, Yer No: BE/EP/27 81.

EK-X: Talat ve Enver Paşaların Siyasetleri ve Yaptıkları Faaliyetler Hakkında[618].

[618] TİTE Arşivi, Sıra No:251, Kutu No:58, Belge No:54, Belge Adedi:9, s.1.

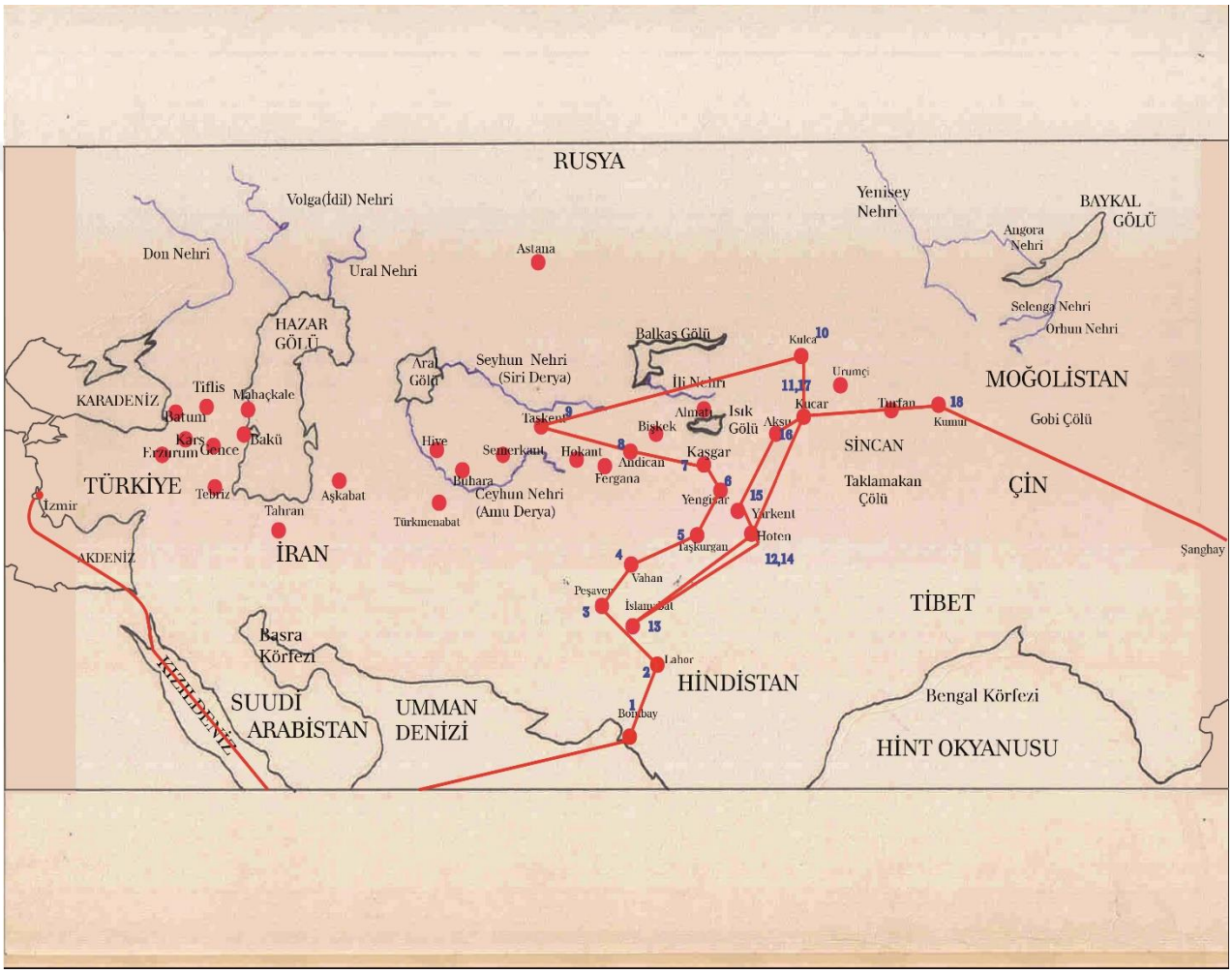

619

619 TİTE Arşivi, Sıra No:251, Kutu No:58, Belge No:54, Belge Adedi:9, s.2.

HARİTALAR EK-I:

Türkistan haritası ve Beş Teşkilat-ı Mahsusacının İzmir rıhtımından başlayan Türkistan yolculuğunu, Bombay'a çıkışlarından itibaren izledikleri güzergâha göre sırasıyla numaralandırarak gösteren harita[620].

[620] Ahmet Eren Alkan Kişisel Arşivi.

FOTOĞRAFLAR

FOTOĞRAFLAR EK-I:

Dönemin Meserret Kıraathanesi ve binası, günümüzde Meserret Oteli olarak geçen bina[621].

[621] Ahmet Eren Alkan Fotoğraf Arşivi.

EK-II: Dönemin Harbiye Nezareti ve içinde Teşkilat-ı Mahsusa/Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin Merkez-i Umumisinin bulunduğu yer, günümüzde İstanbul Üniversitesi giriş kapısı ve binası[622].

[622] Ahmet Eren Alkan Fotoğraf Arşivi.

EK-III: Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılan mâhkumların eğitim sırasındaki fotoğrafı. Önde sağ baştaki komutan Mülazım Ramiz Bey[623].

[623] Sinan Onuş, *a.g.e.*, s.23.

EK-IV: Gizli haberleşme yöntemlerinden, Güvercin ayaklarına bağlanan mesajlar[624].

-2018 yılı 5 Mart/3 Haziran tarihleri arası MİT'in 90. Yıl dönümüne özel tertiplenen Temas Sergisi'nde, yukarıdaki materyalde olduğu gibi Türk istihbarat tarihinin değişik dönemlerine ait çeşitli doküman ve eşyalar(istihbari ekipman) da sergilenmişti.

[624] http://www.mit.gov.tr/emuze/koleksiyon.html#.

Kurtuluş Savaşı Müzesi'nde sergilenen, Mors alfabesine göre şifrelendirilen mesajların yazılı olarak alınması sağlayan makine. Avusturya yapımı, I. Leoporder – Vien 800 marka Mors Yazıcı[625].

[625] Ahmet Eren Alkan Fotoğraf Arşivi.

EK-V: 1996'da naaşı Türkiye'ye getirilen Enver Paşa, Mahmut Şevket Paşa ve Talat Paşa'nın da mezarlarının bulunduğu İstanbul/Şişli'deki Abide-i Hürriyet(Hürriyet Anıtı)'in bahçesine defnedildi. Bu mezarlıkta, Eyüp Sabri Akgöl ve Atıf Kamçıl'da medfundur. Açılışı 23 Temmuz 1911'de Enver Paşa tarafından gerçekleştirilen Abide-i Hürriyet Anıtı'nın mimarı da Muzaffer Bey'dir[626].

[626] Şişli / İSTANBUL – Ahmet Eren Alkan Fotoğraf Arşivi.

Edirnekapı Şehitliği'nde bulunan göğe bakan top abidesi. Aynı şekilde göğebakan top anıtından bir tane de Şişli'deki Hürriyet Abidesi'nde bulunmaktadır ve bunun, Türk milletinin sonsuz özgürlüğü ile Türk Cihan Hâkimiyetini simgelediği düşünülmektedir[627].

[627] Edirnekapı Şehitliği / İSTANBUL – Ahmet Eren Alkan Fotoğraf Arşivi.